

65 kop.

H. DERJAJEV **SAATUS**

H. DERJAJEV - SAATUS

H. DERJAJEV

SAATUS

ROMAAN

Vene keelest tõlkinud Mare Lott

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT» · TALLINN 1975

N (Turkmeeni)
D 37

Tõlgitud teose järgi:

Х. Дерьяев

СУДЬБА

Роман

Туркменское государственное издательство
Ашхабад 1963

Kunstiliselt kujundanud Milvi Torim
Värsid tõlkinud Kalju Kangur

D 70303—454
M 901(16)—75 158—75

© Tõlge eesti keelde, «Eesti Raamat» 1975

SOAPUUD KOLKSUVAD

Jäisest pilvehällist laskudes kannab Murgab oma kollakaid vooge sujuvalt põhja poole. Jõgi astub võitlusse kõrbega, jättes lahinguteele õitsvad oasid — ilmse tunnistuse elu võidust süngete liivajõudude üle.

Mõnesaja kilomeetri järel komistab Murgab kaljukõrgendikule, ja otsekohe muutub ta ilme. Nagu vapper džigitt tormab jõgi kohkumatult heitlusse, vahutades, kobrutades ja mõirates murrab ta teele ettejäanud tõkkest rinnutsi läbi. Võidetud kaljud aga jäävad süngelt vee kohale rippuma ja nende mustas liikumatuses oleks otsekui igaveseks tardunud imestus jõe kõikevõitva tarmukuse ees. Kust võivad kaljud teada, et kõrbe kuri vägi lõpuks siiski peale jääb ning end heldelt põhjani ammutanud Murgab kümnete väikeste nirekestena jäljetult liiva kaob. Võib-olla oleks ta harudeks ja niredeks hargnemata ehk kõrbestki jagu saanud, kuid jõgedel, nagu inimestelgi, on oma saatus.

Kaljudest edasi kerkib jõe kohale sild. Arvutu hulk teid ja rajakesi suundub selle poole, ühinedes siin, et teisel kaldal uuesti laiali hargneda. Üks neist pöördub arõkipervi palistavate puude vahel loogeldes auuli poole ja möödub pikast kibitkade reast, mis kõikidest teistest aupaklikus kauguses seisab. Siin elab Suhan-bai, auuli rikkaima mehe sugu.

Kibitkasid ümbritsevad okkalise kaamelirohu kuhilad. Heas jõus mustakõrvalised kaamelid, täis põlglikku väarikust, valivad kiirustamata maitsvamat vart. Mõned neist on juba kõhu täis söönud. Nad seisavad punakaspruunide raidkujudega ja mäletsevad laisalt toitu, seirates juhuslikke möödujaid ülevalt alla ükskõikse, eemalviibiva pilguga.

Kibitkadest kostab aeg-ajalt hobusekapjade plaginale sarnanevat katkendlikku klobinät. Seal tümpsuivad vaibakudujate raskest soapuud.

Üks kibitkadest on must, ilmetu ja räbaldunud, otsekui pärast röövljõugu kallaletungi. Kuid seal elab kaunitar Uruk, karjus Muradi ja tema naise Orasoltan-edžee tütar. Pikakasvuline ja sihvakas, pikliku näoga, milles erendab kuueteistkümnenda kevade nisuküps puna. Uruk on kuulus oma tööarmastuse ja lahke, vastutuleliku iseloomu poolest. Kõik auuli naised, nii noored kui vanad, ning sobival juhul mehedki, kiidavad ühel häälel Murad-aga tütre meeldivaid omadusi, ennustades talle õnnelikku elu. Ainult mõned rikkamad turtsuvad halvaks panevalt: «Nägu roos, kuid kasvab sõnnikuhunnikul! Isa teisel viimane hilpharakas.»

Murad-aga on tõepoolest väga vaene. Tal pole ei vendi ega lähimaid sugulasi. Üle kahekümne aasta on ta elanud Suhan-bai sugukonnas ja karjatanud tolle lambaid. Nende pikkade aastate jooksul pole ta teeninud ei rikkust ega kuulsust, kuid see ei vaevagi teda, ta pole kasuahne. Leidub enda jaoks tükike leiba, naine ja tütar on samuti söönud — ja kiidetud olgu Allah. Vaesus ei tapa, kuigi temast on vähe rõõmu.

Murad-agaad rõhub üksainus suur mure — tütre on saanud neiu, harukordne iludus, kuid kaitsjaid tal pole. Üksildast õit varitsevad suure tee ääres ohud; mida eredam ja aromaatssem on õis, seda halvem talle. Teda võib murda hea käsi, kuid võib ka põrmu tallata mõni armetu hulgas.

Need mõtted kiusavad alatasa vana karjust sedavõrd rängalt, et ta tihti iseendaga räägib, kaalutledes, kuidas tütre elu nõnda korraldada, et ta õnnelikuks saaks. Karjus ohkab, pobiseb midagi habemesse, raputab pead, kuid jooksmine ei tee kitsest džeiraani ja mõtlemine ei päästa Murad-agaad murelikust rahutusest. Üksnes auuli hambahemed pilavad ätti: «Kuuled — keegi kõneleb. Mõtled, miks küll niipalju inimesi on kokku tulnud? Astud ligemale ja näed Murad-agaad üksipäini istumas.»

Murad-aga muudkui mõtleb, kaalutleb küll nii, küll naa. Orasoltan-edžee mõtleb samuti, eks ta tea, mis mure meest vaevab, ja ega ta ise tütre saatuse pärast vähem muretse. Soapuu aga kolksu, naksu rutakalt ja vilkalt, nagu polekski need hallid lõimelõngad, mis nende raudpiisid läbivad, vaid inimelu hall kangas, ja suga kiirustaks kinnitama sellesse võimalikult ohtrasti erepunaseid rõõmusõlmekesi.

RÄNDLAAGRIS

Kevad kaunistab musta maad smaragdrohelise rohu ja vikerkaarvärviliste lilledega, heidab külmetavatele alasti puukstele uue sametise halja rüü. Kevade lahutamatu kaaslane — lahke, soe tuuleke — puudutab õrnalt ärkavat loodust, ja tänulikult kummardades saadavad lilled talle oma lõhnavaid tervitusi, erutatult ja häbelikult sosistavad tänusõnu puud, nagu noored pruudid enne pulmi.

Vaadad ringi ega jõua ära imestada. Tahaksid näha veelgi rohkem, ammutada endasse kogu lõputu, õitsva maa selle värskuses ja värvikülluses. Hingad sügavalt, täie rinnaga, ahnelt; õhk on otsekui tervistav palsam, tunned, kuidas iga söömuga valgub sinusse imelist jõudu, mis täidab su pilgini ning otsekui kotkatiivul kõrgustesse kannab.

Kaunis oled sa, kevad! Au ja kuulsus sulle, kuldaväärt võlur!

Ühel imeilusil kevadpäeval istus tulipunastest moonideast leegitseva avara aasa keskel põndakul noormees nimega Berdõ. Ta oli noor ja vaene. Kuid nagu ütleb rahvasuu: vaesus pole uljaspeale häbiks. Noormehe ümber hüpleid elavate pallikestena ülemeelikud talled, ise aga puhus ta innukalt vilepilli, nagu kevadisel ajal kohane.

Berdõ oli armunud, kõik armunud aga on luuletajad. Ja ta võttis aeg-ajalt vilepilli huultelt ning laulis:

«Sa õitse, mu õis õiekees,
mu juurde, Uruk, leia tee!
Arm hõõgub mu südamelees,
meid rõõmud ootavad ees,
Uruk!»

Jõuküllus pani tallekesed hüplema, laiali sööstma ja tilukesi käharpäid uuesti vastamisi suruma. Arvatavasti näis neile, nagu oleksid nad muinasjutuvägilased, kes on suutlised kõike olemasolevat põrmu paiskama.

Berdõ ei pahandanud vallatlejatega — talled on talled, mis sa neilt ikka nõuad, kui endalgi tärkab aeg-ajalt soov joosta ja hüpata ning ülevoolavaist tundeist hõisata. Ta aamus karja järel ja naeris oma mõtete üle. Täna-homme toob Ihne-Suhan lüpsjad kevadisse rändlaagrisse. Koos teistega sõidab siia ka Uruk. Terve aasta on Berdõ seda päeva oodanud. Terve kujuteldamatult pika aasta! See-eest võib ta nüüd jälle oma Urukki imetleda. Tema kulme, silmi, huuli, ta pikki patse ning peenikesi sõrmi. Need armsama sõrmed on õrnad ja sitked, ülimalt meeldiv on jälgida, kuidas nende osavast puudutusest tugevad piima-

joad lamba udarast ämbripõhja sorisevad. Aga mis juhtub inimesega, kes Uzuki käest kinni julgeb võtta? Tõenäoliselt sulab too sedamaid vaimustusest, muutudes samasuguseks kaalutuks valgeks vahupusaraks nagu vaht piimaämbriks...

Kujutledes, kuidas ta piimavahuks muutub, hakkas Berdõ naerma. Aga kui Uzuk tõepoolest nõustuks tema naiseks saama? See pimestav mõte pani teda silmi kissitama, ta ei suutnud seda uskuda. See oli tema salaunistuste piir, mille taga asus õnn. Mõõtmatu, talumatu, pimestav õnn.

Aga miks ei võiks see unelm täituda? Auväärne Murad on oma abilise vastu vägagi heasoovlik, Orazsoltan-edžee kohtleb teenistusvalmit abikarjust alati otsekui omainimest. Ta on noor ja nägus — miks peaks kaunis Uzuk mõtlema temast halvasti? Neljandat aastat hoiab ta Ihne-Suhani lambaid, ja kõik, mis talle töö eest tasutakse, on alles puutumata, ta pole baidi seniajani midagi võtnud. Kahe aasta pärast on Uzuk meheleminekueas, Berdõl aga koguneb juba kuue aasta töötasu. Siis läheb ta Murad-agaa juurde ja ütleb: «Võtke, Murad-agaa, see kõik on teile. Ma teenin veel ja toon juurde. Mul pole kusagile minna, olen teile poja eest, andke ainult Uzuk mulle naiseks. Armastan teda väga ja hoian nagu kõige kallimat aaret. Tema peale ei lange tolmutükki ja ta käsi ei puuduta külma vett. Koos armastame ja hooldame teid ning Orazsoltan-edžeed, teie aga hakkate lapselapsi hoidma.» Nõnda ta ütleb ning jääb vait, pilk tagasihoidlikult langetatud. Murad-agaa aga silitab oma habet, mõtleb ja vastab: «Olgu nii, pojake, olen nõus. Võta Uzuk ja sea kibitka minu oma kõrvale.»

Juba ammu oli armastus Berdõ südamesse asunud. Päevade kaupa kõlas ta vilepilli hää ja õrn, ahvatlev meloodia voogas aasade kohal otsekui hõbedane jõgi. Uzuki kuju oli ammugi täitnud terve ta maailma, ent alles täna sõandas ta mõelda nii otsustavalt ja julgelt.

Berdõ oli ühteaegu õnnelik ja kõhevil. Nägi ennast just nagu kõrvalt — õlakat noormeest, laiade kulmude ja järsu lõuaga, millel ilutsesid juba tihedad mustad karvakesed. Missugune tüdruk sellisest džigitist ära ütleb? Ta on küll noor, kuid tugev: võtab suure oina vaevata turjale ja võib sammuda niiviisi koidikust keskpäevani. Et kuub on vana? Kuid peagi saab ta uue ja võib oma naiselegi üht-teist kinkida. Vaata, tüdruk, et sa oma õnne mööda ei lase!

Ühe hingetõmbega jooksis Berdõ kõrgele künkale, vaatas ringi ja ... ei puudunud palju, et oleks oma karjuse-

kepi maha pillanud: silmapiiril oli karavan. Loomulikult on need lüpsjad! Sealt tuleb Uzuk! Kui hästi vaadata, peaks nägema tema punast, vanavõitu ürpi.

«Hei, talled, saatananahad!» karjus Berdõ. «Karelge rõõmust! Nad tulevad!» Ja ta laulis täie häälega:

«Sa öitse, mu õis õiekees!
Arm, leia mu juurde tee!
Uzuk on mu südamelees —
mu elu sa oled, Uzuk!»

Ta oleks veelgi improviseerinud, kuid miskipärast vakatas äkitselt. Karavan oli küll alles kaugel, aga paljugi mis ei juhtu. Kuuleb keegi — ja tütarlaps võib sattuda halba kuulsusse. Ja egas temalegi selline kergemeelsus au ei tee, ta peab olema väarikas, nagu üks tõeline, enesest lugupeidav meesterahvas.

Berdõ ohkas, tõmbus tõsiseks, toetus kepile ja jäi ootama. Taipas siis äkki ja jooksis kibitka jaoks platsi ette valmistama.

Kui karavan kohale jõudis, astus Berdõ väarikalt Orazsoltan-edžee juurde ning tervitas viisakalt. Uzuk seisis ema kõrval. Berdõ oleks ei tea mis maksnud võimaluse eest öelda talle kõik, mis ta oli mõelnud ja tundnud, kuid karm komme oli kitsi lubama ning noormees küsis üksnes:

«Kas sõit läks hästi, Uzuk?»

See-eest võis väikest tõntsakat Durdõd kallistada, pigistada ja öelda: «Tere, vennas, tere, kallid! Oled sina alles kasvanud! Tõeline vägilane, pane kas või kohe lamburiks.»

Orazsoltan-edžee kaamelid enda hoolde võtnud, vabastas Berdõ nad karmesti koormast. Võtnud katla, asetas ta selle varem valmiskaevatud koldele ning hüüatas rõõmsalt:

«Vaadake, kui paras! Ma ju tean, missugune katel teil on.»

Siis võttis ta ridvad, torkas need süvenditesse, mis ta samuti oli jõudnud enne lüpsjate saabumist valmis kaevata, sättis ühepikkuseks ja tampis kinni. Painutas siis ritvade ülemised otsad alla, sidus paarikaupa kokku ja viskas viildilahmakad valminud sõrendikule. Tulnukad ei jõudnud veel uues kohas ringigi vaadata, kui Orazsoltani kibitka oli juba valmis.

«Jätsin tugele vahele palju ruumi, tädi,» selgitas Berdõ, maasse taotud haraliste puude risttoestust paigaldades. «Võite siia nüüd kaks janlõkki korraga üles riputada. Lubage, ma aitan teid.»

«Sa oled kärmas, pojake,» kiitis Orazsoltan-edžee, «oi, kui kärmas! Andku Allah sulle tervist ja ilusa tüdruku naiseks!»

Berdõ vaatas tahtmatult Uzuki poole, nägi tolle silmis vallutat tulukest ja talle näis, et tütarlaps jagab tema tundeid. Oleks see ometi nii! Milleks üldse veel ilmas elada, kui mitte nende ainsate särasilmade pärast?

Aidanud veel üht-teist korda seada, meenusid Berdõle lõpuks oma tallekesed ja ta ruttas neid vaatama.

Orazsoltan-edžee laotas kibitkas košmaad laiali, kandis sisse tekid ja padjad. Uzuk, kes oli jõudnud juba vee keema ajada, valmistas teed ning võttis välja satšaki, millesse olid pakitud piaalid ja kuivatatud tšurekk.

«Andku Allah talle õnne,» kordas Orazsoltan väsinult viltvaibale laskudes. «Berdõ aitas meid kõvasti. Meil oleks siin kaheks päevaks või rohkemakski tegemist jätkunud, aga näe, tema sai üks-kaks-kolm hakkama. Temast saab hea peremees. Sellisega pole naisel muret ega vaeva.»

Hakkas vihma tibutama, alguses kõhklevalt ja nagu muuseas, kuid peagi läks sadu tihedamaks. Et vihma käest pääseda, jooksid paljud naised Orazsoltan-edžee kibitkasse. Lõbusalt veepiisku maha raputades kogunesid nad nalja ja naeruga satšaki ümber ning võtsid vastu perenaise poolt lahkesti pakutavad teepiaalid.

Võimatu oli istuda katuse all, meenutamata sõnagagi meest, kes selle üles oli seadnud, liiatigi pole naised ilmaski kiitusega kitsid, iseäranis veel siis, kui jutt on noorest kenast meesterahvast. Seepärast oleks Berdõ kuulnud enda kohta palju meeldivat, kui ta oleks tihanud lähemale astuda, saanud teada koguni sellistest voorustest, mille olemasolust tal endal aimugi polnud.

Kuid tema ei julgenud läheneda, sest kibitkas olid ainult naised ja seesugune tegu oleks olnud taktitu, vastuolus kirjutamata seadustega.

Berdõ istus, ligunes mehiselt ega kuulnud midagi peale vihma sosiskleva kiirkõne ning puntrasse kogunenud tal-
lede nohina. See-eest ei lasknud Uzuk kõrvust mööda ühtegi sõna naiste jutuvadast, astus kibitkast välja ja küünitas õhetava näo jaheda vihma kätte.

Mis oli sellel näol küll viga? Kas tõesti oli tuline tee selle nii õhetama võtnud?

Suhan-bai kevadine karjamaa paiknes suure Karatšunguli jääraaku ümber. Suurvee aegu täitis Murgab jääraaku veega ja kõikjal leidus kaua rikkalikku, mahlakat rohtu. Lambad, kelle pikkadele rännakutele oli lõpp saabunud, kosusid selles heldes maakohas lausa silmanähtavalt, udarad paisusid piimast, takistades nende sammu. Lüpsjatele jätkus tööd kuhjaga.

Iga rändlaagrisse tulnud pere sai kindla arvu lambaid. Loomad aeti ühte ritta, kinnitati ketikestega kahe teiba vahele tõmmatud pika nõõri külge ja hakati lüpsma.

Berdõ usaldas oma talled Uzuki venna hoolde, mis värske abikarjuse poolt kõige ehtsama vaimustuspuhanguga vastu võeti, ise aga läks appi Orazsoltan-edžeele, õigemini Uzukile, kuna Orazsoltan-edžeel oli oma kõrge ea tõttu juba raske lammast korralikult lüpssta; Berdõ tungivatele palvetele järele andes läks ta endale kergemat tööd otsima. Lahkudes naeratas ta kergelt ja pomises midagi endamisi — täpipealt nagu Murad-agaa. Paljugi, mis vanale naisele rõõmu võib teha. Ootamatult ilmus abiline — miks mitte rõõmustada! Võib-olla oli tal hea meel lihtsalt kevadisest päevast — põhjusi võis olla palju.

Berdõ ja Uzuk alustasid tööd rea otstest, lamba juurest lamba juurde liikudes lähenesid nad aeglaselt teineteisele. Töö muutus kõitvaks mänguks, jõudes kulminatsiooni sel hetkel, kui lüpssta oli jäänud viimased kaks lammast. Siis istus Berdõ päris Uzuki kõrval, kuulas tema hingamist, vaikset pahandamist rahutu lambaga ja piilus silmanurgast rohuni ulatuva musta patsi otsa.

See erutav lähedus kestis lõputult kaua — võis kolm korda sajani lugeda. Ja ometi oli seda vähe! Kõigest kolm korda sajani, ja sedagi vaid kaks korda terve päeva jooksul.

Berdõ püüdis leida igasuguseid ettekäändeid Uzukile lähenemiseks. Ämbrite asemel kasutasid nad kuivatatud kõrvitsakoori. Harilikult on need veeanumaiks, kuid teatud vilumuse korral võis nendesse ka lüpssta, kuigi piima kandmine oli võimatult ebamugav ning Berdõ otsustas piimakandja kohustused enda peale võtta. Tütarlaps aga lükkas tema abipakkumise kategooriliselt tagasi ja Berdõ kannatas sõnatult, kui Uzuk, pingutusest lookas, ääreni täis kõrvitsakoort katlasse kandis. Samal ajal oli neiu keeldumine Berdõle meelepärane — Uzuk ei anna lobamokkadele kõne-
ainet, hoiab oma au kurjade keelte eest. Väga tark ja taibukas tüdruk.

Mõnikord ei pidanud ta ikkagi vastu. Kord lausus Uzuk nagu möödaminnes; «Oleks puid, keedaksin enne ärasõitu

veel kord karakurti.» Berdõ kuulis seda ja kandis öösel, kui uudishimulikke nägemas polnud, tema kibitka juurde terve kuhja saksauuli.

Muidugi taipas Uruk otsekohe, kelle kätetöö see oli. «Küll teeme poisile tüli,» mõtles ta hämmeldunult. Ja veel mõtles ta, et on ikka meeldiv küll, kui tunned pidevalt kellegi hoolitsust ja tähelepanu ning tead, et võid igal ajal abi paluda. Ta ei osanud veel mõista neid tunnete keerdkäike, mis sundisid teda millegipärast naeratama, mõnikord aga äratasid piinavalt magusat raugust. Ta oli lihtsalt rõõmus ja täis energiat ning kui hakkas võid tegema, siis nahkne janlõkk lausa kõmises ja laulis löökide all justkui tamburiin, hapupiim aga kobrutas nagu tormine meri.

«Ära sa üle pinguta, hoia ennast,» torises Orazsoltan. «Lõhud janlõki ära, kust me uue võtame? Vaata kus kukkus vehkima, sarvitu kits!»

«Ema,» ütles Uruk, «meil on terve lasu puid. Ei saa ju lasta neil raisku minna, eks ole? Berdõ kandis kokku. Mis oleks, kui hakkaksime täna karakurti keetma? Keedame valmis ja jätame Berdõle. Valasin eilse petipiima katlasse. Mine tee tuli üles.»

«Aga või?»

«Või lõõn ise kokku. See läheb mul märksa kiiremini kui sinul.»

«Ela minu vanuseni, kädistis, ja näita siis oma väledust.»

Katel oli hilisõhtuni tulel. Kui petipiim oli kolmveerandi võrra vähemaks keenud, tõstis Uruk selle tulelt maha, viskas lagritsajuured välja ja hakkas pillirookimbuga katlasse jäänud putru peksma, lauldes seejuures lihtsat laulu, milles palus petti kiiremini kalgastuda.

Maiasmokk Durdõ keerles tema ümber, torkas pulga katlasse ja lakkus selle siis mõnuledes puhtaks. Ta jäi kogu aeg käe ette ja Uruk laksas talle aeg-ajalt heatahtlikult vastu paljakspöetud pealage — oma tübeteika oli jõngermann kuhugi kaotanud. Tõrjudes plaksatusi nagu moskitosid, ei läinud poiss sammugi katlast kaugemale.

«Mine kibitkasse, seal on kohupiima niipalju kui soovid!» sai Uruk pahaseks.

«Ei lähe,» turtsus Durdõ ja püüdis pulgakesega võimalikult rohkem paksukstõmbuvat massi haarata. «Ei lähe... Siin on maitavam. Oh, tagasi kukkus!...»

Pimedusest tuli Berdõ, kükitas kolde juurde, vaatas hõõguvaid süsi ja küsis:

«Karakurti keedate?»

Uruk sattus segadusse.

«Ja-jah... karakurti vist jah...» ja punastas, taibates vastuse tobedust.

Poisipõnn sirutas vaikides oma pulgakese sõbrale. Berdõ proovis ja matsutas heakskiitvalt.

«Hea karakurt. Väga maitsev.»

«Kui meeldib, jätame teile,» lausus Uruk. Ta oli kohmetusest üle saanud, mõistes, et pimeduses polnud keegi Berdõd märganud. Võis koguni vabalt naeratada, riskeerimata end reeta.

*

Kogu öö sadas vaikset sooja vihma, täites öö muinasjutuliste, kergete unenägudega. Hommikul aga säras puhatakspeetud rohi nii värskelt ja noorelt, nagu oleks kevad tagasi tulnud. Taevas ujusid vatised pilvetupsud ja maa kohale kummardunud hiiglaslikul sinisel kuplil mängles rikkalik värvigamma — lillakatest toonidest vaevumärgatava sinetuse, mis valendavate pilvedega ühte sulas.

Rõõmustades harukordselt ilusa päeva üle, mis liiatigi langes kokku rännuaja lõppemisega, läksid neid ja noorikud metssibulat ning söödavaid taimi korjama.

Suur naljahammas ja kõigi auuli naiste hea sõber aulväärne Ogulniaz-edžee jutustas, kuidas ta kord oma vanale nendest taimedest nii maitsvaid pirukaid valmistanud, et too muudkui söönud ja kiitnud, ise higist nõretades. Lõpuks vajunud rõõtsakile patjadele, rõhitsenud ja palunud: «Oled ju vana, ära sa kõike ära söö, jäta muist homseks, näsi parem pisut liha.» — «Olgu kiidetud Allah,» mõtlesin, «liha meil parajasti ei olegi.»

Laagrist eemal, seal, kuhu lambaid veel polnud lastud, jagunesid korjajad märkamatu kahte gruppi. Naised, kes majapidamise eest hoolitsesid, asusid otsekohe taimi ja juurikaid otsima. Tüdrukutel olid need mured veel ees ja seepärast hakkasid nad lilli korjama. Suurte sülemitega roniti üksteist ergutades esimesele ettejuhtuvale künkale. Kõrgendikul, mis neid vaevalt mahutas, seisti viivu ja tõmmati hinge, et siis äkitselt kilgete ja kisaga, teel lilli kaotades, mäest alla söösta.

Uruk jäi maha nii esimestest kui ka teistest. Ta leidis juhuslikult koha, kus oli hästi palju söödavaid taimi, sattus korjamisega hoogu ega märganudki, et sõbratarid olid kaugemale ette jooksnud. Korjanud hea hulga taimi, hakkas tütarlaps lilli noppima. Algul kõitsid tema tähelepanu

kõige eredamad ja ilusamad õied. Siis hakkas tal nendest kahju ja ta otsustas valida tagasihoidlikumaid. Lõpuks hakkas tal neistki kahju — ka tagasihoidlikud ja ilmetud, tihti märkamatuks jäävad lilled tunnevad rõõmu niiskusest, päikesest ja värsket õhust. Uzuk vaatas oma suurt lillesülemit, ohkas, naeratas ja peitis näo selle mõrkjalt lõhnavausse jahedusse. Aga kui ta pilgu tõstis, nägi ta enda kõrval Berdõd.

Kuigi Berdõ sai aru, et ta ei käitu kombekalt, šariati kohaselt, otsustas ta ikkagi tütarlastele järgneda. Algul jälitas ta neid kaugemalt, ent siis, kui üks punane rüü sädistavast parvest eraldus ning taamal õhetava mooniõiena paigale tardus, kiirendas Berdõ sammu. Käes on see kauaoodatud hetk! Ümberringi — suur sillerdav maailm, ning ainult nemad kahekesi. Kohe astub ta neiu juurde, ütleb vaikselt «kallis...» ning seletab talle kõik. Ja neiu mõistab, usub, et Berdõ teda armastab, ning vastab pilguga, mis südame võpatama paneb. Ja ütleb: «Ma saan sinu naiseks», ja Berdõ võtab tal käest kinni ja... Siinkohal takerdusid Berdõ mõtted, nagu takerdub samm ümiseja urgus vajunud hobusel, otsustavus lõi vankuma. Ta astus üha aeglasemalt ja aeglasemalt, kuni peatus Uzukist mõne sammu kaugusel.

Esimesel pilgul tütarlaps kohkus ja vihastas. Berdõ näol aga peegeldus kõhklus, õrnus, valmisolek alistuda ükskõik missugusele käsule. Kas maksis siis vihastada? Ja Uzuk hakkas sihitult lilli sõrmitsema, tundes, kuidas põsed õhetama löövad.

Berdõ vaatas teda ja vaikis. Uzuk oli nii kaunis oma tütarlapselikus kohmetuses, kogu ta olemus seostus nii loomulikult ja lahutamatu ümbritseva iluga, et võimatu oli valju hääle või kohmaka liigutusega rikkuda seda hurma. Aga kaua võib siis vaikida? Ja Berdõ võttis end kokku ning ütles:

«Kui ilusaid lilli oled sa noppinud...»

Ta häälel kahises erutusest, raske oli oma häält ära tunda. Uzuk vastas tasa, pead tõstmata:

«Võta, kui sulle meeldivad...»

«Sa noppisid ju endale.»

«Võta. Ma korjan veel...»

Kõige tavalisemad, kõige igapäevasemad sõnad, kuid praegu kõlasid nad hoopis iseäralikult, olid täis varjatud, erutavat mõtet, mis südame kord ägedalt põksuma, kord tardunult seisatama pani, just nagu salapärasesse ja ihaldatud sügavikku langedes.

«Ei, ma ei saa võtta. Need on väga ilusad lilled, kuid nende hulgas pole seda õit, mida mina vajan.»

Uzuk punastas veel sügavamalt ja langetas pea veel madalamale. Ta vaikimine lisas Berdõle julgust.

«Tahaksin sinult küsida... Kas võib?»

Ja pigem aimates, kui kuuldes vaikset «küsi...», lõpetas ta otsustavalt, nagu jäärakult alla hüpates:

«Meeldin ma sulle?»

Küsimus oli aus ja nõudis ausat vastust.

«Meeldid,» vastas Uzuk vaikselt, kuid kindlalt.

Rabatud nendest avameelsetest sõnadest, vaikisid nad mõne sekundi. Siis küsis Berdõ:

«Kas võib... ma võtan su käe?»

Esmakordselt oma pikukese elu jooksul oli Berdõ nii õnnelik. See oli otsekui magus uni. Ei mahtunud pähe, et see kõik on ilmsi, et inimesel võib nii hea olla, tekkis tahtmine korda saata midagi täiesti võimatut.

«Uzuk-džan... tohin ma... sind suudelda?»

Uzuk tõmbas käe järsult ära ja sõnas:

«Kas sul häbi ei ole?»

Berdõ kohmetus ja tõmbus tagasi, kuid tütarlaps ei läinud ära. Siis võttis poiss uuesti tema käe ja ütles väga tõsiselt:

«Uzuk-džan, ära pahanda. Sa tead, et ma armastan sind. Kas võib sinult midagi küsida?»

«Küsi...»

«Kui isa ja ema on nõus, kas... tuled siis mulle naiseks? Mitte täna ega homme! Siis, kui seda ise soovid. Võin oodata ükskõik kui kaua. Mul on ainult väga vaja teada sinu vastust. Oled nõus?»

«Jah,» ütles Uzuk. «Olen... nõus.» Ja ta ei suutnud tagasi hoida õnnelikku naeratust.

Tema vastus tõi Berdõ taevast maa peale tagasi. Ta vaatas ärevalt ringi ja kükitas kiiresti maha.

«Mine, mu Uzuk... Tüdrukud on kaugel. Kui keegi meid näeb, võivad tekkida jutud, Murad-agaa vihastab... Mine!»

Ta pilk saatis Uzuki lähima künkani. Kas on maailmas veel teist sellist kaunitari? Ei sinnapoolegi! Õeldakse: kes nelikümmend aastat lambaid hoiab, sellel täitub kõige ihaldatum unistus. Täitugu siis! Olen nõus kogu elu lambaid karjatama, jäägu vaid Uzuk minu kõrvale. Räägitakse, et mehed pidavat oma naisi solvama, sõimama, peksma. Mina ei suudaks Uzukile öelda ühtegi halba sõna. See oleks sama hea, kui vastu tuult sülitada. Iialgi ei solva ma

teda... Ta armastab mind. Ta on nõus! Oo, Allah!... Vaja minna tädi Ogulniaz-i juurde ja paluda, et ta poetaks minu heaks sõnakese Murad-agaale ja Orazsoltan-edžeele...

Vana Ogulniaz-edžee istus varikatuse all ja veeretaski osavasti kohupiimakuulikesi. Berdõ lugupidavale tervitusele vastates ütles ta rõõmsalt:

«Tulid õigel ajal! Aita vanainimest. Oled karme ja osav noormees — võta kurt ja tõsta katusele, minule käib see üle jõu.»

Berdõ laotas kuulikesed kiiresti kuivama, istus siis Ogulniaz-edžee juurde ja päris peremehelikult:

«Palju sel aastal kurti valmistasite?»

«Oi, Berdõ-džan, kõik, mis tegime, on meie oma. Meile jätkub. Näe, Orazsoltan ja ta tütar on nüüd heal järjel, viivad palju kurti kaasa. Räägitakse, neil olnud hea abiline, ega sa pole kuulnud?»

«E-ei...» kostis Berdõ kohmetult.

«Ah sa siis pole kuulnud? Aga Orazsoltan kiitis väga kedagi Berdõd. Et andku Allah talle südameheaduse eest õnne ja edu. Mõtlesin, et ta sinust räägib, aga selgub, et sina ei tea midagi... Uruk — hoidku, et kuri silm temale peale ei jääks — on töökas tüdruk, tema käes edeneb kõik. Orazsoltan kiitles: sellal, kui tema lüpsab ühe lamba, jõuab Uruk oma abilise Berdõga lüpsata neli. Pärast olevat ta aga siiski nendest ette jõudnud.»

«Ta ju ei lüpsnudki...»

«Aga kust sina tead? Sa ei pidanud ju midagi teadma... Võta kurt, vii katusele!»

Kui Berdõ tagasi tuli, küsis Ogulniaz-edžee kelmikalt:

«Oli sul minu juurde asja?»

«Tulin niisama... vaatama...»

«A-a-a... Noh, istu siis. Mina jälle mõtlesin, et tulid asja pärast. Ega su talled laiali ei jookse?»

«Durdõ valvab neid.»

«Sul näikse abiline olevat? Tubli, džigitt! Aga sa võtad liiga kaua hoogu. Tüdrukud armastavad julgeid, pojake.»

Berdõ sattus segadusse.

«Kuidas nii?»

«Aga näe, sedamoodi. Tulid oma murega ja ootad, et Ogulniaz-edžee sul sõnad suust välja kangutaks. Arglikke nokivad varblasedki, pojake... Ütle, miks sa tulid?»

«Mul on palve, Ogulniaz-edžee... aidake mind...» alustas Berdõ ebalevalt ja tokerdus, kui ta pilk eide kuivetu- nud, peenikestele sõrmedele langes, mis katkematut rodu ühetaolisi kohupiimakuulikesi vorpisid.

«Aitab juba kaameli vaiba alla peitmisest!» käratas Ogulniaz-edžee, ja Berdõ jätkas:

«Teate mis... seesamune... kas te ei tahaks kosta minu heaks sõnakese?»

«Kellele?»

«Orazsoltan-edžeele... Et meie... Uruk ja mina, armastame teineteist»

«Lõpuks ometi!» Ogulniaz-edžee noogutas heakskiitvalt, tema elavad nõõpsilmad sädelesid. «Ära unusta vanasõna, Berdõ-džan: «Vaenelaps lõikab nabanööri ise läbi.» Sugalasi sul pole, kui sa ise enda eest ei hoolitse — sööd pilaffi tühjast kausist.»

«Just seda tahtsingi öelda!» hüüdis Berdõ tuliselt. «Pole mul oma teenistust kusagile panna. Paremini annan neile. Olen poja eest!»

«See on tõsi,» nõustus Ogulniaz-edžee viimast kuulikest veeretades. «Murad on vana, Orazsoltan on samuti oma töö teinud. Õigesti otsustasid, pojake. Aga kuula nüüd, mis ma sulle ütlen, hoidku, et kuri silm peale ei jääks: ära muretse ja pea esialgu suu. Minu abi pole sulle vaja. Kui teada tahad — Murad-aga ja Orazsoltan on selle asja juba otsustanud! Jah! Minu eest nad oma saladusi vaka all ei hoiata, et aga kuri silm peale ei jääks. Veel hiljuti rääkisime Uzuki tulevikust... Mille peale on kehvikul lootust? Allah lõi maailma kiirustades, jättis vaesed kahe silma vahele. Ja nii me nüüd elame: on sul üks lammas — oled valetaja, on sul sada lammast, on tõde sinu poolel. Oleme vaesed inimesed, tunneme sellestki rõõmu, kui rebenenud rõivale uue lapi saame. Aga kui tütar on kaunitar, hoidku, et kuri silm peale ei jää, siis pole enam rahu. Tulevad lesed, kiilaspäised või kurdid kosjakaupa sobitama. Ja vaata, et veel midagi halvemat ei juhtu. Kaunitar kehviku majas on nagu värsketest maisivartest karjuseonn, iga möödaminev kaamel haarab tükikese, isegi karvutu kits ei jäta juhust kasutamata. Oh-oh-oo... Nõnda ma neile ütlesingi, pojake: andke tütar salamahti Berdõ-džanile — ja mure on murtud. Noormees on lahke, pilk heasüdamlik, hoidku, et kuri silm peale ei jääks, tööd ta ei kardata, inimesi ei solva, ei jäta hätta naist ega teid, vanu. Nõnda ma neile ütlesin, pojake, ja nemad jäid nõusse. Orazsoltan ainult kardab, et Uruk nagu alles liiga noor, peaks aasta või paar ootama. Eidekesel on tütre kahju, mis sellest, et koos elama hakkate... Sina aga ära muretse, Berdõ-džan. Ela vaikselt ja ära suud paota. Aasta, või teine — see pole pikk aeg. Päike tõuseb, päike loojub — ja aasta ongi läinud.»

Berdõ kuulas Ogulniaz-edžeed vaimustusest hingetuna. Tal oli tunne nagu inimesel, kes läks killukest leiba paluma, kuid talle anti terve katlatäis suurepärase pilaffi. Vana-sõna ütleb: hea sõnum õilistab isegi valet. Kuid Berdõ ei osanud ise valetada ja teadis, nagu kõik teisedki auulis, et Ogulniaz-edžee suust ei kuule ialgi muud kui tõde. Nii-siis, kõik, mis ta ütles, oli tõsi, see aga tähendab...

Järgmisel päeval, hoolikalt sobivat juhust valides, küsis Berdõ tütarlapselt:

«Uzuk-džan, oled sa kuulnud midagi meist, sinust ja minust? Kas Murad-agaa ja Orazsoltan-edžee pole sulle rääkinud?»

«Ei... Mida siis?» vastas Uzuk poolküsivalt, poolehmunult.

«Siis tea: su isa ja ema on nõus sind mulle naiseks andma!... Kas sa tõesti pole sellest midagi kuulnud?»

Uzuk punastas ja lõi silmad maha, näppides suurt hõbedast iraani münti, mis oli ainus väärise tema kaelakee tuhmunud vaskraha hulgas.

«Tõtt öelda, kuulsin küll...»

«Miks sa siis ei öelnud seda mulle seal, põllul, kui lilli korjasid?»

«Häbenesin...»

KUS MESI, SEAL KÄRBSEID

Õõ oli nõgimust ja pimeduse võim liikumatult tardunud auuli kohal näis igikestvana. Kuid idataevas lõi roosatama ja selle esimesed kiired sööstis vaprate vägilastena musta koletise kallale. Õõ võpatas, taganes — ning pages minema, kustutades enda järel tähtede petlikud tuled.

Kerges kleidis Uzuki võttis hommikujahedus võdisema, ta seisatas hetkeks, kissitas silmi tõusva päikese poole, haigutas magusasti ja astus siis kibitka kõrval asetsevasse savionni. Selle nurkades olid veel peidus õõ sõdalased, kuid tütarlaps teadis, et varsti vaatab siia päike ja vaip — Uzuki rikka fantaasia ja osavate käte sünnitis — lööb vikerkaarvärvides lõõmama. Ta töötab selle kallal juba ammu, ning pole enam kaugel päev, millal viimane sõlm on seotud.

Vaibakuduja amet pole kerge. Tundide viisi küürutab ta oma töö kohal, lugematuid sõlmi sidudes või neid raske soaga kinni tagudes. Mida tihedamalt on sõlmi ja mida tugevamini tambitakse, seda vastupidavam, ilusam ja hin-

nalisem saab vaip. Turkmeeni naised tunnevad rasket vaibategemise kunsti viimse peensuseni — sellepärast ei leidu terves maailmas, «valge tsaari» külmast pealinnast kuni Hindustanini, turkmeeni vaipadele võrdseid, sellepärast ulatub nende kuulsus kaugete aastasadade hämarusse.

Vaibakudumine pole kerge, kuid Uzuk armastas tööd. Tema käed välkusid nagu valged liblikad ja karvasel vaibapinnal sündisid üksteise järel turkmeeni vaipadele iseloomulikud mustrid. Hallid lõimekeeled jäid üha lühemaks ja laulsid üha sumedamalt soapuu löökide all. Uzuki südames aga helises juubeldav meloodia, mis aegamööda sai endale ka sõnad. See oli laul tütarlapsest, kelle süda valutab. Mitte keegi peale ühe ilusa noore karjuse ei tea selle vastu rohtu. Too aga on kaugel, karjamaadel, ning tütarlaps on närbumas igatsusest, kuid armsam võib olla kindel — neiu ei peta teda isegi siis mitte, kui helesinine taevaskõõr peaks tükkideks purunema. Mängigu noormees valjema oma tuidukki, siis kuuleb neiu tema armastuse häält, kuid ärgu ta mitte tulemata jäägu, sest sõbratari ilu tuhmub üksinduses. Nad kohtusid kevadel, nüüd on juba sügis, lahusolek ei tohi olla nii pikk.

Nõnda laulis Uzuk ja hambuline soapuu tantsis tigidalt ta tugevates kätes, otsekui laulusõnu vaibamustri krüptogrammidesse tagudes. Laulu mõjul valdasid tütarlast kurvad mõtted. Siin ta töötab, pannes sellesse mitte üksnes oma jõu ja käteosavuse, vaid ka osakese hingest, kuid poolvaipa kuulub seaduse kohaselt Nurdžemalile, Suhan-bai naisele. Ah, mis pool! Kuidas sa vaipa poolitad? Nagu alati, keelatab Nurdžemal ema oma poolt ära müüma, ja ema jääb nõusse. Kuidas siis teisiti, kui raha on vaja ja bai osa eest pole nagunii millegagi maksta. Kõiges on süüdi vaesus ja selle käest pole kusagile pääsu. Endale ei jää mitte ühtegi vaipa, kõik nad lähevad Nurdžemali tütardele kaasavaraks, ja üksnes sellepärast, et vaene karjus Murad-agaa ei jaksa osta ei villa ega värve. Kas tõesti on vaesus igavene koorem, mida ialgi maha ei raputa?

Kurbadest mõtetest äratas Uzuki kabjaplagin. Tütarlaps vaatas välja ja võpatas halba aimates: nende kibitka juures peatus võõras ratsanik. Paksupõseline ja tähtis, uus hall täekmen seljas ja must karvane papaaha peas, teravaninalised kingad, millest vaatasid välja mustrilised mešhedi sokid, tugevasti jalustesse surutud. Valge lauguga kõrb timpis peenikestel jalgadel, näris ratsmeid ja pillas tolmu musele maale suuri vahutorte.

Ratsanik silus musta, hoolitsetud habet ja küsis valjusti:

«Elab siin karjus Murad?»

«Siin,» vastas Orazsoltan-edžee kibitkast väljudes. «See on Murad-agaa maja. Olge lahked!»

Külaline vaatas ringi, otsides hobuse kinnitamise kohta.

«Durdõ-õ,» hüüdis Orazsoltan-edžee. «Tule siia, vaata külalise hobuse järele.»

Ratsmeid poisile visates astus külaline kibitkasse.

Kibitka oli vilets. Otse sissekäigu kõrval seisis tellistele asetatud laudadel päevi näinud kirst, mis kunagi kollaseks oli värvitud. Sellel seisis korralikult kokkupanduna kolm vanavõitu, õhukeseks kulunud tekki. Teispool ukseava kükitas vaeslapsena pooltühi jahukott. Läbi aukliku vilditüki paistis taevast ja päikesekiired, mis vabalt sellesse viletsuse valdustesse tungisid, näitasid selgesti «Murad-agaa maja» armetust.

Istuda võis kas ürgvanale vaibale või kauasest kasutamisest hõredaks kulunud košmaale. Külaline kõhkles hetke ja vajus vaibale. Tema nägu, liigutused, hoiak rääkisid ilmekalt, et selline ümbrus ei ärata temas vähimatki lugupidamist ja ilma tungiva vajaduseta oleks ta vaevalt seda armetut kibitkat oma külastusega austanud.

Orazsoltan-edžee ei näidanud millegagi oma üllatust võõra saabumise puhul. Turkmeeni iidse tava kohaselt on iga külaline püha. Teda tuleb kostitada, pakkuda talle puhkust, sealjuures midagi pärimata. Kui võimalik, selgitab ta hiljem ise, kes ta on, kust tuleb ja mida soovib. See pärast pani naine kiiresti tulele vana musta, ämmalt päritud tuntse ja asus nühkima teekannu, mille äralöödud nokka asendas plekist toru. Külaline istus vaikides, aegajalt piiludes ukse vahelt paistva savionni poole.

Kõige järgi otsustades oli ta tähtis ja rikas mees. Ent siis, kui õuest hakkas kostma summutatud kõhimist ja tuttavlikku kalossikobinat, ei teadnud Orazsoltan-edžee enam üldse, mida arvata: Suhan-bai ise tuli võõrast tervitama!

Suhan-bai oli karju loendamatul hulgal. Peale karjade oli tal üht-teist rauaga üelöödud kirstudes, mille põhjas seisis savipotid mitmesuguste müntidega ja kõvasti kinniseotud nahkhurdžunid, paberrahast pungil. Ta oli uskumatult rikas ja samavõrra ihne. Oma peretki hoidis ta poolnäljas, värisedes iga koorukese pärast. Sellepärast nimetati teda küll silma ees austavalt Suhan-baiks, selja taga aga hüüti üksnes Ihne-Suhaniks. See hüüdnimi jäi talle alati-seks külge. Ta teadis seda, kuid ei solvunud: kas maksab siis hoolida näljavarestest, kes ei mõista hinnata ei kopikat,

ega kuiva leivaraasu. Oleks ta sama muretu kui nemad, lapiks temagi tõenäoliselt auke aukudega. Praegu aga on ta ümbruskonna rikkamaid ja lugupeetumaid mehi, tema ees lipitsetakse, teda tullakse paluma, temal on õigus anda või andmata jätta või üldse mitte jutule võtta.

Paks ja tõntsakas, täispuhutud härjapõie sarnane, ilmus ta kibitka lävele. Nägu oli tal ümmargune ja lame nagu puust lihaliud ja leemendas rasvast. Rippuvate puhmaskulmude all vilasid rahutud silmad. Vormitu nina, niisked huuled ja harali habe, mis oli ära näritud ja laiguline, lõpetasid portree. Isegi falang ei rutta nõnda raipe lõhna peale, nagu Suhan-bai sinna, kus natukenegi kasu järele lõhnas.

«Salama...» alustas ta kiirustades, ukseavast kaugemale jõudmata, takerdus siis, kaotas kalossi ja tervitus lõppes arusaamatu mõminaga, mis meenutas vana ketikoera urinat. Kerge bjassist halatt libises õlgadelt. Suhan-bai proovis seda kinni püüda, aga ei ulatanud üle keraja kõhu; jätanud asjatud katsed, sulges ta ukse ning sirutas erilise lugupidamise märgiks mõlemad käed külalise poole.

«Essalamaleikum!»

Võõras tõusis, tervitas, ja oodanud, kuni Suhan-bai istet võtab, istus uuesti maha. Traditsiooniliste viisakusküsimuste õigus kuulub peremehele, kuid Suhan-bai jättis selle au külalisele. Ta tundis tulnukat väga hästi ega pidanud end sugugi tollest madalamaks, kuid praegu ütles talle ihnurivaist, et külaline polnud saabunud tavalise asja pärast, see aga tähendas võimalust kasu lõigata ning sellepärast Suhan-bai pugiski.

Külaline keeldus väarikalt — ta austas vanu tavasid. Ja Suhan-bai alustas kombekohast küsimusteringi:

«Kuidas elu? Kuidas tervis?...»

Traditsioone austades jäid nad seejärel wait. Suhan-bai pani ühe teekannu külalise ette, teise nihutas enda poole.

«Mulle öeldi, et olevat saabunud ratsanik. Tähendab, see olite teie?»

Külaline nikutas pead nõusolekumärgiks: vastata polnud mõtet, kuid viisakus on Idas kõige tähtsam. Viisakus ja kannatlikkus, isegi siis, kui maa jalge all põleb. Juhul kui sa igipõlisest rituaalist-mööda minnes otsekohe asja juurde asud, peetakse sind jämedaks jõhkardiks, naised hakkavad sind taga rääkima, lapsed näpuga näitama, mehed aga peidavad kohtumisel habemesse põlglikult üleoleva naeratuse.

Suhan-bai valas piaali teed, nohistas nina ja küsis imes-tunult:

«Orazsoltan, kas sul tõesti on must tee? Miks sa's meilt

rohelist ei võtnud, kui sinul oma otsa lõppes? Durdõ, mine õige too meilt rohelist teed!»

Orazsoltanil oli niigi piinlik, et ta ei saanud külalist vääriliselt vastu võtta. Suhan-bai märkus häbistas teda täielikult ja ta oleks kas või maa alla vajunud. Kuid samas mõtles pahaselt: «Rebane!» Need harvad korrad, mil ta kibeda vajaduse sunnil oli pidanud bailt abi paluma, olid teda palju õpetanud. Näputäis teed on muidugi pisi, juhtub aga, et jääb tagasi viimata — saad bai terava keelega naistelt kohe sarjata. Paremini üks kord häbi kannatada, külaline saab aru, et see pole ahnusest, ei mõista hukka.

Et piinlikkusest üle saada, lausus võõras: «Olgu, mis sellest, et must.» Ta valas endale piaalitäie ja küsis:

«Kas teie kaamelid ikka veel Hiivas käivad, Suhan-agaa?»

«Jah, Bekmurad-bai, käivad küll... Juba ammu saatime karavani teele. Nüüd kiikame iga päev silmapiiri poole, kuulatame — kas ei kosta kaamelikellade häält. Täna-homme peaksid tagasi jõudma.»

«Küll jõuavad, kuhu nad ikka jäävad. Aga mida nad toovad? Vist halatte, nagu alati?»

«Olete minu asjadega kursis, auväärt Bekmurad-bai. Tegeleme just nimelt halattidega.»

«Mis seal ikka, meie ajal on see kasulik kaup.»

«Ärge rääkige, Bekmurad-bai... Kasulik küll, kuid peab ikka kaubelda ka oskama, meie noored aga ei õpi seda mitte kuidagi selgeks. Kauplemise juures ei tohi lihast isagi haletseda, nemad, lihtsameelsed, aga võivad võhivõõrale asja jumalamuidu ära anda, selle asemel et kallimalt maha müüa. Neid tuleb ühtelugu silmas pidada, muidu teevad su veel kerjuseks. Sedagi nad ei taipu, kellele võib võlgu anda, kellele mitte. Aga sulid kasutavad seda ära. Isegi mind vedasid ninapidi. Ükskord, kui meie Orazdurdõ parajasti halattidega kauples, tuli tema juurde džigitt. Noor ja sihuke laiaõlgne, jassakas. Must habe just sedaviisi lõigatud nagu teilgi. Said halati ostmises kaubale, aga üks ruupia jäi puudu. Naaberkaupmehed kohe alatuseks valmis, soovivad: «Anna ära, noormees, on aus, küll ta maksab.» Ei tea, kes mind keelest sikutas, et ütlesin: «Võtku pealegi, kandku terviseks.» Kannab juba kuu aega! Aga kus võlg on? Põrutasin omadele peale: juhtuvad nägema, võtku kraest kinni, aga pole nähtud. Räägitakse, olevat teine kuskilt teie kandist. Tehke rõõmu, Bekmurad-bai, kui näete — ütlege talle, et nõnda pole kena, Allah pärib teises ilmas aru.»

«Ja tele jälle selles ilmas?» naeris Bekmurad-bai, «Kes ta siisugune on, see noormees?»

«Mingisuguse Derri poeg, või mis...»

«Ah nii?... Oleks nagu jah üks selline... Hästi, kui tagasi sõidan, saadan talle järele.»

«Oh, austatud Bekmurad-bai, osutaksite meile sellega väga suure teenel!» Suhan-bai hakkas erutusest nihelema ja pistis habeme suhu. «Nii suure teenel...»

Bekmurad-bai kiikas vestluskaaslase poole. Ta põlgas seda paksu ihnuskoid, kes tühipalja ruupia pärast oli valmis ära lämbuma, kuid vastas siiski küllalt viisakalt.

«See ei tee meile mingit tüli... Aga mis maailmas ka uudist on, Suhan-agaa?»

Suhan-bai sülitas ärahammustatud habemetuusti välja ja pühkis käeseljaga suud.

«Mis uudist meil ikka on, Bekmurad-bai? Turuhinnad Marõ turul ja lambad — see on kõik, mida teame.»

«Tagasihoidlikkus — õigeusklikule, turban — hadžile,» lausus Bekmurad-bai märgatava irooniaga. «Teil siin aega küll, muudkui küsi ja kuula. Kuuldusi aga on ilmas sama palju kui Mekas araablasi.»

«Ja-jaal!» haaras jutulõnga Suhan-bai. «Õigus! Räägitakse, et talupoegadele hakatakse järgmise aasta saagi arvel laenu andma — on see tõsi?» Ta sügas lõuga ja tõmbas mitu korda sõrmedega läbi pulstunud habemetuusti.

«Kuuldused on õiged. See kaupmees, kellele ma puuvilla ostan, rääkis, et järgmisel aastal tuleb kõigile soovijatele saagi arvel laenu anda.»

«Ja mis on selle austatud kaupmehe nimi? Unustan ikka ta nime ära...»

«Abanõssiks kutsutakse.»

«Ja-jaa, Abanõss... Nüüd tuli meelde. Ja ta ostab kogu selle puuvilla endale?»

«Ei, temal on samuti oma peremees.»

«Vaata aga vaata! Tulus asi see puuvill. Teie käest käib läbi — ja üht-teist jääb teilegi. Lugupeetud Abanõssi käest käib läbi — ja temagi saab oma osa. Ja ega suur peremeeski ilma jää.»

«Meie tulu, Suhan-agaa, on tema omaga võrreldes nagu näputäis kotitäie kõrval.»

«Mis te räägite! Ja saagi arvel laenu anda on vist samuti kasulik?» löid Suhan-bai pisikesed silmad aplalt hiilgama. «Laen käib teie käest läbi, kas see teile ka midagi sisse toob?»

«Loomulikult. Kärbeski ei istu kuivale kohale. Miks peaksime siis meie kasu saamata endale muret kaela võtma? Kes askeldab meega, see lakub ka sõrmi.»

«Ja-jah... loomulikult...» Suhan-bai keerutas habeme-torti sõrmede vahel ja torkas selle siis suhu. «Ja-jah... Nähtavasti on inimestel kasulikum saagi arvel laenu võtta, kui liiakasuvõtjalt raha paluda.»

Bekmurad-bai sõnad tegid talle meelehärmi. Tema ise tegeles liiakasuvõtmisega. Saagi peale laenamine toob talle kahju, tõmmates ära osa ta alalistest abitarvitajatest. Nüüd lähevad kahjud veelgi suuremaks.

Bekmurad-bai mõistis Ihne-Suhani olukorda, kuna teadis tema salajasi asjaajamisi, kuid seletas näilise ükskõiksusega:

«Saagi arvel laenata või vaheltkasu võtta on üks ja see sama. Liiakasuvõtja annab ühe tomaani ja nõuab kaks tagasi. Ka meie anname tomaani, kuid nõuame, et laenuvõtja müüks kogu oma puuvilla meile selle hinnaga, mis meie määrame. Puuvillakoguse eest, mis maksab kakskümmend tomaani, maksame meie ainult kümme. Liiakasuvõtmist tunnevad inimesed ammu ega armasta seda, saagi peale laenamine on uus asi, kuid sisuliselt teeb ühe välja...»

Suhan-bai elavnes veidi, tõmbas peast vana kulunud karvadega lambanahkse papaaha, silus kukalt ja tahtis juba uuesti midagi küsida, kuid tulutust vestlusest tüdinud Bekmurad-bai ennetas teda:

«Aeg on hiline, oleme kauaks istuma jäänud. Võtke sõnum vastu ja lubage hüvasti jätta. Pean veel linna jõudma, Abanõssi üles otsima — ta sõitis panklaenuraha järele.»

«Väga meeldib, et tulite sõnumit tooma. Rääkige.»

Bekmurad-bai silus habet, näppis vuntse, nagu järele mõeldes, ja piilus vaikiva Orazsoltan-edžee poole.

«Meil on kavatsus Murad-agaa majaga sugulussidemeisse astuda.»

Orazsoltan-edžee ahhetas mõttes: nüüd on see siis käes, mida nad isaga nii kartnud olid! Suhan-bai aga ruttas noogutama:

«Tore, väga tore on kuulda nii meeldivat uudist! Orazsoltan, kas sa kuulsid, mis külaline ütles? Missuguse vastuse sa talle annad?»

«Meie tütar on ju veel noor,» lausus naine segaduses, «ta on liiga noor selleks, et võiksime kellegagi sugulasteks saada...»

«See on ju hea, et noor. Milleks kuldset aega lasta asjalt kaotsi minna? Tütred on riskantne kaua enda juures hoida, parem nad kiiresti lendu lasta nagu liblikad, ja asi on ühel pool.»

«Mina olen naine, mina ei tea ega otsusta midagi,» ei andnud Orazsoltan-edžee alla. Suhan-bai sai pahaseks.

«Ära keeruta! Kuidas sa siis midagi ei tea? Mõtles, kui tore see on, kui avanevad selle maja ukсед, kus elab täiskasvanud tütarlaps.»

«Õiged sõnad, kuid meil on veel vara uksi avada. Aeg pole käes... Külalisel on vist küll parem teist teed minna.»

«Mina soovin teile üksnes head, sa tead seda, Orazsoltan. Olen teid alati lähedasteks pidanud ega oodanud sinult sellist rumalust. Aga eks sa ise näed. Soovitan seda su enda huvides. Oled ema, otsusta ise, mis su tütrele parem on.»

Suhan-bai oleks tahtnud selle häbematu vanaeide peale karjuda, kellel jätkus jultumust temale vastu rääkida ja auväärsele Bekmurad-baile ära öelda. Ta oli vihane, kuid talitses end.

«Muidugi, Orazsoltan, sündigu sinu tahtmine. Tütre saatuse otsustavad isa ja ema... Aga kutsume õige Muradi kõrbest tagasi, ah?»

«Kutsuge, kui arvate,» nõustus Orazsoltan-edžee. Teda rõõmustas alati mehe tulek, kes harva koju sai, kuid oleks see tema teha olnud, oleks ta seekordsest kohtumisest pigem ära öelnud.

«Kõik on korras,» pöördus Suhan-bai külalise poole. «Teie kuulsite ema sõnu, aga emal on alati raske tütrest lahkuda. Varsti tuleb isa, nad peavad nõu — ja kõik läheb kõige paremini. Kas mõistate?»

Bekmurad-bai vaatas tähelepanelikult Suhan-bai kavallatesse silmadesse, mõistis ütlemata jäetut ja tähendas leplikult:

«Me ei kiirusta. Räägime läbi, tuleme teid kingitustega külastama, õpime üksteist paremini tundma... Nüüd aga andestage, mul on aeg minna.»

«Istuksime ehk veel,» sõnas Suhan-bai viisakuse pärast. «Aga kui kiirustate, ei pea me teid kinni... Mõtles, Orazsoltan! Bekmurad-bai sugulaseks saada on suur au. Ela või sada aastat — sellest paremat sa välja ei mõtle.»

Nad tõusid.

«Nägemiseni,» ütles Bekmurad-bek ja sammus kantsikuga mängides välja poole.

«Kõike head,» kostis muremõtteist haaratud Orazsoltan. Suhan-bai aitas külalisel teenistusvalmilt sadulasse

istuda ja saatis teda jalusest kinni hoides kibitkade rea lõpuni, vahetades temaga tähtsusetuid fraase. Külalt kaugemale jõudnud, kurtis Bekmurad-bai:

«Näib, et alustasime varest otsast. Oleksin pidanud esiteks teie juurde sisse pöörama, Suhan-agaa, ja alles siis, kui kõik läbi arutatud, sinna minema...»

«Pole viga, see oli hea, et nende juurde läksite,» rahustas Suhan-bai. «See on neile ennekuulmatuks lugupidamisavalduseks, küll nad selle eest veel tänavad; kunagi veel pole nii lugupeetud inimese jalga astunud üle nende läve, pealegi seesuguse austava ettepanekuga.»

«Naine on põikpea. Kuid teie sõnad, Suhan-agaa, avaldasid talle mõju, märkasid seda.»

«Või veel!» Suhan-bai nägu lõi rahulolevalt läikima, poole rohkem kui tavaliselt. «Küllap need mõjusid! Las tuleb mees koju, ja ta muutub täiesti pehmeks.»

«Püüdke, Suhan-agaa! Võlgu me ei jää.»

«Loomulikult. Nagu teie mulle, nii mina teile.»

«Ja-jah... Olgu, nägemiseni!»

«Kõike head!»

«Nii et kohtumiseni laadal?»

«Laadal, laadal kohtume!»

MIS HUVITAB BAID?

Libisedes mööda taeva klaaskuplit, ligines päike silmapiirile, ja lõpututel, nigela taimkattega barhaanidel venisid varjud üha pikemaks. Suur lambakari liikus aeglaselt mööda seda künklikku välja. Lüheldane, kõhn karjane käis kõverat keppe õlal hoides karja järel. Tema päikese, tuulte ja rajuilmade käes kuivetonud kehast õhkus vastupidavust, saksauuli sitkust. Kuid kähara habemega, mõelik nagu oli kurb ja huuled liikusid hääletult, karjus justkui rääkis iseendaga. Suur lõigatud kõrvadega kirju koer kõndis peremehe kõrval. Aeg-ajalt ta peatus ja silmitses muretuid lambaid, ent kõik oli rahulik, taamal paistis abikarjuse siluett, polnud kahtlast lõhnagi, ja mõne hüppega jõudis peni karjusele järele ning seadis end taas tema kõrvale, kogu oma olemusega mõista andes, et erutuseks pole vähimatki põhjust.

Kuid karjus oli ilmselt erutatud. Mitte sellepärast, et õhtupalvuse aeg oli kätte jõudmas — vähesed karjased täidavad kõrvalekaldumatult usukombeid. Ka terav näljatunne polnud selle põhjuseks. Tühi kõht on karjasele sama

harjumuspärane kui liivaluidete lõputu rodu. Mis see kaks päeva nälgida pole? Sageli on tulnud terve nädal leivaraasuta läbi ajada. Rahutuks tegi miski muu — abikarjus Berdõ, kes oli läinud auulist toidumoonas tooma, oleks pidanud juba hommikul tagasi olema. Kuigi teekond oli pikk, ei valmistanud see tugevale noormehele erilisi raskusi. Võib-olla oli Berdõ liivaluidete vahel teelt eksinud? Ilma veeta ta vastu ei pea. Kuid see ei olnud võimalik. Berdõ oli tähelepanelik noormees ning käis juba kaks aastat karjas — kõrb oli talle tuttav. Mis võis teda küll kinni pidada?

Pimeduse saabudes peatas karjane karja ja süütas lõkke. Teise abikarjuse aga saatis künka harjale tuld tegema: orientiiriks. Kuid rahutus ei vaibunud. Karjus vahtis ainiti õhe ja ajuti näis talle, et näeb inimest. Ta tardus mõneks sekundiks paigale, kummardus maadligi ja vaatas madalalt, kutsus siis koera ning läks vaatama. «Inimeseks» osutus saksauuli- või okasmaltsapõõsas, ja karjus tuli tagasi, viskas oksa tulle ning kükitas ohates lõkke äärde.

Näe, jälle liikus midagi. Kas jälle saksauul? Kuid koerad söötsid haukudes pimedusse ja karjus hüppas püsti ning haaras kepi pihku.

«Elbars! Adžar!» kostis Berdõ hääle.

Rõõmustades ja torisedes läks karjane talle vastu.

«Miks sa hilinesid, mees? Meie närveerime siin, sina aga ei kiirustagi? Tuleb õigeks ajaks tagasi jõuda...»

«Ära pahanda, Murad-agaa,» vastas Berdõ ja libistas kerge liigutusega leivakoti õlalt. «Peremees oli ära sõitnud, tuli kaua oodata. Tagasi tulles oli vihane ja pahur nagu turult toodud sõnn...»

«Aga mis sul tema juurde asja oli?»

«Õeldi, et oli käskinud oodata... Nõuab teid enda juurde, Murad-agaa. «Niipea kui kohale jõuad, anna Murad-agaale edasi, et ta viivitamatult auuli sõidaks,» oli ta öelnud. Ja et jõuaksite sinna enne turupäeva.»

«Mis ta minust tahab?»

«Ei tea, Murad-agaa. Ihne-Suhan ei saa ju inimese moodi rääkida. «Las Murad teeb kähku!» Ja ongi kõik. Noh, tuln siis jooksupäeva.»

«Oota, džigitt! Kui enne turgu, siis pean ju otsekohe teele asuma?»

«Küllap vist... Kinnitage keha, tõin üht-teist... Kus Essen on?»

«Üks lammas on puudu, Essen läks otsima... Ja-ah, tuleb sõita... Teie aga vaadake, et hundid ja šaakalid pahandust ei teeks. Juhtub midagi — ei jõua end selle

räpase sea, meie peremehe ees, kunagi välja vabandada. Kärnase lamba pärast hurjutab kaks aastat...

Kiiruga veidi nälga kustutanud, ronis Murad-agaa eesli selga, manitses Berdõd veel kord silmi hästi lahti hoidma, ning asus teele. Varsti pärast tema ärasõitu tuli Essen, nõõri otsas norgus lammast talutades.

Noormehed tervitasid. Istunud lõkke äärde, naljatas Essen:

«Küll sa ajasid meile hirmu nahka, Berdõ. Mõtlesin juba, et vanakuri neelas su alla... Kuidas sinu Uzuk-džan ka elab? Kas said teda vaadata isu täis? Kavatsesin algul ise auuli sõita, aga siis mõtlesin: mingu parem Berdõ, muidu närbub kallikest nägemata, nagu taimed ilma veeta. Kuidas ma siis pärast üksi karjaga hakkama saan?»

Rääkides piilus Essen vilksamisi Berdõ poole, iga hetk valmis vastulöögiks. Nad olid sõbrad, kuid Berdõ ei sallinud isegi sõbralikku nalja, eriti, kui see Uzuki puudutas.

Seekord aga ei teinud ta Esseni sõnadest väljagi, liigutas keppiga süsi ja ütles vaikselt:

«Kallis Essen, mu süda on kuidagi raske. Ihne-Suhan kutsus Murad-agaa auuli. Aga miks? Seal liiguvad mingisugused kuuldused. Keegi ei tea midagi täpsemalt, kuid aiman, et see tähendab halba... Nägin ükskord Uzuki kaugelt. Nukker, kõnnib ringi, silmad maas. Mul lausa süda tilkus verd. Oleksin tahtnud temaga rääkida, kuid ei leidnud sobivat juhust... Mille üle ta kurvastab?»

...Mööda mahajäetud liivalagendikke sõidab oma eesli seljas Murad-agaa. Kogu maa on mähkunud pimedusse ja vaikusesse ning väikese, üksildase inimese hinges valitseb nukrus ja tühjus. Tema ja ta mõtted — ja see ongi kõik siin kuuvalguse all...

Mis küll Murad-agaale kõik pähe ei tulnud! Mis ta küll kõik ära ei mõelnud! Võib-olla juhtus kodus mõni õnnetus? Aga siis oleks Berdõ sellest ikka midagi kuulnud. Või kanti baile tema peale keelt? Aga mis on inimestel öelda, ta on ju kakskümmend aastat laitmatult ja nurisemata Ihne-Suhani teeninud. Ta hoole all kosis ja kasvas peremehe kari, ta hoidis ja turgutas kõige nõrgemaidki tallekesi ega palunud kunagi liigset, oli rahul sellega, mis peremees andis. Miks bail teda küll nii kähku vaja oli?

«Annaks jumal, et kõik oleks hästi,» mõtles Murad-agaa eeslit ergutades. Kuid too ei kiirustanud, mõõtis ühtlaste sammudega rutjuvat liiva, ning ta kapjadest sündis heli, mis meenutas taigna nätsumist seda sõtkuvate naiste käte all. Üksnes ajuti, mõnele tihkemale paljandikule jõudes,

lisas eesel sammu, ning kivisel pinnal hakkas kostma rütmilist kabjaplaginat. Niipea, kui paljandik lõppes, neelasid öö pärastud lõuad taas helisid, justkui kobra põlluhiirt.

Murelik teekond on otsatu. Üle kõrgete liivaluidete, läbi ebasõbralike saksauulipuhmastike ning hiilivalt valvaste okasmaltsa- ja seliinipöösaste viis Murad-agaa tee, ta oli norgus kui vang — oma mõtete ja kahtluste köidikuis. Ülal liikusid tähelambad lääne poole, kadusid aeglasel sammul silmapiiri taha, oma taevasesse talli. Idas aga tekkisid üha uued ja uued täpikesed, ja näis, nagu poleks neil otsa ega äärt. Kuid see näib ainult nii. Üksnes inimlikud hädad on otsatud. Näe, silmapiiri kohal süttis Koidutäht, hommiku kuulutaja — ja tema järel enam tähti ei ole; otsekui kuri karjus kiirustab ta mahajäänuid, ajab neid puhkama. Kärme sisalikuna sahistab pöösastes värske hommikueelne tuuleke ja taevas lööb õhetama.

Murad-agaa sõitis terve päeva peaaegu puhkamata. Alles õhtu eel, enne päikeseloojangut, löid silmapiiril mustendama auuli kibitkad. Teekond lähenes lõpule, erutus Murad-agaa hinges aga üha kasvas. Ta teritas kuulmist, kuid ei suutnud tabada Uzuki soapuu kõlavaid lööke — ometi olid need kaugele kuulda. Mis on juhtunud? Miks tütar ei tööta? Ei, pea, soapuu mütsub, kuid harva, loiult, jõuetult. Murad-agaa kaotas lõplikult hingerahu.

Uzuk märkas isa esimesena. Ta jooksis oma hütist isale vastu, tervitas aupaklikult:

«Jõudsid õnnelikult pärale, isa?»

Murad-agaa heitis talle uuriva pilgu — oh, tütre on saanud päris kaunitar, kaitsku teda Allah! —, toetus mõlema käega põlki üle sadulakaare kinnitatud kepile, ronis eesli seljast maha ning lõi tuikuma, jalad olid pikast sõidust kangeks jäänud.

«Jõudsin neh, tütreke, tänu jumalale.»

Kuskilt kibitka tagant hüppas välja Durdõ.

«Isa tuli!... Tere, isa!...» ja ta viskus jooksmis isa rinnale.

Murad-agaa kallistas poega, patsutas õlale, silitas pead. Jah, ka poeg on kasvanud, varsti on ta isaga ühepikkune. Käid mööda liivikuid bai lammaste järel, lapsed aga kasvavad, ei märkagi, kuidas kasvavad. Aeg liigub ruttamata, aga näe — ei jõua veel ümber pöörata, kui elu on kapis stepi nagu hüpikhiir šaakali eest pagedes...

Omapead jäetud eesel liigutas kõrvu, vaatas targa silmaga kavalalt ringi ja suundus hõrgutavalt lõhnavate hei-

nakuhjade poole. Uzuk proovis teda kinni püüda, kuid eesel lõi takka üles, vehkis sabaga ja laskis galoppi.

«Jookse talle järele, Durdõ!» hüüdis tütarlaps oma savi-onni minnes. «Jookse ruttu, ta läheb peremehe heinte kallale, jälle saame sõimata.»

Durdõ tormas kavalat eeslit püüdma, Murad-agaa aga läks kibitkasse. Pannud kepi seina najale, võttis ta burka maha ja istus kolde äärde. Tuli Orazsoltan-edžee veega.

«Jõudsid pärale?» küsis ta lühidalt ja hakkas teeanumasse vett valama.

Habemetutti rusikasse pigistades pomises Murad-agaa mornilt:

«Jõudsin... Kuidas külas on? Kas kõik on elus ja terved?»

«Elus jah, tänu jumalale. Mis nendega ikka juhtuma peaks?»

«Siis on hästi... Mina aga väsisin täna kuidagi ära. Vis-kaks õige pikali?»

«Pikuta aga pikuta!» nõustus Orazsoltan kiiresti. «Kohe teen teed, siis saad juua... Küllap olid öö läbi sadulas?»

«Nii öösel kui päeval,» hakkas Murad-agaa vähkrema, kohendades küünarnuki all patja. «Ruttasin nagu matus-tele.»

«Ptüi... ptüi... ptüi!...» Orazsoltan-edžee haaras hirmunult kurgust. «Mis sa, vanamees, häda hüüad!»

«Oh, Durdõ emake, häda pole kimalane ja sõna pole mesi... Miks bai mind kutsus? Mis ma kõik ära ei mõtel-nud. Küsisin Berdõlt, et kuidas külas on, ega midagi pole juhtunud — vastas, et kõik olevat hästi. Aga millest siis niisugune kiirustamine? Mis peremees minust tahab?»

«Tema on peremees,» ohkas Orazsoltan-edžee, «kes teab, mis talle pähe võib tulla. Kas sa siis seda salalikku paks-magu ei tunne? Temal ei lähe pala kurgust alla, kui ta pole midagi välja nuuskinud või kellelegi halba teinud.»

«Mis tõsi, see tõsi,» nõustus Murad-agaa, «Ihne-Suhan on halb inimene, süda on tal kui viljatu soolak.»

«Hea veel, et tal niisugunegi on...»

Vanad rääkisid valjusti, läbi avatud kibitkaukse jõud-sid Uzuki katekndlikud laused. Savionni nurkades küki-tasid juba öised varjud ja tütarlaps sidus sõlmi peaaegu käsikaudu, eksis sageli ja sidus uuesti. Vaip saab varsti valmis ja kaunistab kellegi kibitkat. Tuleb tark inimene imetlema tundmatu vaibategija kätetööd, näeb sujuvais mustrijoontes võbinat ja katekndlikkust ning lausub: «Vai-bategija närvises, ta süda oli raske, ta kartis midagi ja

aimas halba.» Just nõnda ta lausub, sest arukale inimesele on vaip otsekui avatud eluraamat. Egas asjata ütle turk-meeni vanasõna: «Laota laiali oma vaip — ja ma loen sinu südant.»

Uzuk igatses isa järele ja oleks meeleldi tema kõrvale istunud, nagu alati, kui ta liivikuult üürikeseks koju tuli. Kuid täna segas miski nõnda toimimast, ahistas teda. Miks isa tuli? Mida Ihne-Suhan temast tahab? Miks bai ja too võõras mees, kes üksisilmi tema poole vahtis, nii kaua vest-lesid nende kibitkas? Nähtamatu võigas ämblik punus tütarlapse ümber oma võrku ja Uzuk võpatas aeg-ajalt, otsekui oleks ta tööpoolest neid kleepuvaid, sitkeid niite riivamisi puudutanud.

«Ma tean, mida Ihne-Suhan sinust tahab,» rääkis ema. «Ta tahab meie tüdart ühele oma tuttavale kupeldada. Tal on sinu nõusolekut vaja. Ja ongi kõik.»

Uzuk pillas soapuu käest, talle näis, et maa ta jalge all avaneb, edasist vestlust kuulis ta kuidagi summutatult, nagu läbi vatiteki.

«Kes see tuttav siis on?» küsis Murad-agaa. «Kus ta elab? Kas siinne?»

«Seni ei tea ma isegi. Räägitakse, et suurest ja rikkast perest. Olevat linnaga seotud, kauplevat puuvillaga. Sain seda nende jutust teada. Pärast rääkis veel Ogulniaz. Tema nägi Oguldžereni, Orazmuhamedi naist — tead? — ja too selgitas asja. Tema on pärit samast auulist kust see mees, tunneb kogu nende perekonda. Siin käis vanem vend, naist tahtvat võtta teine. Kokku olevat neid kas neli või koguni viis. Sellel teisel olevat juba naine, kuid lapsi nagu pole-vat. Aga võib-olla on ka lapsed, kes neid teab.»

Murad-agaa kuulas, katkestamata naise juttu. Valatud tee jahtus piallis, kuid vanamees ei võtnud ainsatki lonksu. Tema halvimald kartused olid täide läinud.

«Räägitakse, et kõik vennad olevat ühesugused kõrilo-i-kajad,» jätkas Orazsoltan-edžee. «Kuidas võin ma anda oma tüdart sellisesse perekonda? Olgu nad siis kas või baid. Nad võivad iseendale olla baid, aga mulle pole nende rik-kust vaja! Öeldakse, et hobu leiab omale päitsed, vesi aga kaljulõhe. Need baid otsigu pruute endasuguste seast. Meie oleme kehvikud ja anname ka oma tütre kehvikule... Mõtle ise: elatanud mees, abielus! Ei, kas anna tütar temale või pista põlema — ühe teeb välja. Mina küll ei suuda last oma kättega tulle heita. Mingu parem kehvikule, oma ea-kaaslasele. Küllap elavad kuidagi ka rikkuseta ära, nii, nagu meigi sinuga oleme elanud. Ja kui on ka raskusi, ei

hakka tütar mulle etteheiteid tegema, et ma ta elu ära rik-
kusin. Nii ütlegi Ihne-Suhanile!»

«Vaiksemalt, naine, vaiksemalt, ära karju! Seintes on
hiired, aga hiirtel on kõrvad.»

«Olgu kõrvad! Kuulgu kõik! Mis mul karta on? Nii ütlegi
talle: meie tütar on veel liiga noor, et kosilasi vastu võtta.
Räägitakse, et Ihne-Suhan ise tõi selle mehe meie juurde,
et ta lõhki läheks. Ei ole mul meheleminejat tütar! Kas
kuuled — ei ole! Tal endal on tütar neitsieast välja kas-
vanud — las kupeldab oma sõbrale — nii ütlegi talle.»

Rabatud halvast uudisest ja naise tormakast jutust,
pomises Murad-agaa:

«Olgu... Ma lähen. Ja ütlen nii, nagu käsid.»

«Pea!» taipas äkki Orazsoltan-edžee. «Oota, kuuled? Ära
sa Suhani ees nii väga... ära eriti vaidle. Sa oled pehme
iseloomuga, ta võib sind ähvardada. Räägi rahulikult, ära
ägedaks mine. Kui aga hakkab peale käima, siis ära vasta
«jaa» ega «ei». Ütle, et lähed pead naisega, pruudi emaga,
nõu. Mõtleme midagi välja...»

• Murad-agaa tuli kiiresti tagasi.

«Baid pole kodus. On turule sõitnud. Lasi naistel mulle
edasi öelda, et ma ta sealt üles otsiksin. Näed, missugune
häda! Tuleb linna sõita.»

«Tuleb... et ta lõhki läheks,» nõustus Orazsoltan-edžee.

«Anna mulle siis paar münti, vaja rutata.»

«Küll on häda, mitte kopikatki pole majas... Tahtsin
hommikul paluda, et turult soola tooksid — meil lõppes
sool otsa—, hakkasin otsima, mitte midagi ei leidnud. Ka
laenata polnud kelleltki. Võib-olla saad turul Suhan-bailt
natukene laenu?»

«Oh sind, naine, sa ei tea isegi, mida räägid!» heitis
Murad-agaa tüdinult käega. «Kuidas võib bai peale loota?
Liiatigi pole jutt temaga kaugeltki meeldivate killast.»

Orazsoltan-edžee sõnas kõhklevalt:

«Mis siis teha? Kas võtta see hõbedane münt, mida Uruk
kaelas kannab?»

«Kahju, kuid tuleb võtta,» nõustus Murad-agaa. «Ehk
jumal annab, ja see münt toob meile õnne.»

«Uruk, mu silmatera, tule siia!» hüüdis Orazsoltan-edžee,
pistes pea uksest välja. «Uruk, isal on vaja turule sõita,
aga majas pole kopikatki raha. Lihtsalt ei tea, mis teha.
Anna sa, tütreke, meile oma münt. Võib-olla ei lähegi su
isal seda tarvis, eks siis riputad uuesti kaela.»

Orazsoltanil polnud kerge, ta oleks nagu vaeselt leiva-
koorukese võtnud. Kuid Uruk tõstis vaikides käe mitme-

värvilise, punutud niidi juurde, mille külge olid kinnitatud
ta kehvad ehted. Suur hõbedane münt mõõka hoidva
lõviga oli otsekui võõrkeha kollaste vasklehekeste ja tuh-
mide Kabuli müntide keskel. Uruk proovis sõlme lahti
teha, kuid see ei andnud järele ja ta rebis kinnitusniidi
kärsitult katki...

JÄNESKI VOIB MÕNIKORD HAMMUSTADA

Suur turutee lookles Murgabi vasakul kaldal. Turg oli
kaks korda nädalas: esmaspäeval oli «pikk» turg, nelja-
päeval — «lühike». Ja kaks korda nädalas meenutas vasak
kaldapealne sipelgate teerada.

Murad-agaa sõitis üle silla ja liitus piisakesena üldisesse
inimvoolu. Kuigi nad olid naisega kõik läbi arutanud ja
otsuse langetanud, ei suutnud vana karjus rahuneda. Ja
mis seal imestada — veel kunagi polnud ta sellisesse olu-
korda sattunud, et oleks tulnud baile vastu vaielda.

Algul liigutas eesel peremehe pobinat kuuldes kahtle-
valt kõrvu, mõistis aga peagi, et temasse see ei puutu, ja
läks sõrgilt üle kõnnile. Tee äärest oli ära kaksatud kõik,
mis vähegi süüa sündis. Eesel puristas valjusti ja pahaselt
ning seadis end ühe teise eesli sappa, kelle seljas istusid
vanaeit ja poiss. Mõnda aega astus ta nende järel, sammugi
maha jäämata. Taipas siis aga nähtavasti, et teiste tolmu
neelata pole kuigi suur au, ning kuna ta mööda minna ei
viitsinud, aeglustas sammu ning sobitas end nelja jala-
kääja kannule, püüdes astuda võimalikult teeserva lähedal.

See päästis ebameeldivustest nii tema kui Murad-agaa.
Neist kappas mööda uhkeis rõivais ratsanik väledal ahhal-
tekiini hobusel. Ta lösutas sadulas, hõbetatud ratsmed
rippu, ja kihutas hoiatamata otse teeliste peale. Üks jala-
kääja paisati pikali. Eesel, kelle seljas sõitis vanaeit, hüp-
pas kõrvale ja oleks äärepealt oma koorma maha visanud.
Arutu ratsaniku poolt ülestõstetud tihe tolmutüvi pani ini-
mesed läkastama ja sülitama.

Kukkunu tõusis, soputas end ja hakkas söimama.

«Kas saite kõvasti viga?» avaldas Murad-agaa kaastun-
net.

«Istus hobuse selga, aga silmad jättis koju,» vastas
vihane jalakääja papaahalt tolmu rapsides. «On inimesi, või
ei ole — temal pole sellest sooja ega külma.»

«Jõudeelu teeb tujukaks,» lisas üks teekaaslastest.

«Teadagi... Võta sihuke sadulast maha — ei astu kahte

sammugi, hakkab ohkima ja ähkima, et saapad pitsitavad. Aga omal ajal laskis paljajalu ringi.»

«Jah, ikka see raha. Rikub inimesed ära. Oli kena inime-
mene, aga sai rikkaks ja ennäe — polegi enam inimest. Sellisele ei ütle: «Ajaz-khaan, vaata oma jalavarje,» tema ninaots sihib taevasse, madalamale ta ei näegi.»

«Ajaz-khaan teadis seda ja sellepärast oma saapad pea kohale riputaski!»

«Niisugusele riputa kas või nina otsa — ikka ei märka.»

Teekaaslastega vesteldes jõudis Murad-agaa märkamatu-
tult turule. Ta jättis eesli ligemasse katusealusesse ja suun-
dus Ihne-Suhani otsima.

Turg oli rahvarohke ja lärmakas. Murad-agaa ei jõud-
nud teha seitsetkümmet sammugi, kui teda juba seitse
korda peatati: kerjused haarasid halatihõlmadest, siruta-
sid kondiseid käsi almuse järele. Nende kaeblikest, mono-
toonsetest häälest hakkas karjusel pea ringi käima ja kur-
bus pitsitas südant. «Mida võis ta neile anda peale kaas-
tunde, oli ta ju ise peaaegu samasugune kerjus.

Rahvasummas tõuklesid häbitult kahtlased kaltsakad,
sülitasid sõrmedele ja kõõritasid avalikult naabrite taskuid
ning vöövaheid. «Siin peab kogu aeg silmad lahti hoidma,»
mõtles Murad-agaa ja kobas oma ainsat münti: on ikka
alles? Üks vargapoiss pistis käe ostja taskusse, kes para-
jasti kaupmehëga tingis. Murad-agaa ei pidanud vastu ja
haaras taskuvargal käest kinni.

«Mis sa ometi teed, vennas?» ütles ta ehmunud vargale
leebelt. «Kui sa veel rikkalt riisuksid, aga sina võtad vae-
selt. Võib-olla pidi ta terve aasta nälgima, et turu jaoks
raha koguda, ja sina tahad talle seesugust meeelhärmi val-
mistada. Ja üldse on varastamine patt. Kas sa siis tõesti ei
suuda leida endale ausamat ametit? ...»

Samas müütas parisnik eeslit. Eesel oli vana; tõenäoliselt
oli tema ainsaks unistuseks vaikne nurgake, kus võiks
rahulikult elupäevi lõpetada. Kuid parisniku soovid olid
risti vastupidised. Ostjale märkamatuult torkis ta eeslit
terava oraga. Eesel hüples valu pärast, loopis pead ja vaa-
tas inimesi häguste vanakesesilmadega, mööda tema pal-
jaskulunud koonu veeresid pisarad.

«Ehhei, kullake, ei mina sind petma hakka!» laulis paris-
nik nagu ööbik. «Mu habe on liiga hall, et valetada. Vaata

¹ Pärimuste kohaselt olevat khaan Ajaz, kes oli vaesuses üles
kasvanud, khaaniks saades riputanud nähtavale kohale oma vanad
kotad, et need meenutaksid talle minevikku, vaeseid ja viletsaid,

kui käbe teine! Näed? Tugev eesel! Terve päeva teeb tööd,
ei puhka ega väsi. Näed, ei taha paigalgi seista, kipub töö
juurde! Maksin neli tomaani — sulle annan viie eest:
lastele on vaja leivaraha, eks ole? Annan muidu, kulla-
pai, võta viie tomaani eest. Kui juurde paned — ütlen
aitäh.»

Ostja muidugi ei teadnud, et parisnik oli eesli ostnud
kolme tomaani eest; odav hind tõmbas ligi, kuid manitses
ka ettevaatusele. Ta käis ümber looma, katsus teda igast
küljest, vaidles parisnikuga, kuid ei suutnud lõpuks kiusa-
tusele vastu panna, lõi käed.

«Vaata kus täitsamees, nägid?» ütles taskuvaras, kes
samuti nagu Murad-agaa ostu-müügi stseeni oli jälginud.
«Eeslil on aeg kärvata, aga müüakse viie tomaani eest!
Miks te, agaa, parisnikul käest kinni ei rabanud? Kas tema
pole siis varas?»

Murad-agaa vangutas pead, ohkas ja lõi käega.

«Mine, noormees, pealegi oma teed. Siin vist puha var-
gad ongi, kui isegi halli habemega parisnik sellega käsi
määrab, tõmbas kehvikul naha üle kõrvade.»

Varas läks minema, teraselt ümbritsejatele pilku heites,
Murad-agaa aga seisis kaua mõtteissevajunult. Viimane
kord oli ta linnas käinud, kui Uruk polnud veel aastanegi;
tookord oli ta tulnud oma noorele naisele uusi rõivaid
ostma. Aeg lidus hüpikhiirena mööda rohelisi välju ja bar-
haane. Näis, nagu oleks see alles eile olnud, kui ta Oraz-
soltanile uut kleiti kauples, täna aga hüütakse neid juba
vanadeks. Ega nad aastatelt nii vanad olegi, aga mis sa
teed — mure muserdab, vaesus teeb vanaks. Vanad nad
nüüd ongi... Aga linn oli muutunud. Halvemaks läinud.
Kõlvatust oli rohkem. Õnnetuid inimesi kõik kohad täis.
Kõik vahivad üksteist nagu hundid. Võib-olla on tulemas
maailma lõpp? Võib-olla on varsti Tedžali¹ oodata? Kõik
kõigub, kõik variseb põrmuks. Oh, mu õnnetu tütar, et sa
ainult rusude alla ei jääks!

Murad-agaale meenus tütar ja ta võpatas: mis ta siin
muidu vahib! Vaja Ihne-Suhan kiiresti üles leida.

Ta läks kähku läbi loomaturu, jõudis halattide müügi-
reani ja aeglustas sammu, vaadates sisse igasse poekesse —
bai kauples kuskil siinkandis. Varsti kostis ta kõrvu Ihne-
Suhani kärisev hää.

Sidunud ostja seljas kinni tumepruuni halati paelad,
silus Ihne-Suhan halati seljavalte ja astus siis kõrvale.

¹ Tedžal — müütiline olend, ilmub enne maailma lõppu.

«Ilus halatt, vennas! Väga ilus. Ja ääreriba on siidist...»
Murad-agaa jäi tagasihoidlikult poe ukse juurde seisma ning tervitas. Mõned külastajad vastasid, teised, kauplemisest kaasa kistud, jätkasid vaidlust. Ihne-Suhan pani visalt vastu.

«Ei, ütlesin juba, et ei jätta kopikatki alla! Seesuguse halati eest tuleks kaks korda rohkem võtta. Annan nii odavalt üksnes lugupidamisest sinu vastu.»

Juuresolijad hakkasid keelitama.

«Jätke talle alla, jašulii, noormees maksab niigi head hinda.»

«Ta on vaene inimene, sina aga paari vasksega rikkaks ei saa.»

«Jäta alla kas või viieline!»

«Mitte kopikatki!»

«Olgu,» lausus halatti kauplev noormees, «võta oma vask, kui alla jätta ei taha. Sina ei saa rikkaks, ja mina ei jää vaeseks.»

Ihne-Suhan võttis raha, luges üle, peitis tasku ja istus sügavalt hinge tõmmates maha, just nagu pärast rasket tööd.

«Mine, vennas. Halatt on hea, võiks sulle pulmadeks sobida.»

«Aitüma hea sõna eest, agaa,» ütles ostja väljudes, «ainult et väga kitsi kaupmees oled sa küll.»

«Kauplemisel ei tohi järele anda,» mõmises Ihne-Suhan. «Ühte haletsed, teisele jätad alla — kõik tuleb sinu taskust. Ostjaid on palju, aga sina oled üksi. Üks-kaks vaskraha ära anda ei ole neile palju, sinul aga on sellest suur tulu. Said aru?»

Viimased sõnad olid öeldud Ihne-Suhani nooremale vennale, kes baid kauplemisel abistas. Too noogutas: sain küll, miks ei saanud. Siis tõusis Ihne-Suhan püsti ja suundus ukse poole. Murad-agaaast möödudes kutsus ta tolle endaga kaasa.

Seal, kus poed lõppesid, seisis turuputkade ja kuuri vahel kõrkjatest mäsitud savionn — tšaihanaa. Sinnapoole Ihne-Suhan suunduski. «Ega me ometi tšaihanaasse juttu lähe ajama?» mõtles Murad-agaa imestunult. «Sellist asja pole ilmiski juhtunud, et bai kehvikut tassi teega kostitaks!» Kuid Murad-agaa üllatus oli enneaegne. Suhan möödus tšaihanaast, läks savionni pimedade seinade äärde, kükitas maha, ja kui oli pisut köhinud, lausus:

«Noh, võta istet.»

Murad-agaa laskus tema kõrvale.

Sõrmedega habet rehitedes küsis bai:

«Kunas tulid?»

«Külla või turule?» täpsustas Murad-agaa.

«Külla.»

«Ohtul. Siia aga nüüdsama.»

«Tähendab, tulid auulist läbi?»

«Jah. Karjamaalt — otse auuli. Nii mulle öeldi.»

«Kas sulle öeldi ka seda, miks ma sind kutsusin?»

Murad-agaa ei tahtnud esimesena piinlikku teemat puudutada ja otsustas pisut teeselda.

«Ei, midagi selgemat ma seal ei kuulnud. Anti edasi, et läksite turule ja käskisite mul endale järele sõita. Nõnda ma siis aega viitmata tulingi.»

«Hm... Täheandab, sa ei kuulnud midagi? Noh, pole viga... Asi on selles, et üks mees... Lühidalt, kosi-lased sõitsid sinu juurde, tütar kosima. Seepärast tuligi sind kutsuda. Tütar on sinu, oled isa... Mis sa vastad?»

Murad-agaa vaikis, kogus julgust ja küsis:

«Kes need kosilased on? Kas teie tunnete neid?»

«Väga hästi tunnen! Suur ja rikas pere. Viis venda, kõigil on kena varandus ja ka suguvõsa pole laita.»

«Missugune vend see naist võtab? Kas noorim?»

Ihne-Suhan takerdus veidi.

«Vaata, asi on nõnda... Oleks ta vallaline, mõistad isegi, ei nad siis teie poole pöörduks. Kuid — mees on tubli... Nagu mina aru sain, ei kosita mitte kõige vanemale, vaid sellele, kes aastatelt järgmine — tolle jaoks. Vanuselt teisele. Too on sama rikas kui vanem vend.»

Suhan-bai oléks võinud oma karjusele öelda, et Uzukki kositakse mehele, kes on üle neljakümne, kes pole välimuselt suurem asi ja on järsu iseloomuga, kellel on olnud juba kaks naist, kuid möödunud aastal noorem suri... Seda ja ehk veel üht-teist oleks Ihne-Suhan võinud rääkida, kuid ta pidas paremaks kõnelda muust.

«Murad, ma hindan sind väga. Ma pole sulle seda öelnud, kuid südames austan sind. Sellest ajast, kui sina mul karjaseks hakkasid, et kuri silm peale ei jääks, on lambad hästi signinud. Sa ära arva, et ma seda ei näe ja sinu tööd ei hinda. Inimesed räägivad, et olen... e-e-e... kokkuhoidlik. Loomulikult, ma ei armasta varandust tuulde loopida. Kuid olen ikka mõelnud sulle midagi head teha, midagi sellist, mis elulõpuni meelde jääks. Mõtlesin küll nii, küll naa, ja näe — juhus tuligi: Bekmurad-bai küsis nõu, kust leida head meheleminekuks tütarlast. Mõtlesin

kohe teie pere peale ja vastasin Bekmurad-baile, et leian tema venna jaoks pruudi. Kas sa ka mõtled, Murad, kui suur vastutus see on — teha kehvik baiga sugulaseks? Väga suur vastutus! Mina aga otsustasin selle enda peale võtta. Ütlesin endale: «Siin ongi juhus teha Muradile unustamatu heategu, panna õnnelind tema pea kohale. Kui ta Bekmurad-baiga sugulaseks saab, siis pole paremat tahtagi. Taevased soovid on maa peal täide läinud! Hakkab siidis käima ja võis suprema...»

Murad-agaa kuulas Ihne-Suhani meelitavat kõnet, mida katkestasid köhahood ja sügavad ohked, ning mõtles, kuidas küll vastuseks julgust koguda. Kahekümne aasta jook-sul oli karjus hästi tundma õppinud bai ahnet loomust, kellest räägiti, et ta «läheb haisu peale ja kaalub: kas pole ehk võimalik sellest kuidagi kasu lõigata». Et ligimesele head teha — see ei tulnud Ihne-Suhanile uneski meelde. Kuid praegu näis Murad-agaa, et bai ehk polegi nii halb inimene, võib-olla ta tõepoolest hoolitseb Muradi pere eest, tahab neile head teha.

«Kui ma Bekmurad-baile tüdrukust rääkisin,» jätkas sedaaegu Ihne-Suhan, «kõhkles ta: pere siiski vaene. Mina aga veensin teda, et Murad, see tähendab sina, on aus ja töökas inimene, tütarlaps aga kasvas üles meie silme all. Ja nõnda ta nõustus. Nüüd aga otsusta sina. Õnnelind istus sinu pea peale. Ta lendab inimese juurde ainult üks kord elus. Kui kinni ei püüa — ära teist võimalust oota. Sa oled mõistlik mees, tunnen sind. Öeldakse: rikkale küllus, vaesele õnnetus. Võid rikkaks saada. Ükskõik, missuguse laeka sa Bekmurad-bai peres ka ei avaks — kõik on kaaneni kulda ja hõbedat täis. Ja niisuguse rikkuse keskel on määratud elada teie tütrele. Näed sa! Kes meega õiendab, see lakub sõrmi. Teie tütrele saab see õnn osaks ja teile samuti. Sõidab tütar vanematele külla — kuus kuldraha kaasas. Tuleb veel kord — veel neli. Kolmas kord — viis. Nii on teil toit terveks aastaks kindlustatud, aga see, mis sa karjusena teenid, jääb alles. Poole aasta pärast annan sulle mõne lamba. Need saavad sinu jõukuse aluseks. Nad hakkavad aastast aastasse paljunema ja peagi on sul terve kari. Tahad — karjata auuli juures, kui soovid, aja liivikuile, võid võtta karjase ja ise kodus istuda — teed juua või kauplemisega tegelda...»

Sa kuula mind — mõistad, kustkohalt rikkus tuleb ja kuidas su ukse avab?»

«Ei tea, kas rikkus tuleb meie juurde või mitte, aga teie jutust sain aru küll,» vastas Murad-agaa mornilt, pea maas.

«Mis sul arus on!» imestas Ihne-Suhan. «Rikkus koputab su uksele, aga sina ei märka, hoiad ust kinni?»

«Mis sest rikkusest?» ohkas Murad-agaa. «Suurem osa elust on elatud, väiksem on jäänud. Mis me selle rikkusega peale hakkame? Mitte rikkus ei tee meile muret, vaid see, kas meie tütar saab õnnelikuks.»

Suhan-bai kummardus usaldavalt karjuse poole.

«Kõik soovivad seda, kallid, mitte ainult sina. Bekmurad-bai peres on tal hea. Hoolitsen teie tütre eest nagu oma lihase lapse eest, ei tee nende vahel mingit vahet. Kui talle liiga tehakse, astun esimesena tema kaitseks välja.» Suhan-bai sügas ähkides selga vastu tšaihanat seina ja lõpetas: «Noh, mis sa ütled? Mõtle kiiremini, mind ootavad poes veel asjaajamised.»

«Kes siis naist mõtleb võtta?» küsis Murad-agaa, kes ikka veel ei sõandanud lõplikult ära öelda.

«Ütlesin ju sulle: vanemast vennast järgmine.»

«Tõenäoliselt pole ta enam kuigi noor?»

«Tõenäoliselt mitte, noor poleks sinu poole pöördunudki,» vastas Suhan-bai ärritatult ja torkas habemetuusti suhu.

«Aga oma pere sellel vennal on?»

«Lapsi tal pole... Naisi... näib, et üks on. Jah, aga mis sinul sellest?... Vasta siis!»

«Mis mul vastata? Tütar on alles noor, mehele minna on tal vara... Mis siin kosilastest rääkida? Jah, ja... ise teate...»

«Jäta vigurdamine, Murad. Kes hakkab tütre täisealiseksaamist ootama, kui rikas kosilane käepärast! Mida kiiremini sa ta tanu alla saad, seda rahulikum sul on, muret vähem. Tütarlaps on nagu liblikas, teed peopesa lahti, lased ta vabadusse — ja lennaku, nagu tiivad kannavad.»

«Muretsemise kohta ütlesite õigesti, ikkagi lihane tütar... Kuidas sa saadad ta laia ilma? Süda ei luba.»

Suhan-bai vihastas, kuid hakkas ärritust maha surudes uuesti rääkima neist hüvedest, mis ootavad Murad-agaa peret, kui ta tütre abieluga nõusse jääb. Ta rääkis kaua ja illusasti, aga kui nägi, et ta sõnad karjusele mingit muljet ei avalda, andis raevule voli. Kiskunud Murad-agaa käest eesli ajamise kepi, millel oli nael otsas, lõi ta selle vihaselt kõvasse maasse.

«Mõtle järele, Murad! Ja pea meeles, kellega sul tegemist on! Räägid temaga inimese moodi, aga tema... Tunne oma kohta, vaat mis! Sa vaata ennast, vaata inimesi, kes tulid austusega sinu juurde. Kes on nemed?... Ja kes oled sina?... Mitte sinu pärast ei tulnud nii lugupeetud inime-

sed sinu majja, vaid minu pärast. Nad peavad minust lugu ja sellepärast tulidki, muidu poleks nad sinu poole vaadanudki. Sellest on vaja aru saada, on vaja ajusid liigutada, mitte kõrvu...»

«Õige jah,» nõustus Murad-aga alandlikult. «Teame, et üksnes lugupidamisest teie vastu tulid kosilased meie majja. Kuid tütar on alles noor, võib veel aastat paar oodata. Ja ema jääb üksi, pole kedagi, kes teda abistaks. Sõidan parem, pean emaga nõu, mis tema arvab ja siis...»

«Tõeline mees ei pea sellistes asjades naisega nõu. Kus naine on nõuandjaks — sealt ära midagi mõistlikku oota. Isadel ja vanaisadel oli õigus, kui nad ütlesid: «Pikad juuksed, lühike aru.» Nad teadsid, mis nad rääkisid.»

«Tõsi ta on. Ainult ütle, mis ütled, aga ema on ema; ta sünnitas tütre, toitis teda, kasvatas üles... Mina ju ilmast ilma karjaga liivadel... Las siis ema ka ütleb oma arvamuse. Nii arvan mina, Suhan-bai.»

«Või toitis?!» läks Ihne-Suhan lausa keema. «Kes toitis teda? Kelle leiba söövad isa ja ema? Kelle leiba sööd sina, kas mitte minu oma, juba üle kahekümne aasta? Minu leival kasvasid üles su lapsed, sina aga teed seatempe: lõuna pistad kinni, moldi aga kükitad. Kas see on ilus? Virutad mulle kabjaga otsaette nagu rasvunud eesel oma peremehele. Aga me veel vaatame, kes lööb valusamini? Sa veel ulud, kui su tüdart hobuse laudjal viiakse!»

Kisa peale tulid lähemale uudishimulikud: mis juhtus? Turul äriasju ajades pole sünnis karjuda, enesest vähegi lugupidavale inimesele on see lausa häbistav, ja Murad-agaal hakkas väga piinlik. Tõsi, päris ligi inimesed ei tulnud, kuid sellegipoolest kuulsid nad marruläinud hõlatskaupmehe mõirgeid. Ihne-Suhan aga ei hoolinud millestki. Temal polnud häbiraasugi. Kuid heitnud uudishimulikele vihase pilgu, tasandas ta siiski häält.

«Mis sa nüüd vaikid? Häbi! Sellistes asjades loodavad isa ja ema oma isanda peale, teie aga, tähendab, ei austa mind. Nii kaua oled söönud mu leiba, ja teed mulle seesugust häbi. Ai-ai-ai, Murad... Oleksin ma teadnud, et sul puudub tänulikkus, poleks ma sellist karjust enda juures pidanudki... Inimesed usaldavad mind, tulevad kosja, nüüd aga pean neile ütlema, et pruudi vanemad pole nõus. Maol on küll kaks keelt, minul aga üksainus. Kui täna ütlesin «jaa», kuidas ma siis homme «ei» ütlen? Häbi ja teotus langeb minu hallile habemele! Mis inimesed ütlevad? Ai-ai-ai!...»

Murad-agaale tundus, nagu oleks ta keevas katlas. Mis teha, kus on väljapääs? Vaesel ei ole seda!

«Mis siis ikka, olgu nii... Kui andsite sõna, kui teid usaldati... Eks sõitku siis... Ütelge, et sõitku pealegi...»

«Hüva,» rahunes Ihne-Suhan sedamaid. «Nüüd näen, et ma sinus ei eksinud. Oled tõeline mees... Tore! Ütlen neile, et nad tuleksid.» Ja ta liipas kalosse lohistades oma poe poole.

«Saatus... Oh, see kuri saatus...» mõtles Murad-aga, ikka veel paigast liikumata. «Oleks minu teha, kas annaksin siis tüdruku vanale ja pealegi veel abielus mehele? Aga mis siin parata... Ihne-Suhanile ei saa vastu hakata. Ta on tujukas ja julm inimene. Kui palju töölisi on ta kopikatki maksmata minema ajanud. Need aga, kes nõuda julgesid, peksti bai sugulaste ja sabarakkude poolt poolsurruks. Ei, bai vastu ei saa, mitte kuidagi ei saa... Mu vaene Uzuki Viletsa saatuse valis sulle Suhan-bai, teise naise rõõmutu elu. Võõrad inimesed viivad su minema — ja sa närbud kaugel oma vanemaist, kes ei saa sind millegagi aidata... Võid nutta, kisendada, hüüda neid, aga nemad on kaugel ega kuule oma tütrekese häält... A-aa... neetud olgu kõik! Ei! Ma ei ole nõus! Kuuled, Ihne-Suhan, ma ei ole nõus tapma oma tüdart. Tapke parem mind, aga tema elagu õnnelikult. Ma ei anna oma sõna!»

Otsesul oleks nähtamatu jõud teda tõuganud, hüppas Murad-aga püsti ja tõttas Suhan-bai müügiputka juurde.

«Suhan-aga, tulge siia!»

Ja kui Suhan-bai imestunud väljus, lausus Murad-aga kõrvale vaadates vaikselt, kuid kindlalt:

«Jäägu see asi esialgu katki!»

«Mis sul arus on, peitust mängid minuga või?» ägestus bai.

«Arvake, nagu soovite,» sähvas vastu Murad-aga. «Selle asjaga ma nõus ei ole! Ja neile inimestele öelge: isa ja ema ei ole nõus, tüdrlaps on veel noor selleks, et meheleminekuuga kiirustada... Otsigu mujalt... meie nõusolekut ei anna!» Ja Murad lahkus kiirustades, et ei kuuleks Ihne-Suhani karjumist. Karjuse käed värisesid ja tõmbusid kramplikult rusikasse.

*

Hämarus. Auuli poisikesed kogunesid silla juurde, et turult tagasihoidvaid isasid vastu võtta. Need tõstsid pojad enda ette sadulasse, otsisid põuest saia, kompvekke, halvaad, ja poisid kugistasid kiirustades haruldasi maiuspalu,

osates isegi täis suuga turu-uudiseid pärida ja auuli omi rääkida.

Koos teistega tuli oma isale vastu ka Durdõ. Hilise õhtu-tunnini seisis ta tee ääres, saates silmadega igat möödujat. Tagasijõudnute voor üha harvenes, muutus üksikuteks ratsanikeks, lõpuks said needki otsa, aga isa polnud ikka veel.

Poiss tuli koju ja istus läve juurde, kuulatades teraselt igat krabinat. Kuulatasid ka Orazsoltan-edžee ning tütar, kuid aeg aina läks, aga Murad-agaad ei tulnud ega tulnud.

«Ema,» ütles Uruk, «magamamineku aeg on varsti käes. Ehk lähed Suhan-bai juurde, küsid, mis isaga on?»

Orazsoltan-edžee tõusis ohates ja suundus bai kibitkade poole. Tema küsimise peale vastas bai tõredalt:

«Ei tea! Tuli turul minu juurde, pärast aga kadus silmist. Pole mina su Muradi valvur.»

«Ega ometi midagi juhtunud pole,» mõtles Orazsoltan-edžee koju tagasi tulles ja ärevalt pimedusse vahtides. «Kurjadelt inimestelt võib kõike oodata.» Kibitkast mõne sammu kaugusel märkas ta tumedat siluetti ja kuulis tasast «tššš!» — niisuguse häämitsusega peatatakse eeslit.

«Jõudsid tagasi?» küsis ta mehe juurde astudes. «Mine kibitkasse, küll ma seon kinni...»

«Oota, istume siin,» kostis Murad-aga kükakile laskudes.

«Miks sa nii hiljaks jäid?» nurises Orazsoltan-edžee.

«Olin bai peale vihane. Sõitsin turult otse kõrbe. Jõudsin Pešanali juurde välja, seal alles taipasin, et hakkate kodus muretsema, ja pöördusin tagasi.»

«Noh, aga kuidas jutuaamine läks?»

«Mis jutuaamist seal... Ütlesin baile kõik, nagu sa käskisid. Et tütar on noor, et ei kavatse teda veel mehele anda, et kodus on abilist vaja — Durdõ, näe, ei too veel niipea pruuti majja. Kuid baile ei tee ju selgeks! Hullu koeraga on kergem kokku leppida kui temaga. Ajas silmad pungi, tõmbas ennast õhku täis nagu burdjukk, sülg lendas... Karjus, et meil minevat halvasti, kui me ei nõustu... Mul, eit, käib pea ringi. Ei tea, mis teha, kuidas õnnetust ära hoida... Näed, mihukesed ajad — oma lapse üle pole ka enam õigust, pead tegema nii, nagu bai käsib...»

Käsi põsakil, küünarnukid põlvedele toetatud, kuulas Orazsoltan-edžee mehe jutu lõpuni ja ütles pisut viivitades, vaikselt:

«Tegid hästi, kui nõnda ütlesid... Laps on meie, ja meil on õigus tema saatust korraldada, mitte bail. Ärgu me tütar õelgu, et isa ja ema tal käsist-jalust kinni võtsid ja tulle

heitsid. Aga et bai ähvardas — las ähvardab. Ise ei tee ta meile midagi, kui aga võõrad inimesed peaksid kurjade kavatsustega tulema — külarahvas hoiab kokku, hätta meid ei jäta... Ei juhtu midagi, vana... Kui järele mõtleme, võib-olla leiame lahenduse... Igast olukorrast on olemas väljapääs...»

Orazsoltan-edžee ei rääkinud ilmselt lõpuni. Ta oleks võinud esitada mehele oma plaani, kuid naise tark loogika ütles talle, et pole mõtet kiirustada — palju parem, kui Murad-aga ise taipab. Ja Murad-aga taipaski.

«Tead mis, eit,» ütles ta ootamatult, «pole meil siin midagi seletada, et tütar on noor ja igasuguseid põhjusi välja mõelda. Me rääkisime juba kunagi Berdõst ja Uzukist. Tead, paneme nad otsekohe paari — ja asi korras, mingisugused kosilased pole siis enam kardetavad.»

Sama loogika ütles Orazsoltanile, et kohe nõustuda poleks õige. Kuid rõõmustades mehe ettepaneku üle, mis täielikult langes kokku tema enda plaanidega, ei hakanud ta vigurdama.

«See oleks kõige parem,» nõustus ta. «Paneme nad paari ja oleme korrapealt kõigist juttudest lahti. Paremat džigitti kui Berdõ ei leia kusagilt. Ta peab meist väga lugu, suhtub meisse kui oma vanematesse, ei lähe siit kuskile... Kui ainult see Ihne-Suhan — et ta kärvaks — vahele ei segaks. Kui talle öelda, pole ta nõus. Või teeks kõik salaja ära?»

«Ega me vargad ole,» tõrjus Murad-aga väarikalt. «Mida meil inimeste eest varjata? Kuid venitada selle asjaga ei tohi. Tead vanasõna: «Seni kui tark mõtles, läks loil üle jõe»? Sõidan kohe karja juurde ja saadan Berdõ siia. Sina aga mine bai jutule. Kui ta nõustub, siis on hästi. Kui ei — minge Ogulnazi juurde: ta teab kõik ega karda, jumal tänatud, ei baid ega sarvedega saatatanatki. Tema abiga saame lapsed kiiresti laulatada, siis aga möllaku bai niipalju kui tahab — asi on tehtud. Berdõ on noor tugev mees, kui vaja, oskab igal pool leivatüki teenida. Ja ega meie sinugagi hätta jää. Terve oma elu olen Ihne-Suhani orjanud — ja mis ma sellest saanud olen? Ihne-Suhani asemel leidub mõni teine ihne, halvemat kui praegu ei tule, küll me järelejäänud elupäevad kuidagi ära elame... Tähendab, otsustatud? Siis sõidan kohe, ei jäägi hommikut ootama. Ainult palun sind: vaata ette. Ihne keelel on mesi, keele all aga okkad. Pea ise aru, kuidas õigem on...»

Lastega hüvasti jättnud, sõitis Murad-aga ära. Mõne päeva pärast saabus külla Berdõ. Enne tema tulekut jõu-

dis Orazsoltan asendamatu Ogulniaz-edžee ja teiste lähedaste inimestega nõu pidada. Kõik kiitsid Murad-agaa otsuse üksmeelselt heaks, nii naised kui mehed ütlesid, et ta käitus nagu hea isa ja õige muhameedlane, sest isegi koraanis on kirjutatud, et tütar tuleb anda naiseks sellele, kes teda armastab. Murad-agaa täidab prohveti käske ja Allah ei jäta teda oma abist ilma, kui aga midagi peaks juhtuma, siis inimesed aitavad teda.

«Ei tea ainult, mis Suhan-agaaga teha,» kõhkles Orazsoltan-edžee. «Kas teatada talle pulmadest või kutsuda alles siis, kui kõik on valmis?»

«Käi moe pärast ära, küsi luba,» soovitati talle. «Takis-tada ta ei saa, aga kui te kommet rikute, solvub ta südamepõhjani. Rääkige, kuidas asi on. Aga kui ta on vastu, siis tuleme ilma tematagi toime, kuid kõik on tehtud seaduse järgi, keegi ei saa midagi öelda, mingi siis bai vihast kas või lõhki.»

Ihne-Suhan lamas keset kibitkat selili viltvaibal ja ohkis pärast ülirikkalikku lõunasööki. Oma koduseid ta toiduga ei hellitanud, kuid enda osas kokku ei hoidnud. Toiduks tarvitas ta kõike, isegi seda, mida teised koertele viskavad. Temale kõlbab kõik, kuigi niisugune aplus viis mõnikord selleni, et ta soigudes ja varga kombel ringi piiludes kuni kümme korda päevas käega kõhtu kinni hoides kaamelirohu saadude taha jooksis.

«Salam aleikum!» teretas Orazsoltan-edžee. Ta oli tulvil tegutsemiskihku, kuid südamepõhjas pelgas pisut kurja ja lärmakat baid.

«Aleik...» pobises Ihne-Suhan viltvaibal istukile tõustes. Torganud käe särgi alla, silistas ta oma arbuusümarat kõhtu, puhkis ja sügas end mõnda aega, enne kui sõnas laisalt:

«A-a-a... Orazsoltan? Oled see sina? Tule sisse, istu...»

«Ega ma kauaks, Suhan-agaa.» Orazsoltan-edžee istus kolde juurde. «Tulin teie juurde asja pärast.»

Suhan-bai nühhkis üht külge, tõmbas särgi üles ja sügas teiselt poolt.

«Mis asi see siis on, mis sind minu juurde tõi?»

«Meie, näete, pidasime nõu ja otsustasime oma tütre Berdõga laulatada. Kuidas te selle peale vaatate?»

Ihne-Suhan torkas habeme suhu, mälus seda ja silistas näritud karvad välja.

«Missuguse Berdõga? Muradi abikarjusega?»

«Sellesamaga, Suhan-agaa. Hea poiss, lahke, aupaklik. Ja armastab meie tütar.»

«Mis seal ikka, hea mõte. Kui isa-ema otsustasid, pole teistel enam midagi öelda.»

«Eks jašulii nõu ole ka vaja kuulata.»

«Õigus, kuid kõik oleneb isast ja emast... Mina tegin teile ettepaneku anda tütar Bekmurad-bai peresse, sest nemad on rikkad inimesed. Ükskõik missugust kalõmmi küsite — kauplema ei hakka. Aga raha oleks teil tarvis, mõtlesin teie kasu peale. Kust mina võisin teada, et teil on hoopis teised plaanid? Alles praegu sain kuulda. Oleksime otsekohe Bekmurad-baile lõpliku vastuse andnud... Suure kalõmmi lasite käest!»

«Mis meil kalõmmist, Suhan-agaa! Tütre müügist pole seni veel keegi rikkaks saanud — see on halb raha. Saagu parem tütar õnnelikuks, muud rikkust pole meile vaja.»

«Noh, mis seal ikka, teie enda asi. Võib-olla teete isegi teistest targemini.»

Ihne-Suhani rahulik toon ja kogu olemine oli sedavõrd ootamatu, et Orazsoltan hakkas baid täielikult usaldama. Võib-olla tahtis ta tõepoolest nende tütrele head teha, kes teab?

«Suhan-agaa, kui te vastu ei ole, lubage Berdõ kuuks ajaks siia tulla, kuni me kõik korraldame?»

«Kuuks?» Suhan-bai muigutas suud ja hakkas jälle särgi all sügama. «Sa ütled, et kuuks... Teeme siis hoopis nii. Muradil läheb ühe abikarjusega raskeks. Ülejäärgmisel turupäeval palkan ma teise abikarjuse ja viin Muradi juurde, Berdõ aga võtan endaga kaasa. Ühtlasi, kui vaja, ostame siit oina, et mitte karjamaalt ajada. Pulmadeks annan jahu — pidutsege, et kõik külalised teie heldust näeksid. Nõus?»

«Nõus,» noogutas Orazsoltan-edžee bai headusest põrutatuna.

«Noh, kui nii, siis määrake aga pulmapäev,» võttis Ihne-Suhan jutuajamise kokku ja hakkas habet mäluma.

Orazsoltan-edžee väljus bai kibitkast, nagu oleksid talle tiivad kasvanud, ja jooksis kohe oma nõuandjatele uudiseid viima. Paljud imetlesid Ihne-Suhani heasoovlikkust ja pidasid viimase nõuandeid asjalikeks. Üksnes paljukogenud Ogulniaz vangutas kahtlevalt pead: «Kõver puu ei jäta sirget varju. Kus seda nähtud on, et bai rahulikult kaotusega lepiks. Eriti veel Ihne-Suhan — too on isegi varastele seltsimees ja karavanile sõber. Kuid pole viga: kass on karme, aga hiir samuti nobe.»

Berdõ läks liivikutele tagasi.

KOERA SILMI SUITS EI RIKU

Ihne-Suhani poekeses olid kõik seinad halatte täis riputatud. Poenurkades lebasid tihedates virnades lahtipakkimata halatid. Külastajaid polnud.

Visanud ühe halattidest õlgadele, ise kohevil nagu katkuhaige kana, istus peremees üksinda keset poodi. Et mugavam oleks, oli ta kulunud ja aja jooksul kollaseks tõmbunud oinanahkse mütsi jalge alla toppinud. Mustusest ja higist korpas bjassist särgi kaelus rõhus kaela, ja Ihne-Suhan keerutas aeg-ajalt pead, et mugavamalt asendit leida. Tübeteika, mis kattis bai harjaselist pealage, oli samuti määrdunud ja sedavõrd rasvaga läbi imbunud, et sarnanes vahapaberiga.

Päike oli juba küllaltki kõrgel, kuid turg seekord vaene ja Ihne-Suhani äri ei edenenud. Mitte kuidagi ei edenenud. Kuid bai ei rutanud ka tsaihanaasse, ta ootas.

Uksest piilus sisse Bekmurad-bai. Märganud, et pood on tühi, astus sisse ja tervitas. Ta hingas raskelt, vilistades.

«Aleikum essalam! Astuge sisse... astuge sisse!» hõikas Ihne-Suhan nobedasti, püüdes külalise auks püsti tõusta. «Istuge!»

«Täna, Suhan-agaa, kiire on,» ütles Bekmurad-bai pakumisest ära. Võtnud papaaha peast, raputas ta sellelt tolmu maha ja tõmbas siis mütsist välja rätiku, et higist nõretavat nägu pühkida.

«Astu edasi, kohe joome teed,» käis Ihne-Suhan peale. «Teejoomine ei takista juttu ajamast.»

Bekmurad võttis istet nähtava vastumeelsusega ja vaatas küsivalt Ihne-Suhani poole.

«Andku jumal häid sõnumeid, Suhan-agaa... Kas Murad tuli?»

Külalise jaoks piaali loputades ei lausunud Ihne-Suhan esiotsa midagi. Valas teed piaali ja uuesti kannu tagasi, et kangem saaks, ning ütles siis:

«Kui penile teemandi kaela riputad, nutavad mõlemad, nii peni kui teemant. Meie esivanemad olid targad, nad rääkisid, et parem vestle lojuse, kui rumala inimesega. Ja veel rääkisid nad...»

«Mis Murad ütles?» katkestas Bekmurad-bai, kellele paksukese kohatu lobisemine närvidele käis, Suhani jutu üsna ebaviisakalt.

«Ajab vastu, ei tea isegi, mis ta tahab. Et tütar olevat veel noor, vara naiseks anda ja nõnda edasi. Sain vihaseks,

ajasin ta minema: «Käi minema mu silme alt, täna sõiga...»»

«Tähendab, meie ettevõtmine ei läinud korda?»

«Miks ei läinud? Isegi väga hästi läks. Kõik oleneb minu endist — kuidas seda asja ajame, nii ka läheb... Mis lüüvad meile isa ja ema! Rumalad inimesed — kasu ei näe, ei mõista... Me ei hakka neilt küsimagi. Ei taha — pole vaja. Ma pole ühegi inimese peale nii vihastanud kui Muradi peale. Sellised karjused nagu tema tuleks pea ees järsakust alla heita, eks ole?»

«Loomulikult,» kinnitas Bekmurad-bai, «iga lojus peab oma kohta teadma. Kui konn sepale koiva sirutab, ei rautata teda, vaid lüüakse maha.»

«Just nimelt,» rõõmustas Ihne-Suhan, «see Murad kahetseb seda veel korduvalt, et ta meie lugupidamist ei hinnanud. See jääb talle eluksajaks meelde. Mina pean alati sõna! Kas ma ei öelnud sulle, Bekmurad, et saad pruudi väikese lunaraha eest? Nüüd saad hoopis ilma. Nende kulu- tustega, mis nüüd ees seisavad, ei osta kiilaspäist vanaei- tegi, sinu pruut aga on kaunitar.»

«Tead ise, Suhan-agaa, kuidas parem. Kui abistad, mina võlgu ei jää. Kas ei lubanud ma teile oma kõrbi? Kaks- kümme ostjat käis — kõigile ütlesin ära või vastasin, et raputage sama palju kulda, kui hobune kaalub. Hobuse saate teie! Aga hoolitsege selle eest, et suurt kära ei tuleks, teate ise, rahvas on meil ägedavõitu... Nüüd sellest maast, millest eelmine kord juttu oli. Noormeest, kellest teile jutustasin, kutsutakse Allakiks. Ta on vaenelaps, elab kauge sugulase juures. Tolle pere on suur, ülejääke pole, isegi neid kolme tanappi maad harides, mis isa Allakile jättis, saab vaevu otsa otsaga kokku.»

«Ei see sugulane siis maad ära anna,» kahtles Ihne-Suhan. «Mitte mingil juhul!»

Bekmurad-bai muigas õelalt, näppis vuntse.

«Eks proovigu! Kutsusin noormehe enda juurde ja rääkisin temaga: «Kaua sa võõras kibitkas elad? Sul on aeg naist võtta. Onu peale ära looda, tema peab esimeses järjekorras oma poegade eest hoolitsema. Müü oma maa maha ja otsi pruuti. Kui vaja, aitan rahaga, küll pärast klaarime.» Allak pole rumal poiss, nõustus. Tuli eile ja rääkis, et olevat onuga tülli läinud, palus maatükile ostja leida. Ostan selle teile ära. Seda on vähe, kuid teil on tarvis linnas kanda kinnitada, küll hiljem laiendate valdusi.»

«Oi, olge te tänatud, Bekmurad-bai! Aidake mind tõesti selles maa asjas...»

«Milles küsimus! Arvestage, et kõik on juba korras.»

«Sa ju mõistad, kulla mees, kui tähtis see mulle on. Olen ju kaupmees, aga kaubelda saab üksnes linnas. Väga tore, kui linna ääres on oma maatükk.»

«Saab tehtud, Suhan-agaa! Ainult et tüdrukuga...»

«Tüdrukuga on jutt lõppenud. Tüdruk saab teile! E-eh, ja missugune tüdruk! Sõida nelikümmend auuli läbi, kaunimat pruuti ei leia. Kõike on tal: mõistust, ilu ja kuldsed käed. Pole veel kuusteistki täis, aga kasvult ja kehalt ei jää täiskasvanule põrmugi alla. Lihtsalt roosiõis! Sinu Amanmurad tänab siisuguse naise eest viis korda. Ja missuguseid vaipu ta koob! Ai-ai-ai, lihtsalt ime — vaata ja imesta... Ainult kuidas me seda siis ikka teeme, ah?»

Bekmurad-bai kergitas arusaamatuses kulme.

«Teie, Suhan-agaa, teate paremini...»

«Ah nõnda? Noh, mis seal ikka, kui teie džigitid on valmis, siis ei maksa aega kaotada. Tüdruku isa on kogu aeg karjamaal, emast ei maksa välja teha, muid sugulasi pole. Tulge rabage ta kinni ja sadulasse — mis seal muud. Kui näeb, missugusesse perekonda ta on sattunud, hakkab ise oma saatust tänama. Auulis aga sean kõik korda, teie ärge selle pärast muretsege.»

«Hästi, Suhan-agaa. Seda ma just tahtsingi kuulda.»

«Ja ongi korras. Meil on hea meel, et te meie peale ei solvunud.»

«Nii see juba kord on, Suhan-agaa... Mägi mäele ei toetu, inimene aga otsib alati tuge teise inimese juurest. Ja pange tähele, mitte üks kord, vaid korduvalt! Inimene on otsekui kaev: soolasest läheb kaamelgi mööda, aga magusat vett joovad kõik.»

«Muidugi... Muidugi...»

«Tähendab, otsustame nõnda. Amanmurad tuleb oma inimestega järgmisel turupäeval — siis on rahvas kodust ära. Kuid sa korralda nii, Suhan-agaa, et mehi sel päeval üldse auulis ei oleks, leia neile tegevust. Kui keegi jääb, võib verevalamist tulla...»

«Õigesti räägid,» kiitis Ihne-Suhan. «Meie rahvas omasid hätta ei jäta, võivad peigmehe läbi kolkida... Kõik mehed viin ära...»

Poodi tuli ostja. Bekmurad-bai tõusis.

«Tähendab, oleme rääkinud, Suhan-agaa?»

«Olge rahulik, Bekmurad-bai. Teen kõik, nagu ütlesin.»

«Kauba toon teile ära. Teie pidage ainult silmas, et ta korralikult kinni seotaks.»

«Mis? Mis asja... Aa, jajaa, küll seome ja korraldame!»

«Olge siis terve, lugupeetud agaa!»

«Nägemiseni, austatud bai!»

*

Täna on Uzukil kahekordne rõõmupäev: Suhan-bai viib karjamaale Berdõ asemele uue abikarjuse ja vaip saab täna valmis. Tore, rõõmus päev! Seda ei riku isegi mustad pilved, mis madalal silmapiiri kohal roomavad. Roomake, pilved, roomake, meil pole teid tarvis, olete sünged ja külmad! Meil tuleb peatselt pidu. Isegi sügisene päike tahab tulla meie peole, vaata, kuidas ta nagu kassipoeg vaibal mängleb! Roomake, pilved, pealegi oma ebasõbralikesse urgudesse...

Uzuk oli eelseisvatest sündmustest erutatud. Tema suga kõlksus kiiremini ja kõlavamalt kui tavaliselt! Hobu kappab! Kuulete: hobu kappab! Temal ratsutab õnn — ilus, kaunis, naeratahv õnn... Aga miks soapuu kõlksumisse äkki otseselt heidutatud lamba sõrakilõbinat kostab? Arvate, et on lihtne mehele minna? Proovige, ja ma vaatan! Mis sellest, et ma peigmeest tunnen ja armastan? Armastan küll, aga pulmadele mõtlemine ajab sellegipoolest hirmu nahka, seepärast kolksuabki mõnikord soapuu, nagu jookseks ehmunud lammas.

Viimaseid sõlmi sidudes Uzuki käed lausa välkusid. Tütarlaps ei vaatagi enam mustrit. Alistudes õnnelikule inspiratsioonile, leiab ta eksimatult vajaliku värvi. Lõngakerad otseselt elavad ja veerevad ise talle pihku. Ja sõrmed seovad, seovad, seovad. Ka need peenikesed, vilkad sõrmed elaksid nagu iseseisvat elu, nad kiirustavad, et siduda viimast sõlme.

«Varsti, õige pea...» mõtles Uzuk. «Võib-olla enne järgmist turupäeva saabub auuli Berdõ-džan.» Ja tütarlapse süda peksleb nagu kinnipüütud lind, kes äralennuga ei kiirusta: ta tahabki olla püütud.

*

Kibed põllutöö oli möödas, seepärast meelitas turg kõiki, isegi neid, kel seal üldse midagi teha polnud. Õigupoolest polegi ju turg ainult selleks, et seal osta või müüa. Võib ka lihtsalt siisama käia, tõugelda inimeste keskel, tsaihanaas istuda ja uudiseid kuulata.

Peaegu kõik auuli mehed läksid täna turule. Iseäranis

tühi oli Ihne-Suhani kibitkade rida, mis seisis auulikeskusest pisut kõrval, silla pool. Osa mehi oli koos teistega linna läinud; teised saatis Suhan-bai saksauuli ja kuivi kõlkaid tooma, nendega on hea tamdõri kütta; kolmandad — veel kusagile. Tühjaksjäänud kibitkade rida elustasid vaid harvad naiste hõiked ja soapuude mütsatused.

Viimast korda soaga löönud, vaatas Uruk vaipa ja hüüdis savionni uksest:

«Ogulniaz-edžee! Ema! Tulge vaipa maha lõikama!»

Neil päevil ei lahkunud Orazsoltan-edžee ja Ogulniaz-edžee peaaegu üldse teineteisest. Ka täna istusid nad varahommikust saadik koos ja arutasid elavalt kõike seda, mis neil lähemal päevil ees seisab.

Kuulnud tütarlapse hüüdu, lausus Ogulniaz-edžee heakskiitvalt:

«Tubli! Kähku lõpetasid. Eks näita siis oma kätetööd!»

Tema järel tuli ka Orazsoltan-edžee vaipa imetlema.

Uruk ulatas naistele kõvera töönoa: «Võtke.»

Orazsoltan-edžee ja Ogulniaz-edžee vaidlesid kaua, austusest teineteise vastu ei tahtnud kumbki nuga võtta. «Võta sina, Orazsoltan!» — «Ei, see on teie õigus, võtke teie.» Lõpuks andis Ogulniaz-edžee järele.

«Bismilla rahman rahhõm...» pomises ta vaiba kohale kummardudes traditsioonilisi palvesõnu.

Uruk vaatas, kuidas langesid läbilõigatud lõimelõngad, mis nii palju päevi olid dutaarikeeltena ta käte all helisenud. Tütarlapse meel oli veidi nukker, nagu lähedast inimest pikale tee saates. Samal ajal näis talle, et Ogulniaz-edžee kõver nuga lõikab läbi ka need mure- ja ärevuse- niidid, mis viimasel ajal tema ümber põimusid.

Ogulniaz-edžee tõstis vaiba väljasirutatud kätele ja lausus kurvalt naeratades:

«Oh sa mu kullake, kui kõik sinu vaibad ometi sulle kuuluksid...»

Ta ei jõudnudki oma mõtet lõpetada.

Soapuude mütsatused mattusid hobusekapjade tüminasse, mis katkes järsult savionni juures. Naised vahetasid pilke: keda Allah neile külla saatis? Enne, kui nad midagi rohkem mõelda jõudsid, ilmusid savionni uksele kolm tundmatut relvastatud džigitti. Uruk ahhetas ja langes hirmunult istuli.

Kõige ees tuli pikakäeline, pikakoivaline, kitsaste kõõrsilmadega džigitt, suure nina ja pikliku näoga, mida piiras lühikeseks pügatud habe. Must sagine papaaha rippus tal rihma otsas seljal. Kollase siidvõõga punane halatt ja kõr-

gekontsalised saapad kõnelesid sellest, et tegemist on jõuka mehega.

Mõne hetke uuris kõõrsilmne onni hämaruses paigale tardunud naisi, astus siis edasi ja haaras Uzuki kiiresti, hundi kombel, kaenlasse.

«Ai-vai-vai! Et teid jumal nuhtleks!!» röögatas toibunud Orazsoltan-edžee ja lõi röövlile kõigest jõust raske vaiba-soaga näkku. Too kõikus, kuid saaki lahti ei lasknud, järgmisel hetkel oli sugu Orazsoltani käest ära kistud ja ta ise paisati jõhkralt kõrvale.

Teine džigitt tõukas Ogulniaz-edžee eemale ja tormas appi kõõrsilmale, kelle nagu veritses, haarates meeletult kult vastupunnival tüdrukul jalust. Ogulniaz-edžee tõmbas noaga üle röövli sõrmede, mis Uzukki kinni hoidsid. Kuid mida suudab väike tööuga vana naise oskamatuses kätes!

«Taltsuta vanaeite, Kovus!» karjus teine džigitt.

Kolmas röövel laskis ratsmed lahti, haaras Ogulniaz-edžee käest ja väänas seda nii, et naine noa maha pillas ja talumatust valust röökima pistis. Džigitt paiskas ta maha, haaras kangastelgede dartöö ja virutas tütresse klammerdunud Orazsoltanile sellise hoobi selga, et too nagu niidetult meelemärkuseta maha langes. Ogulniaz-edžee hüüdis õues valjusti inimesi appi.

Džigitid sidusid vastupunniva Uzuki kiiresti ja oskuslikult kinni, pistsid talle räti suhu, viskasid üle kõõrsilmse džigiti sadula ja hakkasid kähku hobuste selga ronima.

Ogulniaz-edžee kisa peale jooksid kohale naised ja lapsed. Need vähesed mehed, kes põllul olid, kuulsid samuti lärmi ja ruttasid appi, kuid nad olid kaugel.

Naised kogunesid lamava Orazsoltan-edžee ümber ja pistsid hädaldama:

«Tapsid ära!»

«Oi, ära tapsid Orazsoltani!»

«Missugune õnnetus!...»

«Mis te seisate!» karjus Ogulniaz-edžee. «Püüdke nad kinni! Võtke tüdruk ära!» Väljaväänatud kätt hoides hõikas ta kibitka poole. «Durdõ-õ! Jookse turule! Ütle meie omadele, keda näed, et Uruk viidi ära, kõik peksti külas läbi! Jookse kiiresti!»

Segadust kasutades oleksid röövlid jõudnud minema kapata, kui poleks olnud auuli koeri. Lärmist raevunud hiigelkasvu penid püüdsid lõrina ja metsiku haukumisega hobustel koonudest kinni haarata. Hobused loopisid hirmunult päid, tammasid ärevalt paigal ning taganesid, hoolimata ratsanike nõotamistest.

Durdõ nägi õde ühe džigiti sadulas ja tormas Ogulniaz-edžee hüüetele tähelepanu pööramata tolle juurde. Tütarlaps viskles end vabastada püüdes, ta pikad patsid lohisesid mööda maad, sattudes kord hobusekapjade, kord hullunud koerte käppade alla.

«Oh, kiirustage!... Oh, mis pean ma tegema!» karjus poiss ja pisarad jooksid mööda ta nägu. «Onu, lase ta lahti! Ära tee, lase lahti! Oh, tulge rutem!!!»

Otsekui kaasa tundes tema ahastusele, metsistused koerad lõplikult. Nad ei haukunud enam, vaid lausa lämbusid raevust. Hobune kargles, tõusis tagajalgadele, hirnus heitunult, teadmata, kuidas sellest raevusest ringist välja murda.

Õest kinni haarates tõmbas poiss teda järsult enda poole. Kas ei suutnud hädas olev džigitt teda küllalt tugevasti kinni hoida või aitas hobuse tõmme, kuid Uzuk kukkus teele; koerad taandusid hetkeks ja hobune põikas kõrvale, et lõrisevast ning kiunuvast rõngast ümbritsetuna uuesti paigale jääda.

«Vennas, kallis, käed... päästa lahti!» palus Uzuk.

Kuid Durdõ haaras temast kinni nagu hunt, karjudes ühtsoodu:

«Ärge puutuge teda!... Aidake!... Päästke!...»

Poisile näis, et kui ta kas või hetkeks õe lahti laseb, kahmavad võõrad džigitid ta uuesti kinni. Ta surus Uzuki kogu jõust vastu maad, karjus aina appi, ega lasknud ka õel endal oma käsi vabastada.

Toibunud naised taipasid sedaaegu ratsanikud sisse piirata. Kusagilt kohale jõudnud auväärne taat virutas ühele džigitile pika kepiga vastu pead. Teine džigitt hüppas juurde ja hakkas vanakest nuudiga peksma, kuid langes ise ägisedes hobuse kaelale teibahoobist, millega üks pikakasvuline naine oli teda õnnistanud.

«Oh sa roojane eesel!... Oh sa kodu rüvetaja...» karjusid naised vihase hasardiga ja vemmeldasid malakatega nii džigitte kui hobuseid — kuidas aga juhtus. Ratsanikud vehkisid küll piitsadega, kuid ülekaal polnud ilmselt nende poolel. «Pekske neid! Pekske lojuseid! Andke, nii et aitab, las aga veri voolata!» karjus Ogulniaz-edžee, tundes tuskat, et väljaväänatud käsi ei lase tal kähmlusest osa võtta. Sel hetkel jõudsid temani Uzuki hala ja Durdõ appihüüded.

«Tobud, päästke ometi tüdruk lahti!» kohkus Ogulniaz-edžee. «Hobused tallavad ära! Tehke tal käed lahti!» Ja olavalust ohkides jooksis ta Uzuki juurde.

Eit hilines vaid poole minuti võrra. Üks džigittidest hüilatas vihaselt, virutas hobusele piitsaga ja sadulast alla kummardudes haaras täie galopi pealt Uzuki kaenlasse — see oli osav džigitt. Durdõ lohises õest kõvasti kinni hoides neile järele, kuid džigiti peruksläinud hobune napsas tal hammastega õlast. Särk rebenes ja värvus punaseks, poiss kukkus.

Külalt jooksid naised ja lapsed malakate, harkide ja labidatega. Kuid ratsanikud olid juba tihedast piiramisrõngast läbi murdnud ja kihutasid hobuseid nüpeldades silla poole. Põllult jooksvad mehed — neid oli neli — ruttasid teed ära lõikama, kuid jäid hiljaks. Üks neist, kes nähtavasti oli kavatsenud jahile minna, tõstis püssi palge ja hobuste kabjaplaginasse lõi püssipauk.

Naised jälgisid pingsalt tagaajamist. Mõistes, et röövleid enam kätte ei saa, pistsid nad kooris, üksteisest üle karjudes, seletama.

«Aitab käratsemisest!» käratas neile Ogulniaz-edžee. «Visake malakad ära! Hilja on nendega vehkida... Et ka kellelgi mõistust ei jätkunud tüdruku käsi lahti päästa!...»

Naised õigustasid end.

«Kes sellises segaduses veel mõelda sai...»

«Ma üksi lõin kaks malakat saatamate pihta puruks!...»

«Aga mulle virutas see pilusilmne nuudiga! Näe, räti rebis katki...»

«Meie vaene kaunitar Uz!»

«Ja mehed ka ei võinud siis kiiremini! Komberdavad nagu kilpkonnad!»

«Ega nad jänesed ole... Näe, kuidas hingeldavad...»

«Ja kuidas need bandiidid küll julgesid kolmekesi külla tungida?»

«Küllap teadsid, et mehed turupäeval kodus ei istu!»

«Kujuta vaid: päise päeva ajal viisid tüdruku minema!»

«Aga mina koban ümberringi — oleks tükike roostetanud raudagi pihku sattunud...»

«See on alati nii: otsid malakat — aga leiad pilliroo!»

«Kadunud on me vaene Uzuk...»

«Aga kes need jultunud vägivallatsejad olid?»

«Kurat neid teab...»

«Kas stepsis vähe šaakaleid hulgub — kõik on pruuni karva...»

«Nurjatud jumalasalga!»

«Säh sulle siis pulmi... Mis isale ütelda?...»

«Kas Orazsoltan-edžee on ikka elus?»

«Elus... Viisid ta kibitkasse...»

«Nutab teine... Laulab mingisugust laulu. Võib-olla kaotas mure pärast mõistuse?»

«See võib juhtuda küll, kui bandiidid lihase tütre su käte vahelt ära viivad.»

«Oh, õekesed, mis siis nüüd saab?»

«Tuleb taga ajama minna! Maha lüüa, nagu marutõbised koerad!»

«Hobuste selga ja järele — kaugele nad ei jõua.»

«Mehed võtku püssid, ja järele!»

«Õigus!»

«Tõsi, mingi kohe!»

«Oh, ah, nad on juba kaugel...»

«Maast kaugemale ei jõua keegi...»

«Aitab jubal!» sekkus uuesti Ogulniaz-edžee, kes katsus Durdöl verejooksu peatada; poiss oigas ja krimpsutas valu pärast nägu. «Kits mõkitas ja jäi ellu, lambatall aga kärvasi vaikides. Milleks tühja keelt peksta? Seadke džigitid valmis... Hei, mehed, istuge hobustele ja peske häbi meie auuilt!»

«Kus need hobused sul on?» ütles tuseselt see, kes oli tulistanud. «Meie setukatel ei kappu kuigi kaugele, edžee. Lonkav eeslgi liigub kiiremini...»

«Auulivanemal on hobused,» ütles üks naine.

Teda toetati.

«Tõsi, Mered-agaal on!»

«Head hobused...»

«Viimastel võistlustel tõid kaks auhinda ära...»

«Lähme auulivanema juurde!»

«Ta on ju samuti turul.»

«Naine on kodus. Ja hobused ka — ise nägin, kuidas töömees neid jooma viis.»

«Aga võib-olla need džigitid lihtsalt naljatasid?» arvas keegi.

«Õe, sa võiksid mulla olla!» naeris Ogulniaz-edžee auulivanema maja poole suundudes. «Jänes aeti praevar-dasse, tema aga mõtles ikka veel, et temaga nalja tehakse.»

Auulivanem Meredi naine ja minia seisis oma kibitka juures ja vaatasid kaugelt uudishimulikult, mis seal Ihne-Suhani juures sünnib. Ligemale tulla ei lubanud väärikus.

Kui naised olid lühidalt selgitanud, mis juhtus, ja hobuseid palusid, ei lausunud külavanema naine esialgu musta ega valget, nagu oleks naiste jultumus teda jahmatanud. Mis oli temal lõppude lõpuks asja selle nägusa räbala-puntra Uzukiga, bai karjuse tütreaga! Viidi minema — ja

kiidetud olgu Allah, üks sabakeerutaja auulis vähem. Maksab siis sellise tühise asja pärast kära tõsta!»

«Meie hobused ei ole saduldatud,» vastas ta kõrgilt. «Nii-kuinii te neid kätte ei saa... Ja pealegi — nad pole võõraste ratsanikega harjunud...»

Võõras noormees, kes külavanema juures sulasena teenis, astus teenistusvalmilt ette.

«Sadulaid on, perenaine... Saduldasin igaks juhuks kolm hobust. Võib otsekohe selga istuda ja minna...»

Auulivanema naine lausa plahvatas.

«Kes käskis sul saduldada?! Kui Mered-aga õhtul tuleb, lasen tal su häbitud silmad välja torgata. Vaata, kus tuli otsustaja välja! Silmapilk sadulad maha ja viska sadulategk hobustele peale, või ma panen sind ennast rakkesse, sa kärnane eesel.»

Noormees ruttas tõrkumata käsku täitma. Abipalujad kehtitasid arusaamatuses olgu: mis sellele naisele küll järsku sisse läks, et ta oma sulast teiste ees nii häbematult sõimab? Kuid auulivanema naine teadis väga hästi, mis ta teeb: pole tarvis, et auuli mehed röövlitele järele kihutaksid ja Uzuki tagasi tooksid! Tigedalt välgatasid ta elavad, alles kirglikult hõõguvad silmad juba närbuma hakkavas näos.

«Hobuseid ma ei anna!» käratas ta. «Mina pole nende peremees. Saab mõni kuuli või murrab jala — mis ma siis mehele ütlen? Ei anna!!»

«Ärgu olgu peremehelgi õnne hobustega, keda niisugusel päeval kasutada ei kõlvanud!» käratsesid pahased naised.

«Et nad oma latrites kärvaksid!»

«Et neile...»

Auulivanema naine kirtsutas põlglikult huuli ja lõi kibitkaukse rahulolevalt kinni. Minia kiirustas talle järele.

PARIMA MELONI SÖÖB ALATI ŠAAKAL

Et petta võimalikke tagaajajaid, pöördusid pruudiröövid suurelt teelt kõrvale ja kihutasid mööda kõnnumaad seni, kuni vahuleaetud hobused komistama hakkasid. Alles siis lasksid nad neil sammu käia.

Tüdruku lõtvunud keha poole kõõritades küsis Kovus:

«Kuhu me sõidame, Amanmurad?»

Bekmurad-bai kõõrsilmne vend sai küsimusest aru, kuid pidas vajalikuks taipamatut teeselda.

«Kuidas — kuhu? Oleme me siis eksinud?»

Ta katsus paistetanud, verevalumites nägu, kiristas met-sikult hambaid ja piidles samuti üle hobuse kaela heide-tud liikumatut Uzuki, kes lebas seal nagu pikk nisuvihk. Kovus tabas ta pilgu, vaatas oma kätt, kus mustas Ogul-niaz-edžee noa jälg, vandus, katsus kellegi malakast tek-kinud muhku peas ja kordas:

«Ma küsin: kelle juurde me «tema» viime!»

«Otse enda juurde koju,» jätkas Amanmurad teeskle-mist. «Kui sellise aarde kord leidsin, pole kedagi vaja häbe-neda... Kuhu mujale meil ikka on sõita? Võib-olla tead sina, Sapar, ütelda?»

Kolmas ratsanik, see, kes Uzuki maast oli haaranud, kap-pas lähemale.

«Mille üle te vaidlete?»

«Näe, Kovus küsib, et kuhu me tüdruku viime. Mina arvan, et tuleks otse koju sõita. Aga sina?»

Teibahoobist siniseks tõmbunud käelabale puhudes kehi-tas Sapar õlgu ja yaatas Kovusi poole.

«Ise teate. Mina sinu asemel hoiduksin koju sõitmast. Tead küll, missugust lärmi naised tõstavad...»

«Seda räägin minagi,» sõnas Kovus. «Aga liigset kisa pole meile sugugi vaja. Sellest, mis juba tegime, aitab täiesti.»

Amanmurad sikutas virila naeratusega vuntsi.

«Mingisugust kisa ei tule! Keeran igal eidel kaela kahekorra, kes skandaali mõtleb tõsta... Mina nalja ei mõista.»

«Mis tõsi, see tõsi,» nõustus Kovus ootamatult lustakalt. «Kui juba kaameli selga istusid, ei siis enam maksa sadula taha peitu pugeda... Võib ka koju. Kui midagi peaks juh-tuma, leiab Amanmurad alati hea malaka ja oskab skan-daalistsejale nõnda abaluude vahele laksata, et too sussid püsti ajab, nagu meie pruudi emagi... ha-ha-ha-haa...»

Kovus kallutas end tagasi ja naeris valjusti. Ka Sapar pahvatas naerma.

«Nõus,» poetas ta naeruga pooleks. «Amandurdõ-bai külani on meie juurest kiviga visata. Kui meie külast hoi-gata, kostab see nende auuli ära. Kas tädi, kelle eest me pääsu otsime, mitte sinna ei jookse? Saabub äkki veel enne, kui sadulad maha jõuame võtta! Passis meid juba niigi kolm päeva kahtlase pilguga... Lühidalt, Amanmurad-džan, keeruta kuidas tahad, aga tädikese Tatšsoltani ees tuleb sul vastust anda. Tema eest ei peida me end mitte kusagile, ta on nagu tubli hagijas, kõikjalt nuusib välja... he-he-hee...»

Kovus katkestas Sapari närvilise naeru:

«Pärast naerame... Asi tuleb ära otsustada, vennad. Veame võõra auuli tüdrukut. Ütle mis sa ütled, aga me ikka röövisime ta ära — ja see asi võib halvasti lõppeda. Koju meil sõita ei maksaks. Kuigi Amandurdõ-bai küla pole meie omast kuigi kaugel, tuleb tüdruk nimelt sinna viia. Nad on omad inimesed, nende sugu on suur ja tugev. Vajaduse korral aitavad alati. Ka pruudiröövimine on vaja kuidagi heaks teha... Amandurdõ-bai või keegi tema lähe-dastest sugulastest hakkab vahemeheks, et pooli lepitada. Pole siin vaielda midagi — tuleb sinna minna...»

*

Amandurdõ ja Bekmurad-bai vahel valitses vana ja kin-del sõprus, mis pealegi oli sugulussidemetega kinnitatud. Mõlema bai naiseemad olid ühest suguvõsast, Bekmuradi naine nimetas Amandurdõ naist tädikeseks ja käis tihti tal külas.

Täna oli ta tulnud varahommikul. Perenaisega vesteldes, teda majapidamises abistades kuulatas ta pingsalt, kas ei kosta kabjaplaginat, mis kuulutaks, et riskantne ettevõte, mille tema mees vana kombe vastaselt oli septsenud, on õnnelikult lõppenud.

Juba aastates, kuid esinduslik ja üllatavalt hästi säilinud Bekmurad-bai naine kandis kulunud siidkleiti. Mitte selle-pärast, et mees oleks kitsi olnud. Kolmekordsed käevõrud ja rikkalikud kaelaehed, hinnalistest müntidest kuld- ja hõberipatsid oleksid sellise arvamuse veenvalt kummuta-nud. Ta oli lihtsalt mõistlik perenaine, tegi ise tublisti tööd ja arvas, et pole mõtet inimestele puru silma ajada ja argi-päeval uusi rõivaid kanda. Bekmurad-bai austas teda selle eest, samuti seepärast, et ta ialgi mehele vastu ei vaielnud ja teda isegi siis jõudumööda abistas, kui ettevõtte talle sugugi meele järele polnud. Ka seekord ei kiitnud ta tüd-ruku röövimist heaks, kuid mees oli nõnda otsustanud — ja tema kui õigeusklik muhameedlane tegi kõik, et ette-võtmine õnnestuks. Bekmurad-bai oli samuti tõeline muha-meedlane ja pidas mitut naist. Kuid naine teadis, et tema soovid ja hellitused olid Bekmuradile kallimad kui kõigi teiste naiste omad kokku. Kaasa arvatud isegi see linna Hanum, kellest mees ikka veel pole tihanud talle rääkida — ka see kõneleb millestki! Tema ei armukadetse. Prohvet lubas õigeusklikel nelja naist pidada — ega's naine hakka prohveti tarkuse vastu vaidlema. Tema kohus on oma meest teenida.

Kuulnud õuest kabjaplaginat, hobuste hirnumist ja hääli, väljus ta kiiresti majast. Keset hoovi seisis pisut kohmetu Amanmurad ega teadnud, mida teha. Tema kaaslased vahetisid samuti ringi ja pöördusid kõik korraga ukse kriuksatuse peale. Amanmuradi nägu selgines ja ta ohkas kergendunult.

«Näete... võtke vastu, tädi!»

«Olete kõik verised nagu röövlid, minge peske end ja siduge pead kinni, hirmutate inimesed ära,» ütles Bekmurad-bai naine köidikuis Uzuki kätele võttes. Tütarlaps lehkas hobusehigi ja kollase teetolmu järele, mille terav lõhn kõik muud lõhnad tagaplaanile jättis. Naine vaatas tüdruku ebamugavast asendist pundunud nägu, tõstis ta osavasti ja tugevalt kätele nagu väikese lapse ning viis kibitkasse. Taiplik perenaine otsis kiiresti tüki rohelist sametit, see visati üle Uzuki pea.

Õnnetu tütarlaps alistus osavõtmatult kõigele ega püüdnud teha vähimatki liigutust. Temalt oli võetud kodu ja vanemad, oli võetud vabadus ja õnn. Ta visati nurka nagu äratallatud kaloss ja nüüd lamas ta poollämbunult tiheda sameti all, taipamata peaaegu midagi sellest, mida rääkisid või tahtsid need toas edasi-tagasi saalivad inimesed — kõik see jäi ta teadvuse värvate taha. Rõõmus päev oli tuhmunud, tinased pilved olid selle lämmatanud, elu oli otsas — paistetanud laugudel polnud isegi pisaraid: need olid klimbiks tardunud ta kivinenud südames.

Kes ümberseisjaist oleks söandanud temale kaasa tunda, kes oleks julgenud öelda: «Jätke vaeseke rahule. Laske ta lahti?» Niisugust inimest polnud. Teda ümbritsesid võõrad, halastamatud varemete vaimud — deevad, kelle ainsaks sooviks oli juua tilkhaaval tema noort verd. Jooge siis, peletised, jooge kõik korraga, ärge piinake!

Uzuke näis, et ta karjus täie häälega ja sööstis rinnutsi julmade demonite vastu. Tegelikult pääses tema pärani avatud, õhku ahmivast suust vaid nõrk kahin ja roheline samet üksnes vöbises kergelt.

Keegi ruumisolijaist ei märganud midagi, kibitkas käis vilgas tegevus nagu ärritatud sipelgapesas. Naised saalisid vahetpidamata sisse ja välja, sosistades omavahel nii valjusti, et seda tõenäoliselt auuli teise otsa kuulda oli, kandis mingisuguseid asju. Käis kibe ettevalmistus selleks, mis ilmtingimata sündima pidi, mida juba ette teadsid kõik siin elavad inimesed.

Kuid äkki paiskus uks lahti ja lävele ilmus uus naine. Pikka kasvu, veel noorepoolne, kuid kõhn. Ta peatus ras-

kelt hingeldades. Tema silmad pildusid välke, ilusa peene nina sõõrmed olid puhevil, täidlased, tundlikult iharad huuled värisesid ja tõmblesid haiglasel grimassis.

Kibitkas võttis maad pingeline vaikus — tulija oli Amanmuradi naine. Ohjeldamatu iseloomu ja hoolimatu käitumisega, lastetuse tõttu haiglaselt armukadedana sisendas ta naistele ja isegi paljudele meestele aupaklikku ettevaatust. Tagaselja sosistati temast kuulmatuid lugusid, hommikuti kuhtunud, mustade silmaalustega Amanmuradi kohates naersid mehed habemesse. Kuid valjusti rääkida ei juletud — Tatšoltan võis ohtlik olla.

«Astuge sisse, õeke,» pomises Amandurdō-bai naine kohmetult. Ta oli noorim naine ja polnud veel õppinud end täieõigusliku perenaisena tundma. «Astuge sisse... Istuge...»

«Vargad... Tegite oma majast vargapesa!» kraaksatas Tatšoltan: tema kleidikaelust pigistavad sõrmed tõmbusid valgeks. «Vargapesa... Ei istu ma sinu kõrvale!...»

Tatšoltani ekslev pilk peatus Uzukil. Haaranud kleidisaba, torkas naine selle vöö vahele ja tormas raevunud kotka hääletsust meenutava kimeda karjatusega tütarlapse liikumatu keha juurde. Silmapilk oli samet kõrvale heidetud. Tatšoltan klammerdus Uzuki patsidesse ja hakkas teda raputama ning siis meeletus vihas mööda kibitkat lohistama. Ehmunud naised pagesid koos perenaisega kiljudes õue.

Uzuki moraalsetele kannatustele lisandusid füüsilised. Teda muljuti, peksti käte ja jalgadega, tema peale sülitati, tiriti patsepidi mööda kibitkat. Ajuti näis talle, et juuksed koos peanahaga ära tulevad. Kogu kehal polnud enam tervet kohtagi, kuid ta ei pannud vastu. Ta ei teadnud, miks see naine nõnda määratseb, kuid selle päeva õudused võisid lõppeda teab millega: teda võidi tappa, tükkideks rebida, koertele visata. Miski poleks äratanud imestust ja tuime-neva kehaga osavõtmatult hoope vastu võttes palus tütarlaps üksnes jumalat, et süda vastu ei peaks ja lõpuks ometi lõhkeks, päästes ta kogu sellest õudusest. Kõik oli nagu halb unenägu...

Kibitkasse tormasid Bekmurad-bai naine ja veel mõned naised. Tatšoltan vingerdas nende käes kui meeletu, mingid sõnad ega keelitused ei aidanud.

«Nai-nee!» karjus ta läbilõikavalt. «Käi minema! Kao mu sil-mi-i-ist!... Naine-e-e! Kas sa teist meest endale ei leidnud?!... Minu oma himustad?!... Käi minema-a-a!!»

Metslooma osavusega rapsas Tatšsoltan end naiste käest lahti ja tormas uuesti õnnetu Uzuki kallale, külvates ta löökidega üle. Ta verejanutses nõnda, nagu oleksid kõik tema hädad ja õnnetused tulnud sellelt tütarlapselt, nagu ootaks teda ees hukkumine, kui see tüdruk siia jääks.

«Tule mõistusele, Tatšsoltan!» püüdis Bekmurad-bai naine teda tagasi hoida. «Oled häbistanud nii ennast kui meid siin võõras külas. Kuhu on su väarikus kadunud? Kodus võid teha, mis pähe tuleb, külas peab ka kombekusele mõtlema... Tule ometi mõistusele!»

Tatšsoltan pöördus otsustavalt vanema naise poole, nagu oleks teda alles nüüd märganud.

«Ja mis sina siin haugud, vana muulakas?! Sina oledki see kurja juur! Ma torkan sul endal silmad välja!... Kae, kus jooksis tädikese juurde, va muulakas, tasapisi asju joonde ajama... Ma sulle näitan väarikust! Minu eest te peitu ei poe! Näen teid läbi, näen — palju teil kõhus paska on! Missugusest külast see lipakas toodi?! Ütelge, kohe toon ta sugulased siia!... Oo, häda mulle!... Kus on su küla? Ütle oma küla nimi, sa valgetaguotsaline nartsakas!... Kust sa tulid endale täkku otsima?!» Ja raevust lämbudes asus ta uuesti Uzukki materdama.

Kibitkasse hüppas Amanmurad, käsi noapäralt. Ta pea oli valge rätiga kinni seotud, veri näolt maha pestud, kuid soapiide paistetanud jäljed tegid ta hirmsaks. Jalahoobiga virutas ta marruläinud Tatšsoltani kõrvale, takerdus halati voltidesse, kiskus noa tupest, nii et hõbedane tupp rebenes ja kisendas, valged hambad irevil:

«Joon su ver-r-rd!!!»

Julgust kaotamata hüppas Bekmurad-bai naine talle vastu, haaras käest kinni ning rebis mehelikult tugeva liigutusega noa ta sõrmede vahelt.

Sagrine ja hirmus, läks Tatšsoltan mehele rinnaga peale. Ta oli suure bai tütar ja käitus võrdlemisi sõltumatult, nüüd aga oli ta igasuguse mõõdutunde sootuks kaotanud.

«Löö!» karjus ta kleidikaelust lahti rebides. «Löö, siin ma olen!... Kui sa mulle nuga rindu ei löö, pole sa kellegi mees! Andke talle nuga! Löö!! Uputan su maja verre! Tapa, kui sa arvad, et ma ilma omasteta siia ilma sündisin! Mis mees sa ka oled! Salamahti kõlvatusi teha — seda sa oskad, aga naist tappa ei jätku julgust! Oo, emake, emake... misuguseid päevi su tütar peab nägema... niisugune teotus!...»

Nuuksudes tuiskas Tatšsoltan seotuid needusi ja rõvedat sõimu külvates kibitkas ringi nagu fuuria. Sel sobimatul silmapilgul avanes uks ja traditsiooniliste tervitussõnadega seisis lävel isamees. Nähes uut vaenlast, valas Tatšsoltan oma raevu tema peale.

«Välja siit!!» vingatas ta ukse poole hüpates. «Et su kibitka koos su ametiga sulle kaela langeks!... Kao mine-ma, kärnane kits, kuni sa veel terve oled!... Pane oma naine mehele ja hakka siis pulmades isameheks!...»

Segadusse viidud isamees taganes.

Amanmurad vaatas äravaevatult ringi, märkas seinal rippuvat kantsikut, rebis selle maha ja hakkas kisendavat Tatšsoltani metsikult nüpeldama.

«Mis lärm see on?» kostis õuest Bekmurad-bai mahlakas hääl. «Mis siin sünnib?... Too ta kibitkast välja! Korista ära, et ta igavesti tummaks jääks!»

Läbipekstud Tatšsoltan tõugati ukse taha. Õues jätkas ta märatsemist ja karjumist senikaua, kui mitu džigitti Bekmurad-bai käsul suure vaevaga meeletust naisest jagu said, ta kinni sidusid, tropi suhu pistsid ja ühte tühja savionni lohistasid.

Majas aga asuti pulmakommete täitmisele. Õelnud lävel viisipärased tervitussõnad, küsis isamees Uzuki poole pöördudes:

«Kellele olete usaldanud olla teie esindajaks laulatusel?» Uzuk vaikis.

Ümbritsevad naised sosistasid talle:

«Ütle, et usaldad Kuli-baid... Räägi, tüdruk, kiiremini! Inimesed seisavad, ära lase neil oodata... Kuidas sul ometi häbi ei ole?... Ai-ai-ai... ütle rutem!...»

«Teie peaksite häbenema, minul pole midagi häbeneda,» sosistas Uzuk, kogu selle aja jooksul esmakordselt kokku-leepunud, ärakuivanud huuli paotades. «Võite mul rinna lõhki lõigata ja südame mu jalge ette maha panna — laulatuses ma ei nõustu... Ärge parem vaevake endid ja mind...»

«Mis sa räägid, tüdruk, mõtle ometi!» käisid naised peale. «Kõik lähevad mehele, kuid keegi ei käitu nii sobimatult nagu sina!...»

«Ma ei saa, õekesed... jumal näeb, et ei saa... Parema võtku mul hing välja...» Raske tomp Uzuki rinnas sulas pikkamööda ja juba oli ta valmis kergendavaid pisaraid valama. Kuid sel silmapilgul tõukas Bekmurad-bai naine teda jõhkralt jalaga.

«Sul tuleks tõepoolest hing välja võtta! Ära vigurda, tüd-

ruk, ära häbista ennast! ... Kui vastu hakkad, ei võta me sult hinge, vaid torrame välja su häbitud silmad!»

Maruvihane Amanmurad, kelle ärritus polnud veel jõudnud jahtuda, tõukas naised kõrvale ja lõi tütarlapsele kantsiku varrega kõigest jõust vastu pead.

«Tapa!» sõnas Uruk ja sulges silmad, ta süda tardus taas kivikamakaks. «Tapa... Nii on parem.» Ja lõplikult enesest välja viidud Amanmurad hakkas teda rautatud saabastega julmalt peksma.

Sametile, millega uuesti kaeti tütarlapse pea, ilmusid tumedad vereplekid. Vaikseks jäänud naised tõmbusid seina äärde.

Lõpuks lükkas Bekmurad-bai naine hingeldava mehevonna kergelt kõrvale ja embas poolsumnud Uzuki.

«Mine eemale, Amanmurad, mine eemale! ... Oled sa arust ära? Kes siis hea tüdrukuga nõnda ümber käib? ... Pühi nagu puhtaks, mu kitseke ... Ei tohi inimest niimoodi piinata ... Ta jääb ise nõusse, eks ju, neiu? Milleks liigsed kannatused ... Mis tulema peab, see tuleb — oma saatuse eest ei pääse keegi. Niisugune on juba kord naiste saatust ... Luba, ma pühin sind, näe siit ... Oleksid kohe öelnud, et nõustud, ja keegi poleks sind sõrmegagi puutunud ... Noh, ütle nüüd, südameke, et usaldad Kuli-baid.»

«Raiuge mind kas või tükkideks ... ikkagi ... ei ole nõus ...» sosistas purustatud huultega Uruk vaevaliselt. «Ei ole nõus ... Jumala ees ... annate vastust ... minu kannatuste eest ... Oh, ärge piinake mind ... Emakene ... kallike ... ma suren ...» Ja ta kaotas teadvuse.

Kui Uruk külma veega ülepiserdatuna teadvusele tuli, kostsid naiste hääled otsekui suurest kaugusest. Tütarlapsele tundus, justkui hulbiks ta tillukeses paadis Murgabi voogudel, nagu tookord, kui vanaisa Kuvantš ta väikese tüdrukuna kalale kaasa võttis. Paat kiigub sujuvalt üles alla, pea käib veidi ringi, pritsmed lendavad näkku. Ja nii sõidavad nad kaugele-kaugele ...

Tütarlaps limpsas paistetunud keelega huultelt külma veetilga ja püüdis teadvust pingutades tabada temani jõudvate sõnakatketete mõtet. «Ära piina ... armsake ... nii on vaja ... usaldad Kuli-baid ...». — «Ei,» mõtles Uruk, tema läbipekstud keha ei tundnud isegi valu, «ei ... ei tohi ... usaldada Kuli-baid ...»

Tõenäoliselt ütles ta viimased sõnad kuuldavalt, sest tema kohale kummardunud Bekmurad-bai naine ajas end äkki sirgu ja hüüatas rõõmsalt:

«Usaldab! ... Ta ütles, et usaldab Kuli-baid!»

«Ja-jaa ... Usaldab! Kuulsimel!» noogutasid naised.

Asi võttis nüüd teise pöörde. Isameest ei huvitanud üksikasjad, temale oli vaja pruudi ametlikku nõusolekut, ja pruut oli selle andnud.

... Oo, sina kohutav öö! ... Raske, pime, troostitu ... Kellegi jaoks on sul kirkad, lõbusad tähed, puude kohin, vetevulin ... Keegi hingab sisse sinu värskaid lõhnu ... On sul siis värskaid lõhnu, öö, või oled sa üksainus lagunenud hammaste okselehk, katkendlik hingus — kiimaline ja sumbunud, otsekui põrgu eeskoda? ...

... Örn, arglik käepigistus ... Tundlikud sõrmed puudutavad kogemata rinda ja tõmbuvad ehmunult tagasi ... Armas hää! sosistab midagi kirjeldamatult ilusat, lõpmatult kallist ... Oi! ... Maailmas pole enam midagi! ... Mitte midagi! ... Üksnes luupainajalik raskus, paljalt õudus ja kõrvetav valu ... Sünge, lõputu öö vajus raskelt rinnale, kõhu peale, pähe — see talumatu, lehkav raskus ähvardab lämmatada ...

Oli väike karge aed ... Sätendas kastene rohi, sädistasid linnud uue hommiku rõõmust ... Tumepunane roos langes häbelikult pea päikese lõõmavate suudluste all ... Aed närbus ... Ja linde pole enam ... Ja jõhkralt murdsid roosi võõrad käed ...

... Pilved tõusevad silmapiiri kohale ... Ei, need on hoopis ratsanikud ... Nad ei kappu teed mööda, kihutavate hobuste kabjad trambivad inimese hinge, sõtkuvad puruks tütarlapse elu ... Ja päike kõrvetab talumatult ... tige, armutu päike ... Ei, need pole ratsanikud. See on tohutu kahepäine draakon, kes roomab taevavõlvile ja varjutab selle, sisisedes kurjakuulutavalt ... Helendavad kaugused tuhmusid ... lilled vajusid longu ... arõkid kuivasid ja pragunesid ... Pole enam aasu, pole künkaid, pole tulpe ega moone, vaid üksnes soolakud ja paljandikud. Kuni silmapiirini välja ... nii kaugele, kui silm ulatub ...

... Mu jumal, kui vastikud on need mööda keha roomavad higised, ahned sõrmed! ...

... Kes on see, kes ohib ja rabeleb kõrval? Kes see tatisab ja lakub nagu söönud hunt, kes just nüüdsama maiustas elava verega? ... See pole inimesel! ... See pole üldse elusolend! ... See on öö ise, kes matsutades mälub neiu elu, rõhub ja ragistab konte, lakub voolanud vere loike ...

... Ole sa neetud! Ole neetud jõuetuse ja häbi öö!

... Kõikvõimas ja armuline jumal, kas varsti juba koidab?! Ega see hirmus pimedus ometi igavesti kesta? ... Ega need ligased, külmniisked keldrikakandid ometi igavesti

mööda keha rooma, ehk annab lõpuks järele see košmaarne, häbistav valu igas keharakus?! Pole enam jõudu kannatada!...

«Oi, armas emake!...»

«Lama!» Ja jöhker rusikahoop tabab külge.

*

Hommikul, kui Amanmurad väljus, kogunesid bai naised ja tütreid Uzuki ümber. Arusaadava uudishimuga noort naist piiludes, vadistasid nad rõõmsalt, nagu poleks midagi hirmsat juhtunud.

Uzuki juuksed olid palmitud nagu abielunaisel. Ta nägu hõõrutati niiske lapiga, pandi selga uus kleit, riputati ehted kaela. Ta alistus alandlikult nende kätele, ei teinud ise ainsatki liigutust, ainult üks kord palus juua.

Kui Uzuki oli ehitud, tegid naised talle ettepaneku jalutama minna. Ta ei liigutanudki, vaatas ainitise pilguga ühte punkti enda ees. Vestelnud veel veidi, väljusid naised üksteise järel, uute, pidulike kleitidega sahistades. Uzuki aga mähkis pea teki sisse, pööras näo seina poole ja heitis uuesti pikali.

Sisse astus Amanmurad ja tõmbas jöhkralt tekki.

«Üles! Aitab lamamisest!»

Uzuki vaatas teda kägarassetõmbunult, nagu tühja kohta.

«Üles! Sa pole veel oma ema-isa surmateadet saanud... Üles, ja marss tööle!...» ning väljus ust paugutades.

Uzuki ei püüdnud enam pikali heita, silmitses aknast paistvat taevalappi...

... Uus päev. Kõige tavalisem päev... Miks on ta ometi harilik, miks pole ta kõigist teistest erinev? Ja päikegi paistab nagu harilikult, ei kustunud, ei pugunud peitu... Oh sind, sa ükskõikne päike! Arvasin, et oled sõbralik, aga sinul on ükskõik, mis maa peal toimub, ühtemoodi õnnistad valguse ja soojusega nii head kui kurja... Võib-olla näed sa iga päev sadu selliseid õnnetu, saatusest muserdatuid nagu mina — ja oled ükskõikseks jäänud. On's üldse võimalik nõnda elada, päike, päikseke selge, on see võimalik?... Kellelt abi oodata... Oleks mu isa rikas, nagu Suhan-agaa, kas oleks siis minuga midagi taolist juhtunud! Või oleksid vennad mu seljataga seisnud... Aga Durdõ — ta on ju poisike, tal pole jõudu... Kus on mu vaba tahe? Kus vabadus, kus neitsi au?... Kas kuuled mind, päike?

Suured pisarad veeresid üle Uzuki põskede, kuid need ei toonud kergendust, pahtunud tomp rõhus endiselt rinnus. Oli tunne, nagu oleks ta tühjusesse hüpanud — ja aina lendaks, lendaks, lendaks... Seni, kui teravad kivid kuristikku põhjas selle kohutava lennu ükskord lõpetavad. Kivid aga on juba lähedal...

HUNDI KÕRVAD SAAGIJAHIL

Halb uudis tõi paljud turulised poolelt teelt tagasi. Kuid alles õhtu eel, kui kõik tagasi olid, mindi Ihne-Suhani maja juurde. Kõige vanemad ja lugupeetumad kuutsuti bai kibitkasse, ülejäänuid soovitati esialgu laiali minna. Kuid keegi ei lahkunud. Röövijate ennekuulmatust jultumusest ärritatud ja solvatud inimesed tahtsid viivitamatult kuulda kõiki üksikasju.

Ihne-Suhan istus, pea maas, näidates kogu olemusega, et juhtunu teda kurvastab ja sügavalt puudutab. Olukorrale vastavalt oli ta häälik vaikne, sõnad libisesid nukruse piiril, ajuti kartlikult katkedes — ja kogunenutele jäi arusamatuks, mida bai õieti kardab.

«Jaa, mehed... kõik te kogunesite siia... Ühed kutsu-mise peale, teised tulid ise. Kuid teadma peavad kõik... Mul pole vaja seletada, miks te siia olete tulnud. Auulis juhtus sihuke lugu, et keel tõrgub seda ütlemast. Meie isadel ja vanaisadel polnud niisugustest asjadest aimugi, jah... See on häbiks meile kõigile. Häbiks teile ja mulle kui jašuliile veel kolm korda rohkem. Meie keskel elab vaene pere, temale tehti julma ülekohut; kuna ta on meie hoole all, siis, tähendab, terve see asi käib esimeses järjekorras meie au pihta. Tüdrukut röövides solvasid kurjategijad meid isiklikult. Meie halli pead ja head nime... Nüüd jäta kas või kauplemine katki, ära näita turul enam nägugi. Paha lugu juhtus...»

Ihne-Suhan torkas käe särgi alla, sügas mõnutundest ähkides üht külge, siis teist ja jätkas:

«Jah, mehed... vaest peret solvati... Tütarlaps viidi ära... Missugune mure emale ja isale!... Ai-ai-ai, missugune mure!... Tuleks see... kuidas teda nüüd... tüdruku ema siia kutsuda, ah?»

Kokkutulnud kuulasid tusaselt Ihne-Suhani sõnaohtrat targutamist. Keegi sosistas oma naabrile:

«Millest ta räägib? Et ta keel ära kuivaks! Mis on siin

kauplemise ja kõige muuga pistmist? Mis ta sõelaga vett kannab? Ise veel jašulii!... Sihuke kõlbaks loomadele jašuliiks, mitte inimestele.»

Naaber muigas suunurgast ja sõnas valjusti:

«Auväärset Orazsoltan-edžeed pole vaja kutsuda. Ta on voodis pikali ega saa tõusta — üks bandiit lõi teda. Temaga jõuame veel rääkida, praegu aga andke teie meile nõu, mida ette võtta.»

Mehed sumisesid heakskiitvalt.

«Õigus! Andke nõu, kui teil on midagi soovitada!»

«Peaks välja uurima, kes olid tüdruku röövijad.»

«Räägitakse, et Bekmurad-bai omad...»

«Muidugi nemad! Keegi turulistest olevat näinud, kuidas nad üle suure tee läksid ja steppi keerasid.»

«Kui nägi, miks ta siis neid kinni ei pidanud?»

«Eks proovi relvastatud mehi pidada! Ja kes võiski teada, mida nad seal viivad...»

«Mis siin pikalt rääkida! Sadulasse — ja nende auuli!»

«Võiks ju minna... Aga tuleb suurem verevalamine...»

«Kas häbi on siis kergem kanda!»

«Peaks võimudele teatama.»

«See on õige — tuleb teatada jah. Esindaja kaasa, ja nende juurde...»

«Neid koeri tuleks mõõgaga raiuda, mitte võimudega hirmutada!»

Inimesed vaidlesid üksteisest üle karjades. Ühed soovitasid võimude poole pöörduda, teised nõudsid viivitamatult solvajate karistamist, kolmandad soovitasid oodata asjaolude lõplikku selgumist, neljandad lihtsalt kõhklesid, teadmata, kellega ühineda. Keegi hõikas koguni, et polevat mõtet nii väga lärmata, selliseid juhtumeid olevat teisteski auulides ette tulnud, vaja röövijatelt lihtsalt lunaraha nõuda. Kuid selle nõuandja peale sisiseti igast küljest ja too pidas paremaks kaduda. Valdav enamus kaldus viivitamatu kättemaksu poole.

Need, kes õues seisisid, kuulsid vaidlust, tunglesid ukse all ja karjusid:

«Pole mõtet nõupidamistega aega viita.»

«Džigitid, saduldage hobused!»

«Maksame kätte tüdruku röövijatele!»

«Keegi ei jää kõrvale — solvamine tuleb maha pesta!»

«Ei, võimud meid ei aita!»

«Ehhei, inimesed!» kostis kile hää lüüsi läbi üldise lärmi.

«Keegi võõras saabus! Ratsahobuse seljas...»

Mehed jäid pikkamööda vait. Uudist kuulates luksatas

Ihne-Suhan ehmunult ja hakkas end püsti ajama, kuid külaline siseneski juba kibitkasse. Ta pidi kummarduma, et kõrge papaahaga uksest sisse pääseda. Pikk, laiaõlgne, taljest tugevasti kokkunõõritud džigitt vaatas altkulmu, kuid kartuseta, pigem uudishimulikult ringi. Tema tihedas habemes oli tugevasti halli, vöö, kallihinnalise käepidemega nuudi kõrval, rippus kõvera türgi mõõga hõbedane, rubiinide ja safiiridega kaunistatud tupp. See mees oli oma hulljulguse, vapruse ja jõhkrate tempude poolest laialt tuntud.

Tulija käis läbi kõik kibitkas istujad, tervitas igaüht viisakalt kättpidi. Inimesed tõmbusid koomale, tegid talle ruumi ja nihutasid teekannu lähemale. Külaline valas piaali põhja teed, rüüpas ning lausus traditsioonilisest tervitusredelist mööda minnes:

«Teie loal me sõitsime siia ühe inimese palvel...»

Mehed vaikisid, aimates külastuse eesmärki. Ihne-Suhan lausus pudistades:

«Rääkige, mis teil öelda on... Inimesed kuulavad teid...»

Külaline valas uuesti teed, rüüpas kiirustamata mõne lonksu ning kohendas nimetissõrme nukiga vurre.

«See on hea, et te siia kokku olete tulnud... Meeldib, et kõik auuli jašuliid siin on — minu teade on eeskätt nendele. Meie kui saadiku ülesanne on edasi anda, mis palutud. Mingisugust kasu me silmas ei pea... Istusin täna oma poes, järsku tuli poiss joostes sisse: «Onu Bekmurad palub tungivalt enda juurde sõita.» Miks mitte sõita, kui inimene seda palub? Sõitsingi. Tema võttis mind murelikult vastu: «Õnnetus! Meie poisid keetsid niisuguse supi, et hullemat ei oska mõeldagi.» Noh, jutustas siis kõik ära, nii nagu oli. Ütle, et mina olevat erapooletu isik, inimesed austavad mind, kuulavad mu arvamust, palus, et sõidaksin seda asja klaarima. Nad paluvad tüdrukut endale, lubavad maksta ükskõik kui suure lunaraha, tingima ei hakka. Nõustusingi vahemeheks hakkama. Elus tuleb mõndagi ette. Vägilane võib komistada melonikoorele. Juhtub asju, mida kuidagi viisi ei paranda. Nii on sõnaga: mis kord öeldud, seda enam tagasi ei võta...» Külaline vaatas vilksamisi Ihne-Suhani poole, kes istus nagu tulistel sütel ja muigas habemesse. «See on just samasorti lugu... Mõlemale poolele oleks kõige parem ära leppida. Kui vaidlema hakkame, relvad pihku haarame, ei tule sellest midagi head välja. Meie džigittidel on palju sõsisemaid põhjusi mõõka haarata, tühiste asjade pärast seda teha ei maksaks. See, mis juhtus, on

muidugi halb. Kuid olematuks teha seda ei saa. Milleks on tarvis verevaenu kahe auväärsse sugukonna vahel? Minu arvates seda küll vaja ei ole. Ja nõnda arvate vist teiegi. Arukad inimesed leiavad alati kokkuleppe rajakese... See on kõik, mida ma ütelda tahtsin!»

Auulirahvas ei kiirustanud vastusega. Kuigi auuli oli solvatud ning esiisade kombe kohaselt võis seda maha pesta üksnes solvaja verrega, tuli tahes-tahtmata nõustuda, et külaline rääkis arukat juttu. Üks oli kindel: niisugust tüdrukut, nagu ära viidi, tagasi enam ei saa.

«Suhan-bai, te kuulsite külalise sõnu,» lausus üks vana-mehe, «talle tuleb nüüd vastata...»

«Ja-jah... loomulikult...» pudistas Ihne-Suhan. «Kõik me kuulsime külalise sõnu... ega mina üksi, teie seisate sealsamas kõrval — kuulsite samuti, peame siis aru... Paha lugu juhtus, seda küll, kuid igasuguseid asju sünnib — nii häid kui halbu... Te näete, et Bekmurad-bai tagasi ei aja, võtab süü omaks, otsib rahulikku lahendust. Saatis meie juurde sellise kõigi poolt lugupeetud inimese nagu Bairamlõtš-bai. Ja külaline oli nõus tulema, näitas üles lugupidamist meie auuli vastu... Mis te arvate, kui laseksime austatud Bairamklõtš-bai praegu selle inimese juurde tagasi pöörduda, kes ta meile saatis, vastuse aga annaksime hiljem, mis?»

Toetust otsides vaatas Ihne-Suhan lootusrikkalt auulivanema poole.

Auulivanem Mered, jässakas ja sitke nagu vintske korgijalakas, polnud kogu selle aja lausunud musta ega valget, polnud pilkugi tõstnud. Kunagi oli tal olnud ühe uljama džigiti kuulsus, kuid hiljem taltus ja nüüd tolmus ta mõõk juba aastaid seinal, vaiba peal, ta ise aga oli kuidagi märkamatu venelastega sõbrunenud. Ei, see sõprus ei avaldunud liiga demonstratiivselt — Mered polnud rumal mees —, kuid tulemused olid silmaga näha.

Auulivanema kõrval istuv jašulii tegi ettepaneku:

«Asi on sihuke, et... tuleks nagu ema käest küsida.»

«Õigus,» toetasid teised. «Kergel käel selliseid asju ei otsustata... Ka külaline peaks tütarlapse ema ära kuu-lama. Isa on ju liivikutel karja hoidmas...» selgitati saadikule.

Seni kui aru peeti, kas minna ema juurde või suudab ta ehk ise siia tulla, ruttas Orazsoltan-edžee, kellele vahe-mehe saabumisest oli teatatud, kahest naisest toetatuna juba Ihne-Suhani kibitka poole. Seinast kinni hoides — naised olid õue jäänud — astus ta vaevaliselt üle läve, istus

uksepiidale nõjatudes ja kattis näo üle pea visatud vana halati käisega.

«Näe, kui hästi, tuligi ise kohale!» rõõmustas Ihne-Suhan. «Orazsoltan, ei maksa ennast piinata... Inimesed tahavad sinuga aru pidada, mida ette võtta. Mida sa neile vastad?»

«Küsige,» kostis Orazsoltan-edžee kustunud häälel. «Ma vastan...»

«Ja ongi hästi... Ära ainult nuta ja kurvasta. Su tütar, tänu Allahile, pole surnud... on elus ja terve... sattus heade inimeste juurde... Hm... khe... Näed, üks mees tuli siia — mis sa talle ütled?»

Ihne-Suhan torkas habeme suhu ja hakkas seda mäluma. Painutas vaevaliselt käe selja taha, küünitas turjani ning hakkas nohisedes ja ohkides ennast sügama.

Küünarnukkidega põlvedele toetudes laskis Orazsoltan-edžee pea veelgi rohkem longu.

«Elasõitnud mehele pole mul midagi öelda... Tahan oma tütar tagasi — see on kõik... Aidake mind... tooge mu tütar tagasi... Isegi oma tütre küünekest... ma neile...» Ja pisarad lämmatasid ta hääle.

«Rumalad mõtted, Orazsoltan, oi, kui rumalad!» Ihne-Suhan tõukas äranäritud habemekarvad keelega suust välja. «Ptüi...! Ptüi... Inimene peab jalgu sirutama vastavalt tekile... Sul tuleb sellega nõus olla, mis auulirahvas otsustab. Keegi ei soovi sulle halba. Meie kõigi au on riivatud!» Ja uuesti kõõritas ta vaikiva auulivanema poole. Too keerutas sõrmede vahel väikest kõrvitsakoorest närimistubakatoosi ja vahtis ükskõikselt enda ette, nagu ei puutuks see kõik üldse temasse. Märgates Ihne-Suhani pilku, libisesid ka külalise silmad auulivanema poole, kaharad külmud tõmbusid ninajuurel ähvardavalt kokku, käsi aga liikus märkamatu, otsekui kogemata mõõga käepide-mele.

Vanamehed muutusid rahutuks, hakkasid ohkima.

«Tõsi, meie au on riivatud.»

«Vaja järele mõelda nagu kord ja kohus.»

«Inimesed soovivad sulle head, Orazsoltan, Suhan-bai ütles õigesti.»

«Külaline võib minna. Peame omavahel nõu.»

«Loomulikult! Täi peale vihastades ei põletata ometi tervet tekki!»

«Nii see on!»

Orazsoltan-edžee puhkes nutma.

«Tooge mu tütar tagasi — see on minu nõu... Kui te

head hõimlased olete, siis täitke oma kohus: tooge tütar tagasi!...

«Vaata kus rumal naine!» ütles Ihne-Suhan ärritatult. «Temale öeldakse: «Sokk!», tema aga nõuab: «Lüpsa ära!» Kui palju tarku inimesi on tema pärast siia kokku tulnud, raiskavad aega, peavad nõu, tema aga ajab pealegi oma joru. Ei saa nii, Orazsoltan, inimestest tuleb lugu pidada! Näed, isegi auväärne Bairamklõtš-bai osutab sulle lugupidamist — hakkas vahemeheks, sina aga solvad teda... Kõik on hingepõhjani solvunud, kõik me oleme ärritatud — oleks vaja veidi jahtuda. Mina mõtlen nii, mehed: mingi austatud Bairamklõtš-bai pealegi tagasi, meie aga kaalume kõik järele, peame aru ja...»

Mõned vanamehed noogutasid nõusolevalt pead, paljud aga panid pahaks.

«Niimoodi ei saa!»

«Meie kohus on ema palvet kuulata!»

«Tema ütleb viimase sõna!»

«Loomulikult! Muidu tuleb tööpoolest selle soku moodi välja! Ema palub ühte, meie aga ajame oma joru.»

«Naine on naine! Isa käest tuleb küsida!»

«Kus see isa sul on? Pole ju teda!»

«Mis nõu võib üks naine anda?»

«Ema on endast väljas! Temale on tütar praegu seesama mis näljasele kanale hirsitera!»

«Muidugi, ega sinu oma ju ei viidud! Täis kõht ei mõista näljast!»

«Selle asjaga ei tohi kiirustada!»

«Muidu juhtub nii, et ühes peres on õnnetus, aga kümme valavad pisaraid.»

«Ja südametunnistuse pistame košmaa alla?»

«Ei saa ometi tervele auulile häda kaela tuua!!!»

Oma repliike lisasid ka need, kes õues seisisid.

Vaidlust kuulates sõnas Ihne-Suhan tõtlikult:

«Tähendab, asi on otsustatud... Minge, Bairamklõtš-bai, ja andke see neile edasi... Meie aga peame veel aru...»

«Olgu nii!» nõustus külaline. «Teie, emake, ärge tapke end murega, teie tütar on heades kätes. Nõustuge sellega, mis jašuliid soovivad, nad on nutikad mehed ega lähe halvale teele.» Ta pilgutas Ihne-Suhanile kavalalt silma. «Igaüks valib selle tee, mis ta jalgadele parem on.»

«Olen väeti naine,» lausus Orazsoltan-edžee kibedalt. «Ma palun teid... Tooge mu tütar tagasi! Muud otsust pole mulle vaja... Kuni surmani... ma... ei nõustu... Minu

pisarad jõuavad Allahini... Sealilmas annate vastust, kui sin enam julgeid mehi ei leidu.»

Ukse najal ajas ta end oiates püsti. Õuest sirutati talle hoolitsevad käed ja ta võttis neist kõvasti kinni.

«Noh, hästi, sõidan ära, kui lubate,» sõnas külaline.

Auulivanem tõstis pea, vidutas silmi ja laskis pilgul üle kokkutulnute libiseda. Mehed võpatasid tema järsust häälest.

«Kas teate vanasõna: «Lööd lehmale sarvede vahele, ja tal hakkavad sõrad valutama...» Paistab, et vanasõna vale! Teie ei löödu sarvede vahele, teie sarved on murtud!... Pole aga märgata, et teie ihu sellest haigeks oleks jäänud... Kolmkümmend aastat elasid need inimesed teie kõrval, nüüd, kus neile häda kaela langes, hakkate habet sügama! Või on see paljas jutt, mis te aust räägite? Või ehk on meie hõim nende omast nõrgem, meie mehed nende omadest aremad? Täna viisid nad tüdruku ära — me oleme vait. Homme viivad kellegi naise minema! Ja meie muudkui vaikime? Või on teie käed kaamelioheliku ja adrakurgedega sedavõrd harjunud, et ei suuda enam mõõka ja hobust hoida? Vaatan teid ega usu, et te turkmeenid olete!»

Auulivanema hää! kõmises nagu kõu ja mehed, kes algul tema sõnadest solvusid, tundsid äkki taplusetungi, hakkasid ähvardavalt ringi vahtima. Ettevaatlikuks muutunud külaline ei lasknud auulivanemat silmist, kuid ta näol peegeldus äreva ootuse asemel kummaline rahulolu, nagu oleks sündmuste ootamatu pööre talle meeltnööda olnud.

«Verd pestakse veega!» jätkas auulivanem. «Solvamist aga verega! Minge tagasi, Bekmuradi saadik, ja andke edasi kõik, mis te siin kuulsite! Nemat on oma töö teinud, oodaku nüüd, mis meie ette võtame... Nõnda ütlegi, Bairamklõtš-bai!»

Viimaseid sõnu lausudes auulivanem tõusis. Tõusis ka külaline.

Ihne-Suhan oli turkmeenide kohta lausunud sõnadest puudutatud, ta võttis seda kui vihjet enda tumeda päritolu kohta, paisus vihast ja pistis kisendama:

«Kes pole turkmeen? Ah arvad, et kui sina oled tuntud mehe poeg, siis mina olen teab kelle oma, jah? Seda me veel vaatame! Proovigem oma konte tules, ja kohe saad näha, kes on puhastverd turkmeen, kes mitte!»

Auulivanem väljus, ilma et ta baid vastusega oleks austanud. Paljud istujaist läksid talle järele. Ümberolijate

näoilmet jälgides karjus Ihne-Suhan sõnu kugistades nagu peksasaanud koer:

«Kui kellelgi on au... mõistusest tugevam... Las võtab Muradi enda juurde... Jah, las võtab! Seal on ta kibitka, seal naine... Mina teie meeletusest osa ei võta!..., Bairam-klõtš-bai, ütelge Bekmurad-baile, et mina sellest osa ei võta... pesen oma käed puhtaks!...»

Samal ajal tunglesid mehed õuel auulivanema ümber.

«Õigesti ütlesite, Mered-agaa!»

«Muidugi, kõik ootasid neid sõnu!»

«Just nõnda peab turkmeen ütlema!»

«Auulivanem on küla tõeline kaitsja!»

«Läki, Mered-agaa, aeg on minna!»

«Hei, mehed, võtke relvad, saduldage hobused!»

«Koguneme Orazsoltan-edžee kibitka juures!»

«Õige, las ema õnnistab džigittel!»

«Sadulasse!»

«Solvamise peseme verrega maha!»

«Pidage, mehed!» peatas auulivanema võimukas hää relvade järele jooksjad. «Pidage! Pime viha ruttab mõistusest ette, ärge teie tema järel kihutage! Kohe ei tohi minna!»

«Milles on asi?»

«Miks ei tohi?»

«Mida siin oodata?» kostsid arusaamatud hääled.

Auulivanem võttis habeme pihku ja naeratas leebelt.

«Miks? Aga sellepärast, et vaenlased ootavad praegu pealetungi! Võib-olla pole nad üksi, vaid on abi kutsunud — Bekmuradil käib külas igasuguseid kõriloikajaid. Verd võib palju voolata...»

«Meie ei karda!» hüüdis keegi noortest.

Teda toetati.

«Verega peseme teotuse!»

«Kohemaid vargaid karistama!»

«Solvamist ei saa lubada!»

«Vaiksemalt!» tõstis auulivanem käe. «Kui katel liiga tugevasti podiseb, võib leem üle keeda ja tule kustutada! Kes ütleb, et me kavatseme teotust taluda? Küllap tuleb aeg ka kättemaksuks... Seni aga läheme teist teed. On võimumehi, kelle ees meil, tänu Allahile, on mõningaid teeneid ja autoriteeti. Pöördume esialgu võimude poole, eks pärast näe... Lõppude lõpuks nõuame tüdruku ikka tagasi, olgu nii või teisiti — meie õigus jääb meiega.»

Auulivanem Meredi sõnad jätsid kahesuguse mulje. Noorus kippus ilmselt otsekohe tegutsema, samal ajal arvasid,

eakamad, eriti aga vanaätid, et olgu kuidas on, aga auulivanema nõu on tark. Sellega mindigi laiali. Lahkudes naljatas keegi sapiselt:

«Arg maksis kätte neljakümne aasta pärast, aga ise ütles: «Kiirustasin.»»

Nalja peale naerdi.

Üksi jäänud, andis Ihne-Suhan raevule voli. «Nürimeel-sed eeslid!» söimas ta. «Ei näe, mis on hea ja mis halb!... Neil on au tarvis! Peavad end turkmeenideks, hilpharakad!...» Kõik oli hoopis teisiti välja kukkunud, kui tema seda ette oli näinud ja see oli seotud paljude ebameeldi-vustega. Kurat teab, miks auulielanikud teda seekord vas-tuvaldlematult ei toetanud nagu tavaliselt. Ja auulivanem, et susi teda söögu, leidis ka aja lagedale tulla. Kus mul puhastverd turkmeen!... Temale on seda Uzuki sama palju vaja kui arbaale kolmandat ratast! Plaanitseb midagi, va kaval rebane, ja rikkus mul kogu asja ära. Vaata, et ta veel välja ei nuhi, et röövijail abilisi oli... Mis vahemees ütleb?... Ja mida mõtleb Bekmurad?...

Kibitkade vahel hulkudes ja kõiki ning kõike sajatades märkas Ihne-Suhan aeglaselt kodu poole komberdavast Orazsoltan-edžeed. Naisel polnud kedagi kaasas peale pois-ihtu Durdõ, kelle õlale ta toetus. Ihne-Suhan ruttas talle kalosse kaotades järele ning hakkas uuesti mõistlikkusest, auulielanike huvidest ning suurest lunarahast rääkima. Kõigile tema manitsustele vastas Orazsoltan-edžee ainsa lausega: «Tooge mu tütar tagasi!» Suhan läks ägedaks ja hüüdis jämedusi. Naine ei jäänud võlgu ja ütles, et inime-sele on vaja tõtt, mitte tõe kaksikvenda ja et tema, bai, võib oma paljast pealage sügada, kui ta käed enam mil-lekski muuks ei kõlba, kuid tänu Allahile pole vaprad džigittid, nagu näiteks auulivanem Mered, auulist veel kadu-nud.

Ihne-Suhan läks lõplikult endast välja, ja leidmata, kelle peale viha välja valada, liipas vanema naise kibitka juurde. Siin jäid talle jalgu vanad, äravisatud ohelikud. Kisenda-des: «Ah vara ei osata hoida!», hakkas ta naist peksma. Ema nuttu kuuldes pistsid lapsedki tööinama. Suhan süli-tas, vandus, käratas laste peale ja läks noorema naise kibit- kasse — rahutu päeva erutust välja puhkama.

KUI KAKS TÄKKU KISKLEVAD, SAAB SURMA EESEL

Oma kibitkasse tagasi jõudnud, lõi Orazsoltan-edžee endale rusikaga vastu rindu ja langes nuttes košmaale. «Mu kallid lapsuke,» itkes ta, «linnuk, lendasid mu käte vahelt minema... Mis sa küll mõtled, kui kuulda saad, et ema sinust lahti on öelnud? Need pole sõnad, vaid tuleleek, ja sa põled selles nagu kõrreke, põled oma ema sõnades, kuigi ema pole milleski süüdi... Oh seda kibedat saatust küll!... Ei õilmitse mu õnn enam iialgi, see maeti musta liiva alla, kaeti pealt barhaanidega... Kas polnud me elu selletagi raske?... Kuhu ma nüüd lähen? Kes on mulle veel jäänud?... Ei kedagi! Oli tütreke, kuid sellegi viisid tigidad harksabakullid minema... Ah, hävigu sootuks see maailm, langegu päris põrmuks... Katku mind oma varemetega — et enam ei peaks neelama elu kibedat mürki... Milleks niisugune elu? Mida on vaesel oodata, mille peale loota?...»

Sammud kibitka juures sundisid Orazsoltan-edžeed vakatama, kuulumist teritama. Ta tõusis küünarnukile ja kuulatas: ehk on Berdõ tagasi tulnud või Murad õnnetusest kuulda saanud? Ainult kuidas ta sellest võis kuulda — kõik oli juhtunud ju alles täna! Oo Allah, oli see tõesti alles täna? Tundub, nagu oleks möödunud terve kuu... terve igavik...

Kõhklevad sammud vaibusid ukse juures ja kellegi käsi hakkas linki kobama — ei, tulija oli võõras.

«Kes seal on?» küsis Orazsoltan-edžee valju sosinaga.

«See olen mina... avage...» kostis vaikne, summutatud hääl ukse tagant.

Hääl oli Orazsoltan-edžeele võõras, kuid ta ei hakanud rohkem pärima.

Lai, jassakas kogu libises kähku kibitkasse.

«Olete üksi?»

«Jah... Ei! Ei ole üksi — Durdõ on ka siin... Aga kes teie olete?»

«Olen auulivanem Mered — kas ei tundnud ära või? Durdõ magab?»

Et mitte kuulda ema kibedaid nuukseid, oli Durdõ peadpidi teki alla pugunud ja nuttis tasakesi, õe röövijatele kõige julmemat kättemaksu plaanitsedes. Seal võttis uni ta märkamatuks enda võimusesse.

«Ei tea,» vastas Orazsoltan-edžee.

«Lähme parem välja,» tegi auulivanem ettepaneku, «mul on teie juurde asja.»

Nad väljusid. Auulivanem otsis vaikse nurgakese, kükitas savionni pimedas seinasäärde.

«Silmad on pisaratest täitsa viletsaks jäänud,» kaebas Orazsoltan-edžee. «Pimedas ei näe enam midagi.»

Ta laskus kükakile auulivanema ette, otse varju ja valguse selgelt eralduvale piirile. Seitsmenda päeva kuu hakkas loojuma ja tema erekollane valgus muutus purpurseks, otsekui oleks seal ülal verd valatud. Orazsoltan vaatas pisarsilmil kyud ja mõtles, et just nõndasamuti läks looja ka tema õnn, langes kuristikku ega tule enam iial tagasi. Otsekui naise murele kaasa tundes ja seda jagades hakkas kuu end pikkamööda pilvetekisse mähkima ja Orazsoltan-edžee mõtles, et ka tema tütreke mähkis end kurbusevaipa, peitis end ema silme eest.

«Sa kibe saatust!» nuuksus Orazsoltan-edžee. «Miks küll minu elus on ainult kurja ja ei midagi head!» Ning ta pühkis pearäti nurgaga pisaraid.

Auulivanem kõhatas.

«Ärge nutke, Orazsoltan, pisarad pole kellelegi kasu toonud.»

«Oh, jumal...»

«Jätke juba... Inimene peab mehine olema. Pidasin teid tugevaks naiseks, kes üheski asjas meestele alla ei jää, aga teie... Ei maksa nutta.»

«Mis siin mehisusest rääkida!... Silmad torgati välja, jäin päris abituks... Miskipärast pole me Allahi meele järele, oleme ta ära pahandanud... Jumala vits lööb valusasti... Ei sooviks ühelegi musulmanile niisuguseid kannatusi... Mu jumal, ära pane oma orje nii julmade katsuste ette! Igaüks peab selle läbi tegema, mis talle saatuse poolt määratud on, kuid mõnikord käib see inimesel üle jõul...»

«Muidugi, igaühel on oma saatust. Kõik, mis juhtub, on jumalast, seepärast istu käed rüpes, kannata ja looda kõigevägevama armulikkusele... Kuid miskipärast ei taha inimesed kannatada, püüavad oma saatust muuta.»

«Kuidas saaksin ma istuda käed rüpes!... Looda jumala peale, aga eesel seo kõvemini kinni...»

«Sellest ma just räägingi... Selle asemel et niisama pisaraid valada, tuleb inimestelt abi otsida, abinõud tarvitusele võtta...»

«Eh-eh-ee... Kui tütar rööviti, saabub minule maailma lõpp... Mõistus läks segi, terve ilm pöördus pahupidi,

ümberringi on pilkane pimedus... Teie räägite abist, kuulsite ju küll, mida ütles Ihne-Suhan? Aga tema oleks pidanud meile esimesena hädas appi tulema... Astus minu juurde, kui kõik juba laiali olid läinud. Ütles: «Ära käi peale, et tüdruk tagasi toodaks.» Kuidas võiksin ma sellega nõustuda? «Palun teid alandlikult: aidake mul tütar tagasi tuua! Olen nõrk naine, kuid oma võla maksan ära. Kui mitte siin, siis teises ilmas, kui kõigekõrgema palge ette jõuame, seal tasun teie heateo sajakordselt.» Nõnda ütlesin ma Ihnele. Aga mis ta vastas? Kui tema sõnad mulle midagi ei lugevat, siis koristagu ma juba täna oma hurtsik tema piirkonnast! Mingu selle juurde, kelle sõna ma kuulan ja kelle nõuandeid arvestan. «Kui ma homme su kibitkat endisel kohal näen — pistan öösel tule otsa, las kõik näevad, mis tõrkujatega juhtub!» Nii vastas mulle Ihne. Ütlesin, et ärgu hommest oodaku, süüdaku juba täna. Nii kuinii ei jää muud üle, kui kott kaela ja laia ilma. Hurtsik üksi hoiab veel kinni. Põletate ära selle armetu uru, olen tänulik pealegi... Näete, missugune ta on, see meie saatus, aga teie tulete abist rääkima...»

Orazsoltan ohkas ja pühkis uuesti rätikunurgaga silmi.

«Taevast on meile praegu ligemal kui Ihne-Suhan. Mis head temalt oodata?... Kui teie meid ei aita, pole enam kedagi paluda. Tasugu Allah teile headuse eest! Olen tuhandekordselt tänulik nende sõnade eest, mis te Bekmurad-bai saadikule ütlesite. Jääge selle juurde, palun teid! Olge meie heategijaks! Olete meile praegu kõige lähedasem inimesed!... Auväärne mees ja auulivanem... See, mis juhtus, käib ka teie au pihta...»

«Mõistan seda kõike väga hästi,» sõnas auulivanem. «Kahju, et te Ihne-Suhani kohe läbi ei näinud. Mis temasuguselt ikka oodata? Suhan peab üksnes kasu silmas, kopika kõrvalt võtab viielise, viielise eest aga võib kõhkle mata lihase poja maha müüa... Bekmurad-bai poleks saanud tüdrukut Ihne-Suhani külje alt ära viia, kui nad poleks omavahel kokku mänginud. See on selge, aga mine võta kinni, Suhan lipsab nagu kirp koera hammaste vahelt minema. Osav sell!... Abi ärge temalt lootke ja olge õnnelik, kui ta teist kaugemale jääb. Ja sellepärast ärge samuti muretsege, et Suhan teil ära kolida käskis, küll kuidagi laabub. Praegu on kõige tähtsam see, kuidas Uruk Bekmurad-bai käppade vahelt välja kiskuda.»

«Mina olen naine, kust võin mina seda teada? Kui ütlete, mis teha, kuhu minna — teen kõik, lähen ükstapuha kuhu! Muidu kõlban ainult selleks, et istuda ja nutta... Võtke

see asi enda kätte! Usaldan teid! Olge vaesele tüdrukule emaks, isaks ja vennaks — võtke ta oma kaitse alla! Usaldan kõik teie hoolde, kõik on teie teha... Proovige — jumal tasub teile selle eest...»

Kuu loojus. Heinakuhjade juures pimedas liigutas miski, kostis krabinat. Võib-olla hiilis läheduses arglik lootuskiir. Või oli see lihtsalt kaamel, kes magades teist külge pööras?

Silmad harjusid pimedusega ja auulivanem nägi selgesti naise kühmus kuju — häda ja abituse kurblikku kehastust. Kusagilt kostis mürtsatus, ja koer hakkas jämeda häälega haukuma. Otsekohe vastati talle igast auuliservast ja mõned minutid kestis pöörane koerte kakofoonia. Siis vaibus kõik aegamööda, lõpuks haugatas veel üksik hilinevad peni, ja uuesti kostis heinakuhjade juurest salapärasest sahinat. Ei, kas siis lootusele on omane end varga kombel varjata? Küllap oli see midagi muud...

«Me plaanitseme üht suurt ettevõtmist,» lausus auulivanem, «kulukat ja rasket. Vastased on tugevad — see nõuab suuri väljaminekuid. Kuidas te sellele vaatate?»

«Võtke kõik, mis mul on!» vastas Orazsoltan-edžee tuluselt. «Vaip, mille ta ise kudus... Oh, alles sai valmis... rõõmustas, mu vaene kitseke... Vaiba võib ära anda. Pärast teenib tasa, maksab Ihne-Suhani naisele välja... Pool vaipa on niikuinii meie oma, teise poole eest maksame pikkamööda. Võtke!...»

Auulivanem muigas üleolevalt!...

«Teie vaip on nagu tilk meres. See on suurem ettevõtmine... Oleksin parema meelega nõus üheksale pojale naist võtma, kui sellise asjaga tegelema. Kuid ega turkmeenid asjata ütle, et parem ilma usuta kui ilma aut. Kui te kõigeks valmis olete, olen nõus seisma teie ja terve meie auuli au eest. Ei hooli millestki, annan viimase särgi ära, aga õigus peab võidule pääsema, jäägu ma kas või paljaks nagu emahust tulles.»

«Kõigea, mis minu võimuses, mis minu tahtmisest sõltub, kõigea olen nõus! Vaene tütreke... Olen kõigeks valmis, tooge ta ainult tagasi.»

«Noh, siis otsustame nii,» auulivanema häälel kostis enesekindlalt ja asjalikult. «Ihne-Suhan jättis teid hätta — olgu. Ta ajab teid oma piirkonnast minema — kolige minu juurde... Kui me teie tütre tagasi võtame, püstitan talle kibitka enda oma kõrvale. Vaat nii!... Olete nõus?... Teie, kaks vanakest, elate rahulikult omaette, teete jõukohast tööd ega sõltu kellestki. Sööma ja jooma hakkate... minu majas...»

Poleks Orazsoltan-edžee nõnda endast väljas olnud, oleks ta auulivanema muutunud hoiakust ammugi järeldanud, et asi pole puhas. Nüüd aga, kuigi muremõtted endiselt peas keerlesid, taipas ta äkitselt, kuhu teine tüürib. Kui need mõistaandvad vihjed tavalisse keelde tõlkida, kõlaksid nad nõnda: «Ma aitan teid, kuid teie annate selle eest tütre minule.»

Pärast kõike seda, mis Orazsoltani õlgadele oli langenud, ei võinud teda enam miski üllatada. Ta ei teinud auulivanemale isegi etteheiteid, et too osutus samasuguseks kui Ihne-Suhan, teeskles rebast, kuid haaras nagu hunt saagi järele. Jõuetu ükskõiksusega mõtles ta, et turkmeeni kombe kohaselt pole pruudi vanematel sünnis väimehe majja elama asuda ja temast sõltuda. Iseasi, kui väimees enda juurde võtta, väimehe juurde minna aga on häbistav. Siis mõtles ta veel, et auulivanem Mered pole kaugeltki enam noor. Tal on vana, hallinevate juustega naine, toosama, kes röövijate tagaajamiseks hobuseid ei andnud; abielus poeg, tütar peaaegu Uzuki eakaaslane, varsti mehele mineja. Tema Uzuk peab saama selle mehe kolmandaks naiseks! ... Aga mis parata? ... Võtsid temalt kõige kallima, võõrasse kaevu pillas ta oma pärlikee ja vahib nüüd abitult mustavasse sügavikku ... Mida valida? Kaks kivi langesid tema peale, teine teisest küljest, proovi otsustada, kumb neist on kergem ...

«Peaks isaga rääkima, kui ta koju tuleb,» proovis Orazsoltan-edžee olukorrast välja rabelda. «Tõenäoliselt võtaks ta teie ettepaneku vastu ...»

Kuid kivid rõhusid veelgi tugevamini, ei lasknud hingata.

«Seni kui Murad-agaad ootame, kaotame aega,» käis auulivanem peale, mõistes, et võit pole kaugel, et naine on valmis järele andma. «Haava tuleb viivitamatult ravida, teate ju ise. Vanaks läinud haava ei turguta enam parimgi posija ... Ja siis — kuidas võin ma isa välja kutsuda, kui see täielikult sõltub Ihne-Suhanist? Suhan aga ei liiguta teie heaks sõrmegi. Viivitada ei tohi. Kui olete nõus, sõidan juba homme linna ja teatan, kuhu vaja. Selles asjas tähendab hiljaksjäämine seda, et oleme kaotanud: vastased jõuavad vajalikule mehele kingituse teha ja tõmbavad võimud enda poole. Ja siis juba peaga läbi müüri ei pressi ... Nõustuge, või muidu on hilja ...»

Ranked olete te, kivid, tundetud kamakad! Jätta Uzuk Bekmurad-bai juurde, isast-emast kaugele, et ta hääbuks seal nagu langev täht; või anda ta auulivanem Meredile

kolmandaks naiseks? «Siis on ta vähemalt siin, enda kõrval,» mõtles Orazsoltan-edžee, «kui tema saatus kord nii raske on. Võin oma tüdruku vähemalt enne surma kallistada, ema rinnale suruda ... Koduauulis on kõik ikka kergem kui võõrsil.»

«Hästi ...» vastas ta auulivanemale. «Oma saatuse eest me ei pääse, olgu joostes, olgu ratsahobuse seljas ... Võtke see asi ette ...» Ta nuuksatas ja pühkis silmi.

Auulivanem tõusis, lausus julgustavalt:

«Orazsoltan! Teadsin, et olete tark naine — mõistate, mis endale tulusam ja tütrele kasulik. Tähendab, oleme lõplikult kokku leppinud. Juba homme hommikul asun asja juurde!»

Koduteel mõtles auulivanem asja üle järele. Ühest küljest lõppes kõik soodsalt, just nõnda, nagu ta tahtis. Kauniks neluks sirgunud Uzuk, suurepärase vaibakuduja ja väsimatu töönimene, meeldis talle juba ammu, ning ta puhkis kahetsusest, mõistes, et näeb tüdrukut sama palju kui oma kõrvu. Ootamatu juhul sisendas lootust ja auulivanem, kes oli olukorraga juba peaaegu leppinud, sai jõudu juurde. See oligi peamine põhjus, miks ta äkki Ihne-Suhani soovile risti vastu läks — tavaliselt eelistas auulivanem baiga mitte vaielda.

Kõik läks kõige paremini: inimesed on erutatud ja tüdruku päästmise nimel valmis kõigele, ema nõustus tüdruku temale andma. Kas alustatud ettevõtte aga õnnestub? Auulivanem Mered tundis Bekmurad-baid hästi veel endisest ajast — kui hundil saak juba hambus, ei seda siis sealt niisama lihtsalt kätte saa. «Kuid pole viga,» mõtles auulivanem lõbusalt, «õeldakse: olgu siga kuitahes suur, see pole ikkagi kaamel. Proovime, kes keda ...»

Noorema naise eluruumi juures aeglustas ta hetkeks sammu, lõi siis otsustavalt käega ja astus kibitkasse. Riie- tus lahti valgust süütamata. Voodi vedrud vingatasid ta raske keha all — auulivanem oli «kultuurne» inimene ja magas mõnikord voodis.

Kehtestatud korra järgi oleks ta täna pidanud ööbima noorema naise juures, seepärast oli too öösel ärgates imestanud, kui taipas, et magab üksinda. Haigutas, ringutas raugelt, ärkas lõplikult ja vihastas: mis ta selles vanaeides leidis? Täna on tema kord, Mered aga läks vanema naise juurde! Kas eit nõidus ta ära võt? Ootamatult kõrvetas ehmatav oletus: üks! Ega üks ometi sületud ole?

Kärmelt jalule hüpates tormas naine ukse juurde. Ei, haak rippus vabalt, üks oli avatud. Võib-olla jäi Mered

kuskile kauemaks? Naine heitis uuesti asemele, kuid und ei tulnud. Täpselt, ära nõidus, va põrguork! Ometi on oma juba kätte saanud, lasku siis teisel ka elada, aga kus sa sellega! Ja see liiderdaja samuti! Vaevalt oli tema naiseks võtnud, kui juba hakkas sellest nägusast Uzukist juttu tegema! Tänu jumalale, et ta ära tõmmati, nüüd hakkab jälle rahulikult magama, ei igatse enam kolmandat naist — suudaks siis kahegagi korralikult hakkama saada...

Kuid naine eksis. Auulivanem Mered ei saanud sel ööl und ja mõtles just nimelt Uzukist. Tema kaks naist ei saanud omavahel üldse läbi, nad tülitsevad, nii mõnigi kord lõppes tüli kaklusega. Targad inimesed ütlevad: «Kui sul on kaks naist, on kõik su päevad tülisid ja skandaale täis ning lohutust ei leia sa kuskilt. Võta kolmas! Kaks hakkavad omavahel sõdima, üks jääb aga alati kõrvale — tema siis sind lohutabki.» Inimesed rääkisid tõtt ja auulivanem oli rahul, sest kolmandaks naiseks ei võta ta mitte ükskõik keda, vaid Uzuki, tüdruk, kelle senine elu on möödunud siinsamas, tema silma all. Isegi noorele ja rikkale džigitile oleks raske leida esinduslikumat pruuti. Mis seal rääkida, auulivanem Mered, sul on lihtsalt hirmsasti vedanud. Tuleb kõik mängu panna, et asi lõpule viia.

Hommikul kutsus Mered auuli kõige lugupeetumad ja auväärsemad inimesed enda juurde. Olid kuumad sügispäevad, kuid hommikune jahedus meenutas täiesti ühemõtteliselt talve lähenemist ja auulivanema kibitkas küdes kolle täie hooga. Külmakartlikult vanainimeselikke, kuivetonud ja soonilisi käsi hõõrudes võtsid külalised ahju ümber istet, jõid mõnuga kanget rohelist teed ning vahetasid tähtsusetuid lauseid, oodates, mis peremehel öelda on.

Vabandades kiirustamise pärast — see pole tema süü, asi ei anna oodata —, võttis Mered mütsi seest rätiku ning pühkis higiseks tõmbunud nägu.

«Kutsusin teid, mehed, selle eilse asja pärast. Kui mina poleks teid kutsunud, oleksite muidugi kogunenud kellegi teise poole — selles pole kahtlust, sest asi käib meie kõikide au pihta, meie keskel pole ükskõikseid. Vaesel tüdrukul pole võimsaid sugulasi, pole kaitsjaid. Isa on karjamaal ega tea midagi, ema valab murepisaraid. Meie püha kohus on neid aidata. Me ei saa röövijatega rahulikult kokku leppida. Ütlesin juba eile, et kui täna viisid küla ühest servast tüdruk, viivad homme teisest servast mõne abielunaise. Peame näitama, et meil elavad mehed, kes suudavad enda eest seista ja solvamist ei andesta. Peame kõigeks valmis olema: kus sõna vaja öelda, seal ütleme, kus raha või veel

midagi nõutakse — ei koonerda, ja kui tarvis, suudame ka relva hoida... Kuidas arvate, lugupeetavad?»

«Seda muidugi, et kõrvale ei jää keegi,» ütles pärast mõningat vaikimist üks vanamees. «Kuid see pole naljasi... Peaks kõikidega nõu pidama, mis inimesed arvavad.»

«Teil on õigus, jašulii,» auulivanem valas vanamehele oma teekannust teed, näidates sellega üles erilist tähelepanu külalise vastu. «Õigus! Kuid mis mõtet on poisikesega nõu pidada? Kõik lugupeetud ja targad mehed on minu arvates juba siin.»

«Suhan-baid pole... Või tulevad veel?»

«Ihne-Suhanil pole meie keskel midagi teha,» tõrjus auulivanem. «Te kõik kuulsite eile tema sõnu, nägite, kuidas ta käitus Bekmurad-bai saadiku ees. Tema juurde mine torbaga, nagu ara mära juurde, muidu ta ligi ei anna. Tunneb kaera lõhna — jookseb ise juurde. Aga täna kaarte järele ei lõhna. Vastupidi, meil endil tuleb oma torbad lahti sõlmida. On's Ihne-Suhan selles asjas meile abimees? Ei, ei ole, aga meie teda kummardama ei hakka, tuleme ise toime. Tema ainus mure on kopikaid kasvatada. Sellised mehed teevad kogu auulile häbi. See Ihne-Suhan käskis Orasoltan-edžeel eile selle eest, et ta tütre tagasitoomist nõudis, teise kohta ümber kolida.»

Auulivanema sõnad avaldasid soovitud mõju. Aksakallid raputasid hukkamõistvalt habemeid, mõtlesid ja otsustasid, et pole tõesti mõtet Ihne-Suhani oma plaanidesse pühendada. Ainus, mille nad erinevalt eilsest kahtluse alla seadsid, oli see — kas maksab ikka kohtuasja alustada. Kohtutüli on näotu ja ebakindel...

«Kui tulekahju kustutatakse, ei hakata allikavett otsima!» naeris auulivanem. «Proovime esialgu kohtuga... Mina arvan nii: selle püha asja eest võib ohverdada terve karnitsasaagi. Võib-olla kasutame ära ka need tulud, mis meile annab ühine arõkk: nisu, odra ja heina, mis me rentnikkudelt saame. Tühja kätt ei laku koergi. Paljalt agarusega ei saavuta me midagi peale ebameeldivuste. Külvati sedasamust agarust — ei tärganud... Koonerdada me ei saa. Mõtlen, et igaks juhaks tuleks koguda inimestelt tuhat toonaani. Või rohkemgi, kui õnnestub. Ja kui meie käes on nii suur summa, võime oma avalduse koopia täie kindlusega Ašhabadi Medžlisi saata. Kuidas te selle peale vaatate? Aeg on kallis...»

Aksakallid jäid kiiresti nõusse.

«Just nii tuleb teha!»

«Ega me sellest vaeseks jää...»

«Mõistagi, püha asil!»

«Rahva rahale õigemalt rakendust ei leia!»

«Õige otsus!»

«Kui tarvis — paneme juurde!»

«Noh, siis on nõnda,» tegi auulivanem kokkuvõtte, «nõor olgu pikk, aga jutt lühike... Kõnede peale ei tasu aega raisata. Minge koju, andke vajalikud korraldused, mina aga sõidan viivitamatult linna atbekaadi¹ juurde. Palun tal avalduse kirjutada ja annan selle pristavile.»

*

Küla keskel, kõrge savimüüri taga, oli suur puuviljaaed. Üle müüri vaadates võis näha, et aed asus ümber avara hoovi, kus seisis rida harilikke kibitkasid ja üks turkmeeni küla jaoks täiesti ebatavaline terrassiga maja.

Selles hoovis peatas rühikas, kähara habemega turd mees vahuleaetud valge hobuse. Maha hüpanud, viskas ta ratsmed juurdejooksnu poisi kätte, tõmbas sadularihmad lahti, võttis vaibast tehtud hurdzuni ja heitis selle õlale.

«Kas divaal Rahim on kodus?»

«Kodus, kodus, astuge sisse!» vastas poiss, silitas armastusega tublit puristavat tõuhobust ja viis ta talli.

«Kõnnita teda väheke! Las jahtub!» hüüdis külaline, astudes vaevaliselt üle lumivalgete košmaadega kaetud äärmise kibitka kõrge läve. Tervitusele vastas halli habemega jõmmakas mees. Too lebas peegliga kapi ees sametisel madratsil, rinnaga sulgpadjale toetudes, käed välja sirutatud. Kärme noorik, kes vanamehe jalgu masseeris, vaatas oma teraste, elavate silmadega korra külalise poole ja astus jašmakiga suud kattes kõrvale. Rohkeid kuld- ja hõberipatseid tilistades heitis ta pilgu peeglisse, kohendas koketselt oimukiharaid ja istus kolde juurde. Vanamees ajas end ohkides istuli.

Külaline sirutas peremehele tervituseks lugupidavalt mõlemad käed, vahetati traditsioonilisi küsimusi. Siis päästis ta hurdzunipaelad lahti ja tõmbas ühest vahest välja suure, värvilisse siidrätti seotud kompsu.

«Võtke, noorik!»

Naine lähenes puusi hõõritades, võttis kompsu ja pani külalise ette teekannu ning piaali. Halvustavalt naise poole kõõritades viis vanamees pilgu hurdzunile ja silus käega selle karvaudemeid.

¹ Advokaadi (moonutatult).

«Hea hurdzun...»

«Tubli meistri töö,» vastas külaline, samuti hurdzuni siludes, ja küsis: «On teil parem, divaal-agaa? Kuulsime, et olete haigestunud...»

«Kiidetud olgu Allah... kiidetud olgu Allah!» sõnas kohtunik häält väristades. «Juba kaks päeva tagasi läks paremaks, aga ikka veel murrab konte.» Valuliselt nägu krimpsutades küünitas ta võtma kallist karakullkasukat, mis vedeles põrandal, pani selle õlgadele ja nihkus võdised kolde poole.

«Rahvas räägib, et mingisugune külmetushaigus olevat liikvel,» ütles külaline kaastundlikult. «See on hea, et polevat ohtlik, vintsutab veidi ja annab järele.»

«Kõik läheb mööda, muidugi... Kuid mul oli tõbi kõvasti küljes. Kipun sageli külmetuma, ei tea, miks see küll nii on? Kas olen ma nii nõrk, või tunnevad haigused, et ma neid kardan ja hakkavadki külge...»

«Haiguse ees kaotab igaüks mehisuse, divaal-agaa.»

«On see nii, artšın Mered?»

«On küll...»

«Ja-ah... Juba viis päeva pole linna saanud. Tuled sa linnast?»

«Linnast jah. Sõitsin teie juurde — öeldi, et haige, ei ole siin. Otsustasin: sõidan divaal-agaa juurde koju, kuulen, kuidas tervis on, ja ajan ühtlasi jutud maha.»

«Mis mure sind sundis nõnda pikka teekonda ette võtma?»

«Mure pole suur, divaal-agaa, kuid on keeruline. Meie külas elab üks kehvik nimega Murad. Teie teda ei tunne, isegi meie küla ei tea paljud teda nägupidi — ta on kogu aeg kõrbes, karjatab vist juba ligi kolmkümmend aastat Šuhan-bai lambaid... Sellel kehvikul oli tütar, just jõudis meheleminekuikka. Ja näe, möödunud turupäeval viisid Bekmurad-bai mehed ta vägivaldselt ära. Häbi kogu külale! Ja oskasid ometi niisuguse aja valida, kui mehi kodus polnud. Kas see on siis õiglane?»

«Missugune Bekmurad-bai? Kas mitte see, kes puuvilla edasimüügiga tegeleb?»

«Toosama.»

«Isiklikult pole tuttav, kuid tean. Olen kuulnud. Neid on viis venda... Väga ebaviisakad ja jõhkrad inimesed.»

«Paha lugu juhtus. Sellepärast sõitsingi. Mõtlesin, et lähen õige divaal-agaa juurde, küsin targalt mehelt nõu... Mida te soovitate teha?»

Kohtunik tõmbas kasuka tihedamalt ümber, kissitas silmi, lürpis teed ja piidles silmanurgast külalise hurdzuni.

«Hee... Paha lugu, aga mis nõu oskan ma anda? Linnas on kange adbekaat, kutsutakse Semjoniks. Mine tema juurde ja ära raha kokku hoia — las kirjutab sulle hea avalduse.»

«Atbekaadi juures ma juba käisin. Kirjutas kahekümne tomaani eest...»

«Palju andsid... Aga mine siiski Semjoni juurde, las kirjutab veel. Temast paremini ei oska keegi seda välja mõelda. Elas Piiterburhis, oli valge tsaari enese juures kirjutajaks. Mine, sa ei kahetse...»

«Oi, divaal-agaa, meie «semjon» kirjutas ka hästi. Andsime paberi juba pristavile ära. Kuid temal on ilma selle paberitagi palju tegemist, asi aga ei anna viivitada... Ma jätan selle hurdzuni teile. Selle sees on nelisada tomaani. Kõnelete ehk ise pristavi ja teistega. Rääkige ka tõlgiga... Aga te teate ju ise seda kõike paremini kui mina! Ajage me asi joonde.»

Kulmu kortsutades, et spontaanset rahulolunaeratust varjata, tõmbas kohtunik Rahim hurdzuni enda poole, otsekui kartes, et külaline ümber mõtleb, ja hüüdis naisele:

«Korista ära!»

Kohtuniku noor ja edev naine armastas võõraste inimeste ees oma varandusekirstu avada. Nähtava rahuldustundega võttis ta oma patsi, mille otsa oli võti seotud, ja klõpsutas lukku. Kuid seekord ei saanud ta oma hea ja paremaga hoobelda — kohtuniku pilk oli karm, ja ohates pistis naine hurdzuni kirstu.

«Kas lõunat hakkasid tegema?»

Naine vastas jašmaki alt midagi arusaamatut.

«Ärge minu pärast vaeva nähke, divaal-agaa,» proovis auulivanem Mered kostitusest keelduda. «Sõidan parem koju.» Ta silmitses läbi tuinuki taevast.

Kuid kohtunik protesteeris.

«Ei-ei, täna ei sõida te kuhugi, olete meie külaline. Me pole veel kõike läbi arutanud... Kas soovite tüdrukut tagasi või nõuate suurt kalõmmi? Istume ja räägime kõik läbi. Homme hommikul aga sõidame koos linna. Räägin pristaviga, teen teid temaga tuttavaks — pristav on hea inimene, ainult... armastab hõbeda kõlinat.»

«Mis siis ikka,» vastas artšin Mered, «seadust ma rikuda ei saa: kui te sõita ei luba, jään siia!»

Tomaanid tegid oma töö. Mõne päeva pärast oli Marõ kohtus hagi arutelu.

Linna peatänav algab otse Murgabi kaldalt ja lõpeb õigeusu kiriku juures. Kirikust vasakule läheb teine tänav. Kui minna seda mööda umbes viissada sammu, jõuab madala puutaraga piiratud avarasse hoovi. Hoovis on alati palju rahvast — siin ootavad küladest saabunud daihaanid oma kohtuasjade lahendamist. Sel päeval aga kogunes nii palju rahvast, et nõelalgi ei olnud ruumi kukkuda. Hoovil tungles ligi kolmsada inimest. Piirdeaia taha tänavale kogunes veelgi rohkem rahvast ja nood hoidusid hoovi omadest eraldi. Polnud vaja erilist taibukust, et mõista: tegemist oli kahe vaenuliku leeriga.

«Kui kohtunikud tüdrukut tagasi ei anna,» räägiti hoovil, «võtame jõuga, ühtlasi õpetame Bekmurad-bai häbitut sugu.» Tänaval valitses teine arvamine: «Proovigu ainult tõsta oma rāpaseid käsi — söidavad koju peadeta!» Mõlemat arvamust pidi lepitatama hoovi kaugeimas nurgas seisvas suures majas. Kohtunikest olenes, kas rahvas lahkub rahulikult või välguvad noad ja lajatatavad paugud.

Avara maja saalis olid inimesed samuti kahte leeri jagunenud. Siin lahutas neid vahekäik, mis ulatus punase sametiga kaetud kohtunikulauani. Esimesel pingil istus hingevalust küürus elatanud naine, puhas, kuid pleekinud puruvana purendžikk üle pea tõmmatud. See oli Orazsoltan-edžee.

Akna tagant kostis rattamürinat. Saalist käis läbi kahin: «Saabusid... Tüdruk tuli!...»

Kõlgmisest uksest, vältides peaust, tuli otse kohtunike laua juurde mees. Tema järel kõndis vanaeit, kes talutas käekõrval rohelisse samethalatti mähitud naist.

Orazsoltan-edžee hüppas püsti.

«Oh minu laps!!!» ja tahtis tulijate juurde tormata. Kõrval seisev džigitt tõkestas tal tee: ei tohi!

Hüüet kuuldes paljastas rohelises halatis naine instiktüviselt näo ja karjatas:

«Ema! Emake!» kuid takerdus otsekohe. Võõrad silmad torkisid teda igast küljest nagu teravad jantakiokkad. Ja isegi need, kes olid tulnud tema vabaduse ja õnne eest võitlema, vaatasid hukkamõistva pilguga: «Kata nägu, häbitul!» Adati vana tava on karm: suurel rahvakogunemisel, kus on peamiselt mehed, on oma näo paljastamine abielunaisele sündsusetuse tipp. Uruk sattus hirmsasse segadusse ja tõmbus kiiresti oma halati varju. Välgatasid suured piinatud silmad ja kustusid — nagu vesi, mis kuivale

liivale valatud. Vaesele emale tundus, nagu oleks tõusnud neljateistkümnenda öö kuu ning otsekohe taas looja läinud. Orazsoltan-edžee vajus raske ohkega oma kohale.

Kõrvaltoast väljusid pristav ja kohtunikud ning võtsid kiirustamata laua taga istet. Pristav kummardus divaal Rahimi poole ja ütles vene keeles:

«Kuula sina üle. Tõlk tõlgib mulle...»

Divaal Rahim kõhatas, lehitses pabereid enda ees ja alustas ülekuulamist.

«Amanmurad, Amangeldõ poeg, tõuse püsti ja vasta: kas sa viisid vägivaldselt ära neiu Uzuki, Muradi tütre, või oli ta nõus sinuga põgenema? Hoiatan, räägi ainult tõtt.»

Kitsaid pilusilmi laugude vahele peites vastas Amanmurad mornilt:

«Vägivaldselt ma ei viinud. Kõik toimus tütarlapse nõusolekul.»

Uzuki auuli rahvas hakkas pahaselt sumisema. Kohtunik koputas lauale.

«Kust tütarlaps sind tundis, et võis anda oma nõusoleku?»

«Meie vahel oli inimene.»

«Kes?»

«Tema nime ei või ma ütelda.»

«Mees või naine?»

«Naine.»

«Vana? Noor?»

«Vana.»

«Kui vana on tütarlaps?»

«Ta on juba naine...»

«See ei puutu asjasse. Vasta küsimusele!»

«Täpselt ei tea. Tema enda sõnade järgi kaheksateist!»

«Kas tegid ta enda naiseks vägivaldselt või tema nõusolekul?»

«Ta oli nõus. Tunnistajad on olemas.»

«Tähendab, tütarlaps on nõus olemas sinu naine?»

«Küsige seda temalt endalt.»

«Hästi, Amanmurad, Amangeldõ poeg, istuge. Uzuki, Muradi tütar! Tõuske püsti, tulge siia ja vastake: kas see mees rääkis õigust? Kas olite nõus temaga põgenema? Kas olete nõus temaga elama? Rääkige tõtt, ärge kartke, siin ei tee teile keegi midagi.»

Suurt rahvahulka häbenedes ei liikunud Uzuki paigast. Tema kõrval istuv vanaeit hüüdis:

«Ta ütleb: nõus!»

Pristav kummardus tõlgi poole. See tõusis.

«Las tütarlaps ise ütleb!»

«Tõuske püsti, tütarlaps, rääkige, ärge raisake aega!» kiirustas üks kohtunikest.

Uzuki tõusis ja tuli arglikult kohtulaua juurde.

«Kas Amanmurad rääkis õigust?» kordas divaal Rahim oma küsimust. «Kas te kinnitate tema sõnu?»

Uzuki noogutas.

«See tähendab, te olete nõus Amanmuradiga elama?»

Uzuki raputas pead. Kohtunik lausus karmilt:

«Ärge kartke midagi, ärge vassige, vastake arusaadavalt...»

«Mu lapsuke... mu tütar!!» sõnas Orazsoltan-edžee tüliselt, ilma et oleks märganudki pisaraid, mis tal lausa ojadena üle näo voolasid. «Ma kasvasin sind tagasihoidliku ja häbelikuna... See põle sinu süü, et sind kõikide inimeste ees häbistati. Ilma ema nõusolekuta, oma südamesoovi vastaselt võtsid sa oma õlgadele selle neetud sameti. Viska see minema, mu laps! Viska jašmakk minema — lase oma huultel kõnelda! Jutusta, tütreke, kogu tõe... kõik... räägi ära...»

Saanud ema sõnadest toetust, laskis Uzuki halatihõlmadel, mida ta seestpoolt kinni hoidis, veidi langeda ja ütles väriseva häälega:

«Ma kardan... Kui ma tõtt ütlen — ootab mind surm...»

«Siin ei puuduta sind keegi!» veenis kohtunik Rahim. Pristav aga, kellele Uzuki sõnad tõlgiti, vaatas ähvardava pilguga Amanmuradi poole. Pristavile oli täiesti ükskõik, mis saab Uzikist praegu ja ka edaspidi. Kuid esiteks oli ta siin kõrgema võimu esindaja, teiseks suhtus põlise venelasega küllaltki halvustavalt paljudesse turkmeeni tavadesse, pidades neid — täiesti õiglaselt — metsikuiks. Sõnapidaja mehena pidi ta pealegi õigustama neid tomaane, mis ta auulivanem Meredilt oli saanud, samuti neid, mis kohtunik Rahim talle edasi oli andnud. Seepärast ta ütles:

«Siin on keisri kohus! Räägi, naine, ja ära pelga — sa oled tema imperaatorliku kõrguse kaitse ja eestkostmise all!»

Tõlk kordas seda turkmeeni keeles.

Seepeale lausus Uzuki:

«Ma palun jumalat: ärgu andku mind nende kätte tagasi! Kõik, mis see mees siin rääkis, on vale! Ma ei jooksnud ära... Mind viidi vägisi... Keegi ei pidanud minuga läbi-rääkimisi... Olen abielu jaoks veel noor... Ja laulatati mind samuti vastu tahtmist. Ma ei olnud nõus... Ma ei ole

nõus Amanmuradi naiseks olema! Isand, ärge andke mind temale! ...»

Kohtunikud sosistasid omavahel, siis küsis divaal Rahim: «Aga teie, ema, mis teil on kohtule öelda?»

«Oh jumal! ... Ma soovin ainult ühte: andke mulle mu tütar tagasi!» oigas Orazsoltan-edžee.

«Hästi,» ütles divaal Rahim, «me läheme nõu pidama.» Ja kohtunikud läksid. Nad ei jäänud kauaks, tagasi tulles aga teatasid kohtuotsuse: Amanmuradi, Amangeldõ poja ja Uzuki, Muradi tütre abielu, mis sõlmiti ilma ühe poole nõusolekuta, lugeda kehtetuks — hagi rahuldada ja tütarlaps eespool mainitud Amanmuradi käest ära võtta ning vanematele üle anda.

Uzuki pooldajad võtsid kohtuotsuse vastu rõõmsa sumina. Kuid siis tõusis püsti Bekmurad-bai.

«Meie pole sellega nõus, mis lugupeetud kohtunik ütles! Uzuki on laulatatud seaduspäraselt, ja kui mees ei ütle «talakk»¹, pole kellelgi õigust temalt naist ära võtta. Selle eest me seisame ja oleme valmis oma õigust relvaga kaitsma.»

Pink käaksatas ja püsti hüppas auulivanem Mered. Tema tüsedusele kalduv keha oli otsekui ümber muudetud. Nüüd sarnanes ta hüppevalmis pantriga.

«Raiuda tahad? Tule välja!»

«Lähme ... lähme ...» nõustus Bekmurad-bai häält tõstmata.

Pristav pörutas rusikaga lauale. Tõlk takerdus tundmatutel sõnadel ning jõudis talle vaevu järele:

«Ma sulle näitan!» See oli öeldud Bekmurad-baile. «Proovige mul ainult siin verevalamist korraldada, kura-muse röövlid! Kihutan teid vanakuradi vanaema juurde! Saadan kogu suguvõsa Siberisse! Kah mul kombed: nagu vähe midagi on — kohe kinžallid pihku; arutud tšerkesid!» Pristav oli omal ajal Kaukaasias teeninud, seda kinnitas tema terminoloogia, mis siinseis paikades tundus ebaharilikuna. «Küll ma veel vaatan. Ja sina ära siin lärma!» See oli jälle määratud Bekmurad-baile. «Röövisid tüdruku, viisid väevõimuga minema — sellepärast ei saa neid pulmi seaduslikuks pidada ... Kui pole nõus — eks kaeba kõrgemale poole, aga lora ajada pole siin mõtet!»

Bekmurad-bai, kes vihase pristavi rahulikult ära kuulas, ei saanud paljustki aru — nii, nagu ülejäänudki kohal-

¹ Talakk — lahutus; seda sõna peab mees ütleva kolm korda, ja siis on lahutus toimunud; lahutuse andmise õigus kuulus üksnes mehele.

võibijad. Kuid üks oli selge: kohtuotsust võib muuta teine, kõrgemalseisev ülemus. Mõistes seda, rahunes Bekmurad-bai otsekohe ja esitas, kurjakuulutava pilguga auulivanem Meredit puurides, palve:

«Kui meil on niisugune õigus, siis loomulikult kaebame edasi, kuid seni, kuni teine kohtunik pole öelnud oma sõna, palun tüdrukut vanematele mitte tagasi anda. Me loobume oma õigusest, kuid neile me teda tagasi ei anna. Las tüdruk elab kuskil ustavate inimeste juures, kes asjasse segatud pole. Vastasel juhul, olgu Siber või sealpool Siberit, pruuti me ära ei anna!»

«Tule välja!» läks auulivanem Mered uuesti ägedaks, tundes, et võit hakkab tal käest ära libisema. Asi läks teise kohtuniku kätte ja mine tea, kuidas too otsustab.

Pärast pikki ja tuliseid vaidlusi, mil vaekausid kaldusid vahelduva õnnega kord ühele, kord teisele poole, mil nugade järele haaras kord üks, kord teine saalipool, nõustusid kohtunikud lõpuks Uzuki ajutiselt isaan Seid-ahmedi juurde paigutama.

Vaekauss jäi vaevaliselt tasakaalu.

PEALT SILE, SEEST JÖLE

«Mitmenaisepidamisele on õnnistuse andnud meie prohvet — nõnda on jumala soov ja tahtmine,» armastas korrata isaan Seidahmed. Tal endal oli kaks naist, kes näiliselt suhtusid teineteisesse küll sündsalt ja heatahtlikult, kuid tegelikult olid pidevas vaenus, võisteldes mehe soosingu pärast. Naiste võistlus rõõmustas isaan, kuna mõlemad teineteise võidu teda ümmardasid, püüdes näidata oma üleolekut võistleja ees. Isaan ergutas igati seda naist, kes tema suhtes suuremat hoolt ja tähelepanu üles näitas, kes võõraste ees malbemalt käitus — võõraid aga oli alati kül-luses, sest isaanil oli usklikke seas suur poolehoid. Tõsi, ta kuulus nende tarkade hulka, keda üsna täpselt iseloomustab vanasõna: «Ei nähtud mudases jões põhja ning arvat, et jõgi on põhjatu.» Sellegipoolest levisid kuuldused tema õpetatusest ja pühadusest vaata et peaaegu terves Murgabi orus.

Naiste ennastsalgavat abielulist usinust ergutades püüdis isaan kõigi vahenditega hoida neid vastastikust antipaatiat välja näitamast, et usklikud, jumal hoidku selle eest, oma hingekarjast halba ei arvaks. Ta püüdis neile võrdselt kinke jagada, vestles mõlemaga ühtviisi leebelt

ning osutas abielulist tähelepanu kordamööda nii ühele kui teisele. Viimane polnud talle just kerge, vanadus andis tunda, kuid išaani kutsus appi Allahi ja mõningased praktilised kogemused ning püüdis sellega siiski toime tulla.

Sobival võimalusel jutustas išaani Seidahmed naistele arvukaid religioosseid mõistujutte, milles manitseti neid alandlikkusele, tagasihoidlikkusele ning vääramatule ustavusele oma mehe vastu. Neid mõistujutte sigines eriti sellest ajast, kui išaani majja asus Uruk.

«Naisel on kaks jumalat. Vanem jumal on Allah, noorem jumal — oma mees. Kui naine solvab oma meest, solvab ta jumalat, aga see on väga suur patt. Musulmani naise kaunimaks ehteks on alandlikkus ja tasane meel. Bibi Patma tuli oma mehele, Zengi-babale¹ vastu, kui too lehma koju ajas, leib ühes, malakas teises käes. «Kui oled näljane,» ütles naine, «siis siin on leib; kui aga tahad kedagi peksta, siis võta malakas ja peksta mind.» Näe, kuidas üks õige musulmani naine oma meest teenis,» rääkis išaani Seidahmed, jälgides hiljakesi, mis mulje tema jutt naistele ja külalisele jätab. Naised avaldasid harilikult ohkides ja ahhetades oma nõusolekut ja heakskiitu, külaline vaikis, silmad maas, kuid tundus, et temagi kuulab mõistujutte tähelepanelikult.

«Räägitakse veel niisugust lugu: kord läinud meie prohvet, Allahi õnnistus olgu temaga, külla kahele vennale. Vanemal vennal olnud habe süsimust, nooremal aga hall ja luitunud nagu soolak. Millest niisugune vahe? Vanem vend polevat midagi öelnud, saatnud naise kuurist arbuusi tooma. Naine toonudki. «See on halb arbuus, too teine.» Naine toonud uue ja mees ütelnud jälle, et see pole õige. Seitse korda käinud naine kuuri vahet! Siis polevat meie prohvet Muhamed paljaks pidanud — jäägu temaga ta pühadus — ja läinud kuuri vaatama. Ja mis ta näeb: kuuris on üksainus arbuus! Seda naine tassinudki kogu aeg edasi-tagasi, et aga meest mitte kurvastada. «Vaata, miks mu habe vanuigi hall pole,» vastanud vanem vend... Siis saatnud noorem oma naise, ja kui too arbuusiga tulnud, palunud tal teine, parem valida. «Ei hakka mina arbuusides tuhnima!» vastanud see halb naine. «Kõik nad on ühesugused, sööge seda, mis tõin.» Nüüd oli meie prohvetil selge — olgu kiidetud tema ettevõtmised —, miks nooremal vennal enneaegselt habe hall, ja öelnud oma

¹ Zengi-baba — «vanaisa Zengi», musulmani pühak, lehmade kaitsja.

targa sõna: «Naine peab elama üksnes oma mehe rõõmuks, see aga, kes kurvastab meest, lühendab tema elupäevi, ärgu olgu meie usku...» Nii oli tookord... Aga nüüdsel ajal ei tee naised vahet musulmanide ega uskmatute vahel, paljastavad rahva ees oma näo, lahutavad meestest... Need on viimsepäeva tundemärgid... ptüü!... ptüü!... ptüü!... anna meile andeks, meie jumal... hoia meid hukatuse eest...» Ja jumalakartlikult pilku langetades hakkas išaani palvehelmeid lükkima — suuri pärleid pühitsetud rohelisel siidniidil.

Išaani Seidahmed ei pingutanud asjata. Bekmurad-bai saatis talle «jumalameelepärasteks tegudeks» paari nuumhärgi ja lubas mõne tarvis veel hõbedat annetada. «Teie, išaani-aga, aga mõjutage teda, kui saate, oma talismanide, palvete ja muu sellisega.» Ja išaani mõjutaski, püüdes kõikide vahenditega jahutada tütarlapse püüdlust oma ema ja isa juurde tagasi minna, sisendas alandlikkust Amanmuradi vastu. Tihtipeale meenutas ta Sirati silda, mida mööda õigeusklikud paradiisi väravasse jõuavad. See sild on juuspeen ja teravam kui nuga, üksnes tõelised õigeusklikud suudavad seda ületada. Aga see, kes jumala ees on patustanud, kukub pooleks lõigatuna sillalt alla, ning teda õgivad põrgumaod ja skorpionid, kõrvetab igavene tuli.

Vastuvõtliku loomuga Uruk alistus pikkamööda oskuslikule töötlusele. Ta elas juba üle kuu aja išaani majas ja nende juttude mõjul juurdusid ta hinges seliiniuurtena iga päevaga üha sügavamalt koletislikud kujutlused, imedes temast elumahlu nagu roheline niiskust. Tütarlaps jõudis arusaamisele, et ta on parandamatu patune ega pääse paradiisi, vaid peab põrgus vaevlema. Sageli nägi ta öösiti unes Sirati silda, nägi end seda mööda astumas ja tundis lausa füüsilist valu, kui sild ta jalgadesse tungis ning ta pooleks lõikas. Ta nägi, kuidas kukkusid tema kaks poolt: üks möllavasse tuleleeki, teine tormistesse, kohisevatesse voogudesse. Uruk ärkas karjatades, ehmatades temaga ühes kibitkas magavat išaani nooremat naist ja lebas kaua unetult, hirmuvärinaist vappudes.

Loomulikult mõjus üleelatu, mida išaani jutustused veelgi süvendasid, Uzuki tervisele. Ta muutus kahvatuks, kõhnus, näojooned teravnesid, sageli surus peapööritus ta pikali ja ületamatu nõrkus aheldas kauaks voodi külge. Viimasel ajal hakkas ta sonima. Viskles, seosetult karjades, ei tundnud inimesi ära, langes minestusse. Sellistel puhkedel luges išaani Seidahmed tema kohal palveid ja kirjutas talismanidele palvesõnu.

Kord öösel, kui isaani parajasti kavatses magama heita, jooksis tema pühakambrisse ehmunud Ogulniazik, noorem naine.

«Tulge ruttu! Noorik sureb!...»

Kohkunud isaani sörkis naise kannul kõrvalruumi.

Uzuk lamas teadvuseta. Isaani istus ta peatsisse, uuriões tuhmide silmadega tütarlapse nägu ja saatis naise koraani tooma.

Häire osutus ennatlikuks — see oli üks viimastel päevadel sagenenud minestushoogudest. Peatselt löid Uzuki kahvatud põsed õhetama, sügav ohe tõstis tema väikesi tütarlapselikke rindu, mis piimjalt valendasid avatud kleidikalusest, mille Ogulniazik oli unustanud ähmiga kinni nõõpida.

Isaani suu tõmbus äkitselt kuivaks. Ta piilus varga kombel ukse poole, tõmbas kuiva keelega üle külmade karedate huulte ja silitas peoga tütarlapse rinda. Noore prinkja keha soojus pani vanamehe võbisema.

«Kuidas te ennast... tunnete... noorik?»

Uzuk avas aeglaselt silmad — need olid kui mešhedi ploomid, mis niiskelt säravad valge rasvaläikega. Erepunased huuled võpatasid nagu pakatav roosipung, ja lumivalged tallenisad tõmbusid kokku, piiludes arglikult oma aedikust. Isaani kaotas täielikult pea.

Toibudes ei taibanud Uzuk kohe, kus ta on ja mis temaga sünnib. Kes on see värisev ätt, hullumeelsele omase tühja, tardunud pilguga?... See, mis edasi juhtus, tõi Uzuki täielikult teadvusele. Ta taipas kõik ja pingutas kõigest väest, et isaani alt vabaneda. Kuid olles minestusest jõuetu, ei suutnud ta lihahimust ähkiva vanamehega toime tulla. Siis sirutas ta käed välja ja klammerdus vanamehe näkku. Isaani piiksatas nagu hüpikhiir ja kargas eemale. Nördinud Uzuk tõusis, kohendas kleiti ning oli valmis end lõpuni kaitsma. Kuid teda ei rünnatud enam, isaani ohkis, kätega näol verd laiiali hõõrudes.

Ogulniazik oli koraani otsides veidi kohmitsema jäänud, kuid jõudis siiski näha peaaegu kogu seda stseeni. Mehe agarusest hämmastatuna seisis ta mõne hetke liikumatult lävel. Ta oleks väga tahtnud vanamehel habemest kinni haarata ja teda korralikult tutistada. Kuid kõik toimus nii kiiresti, et ta ei jõudnudki sekkuda. Ta taandus vaikselt pimedusse; poolel teel pühakambrisse kohtas ta isaani.

«Sind võib surma järele saata!» lausus isaani nutuse häälega ja tõmbas naise käest koraani. «Kus sa olid? Mine... kibitkasse — sellel... külalisel on juba parem!»

Mis Ogulniazik mehele ütles ja miks skandaali ei tulnud, seda me ei tea. Teame ainult, et isaani ei väljunud mitu päeva pühast üksindusest, varjates koguduseliikmete ja palverändurite eest liiga selget keelt kõnelevaid küünejälgi oma «pühal» näol. Uzuk aga mõtles juhtunust kaua murega, mis nagu peenike siidniit iga hetk katkeda ähvardas. Auväärne vanake, õpetatud mees ja Allahi teener osutus samasuguseks rämpseks ja alatuks olevuseks nagu kõik teisedki. Tema peaaegu et palvetas ta poole, kutsus teda appi oma õistes košmaarides, ja nüüd?... «Kõik šaakalid uluvad ühtemoodi,» meenus talle vanasõna, kuid kergendust polnud sellestki. Elu oli nagu räpane solgiauk, täis roiskuvaid jäätmeid. Elada oli täiesti talumatu...

*

Aeglasel sammul sõitsid eeslite seljas kaks vana naist. Nad vestlesid kiirustamata. Pikk tee oli juba seljataga ja nende pürendžikke ning eeslite selgi kattis tihe punakaspruun lõssitolm.

«Seal on Seidahmed-agaa torn, saagu minust tema ohver!» hüüdis üks naistest äkitselt. Ta sirutas mõlemad käed üle puulatvade paistvate mošeetornide poole ja tõstis siis nagu palveks näo juurde.

Teine naine vaatas teraselt ja kinnitas:

«Tõsi jah, isaani torn, saagu minust tema ohver! Oleme päralt jõudnud, õeke Ogulniaz... Oh, imetegija isaani-agaa, ohverdan end sinu esivanemate rõõmuks — anna vaid mu Uzuk-džani südamele leevendust... Vaene tüdruk! Istub võõraste juures nagu puurilind!...»

«Ära muretse, õeke Orazsoltan, ära heida meelt,» rahustas teda Ogulniaz-edžee. «Jumala abiga läheb kõik hästi. Mida eesel joostes, seda kaamel käies. Küll näed, artšin päästab meie tüdruku.»

«Tean, et peab ootama ja kannatama,» kostis Orazsoltan-edžee, «kuid süda pole ju kivist, õeke... Ema süda liiatigi...»

Nad möödusid mošeest ja peatusid kuuri juures. Nagu must sitasitikas veeres nende juurde väike paks naine, pakkudes teenistusvalmilt õlga, et külalised kombekohaselt seda puudutaksid. Võttis siis osavasti ja kärmelt eeslitelt hurdzunid ja viis eided kibitkasse.

Orazsoltan-edžeele too naine miskipärast ei meeldinud. Oli see nüüd üldliigse hoolitsuse või millegi muu pärast, igatahes ei meeldinud, ja ta mõtles: «Näe, kus paksuke,

just nagu meie Ihne-Suhan,» ilma et oleks osanud arvatagi, kui lähedal oli see tõele. Enekuti — vabatahtlik ümmardaja, isaani parem käsi ja usaldusalune — ei sarnanenud Ihne-Suhaniga kaugeltki mitte ainult väliselt.

Kibitkasse astunud ja tervitanud, asus Orazsoltan-edžee avatud ukse juurde, et näha kõiki hoovis liikuvaid inimesi, seltskondlik Ogulniaz-edžee aga istus otsekohe naiste ringi.

«Näe, tõin nooriku siia,» kurtis üks.

«Ilus nagu täiskuu, et kuri silm peale ei jääks,» kiitis Ogulniaz-edžee, «toogu ta teie majale õnne ja õnnistust.»

Naine ohkas.

«Tubli noorik jah, oleme kõik temaga rahul. Ainult üks asi on pahasti... Tõid ta pärast neljakümnet päeva mehe juurest tagasi¹, ja siis jäi haigeks... Tuli välja, et jalutuskäigul olla tüdrukud viinud ta üle vereaugu, mille kohal oinast tapeti. Seda rääkis meile isaan-agaa, olime juba hoopiski pea kaotanud. Isaan-agaa ütles, et paha vaim pugenud nooriku sisse... Nüüd toongi teda siia, pühasse paika. Oleks nagu kergemaks läinud, muidu kaebas kogu aeg iiveldust ja peavalu, ei saanud magada...»

«Kummardagu aga täis usku ja innustust püha isaani jalge ette!» sekkus kõnelusse Enekuti. «Ja teie noorikuke lööb õitsele nagu lilleke vihma käes. Seal, kuhu isaan-agaa püha jalg on astunud, pole pahadel vaimudel enam kohta.»

«Mina tõin jälle tütre,» ütles teine. «Ta mul ainuke... Silmad jäid haigeks, ei avane enam üldse... Tulin pühalt isaanilt abi paluma...»

Enekuti toppis ennast uuesti jutu vahele:

«Eks siin ole tegu samuti pahareti tempudega, mina tean. Paha vaim istus tüdruku silmadesse. Sa, ema, võta mulda, millest isaan-agaa üle on käinud, ja raputa seda tütrele silma — löövad särama nagu uued hõbemündid. Kui paljud pimedad juba isaan-agaad ülistavad! Muld, millest tema püha jalg üle on astunud, aitab kõikide hädade vastu.»

«Jumal kaitsku, ega me imestagi, me lihtsalt räägime,» alustas kolmas. «Juhtus niisugune lugu — ühel naisel sündis poeg, mina võtsin vastu. Nii aasta tagasi või selle ümber... Jumal kaitsku, ega ma ei imesta, aga kui vaatasin, jäin tummaks: polnud inimlapse moodigi... üks silm teisel ja üks kõrv... Hüüdsin Enekutit, ning tema vaatas samuti — ja pani jooksu... Näe, missugused lood!»

¹ Tava kohaselt peab naine pärast 40 päeva mehe juurest tagasi vanemate koju minema, kuni lunaraha täielikult makstud on.

«Kuidas sa sellise koletise eest ei jookse!»

«Süda võib hirmust lõhkeda...»

«Olite julge!»

«Mis julge!» tõrjus jutustaja. «Pidin hirmu pärast pea-aegu surema. Hea veel, et isaan-agaa meelde tuli. Hüppasin välja — asi juhtus öösel —, jooksin pimedas ja karjusin: «Oi, isaan-agaa! Oi, isaan-agaa!» Jõudsin siia, tema, püha mees, aga kõnnib juba, kepp käes, hoovis ja vahib murelikult ringi. Mul läks süda soojaks, unustasin hirmu, tema aga ütles: «Mine kähku tagasi, Amangozel, ja mata see koletis maha, enne kui õigeusklikud teda näinud on.» Ütles, et Peri¹ olevat poisi ära viinud, saatan aga oma väntsaka asemele sokutanud, kuna me sünnitaja kohal palvet ei lugenud. Nõnda ta mulle ütles, kuigi ma polnud jõudnud talle veel midagi seletada. Teda valgustati kõrgemalt poolt, tõeliselt püha inimene see meie isaan!...»

«Eesel karjus ja kaamel ehmus: mõtles, et panter mõirgab,» sekkus kõnelusse Ogulniaz-edžee, vaadates muigamisi Enekutit. «Küllap minagi oleksin nägijaks saanud, kui keegi mind hoiatada oleks jõudnud, et paha vaim on sündinud.»

Enekuti tegi, nagu ta ei kuulekski. Üks naistest lausus nukralt:

«Räägitakse, et see polnudki saatan, vaid tavaline laps... Tubli poiss, ainult üks silm oli kinni... Matsid vaesekeste elusalt maha...»

«Või veel, elusalt!» sai Enekuti pahaseks. «Pigistasin teda kaelast, kuni hingamine kadus. Siis matsin maha.»

«Tule jumal appi!» ahhetasid naised kleidikaelusest haarates. «Süütu vastsündinu tapsid ära... Missuguse patu võtsid hinge peale!...»

«Pole siin mingit pattu!» tõrjus Enekuti. «Mis pattu saab siin olla, kui püha isaan ise käskis poisikese maha matta!»

Isaani vanem naine, kes nagu tavaliselt sissesõitnutege aega veetis, alustas juttu isaani pühadusest, imedest, mis ta olevat korda saatnud. Ebameeldiv lapsetapmise lugu kadus jäljetult Seidahmedi arvukate heategude varju.

«Ogulniaz,» hüüdis Orazsoltan-edžee, «näe... vaata, minu Uzuk tuleb! Nä-ä-äe seal, tüdrukutega... rohelistes halatis...»

«Sinu meelest on praegu iga roheline halatt just nimelt tütre seljas,» porises Ogulniaz-edžee lahkelt. «Kus ta siis on? ... Noh muidugi, see ju hoopis teine tüdruk!»

¹ Peri — ilus fantastiline olend.

«Ei, ei ole teine,» ei andnud Orazsoltan-edžee alla. «Süda tunneb... Sihvakas, kerge... Minu hirveke... Kui ta kas või korrakski vaataks, rõõmustaks oma ema...»

«Mine isaan-agaa juurde, ütle, et Uzuki ema tuli, tahab oma tütart näha,» andis isaan naine Enekutile käsu.

*

Pärast äpardunud armuseiklust suhtles õnnetu isaan välismaailmaga mitu päeva üksnes truu Enekuti vahendusel. Isegi õue asjale läks vanamees vaid täieliku pimeduse saabudes. Aegamööda küünejäljed kadusid, kuid Enekuti saatis külalised endiselt minema: «Isaan-agaa on haige! Tema juurde ei tohi minna!» Ja isaanile selline hoolitsus isegi meeldis, mõnus oli haigust teeselda, see äratas kaastunnet.

Enekuti, ümmargune ja liikuv nagu elavhõbe, askeldas alailma murelikult ringi. Tema pigmendist küllastunud nägu läikis nagu süsi ja säras musta peeglina.

«Näed sa, askeldab nagu öine vaim,» rääkisid temast inimesed. «Vaata, ega saa aru, mis ta su silme all teeb.»

«Kuni sa ringi vaata, on ta seitse korda ühest ja samast uksest sisse ning välja käinud.»

«Kõigeks jätkub tal aega!»

«Ja vahetpidamata suud pruukida — selle peale on ta samuti meister.»

Viimases asjas inimesed natuke eksisid. Enekuti kannatas paljude naiselike ja ka mittenaiselike nõrkuste all, sinna hulka kuulus ka ülemäärane jutukus: ta armastas ligimesi taga rääkida. Kuid nende hulgast jättis ta alatiseks välja isaan. Kellelegi teisele armu andmata, rääkis ta isaanist üksnes head, aeg-ajalt usinusest koguni üle pakudes, isegi nõrkushetkil ei puudutanud ta kordagi pere-mehe saladusi — aga neid teadis ta üllatavalt palju! Seda Enekuti omadust hindas isaan väga ja usaldas teda kõiges.

Isaan Seidahmedi pühakambri üks sulgus vanaaegse lukuga. Lukumeister oli tõenäoliselt pisut lihtsameelne, muidu oleks ta teinud lukuaugu kolm korda väiksema. Ega Enekutigi midagi halba mõelnud, kui kasutas lukuaava vaatluspunktina. Tõsi, mõnikord, iseäranis siis, kui isaan juures viibisid noored naisterahvad, tuli tal näha selliseid pikantseid vaatepilte, et ta närviliselt rusikasse itsitas ja erutusest vabises, lukuaugust hetkekski eemaldumata... Ta oli näinud igasuguseid asju, seekord aga piilus ta lihtsalt niisama, harjumusest.

Isaan seisis tagumise akna juures, pisut külje peal, et teda hoovilt ei nähtaks, ja vaatas mööduvat Uzukki. Enekuti rõõmustas, et tema pole ainus, kes uudishimust patustab, ning koputas uksele, ühtlasi isaan passimist jätkates. Isaan võpatas, tõmbus akna juurest eemale, istus kiiresti oma namazlõkile ja hakkas helmeid lükkima. Enekuti mui-gas ning astus sisse. Ka siis, kui tal kakskümmend korda päevas isaan juurde minna tuli, tervitas ta tingimata iga kord.

«Aleikum essalam, Enekuti! Kuidas elate?» vastas isaan kergendustundega ja tõstis traditsioonilise liigutusega käe habeme juurde. «Missuguse uudisega tulite?»

«Uudis on niisugune, püha isa, meie juurde sõitis Uzuk-džemali ema ja tahab oma tütrega kokku saada.»

«Hästi, saatke ta siia.»

«Vabandage, meie püha isa, kuid selle tütarlapse usaldas kohus teie hoole alla... Kas võib teda emale näidata?»

«Midagi ei juhtu, kui ka näitame. Kutsuge ta siia!»

Kutsut kuulnud, ütles Ogulniaz-edžee:

«Tulen õige sinuga kaasa. Teen jumalale meelepärase teo — kummardan isaan ees.»

Enekuti mõhatas kahtlevalt, tabades vaistlikult naise toonis midagi pilklikku, kuid vaikis.

Kui Orazsoltan-edžee ja Ogulniaz-edžee pühakambri lävele jõudsid, oli tohtu turban ja isaan ebaloomulikult valge ning hoolitsetud nagu esimene, mis neile silma hakkas. Nad polnud midagi seesugust näinud ja isegi ehmusid.

Külalistele istet pakkunud, küsis isaan, kust nad pärit ja kuidas on nende küla kõige lugupeetumate inimeste nimed. Päris nende käekäigu järel, keda ta isiklikult tundis. Seejärel küsis ta, mis külalised soovivad.

«See vaene vang, kes teile üle anti, on meie tütar,» vastas Orazsoltan-edžee. «Mina olen tema ema... Sõitsime teda vaatama. Tahame natuke vestelda, julgustada teda, et ta tuju langeda ei laseks... Küllap ta on ema peale pahane, arvab, et oleme ta unustanud... Igatseb ehk...»

«Mis seal ikka, õigesti tegite, et sõitsite. Alguses oli ta väga kurb, kuid andsime talle lohutuse talismani. Sest ajast, kui ta seda amuletti kannab, sai ta nukrusest võitu, ei nuta enam, ei kaeba nagu varem. Tubli tütre olete kasvatanud,» ütles isaan palvehelmeid lükkides.

«Seda küll, kuid õnn ei naeratanud talle... Vääritud käed rüvetasid ta...»

«Kuidas teie nimi on?» küsis isaan.

«Orazsoltan...»

«Nõndaks, Orazsoltan, teil pole rahulolematuseks põhjust. Mis sellest, et teie tütar ära rööviti? Taolised asjad on meil tavalised — tavaline aga pole häbi. Keda te siis veel oma tütre vääriliseks peate, kui te lugupeetud Bekmurad-bai perega rahul pole? Peate tuhat korda Allahit tänama, et teie tütre vedas ja ta sattus tuntud ning auväärsete inimeste juurde.»

«See mees pole minu tütrele paariline, isaan-agaa, samuti mitte ta eakaaslane!... Kuidas saad sa tänulik olla, kui lihane laps kistakse su käte vahelt ja antakse abielus mehele!...»

«Teie nurisete mitmenaisepidamise üle, Orazsoltan, aga see on pühakirjaga lubatud. Ei sobi nuriseda!...»

«Oh, ei tea, isaan-agaa, mis on hea ja mis mitte... Oma tahtmist mööda poleks ma mingil juhul andnud oma last abielus mehele. Kas siis mu tütar oma iluga poleks võinud abielluda vallalisega. Oleks võinud, isaan-agaa... Olgu vaese, kuid vallalisega.»

Isaan Seidahmed näris vihaselt huuli, valmistudes prohveti sõnadega sõnakuulmatut naist nuhtlema, kuid Ogulniaz-edžee ennetas teda.

«Orazsoltan, palu isaan-agaad, et ta lubaks Uzuki näha, meil tarvis tagasi sõita, et mitte hilja peale jääda.»

Isaan vaikis kaua, lükkis palvehelmeid ja liigutas huuli, nagu palvet lugedes. Seejärel ütles rõhutatult:

«See tütarlaps pole praegu seotud oma vanemate tahetega. Pole teada, kellele ta üle antakse. Ta on meie eestkoste all, kuni asja arutatakse, sest meie oleme selles loos kõrvalseisjad. Mõistate ise, oleme seotud pühaliku tööutusega, me ei või lubada tütarlapsele kohtumist ei oma mehega vanematega.»

Ogulniaz-edžee pöördus isaanani ignoreerides uuesti Orazsoltan-edžee poole.

«Ütle isaan-agaale, et toodagu tüdruk siia, ütleme talle isaan-agaa juuresolekul lohutussõnu, istume vähekeste ja lahkume.»

«Meil pole õigust tütarlast välja kutsuda!» Isaan hakkas ärrituma. «Isegi meil pole lubatud temaga ühes toas olla. Ärge tõugake mind kuriteole võimude, südametunnistuse ja jumala ees!»

Isaan köhatas, andes mõista, et jutuajamine on lõppenud, võttis koraani ja hakkas seda lehitsema.

«Tule jumal appi, meil pole pähegi tulnud kedagi kuriteole tõugata,» kostis Ogulniaz-edžee ja lisas vaikselt:

«Pahateod sünnivad niisamagi, ilma meie etteütlemiseta...»

«Pöörduge siis rahulikult koju tagasi ja ärge tütre pärast muretsege: ta on kindlates kätes,» lõpetas isaan, vaadates hoolega raamatusse.

Orazsoltan-edžee sirutas paluvalt käed.

«Isaan-agaa, teil on samuti tütre ja pojad... lapselapsed teevad teile rõõmu... Teie mõistate vanemlikku armastust, mõistate lahusoleku raskust... Ma ei palu mitte iseenda pärast, halastage vaesele tüdrukule — lubage tal kas või silmapilguks oma ema näha!»

«Ei tohi!»

«Oh, jumal, miks sa meile küll elu andsid, kui meie jaoks on vaid mured ja kannatused!»

«Ära nurise, naine! Niisugune on looja tahtmine! Nurisemine on kurjast...»

«Kui looja oleks tahtnud, et me ei nuriseks, poleks ta meile selleks võimalust andnud... Kuidas võib sellega leppida, et igasugused lurjused sind jalge alla tallavad, teevad, mis tahavad, sest jõud on nende käes? Allah poleks seda lubanud, kui oleks soovinud meid rahulolevaina näha...»

«Hei, vaikige! Te satute eksiteele. Kas jumal saadab head või halba — see on tema teha, tuleb sellega leppida ning öelda: «Kiidetud olgu issand!» Mida kõigekõrgem sulle silmilmas ei andnud, selle saad kätte teises ilmas. Teie aga kaotate lootuse ning mõistate end igaveste piinade kätte...»

«Need ei saa olla hüllemad sellest, mis mul täna tuleb taluda, isaan-agaa! Ärge sundige mind palju rääkima, ärge osatage mu haavu. Kuidas saan ma mitte nuriseda, mitte kurta? Oma vaesusega olin leppinud ega palunud jumalalt rohkemat...»

Kuid miks pole mul kolme-nelja poega, kes, mõõgad käes, mu selja taga seisaksid! Laseksin Bekmurad-baile katuse pähe kukkuda ja oleksin rahul nii jumala kui kõige muuga... Kellel on õigust omavoliliselt kätt sirutada lapse järele, keda mina olen sünnitanud ja üles kasvatanud, ütelge, püha isa?! Tehke jumalale meelepärane tegu — näidake mulle mu tütar!»

«Ärge paluge, sest sellest pole kasu... Võtke kõike palvete ja alandlikkusega — usk aitab teid teie mures... Kohe kirjutan teile lohutuse talismani. Võtke see ja sõitke rahulikult koju — teie hing leiab rahu ja süda taltub...»

«Mu jumal!» hüüdis Orazsoltan-edžee kibedalt. «Oleksin ma oma murega mägede poole pöördunud, oleksid needki kaastundest võpatanud! Mustad kividki oleksid mu pisaraist pehmeks läinud... Kas tõesti on inimeste südamed kalgimad kui kivi? Kas tõesti pole neil kübetki kaastunnet õnnetu ema vastu?» Ta puhkes nutma, peites näo põlvedele. «Oo, Allah, milles olen ma sinu ees süüdi, mille eest sa mind nõnda nuhtled!...»

«Jätke nutt!... Võtke... see... lahustage vees ja jooge ära, seda aga... kandke rinnal.»

Pisaraist pimestatud Orazsoltan-edžee sirutas masinlikult käe, võttis kolmnurkselt kokkupandud paberitüki, surus selle kombe kohaselt otsaette ja asetaski rinnale.

«Oh, minu vaene tütrekene, kuidas küll oleksin tahtnud sind enda vastu suruda, et sa tunneksid, kuidas ema süda kõrbe! See oleks talle ehk pisut leevendust toonud... Aga nõnda ei suuda miski seda põlevat südant vaigistada... Mu tütar — tema on mu lohutav talisman, amulett ja püha raamat... üksnes tema... Võtke oma talisman tagasi, seda paberit pole mulle vaja!...»

Värisedes pühast vihast, pistis isaan karjuma:

«Naine, palu andeks! Talismanil on pühad sõnad! Sa teotad usupühadust! Naine, sinust on saanud uskmatu!»

Orazsoltan-edžee haaras ehmunult kätega kleidikaelusest.

«Tule jumal appi... Tule jumal appi... Ei ole ma usupühadust teotanud... See olite teie, püha isa, kes mind pühaduse teotamiseni viis, teie sundisite mind ütleva sõnu, mida ma muidu kunagi poleks öelnud. Ega asjatult räägita, et inimene võib südametäiega isegi jumalat kiruda... Kui oleksin oma palvega pöördunud uskmatu poole, oleks temagi mulle halastanud ja mind aidanud... Selgub, et õigeusklike seas on nii kalgi südamega inimesi, et neid isegi pisarad ei liiguta... Sellepärast ma...»

«Sina võrdled mind uskmatuga!... Sina, naine!... Tule jumal appi! Tule jumal appi!... Ütlesid, et mina olen uskmatust halvem?! Välja siit!!! Ära teota oma siinviibimisega seda püha paika! Enekuti!... Enekuti! Kus sa oled? Vii need nõiad siit minema, korista nad ära!... Ma ei või näha oma kambri seesugust jumalavallatut rämpsut!... Viige nad välja!!!»

«Tule jumal appi!» ütles Ogulniaz-edžee imestunud, haarates harjumuslikult kaelusest. «Isaan-aga on hulluks läinud!»

Orazsoltan-edžee aga läks täiesti enesest välja ning karjus:

«Kõigevägevam jumal, kes sa löid taeva ja maa! Hävita, purusta kõik oma vihaga! Varisegu kokku see maja ja matku mind koos murega oma rusude alla, mul pole enam jõudu seda kanda!... Jäägu rusude alla kõik, kel must süda ja kurjad mõtted!...»

Isaan vehkis kätega, habe taeva poole, ajas õudusest silmad punni ning kutsus needusi hüüdva naise pea peale välke ja Allahi õiglast viha. Toibus siis ja pistis uuesti karjuma:

«Hei, on seal keegi, koristage nad siit jalamaid!... Enekuti, kus sa logeled?! Kutsu inimesed! Lase nad hullumajja viia... Siduge nad kinni... siduge neil käed kinni! Viige hullumajja!... Enekuti, aja nad välja!... Välja siit, välja, jumal, anna mulle andeks!...»

Jumaldatud püha isa hädakisa kuuldes tormas Enekuti pühakambri ja haaras Orazsoltan-edžee kinni. Ogulniaz-edžee aga andis talle raudsete tuletangidega korraliku matsu.

«Korista oma käed, rasvane narakas!»

Enekuti kiunatas ja hüppas valju kisaga hoovi.

«Hullumeelne!... Poole aruga!...»

«Siduge nad!... Viige ära!... Appi!...» sekundeeris talle isaan, silmad lakke pööratud.

«Proovi meid ainult hullumajja saata — lähed ise sinna, vana sokk!» ähvardas Ogulniaz-edžee tuletangidega vehkides. «Arvad, et olen üksinda maailma sündinud? Jumal tänatud, mul on poegi küllalt... Ütlen neile: «Andke pihia!» ja nad ei jäta kivi kivi peale! Proovi ainult talle halba teha, proovi ainult! Lõigatagu maha mu hallid juuksed, kui sul seda kahetseda ei tule... Ära liialt hoogu satu: kuni ma sind austan, oled mu püha isa; aga kui enam ei austa, oled minule tühi koht, isaan!»

Hoovist tuli jooksupärg noormees, üks isaani kostilisi, ja tõukas Orazsoltan-edžee pühakambri välja. Ogulniaz-edžee hüppas neile järele ja virutas poisile mitu korda tangidega.

«Korista käed, räpane eesel!... Käed!... Käed!...»

Noormees haaras tangidest kinni, kiskus need naisel käest ja viskas minema. Ogulniaz-edžee tõmbas kleidi üles, kummardus nobedasti ja kahmas maast pooliku telliskivi.

«Säh sulle... neetud muidusööja... roojane koer!»

Noormehe otsaesiselt nirises verd.

Lähenes väärrika välimusega vanake, nähtavasti

keegi sissesõitnuist, ja äigas noormehele kõveraotsalise kepiga.

«Kao siit, vastik eesel! Naistega maad jagama — häbi sul pole... Ja teiegi rahunege... Ei tasu lolliga jännata...»

Sel hetkel langes Uruk oma nutvale emale kaela.

«Emake!... Kallis! Mis teiega on?... Miks teid siit välja aetakse?... Mu kallis... mu ainuke.»

Tütred pead oma rinnale surudes silitas Orazsoltan-edžee kramplikult tema selga, õlgu, juukseid, ise metsikul pilgul ringi vahtides — valmis elu ja surma peale võitlema igaühaga, kes tema tütart puudutada julgeb. Lärmi peale kokkujooksnud inimesed jäid kaastundlikke hüüatusi vahetades vaatama. Paar-kolm korda tabas Uruki kõrv hukkamõistvaid sõnu ja ta sai aru, et need olid tingitud sellest, et ta oma näo oli paljastanud. Kuid nüüd oli see talle ükstopuha.

«Ära nuta, džan-edžee... kuivata pisarad...» keelitas Uruk siidist pearätitsaga ema nägu kuivatades. «Ära näita inimestele oma muret, ema... Ei maksa vaenlasi meie nõrkusega rõõmustada... Emake... ole vapper!»

«Tütred... minu tütred... Mu kallis laps...» lalises Orazsoltan-edžee pisaraist pimestatud silmadega oma aaret Uruki vaadates. «Mu silmatera... Mu ainus... Mu südameke...»

«Rahustu, ema... Palun sind: ära raiska oma kalleid sõnu julmade inimeste ees. Keegi ei aita meid: ei Ihne-Suhan, ei artšin Mered... mitte keegi!... Kõik peavad omakasu silmas... Palun sind, ema, ära anna kopikatki, kui nõutakse. Meie viletsad kopikad asja ei päästa... Võib-olla õnnestub meil veel kord kokku saada, võib-olla mitte — kes teab, aga sina ära nuta... ära vähemalt sinagi mu hinge lõhesta!... Aga teile, Ogulniaz-edžee, aitäh, et ema toetate! Olen kogu elu teile selle eest tänulik!... Kahju, et meie soov täide ei läinud... Ainult et... nüüd on hilja kahetseda: ainult valu südames, muud midagi pole jäänud... Ogulniaz-edžee,» Uruk tasandas hääle vaevukuuldava sosinani ja lausus hingeldades: «Kui te... kui juhtute nägema... kohtate teda kuskil... andke edasi mu tervitus...» Ja tundes, et ahastust enam taluda ei suuda, jättis rutakalt hüvasti: «Jumalaga, Ogulniaz-edžee, olgu teie tee õnnelik... Jumalaga, džan-edžee...»

Enekti keerles nende ümber, hõõrudes tangihoobist haigetsaanud kätt, ja lausa ahmis iga sõna. Kui Uruk sosinal rääkis, nihkus ta lähemale, kuid kadus Ogulniaz-edžee teravat pilku vältides kähku naiste hulka.

«Vaadake... vaadake... Aga öeldakse veel, et korralik naine!... Ei ole tal häbiraasugi — võttis jašmaki ära... Võõrad mehed vaatavad... Ja kuidas ta kõnnib — justkui oleks tema siin täieõiguslik perenaine!... Et inimesel ka häbi ei ole!...»

«Kui teie häbi tunda oskate, miks te siis tal emaga kokku saada ei lubanud?» ütles üks naistest.

«Kõik oleks läinud lärmi ja kisata,» lisas teine.

«Iga emale on oma laps kallis,» sekkus kolmas, «aga temale keelati isegi tütred nägemine ära. Kui teiega midagi niisugust oleks juhtunud, oleksite teist juttu rääkinud, jašmakk poleks meeldegi tulnud.»

Neljas naine, kes lastkätel kiigutas, märkis mõistlikult:

«Kas siin on siis vähe üksikkambreid? Oleksid andnud ühe ja lasknud neil vestelda... Oleks võinud ema ööseksi jätta...»

«Mia sa räägid!» öelutses esimene. «Ema oleks oma tütred ju kompaukeses kaasa võtnud. Kas sa siis seda ei mõista?»

«Vaadake seda juhmardit — käib ringi verise lõustaga!» hakkas üks naistest naerma.

«Oo jaa, ta on vapper džigitt, uhkeldab oma haavadega!»

«Laumulikult, kõik nägid tema südikust!»

«Kuidas siis, äärepealt oleks vanast naisest jagu saanud!»

«Ja-jaa... Selleks on tõesti mehisust tarvis... Kes teist sõandaks midagi sellist korda saata?...»

«Kes see julgeb... Ta siin ainus vapper...»

«Hei, džigitt, missugust auhinda sa oma vägiteo eest loodad saada?»

«Tule ligemale, vägilane, lase imetleda oma vaprust!...»

«Vaene ema!... Mõelda vaid: ei tohi lihast tütart oma rinnalegi suruda...»

«Varsti polegi inimene enam iseenda oma...»

«Halvad ajad on tulnud, oh, kui halvad!...»

Tüdrukud ja noored naised, kes Urukiga ühes kibitkas elasid, olid juhtunust nõrduinud. Nendega ühines ka kõike-nägev Enekti, kurtas samuti karmide seaduste üle. Kuid üksnes tema ja arvatavasti ka isaani noorem naine Ogulniazik mõistsid isaan Seidahmedi käitumise tõelist põhjust. Isaan kartis, et Uruk võib emale tema sündsusetust käitumisest jutustada. Aga peale selle — seda teadis juba isaan üksi — ei olnud ta rahul sellega, et rumalad eided olid tulnud tühjade kätega. Kes siis nõnda vastutulelikku-sele loodab? Aga lugupeetud. Bekmurad-bai, temaga on hoopis teine asi, tema juba teab, mis tarvis...

SÜDA POLE SATSAKK — IGAÜHE EES TEDA LAIALI EI LAOTA

Išaan Seidahmedi kaks esimest poega surid enne, kui jõudsid isa rõõmustada. Ebausklik išaan arvas, et järsku on Allah tema peale pahane sellepärast, et ta poegadele pühakute nimed paneb, ja kui sündis kolmas, viimane poeg, pani išaan talle nimeks Tšerkez¹, kuigi ei loobunud mõttest teha pojast kultuse teenet ja enda järglane.

Hellitatud ja isemeelne Tšerkez lõpetas isa juures medrese, kuid usk paelus teda vähe — hoopis rohkem meeldisid talle maised rõõmud. Kadedusega jälgis ta oma eakaaslast, kes võisid teha kõike, mis pähe tuli, ja hakkas tihtipeale isale vastu. Kuid išaan ei tahtnud pojast mingil määral askeeti kasvatada. Niipea kui Tšerkez oli saanud kaheteistkümnenaastaseks, võttis isa talle naiseks kaheksateistkümnenaastase ilusa tüdruku vaesest perekonnast. Poja taskuraha ei piiratud, kõik linna lõbud olid talle lubatud, välja arvatud kauplemine, mille poole Tšerkez korduvalt püüdis isa kallutada. «Lõbutse tagasihoidlikult, tähelepanu äratamata,» õpetas išaan poega. «Püüa rohkem kuulata tarku inimesi, ise räägi vähem, pea meeles, et pole midagi paremat kui vaikimine, vaikivat lolli peavad inimesed targaks.» Išaan muidugi ei teadnud, et kuulutas tõe, mida tunti juba kolm tuhat aastat tagasi kaugetel Eufraati kallastel, seda tarkust oli talle õpetanud elu.

Kuid Tšerkez ei suutnud kuidagi pühast õndsusest osa saada. Ta kadestas neid džigitte, kes võisid käia vurrude ja habemeta, kadestas turupoodides istujaid, kes väärilikalt ostjatega äri ajasid. Kahekümne viie aastase võttis ta teist korda naise, kuid ka uus naine ei suutnud ta mõtteid kuigi kaua kütkestada ning üha rohkem ja rohkem hakkas ta aru pidama, et tuleks isa juurest ära minna ja linna elama asuda. Nõnda arutles ta tervelt viis aastat, lohutades end aeg-ajalt juhuslike pummelungidega linnatuttavate juures, kuni majja ilmus Uruk.

Tšerkez teadis, et selle tüdruku pärast käib suur protsessimine Bekmurad-bai ja auulivanem Meredi vahel. Aruka mehena taipas ta, et auulivanemal on omad eesmärgid, tundes aga Bekmurad-baid ja tema iseloomu, ei kahelnud ta selles, et vaidlus venib pikale ja vaevalt küll auulivanem oma tahtmist saab. See aga Tšerkezi ei häirinud:

¹ Tšerkez — kõrbeatim; antud juhul rõhutatakse siin nime lihtsust.

kui kaks eeslit takka üles raiuvad, jäävad neil hambad terveks. Küll bai auulivanemaga ära lepib. Tema, Tšerkez, aga ei tohi käest lasta sobivat juhust, mille saatust ise talle välja pakkus. «Amanmurad on vana,» mõtles ta habet siludes, «auulivanem veelgi eakam — mida Uruk neis leiab? Mina aga olen noor ja ilus mees... Tarvis tüdrukuga vestelda, meelitustega talle ligi pääseda. Ta on üksik, igatseb omaste järele — lahke sõna leiab kiiresti tee ta südamesse. Siis aga...»

Tšerkez pühendas oma plaanidesse Enekuti — hakkaja naine oskas süngi usaldust leida, kuigi tema suhtumine pojasse oli teistsugune kui isasse. Peaaegu iga päev jutustas ta midagi Urukist, Tšerkezi aga huvitas kõik. Valinud tüdruku oma soosingu objektiks, armus Tšerkez temasse märkamatu üha rohkem ja rohkem, hakates mõtlema isegi temaga abiellumisest. Täna pidi ta Enekutiga kokku leppima, et too korraldaks talle tüdrukuga kohtumise.

Tšerkez ärkas vara, lamas mõnda aega ringutades ja mõtatas, miks tal on täna nii ülev meeleolu. Kui see talle meelde tuli, hüppas ta kiiresti üles, astus peegli ette ja pilgutas oma peegelpildile silma.

«Haagitakse, üks pulmaootusest äravaevatud tütarlaps olevat oianud: «Kunas ometi saabub see päev, see kauaoodatud päev!» Aga mida ütlete teie, Tšerkez-ışaan? Kas ohkate samuti tänase öhtu järele?»

Amalgaamitud klaasilt vaatas talle vastu ilus mees magamisest sasitud habeme ja vaevumärgatavate kotikesetega lõbusate silmade all. Mees oli ilmselt enesega rahul, ta kibutas oma korrapärase kujuga kongnina ja naeratas täidlaste huultega, mis rohketest suudlustest veel närtsida polnud jõudnud. Kuid järsku mees peeglis kortsutas kulmu, pitsilisse peegliraami ilmus pikkade tööst puutumate sõrmedega käsi ja kohendas habet. «Miskipärast on habe täna päris turris, aimab vist, et tema päevad on loetud,» mõtles Tšerkez. «Noh, oota, kullake, kohe pesen end lõhnaseebiga, siis õiendan sinuga arved, võid kindel olla, et õiendan, oled oma aja ära elanud...»

Hoovis pesi Tšerkez end hoolikalt. Tuli siis tagasi, võttis habemenõu, silmitses natuke aega oma sinkjasmusta habemega peegeldust ja tõmbas siis äkki otsustavalt, otsekui kartes, et võib ümber mõelda, helkiva teraga üle näo.

Paari minuti pärast oli kõik möödas: alaline isaliku hoolitsuse objekt lebas näotute sorakatena seebivahus. Tšerkez

kohendas vurre, uurides kaua ning mõnevõrra kohmetult oma muutunud nägu. Silus kulme ja ripsmeid, kortsutas otsaesist. Puudutas veel kord habemenõaga vurre, keerutas neid, läks siis ohates peegli eest minema ja heitis voodisse. «Niimoodi, kallid Urukikene,» rääkis ta mõttes kujuteldava tütarlapsena, «mul on nii ütlemlata suur soov sind näha ja sinuga vestelda... Kui inimesel on alati selline soov ja see alati ka täide läheb, ei vanane inimene kunagi... Näed, missuguse ohvri ma sinu pärast tõin — ajasin oma püha habeme maha!»

Tšerkezile meenus seejuures dastaan «Sajatlõ-Hemra», seal ütleb üks noor naine: «Valin endale armsamaks vapra noormehe ilma habeme ja vurrudeta.» Võib-olla naistele tõesti vurrud ei meeldi? Mis seal ikka, ega seegi ole liiga kõrge hind nii ilusa neiu armastuse eest, nagu seda on Uruk. Tuleks ehk vurrudki maha ajada?

Tšerkez astus veel kord peegli ette ja näppis vurre. Ei, vurrud on vist siiski nägusad ega tee teda põrmugi vanemaks. Pigem lisavad näole mehisust. Kas Urukile tõesti säherdused vurrud ei meeldi?

Uks kriuksatas, sisse astus Tšerkezi noorem naine hommikueinega, nägi meest, ahhetas, jõudis vaevalt toidu maha panna ja tõstis mõlemad käed suu juurde.

«Tule jumal appi!... Mis sinuga on juhtunud?...»

Tšerkez vaatas tema poole ja puhkes naerma.

«See on alles imede algus! Oota...»

«Mis isa ütleb, kui teada saab?» Hämmelduse ja umbusuga, otsekui lummatult, uudistas naine mehe paljast lõuga.

«Ah, ei juhtu midagi,» lõi Tšerkez käega. «Küll Allah kuidagi äikesepilved laiali ajab... Ütle mulle parem ühte asja: kas naistele meeldivad rohkem vuntsidega või vuntsideta mehed? Räägi tõtt, ära vigurda.»

«Sa tahad ka vuntsid maha ajada?» Naise üllatus üha kasvas. «Isa teeb niisuguse skandaali, et küll saab!... Sõida kuuks ajaks kuhugi, enne kui veel hilja pole, ja kasvata endale uus habe.»

«Ei, oota!» Tšerkez tõmbas naise ligemale. «Vasta mulle kõigepealt, kas naistele meeldivad vuntsid?»

«Lase lahti... Mul keeb piim üle!...»

«Las keeb! Ei lase, enne kui ütled!»

«Noh, olgu... Kui on vuntsid ja habe!... Lase nüüd...»

«Aga miks on habeme ja vuntsidega parem?»

«Ei tea...»

«Küll tead, kui sa nõnda vastasid! Noh, ütle!...»

Naine naeratas pisut kohmetult, vaatas mehe lõbusatesse silmadesse ja langetas pilgu.

«Kui mees voodisse heidab, kõditavad ta vuntsid ja habe naise kaela...»

«On see siis meeldiv, kui habe sind kõditab?»

«Mitte eriti, aga kuidas sa muidu pimedas aru saad, kas sinu juurde heitis mees või naine? Lase lahti... piim juba kahliseb!...»

Tšerkez hõõrus käsi, haigutas ja ringutas, nii et kondid ragisesid. «Ilus nimi,» mõtles ta. «Uruk... Üksnes see nimi juba võtab südame värisema. Nimi on kena, kuid ta ise on veelgi kaunim... Oh sa mu kuupaistene kaunitar! Nägin sind su sametise purendžiki all — ja kaotasid unehäda ning mõistus hakkas tasapisi tuhmuma. Nagu oleksid sa võtnud mu südame ja peitnud selle oma purendžiki alla... Pole mul enam ei südant, mõistust ega mälu... Isegi söögisu on kadunud! Sulen silmad — näen kaunitari tulemas, teen lahti — seisab ta kui ilmsi mu ees. Terves ilmas pole teist temasarnast, kõik luuletajad... Oot, tegin ja eile Uruki auks salme... Kuhu ma nad panin?»

Uks avanenud veidi.

«Tule sisse, Eneku!» hüüdis Tšerkez. «Ära piilu, midagi huvitavat sa ei näe... Loen sulle parem ühe luuletuse. Kuula!»

Nii kergelt ja sujuvalt ta käib,
kõigel õrnalt puhkab ta silmapaar,
kui kullane kuu tema pale näib,
ta kulmud on pingul ammukaar,

ta hääli on kui laulvad lätteveed,
ta piht — nii nõtkes ja habras on see,
et kus ta ka eales käib oma teed,
ta kerge samm ei puuduta maad.

Kõik oled sa mulle siin taeva all,
rõõm ja valu mu südames sügaval.
Tõmmu sünnimärk, see on nagu kristall,
millest otsatu maailm valgust saab.»

Sel ajal kui Tšerkez luges, seisis Eneku, käsi suu ees, et mitte kogemata ennast naeratusega reeta. Siis manas ta oskuslikult näole imetlusilme ja hüüdis:

«Oi, Tšerkez, kas sa tõesti ise selle toreda luuletuse kirjutasid?»

«Ise jah, Eneku, kerge see polnud, aga kirjutasin,»

lausus Tšerkez rahulolevalt. «Armastus teeb minust veel kuulsa poeedi, sellise nagu Mollanepes¹.»

Enekuti õhkas silmakirjalikult.

«Ülekohtune saatus!... Meie auks pole keegi luuletusi kirjutanud. Näed, pealtnäha oleksin nagu kõigega rahul, aga õnn pole iial täielik, eks ole? Kui mind võõrasse auuli oleks müüdud, võib-olla oleks üks džigitt mind siis prae-gugi Ene-džaniks kutsunud ja minustki luuletusi kirjutanud. Mina aga jäin koduauuli ja lapsepõlvenimi jäigi mulle külge. On see siis meeldiv, kui sind «kutiks»² kutsutakse? Aga mis teha, kui saatus pole sulle ilu andnud. Oled sa ilus, on su nimel alati meeldiv kõla... Kahju, et ilu turult osta ei saa... Aga võib-olla me jääme hiljaks, kui seda välja hõigati, Uruk aga jõudis just parajaks ajaks, ah? Tema auks sa ju oma luuletuse tegid, tunnistada üles!... Õnnelik tüdruk! Mis tal mõelda, mida veel soovida, kui baide pojad, parimad džigitid, on valmis üksteisel tema pärast kõri läbi lõikama!... Jah, ilus ta on, aga näe, mõistust talle sellel turul ei jätkunud...»

«Miks sa nii arvad?» küsis Tšerkez, siludes masinlikult olematut habet.

Enekuti itsitas peenikese häälega.

«Aga sellepärast, et kui mina nii ilus oleksin nagu tema, ajaksin otsekohe sinusugusel tublil noormehel pea segi ja elaksin nagu linnuke oksal.»

«Enekuti, nagu näha, pole sa täna kuigi tähelepanelik. Kas sa minu juures midagi uut ei märganud?»

«Kuidas ei märganud? Nii nagu sisse astusin, imetlen sind lakkamatult. Heitsid koos habemega tervelt kümme aastat turjalt. Oled nüüd seesugune iludus, et teist sarnast annab otsida! Habe tegi sind kuidagi soliidseks, nüüd oled nagu noormees. Võta peegel, vaata...»

«Juba vaatasin... nägin küll... Räägi parem asjalikku juttu!»

«Mismoodi asjalikku... Mis ma siis rääkisin? Täna saate kokku. Kui mina juba lubasin, on asi kindel — tead küll. Seda enam, et habeme maha ajasid, nüüd jääb igal plikal silm peale, mul pole vaja eriti pingutadagi.»

«Kuti-bai, mis sa arvad, kui ma ka vuntsid maha ajaksin, ah? Kuidas sa selle peale vaataksid?»

«Kui maha ajad, eks ma siis vaatan,» muigas Enekuti; sel paksul lipitsejal oli piisavalt huumorimeelt. «Kuula,

¹ Mollanepes (1810—1862) — turkmeeni luuletaja, klassik, on kirjutanud meisterlikku armastuslüürikat.

² Kuti — paks, paksuke.

mis ma sulle ütlen, Tšerkez. Elus on ikka nõnda: tiirutavad baid ja džigitid mingisuguse Uzuki ümber, meelitavad küll sõnade, küll raha ja kõige muuga, tema aga põgeneb illegipärast mingi täiesti kõrvalise noormehega. Miks? Aga sellepärast, et too noormees oskas leida tee tema südamesse, oskas ennast armastama panna. Kui aga tütarlaps armastab, on ta kõigeks valmis. Seda soovitan ma sullegi: meelita tüdruk hea sõna ja hellitustega enda poole, et ta süda sulaks nagu suhkur kuumas tees, siis võid teha, mida soovid — kui tahad, võta naiseks, kui tahad, armasta niisama. Bekmurad-bai ja too teine, see auulivanem, jäävad mõlemad pika ninaga.»

«Aga seda ma just mõtlengi.»

«Kui see nii on, siis kuula, mis ma sulle veel ütlen: tüdrukutele meeldivad alati ilusad, rühikad noored mehed. Sinul, et kuri silm peale ei jääks, on kõike: ilu ja rühti ja...»

«Kuule, Enekuti,» katkestas Tšerkez teda kannatamatult, «mis oleks, kui ajaks õige ka vuntsid maha, ah?»

«Millest ma räägingi,» vastas Enekuti. «Ilma habemeta oled nagu kahekümneaastane džigitt. Ajad vuntsid ka maha — heidad veel kolm aastat turjalt. Kui Uruk sind näeb, hakkab tal kohe pea ringi käima — ole ainult valmis õigel ajal kinni püüdma... Millega ma sind veel aidata saan?»

«Aidata? Keelita Uzukki, et ta nõustuks minuga kõrvalises paigas kokku saama.»

«Noh, seda ma sulle juba lubasin. Selle teen ma napsti ära, see on lihtne. Aga mis edasi saab? Räägitakse, et Uruk olevat Amanmuradiga laulatatud. Kuidas seda asja klaurida?»

«Eh-ee, leidis, millest rääkida! See kõik on tühi asi. Mul on raha... raha... Raha aga võib tappa inimese ja ta uuesti ellu äratada. Seal, kus on palju raha, unustatakse usk, tõde muutub valeks, vale aga tõeks. Kui raha seda tahab, tapetakse sind samal hetkel, kui oma isikliku mehega voodisse heidad — süüdistatakse abielurikkumises ja tapetakse. Mees jookseb ja kisendab: «Tulge appi, mu naist tapetakse!» Aga raha ütleb: «Valetad, see oli armuke, võõra mehe naine.» Ja inimesed usuvad raha, mitte meest. Ta jookseb kaugemale õigust otsima, kuid ei leia seda kusagilt, sest tõde jäi metalli kinni juba sellal, kui vermiti esimesi münte. Tõde otsi kuldmündist! Mujalt seda otsida oleks hullumeelsus. Tõde, usk, võim, au, südametunnistus — see kõik on raha, raha ja ainult raha!... Ei soovita

sul, Enekuti, rahaga võidelda, kõduned jäljetult, ilma et sinust mälestustki järele jääks. Sul pole veel rahaga tegemist olnud, sa ei tunne selle võimu. Kõige suurem ime maailmas on raha. Ta rikub kõiki jumalikke seadusi ja prohvetite õpetusi, suudab purustada kõige tugevamagi abieluühenduse — aga raha meil on! Ja sina veel küsid: kuidas me selle korraldame? Küll me korraldame!»

«Rahaga on tõesti kõik võimalik,» nõustus Enekuti mustade silmade välkudes tõmmus näos. «Rahaga võin endale ahuunidest kalju ehitada! Raha annab mulle alati õiguse. Lähen ahuuni juurde ja ütlen: «Säh, võta see must turban.» Tema nõustub. Ütlen: «Ei, see valge.» Ja jälle nõustub ta, et see on valge. Kaljuga on ju täpselt samuti: hõikad talle midagi, ja tema toob sulle su hüüde tagasi, eks ole? Kui mul raha oleks, nuputaksid kümme noort džigitti minu auks luuletusi ja laulaksid neid dutaari saatel ööd kui päevad. Ei, Tšerkez-džan, raha jõudu ma tunnen!»

«Kiitus sulle, Kuti-bai, au ja kiitus!» naeris Tšerkez. «Teadsin ammugi, et oled arukas naine. Sellise tüdrukutirtsu nagu Uruk kastad sa vette ja tõmbad sealt kuivalt välja.»

«Looja ei koonerdanud minu juures mõistusega, ei teinud ülekohut... Oi, missugune ilus sõrmus teil on, Tšerkez-ışaan! Kas see maksab palju? Mina oma vaesuse juures ei suudaks ilmaski sellist osta...»

«A-a-a... Olgu see sulle väikeseks tasuks, Kuti-bai! Suurem tuleb siis, kui tütarlapsega asja korda ajad...»

Tšerkez võttis lausahtlist rahapaki ja viskas selle hooltult Enekutile. Too sirutas küll käed välja, kuid ei tabanud, rahad pudenesid vaibale. Tānusōnu pobisedes roomas Enekuti nagu suur must ämblik mööda vaipa, korjas rahad välkkiirelt kokku ja pistis siis põue, salataskusse. Tema nägu lõi veel rohkem läikima.

«Räägi, Tšerkez-džan, mida Uruk-džemalile edasi öelda?»

«Ma ju rääkisin juba!... Korralda mulle kohtumine temaga. Hiljem veena teda, et ta teataks, kui temalt küsitakse, et ta ei taha kusagile minna ja abiellub ışaan Tšerkeziga, see tähendab minuga. Ütelgu, et teda pole kellegagi laulatatud ja et see kõik on Bekmurad-bai väljamõeldis. Ülejäänud on juba minu asi. Isa raha ja Allahi abiga saan komistamata hakkama nii võimude kui šariatiga... Ja ongi kõik!»

«Noh, kui sa enam midagi ei lisa, siis tea, et pool su ülesandest on täidetud: juba täna võid tütarlapsega rää-

kida, ülejäänud eest hoolitsen ma hiljem,» teatas Enekuti ja väljus.

Üksi jäänud, käis Tšerkez mööda tuba, nautides juba ette kaunitar Uzuki palavaid suudlusi, istus siis peegli ette ja ajas vuntsid maha. Vaat nii on palju parem, mõtles ta. Oh armastus... armastus... Armastus on maailmas kõige tugevam, kõige magusam ja kõige kibedam... Armastuse pärast kukkus Tahīr jõkke ja kannatas Zuleiha, Garip¹ hulkus seitse aastat võõrsil ringi ja arukas Šahabass, kes armastuse mürgikarika põhjani jõi, ütles, et parem surra, kui armuväge proovida. Mitte kedagi pole ta säästnud. Tuleb minulgi see läbi teha... Peab ainult järele mõtlema, kuidas kõige paremini ja ilma lärmita kõikidest võistlejatest lahti saada. Lähaks õige oma ahuunilt nõu küsima, ta on tubli vanamees... Ja rahakest armastab ta ka...

Ahuun, kes oli parajasti oma raamatutesse süvenenud, vastas Tšerkezi tervitusele võrdlemisi hajameelselt, tõstis siis pea ning jahmatas.

«Mis see siis tähendab?! Kelle nägu sa nüüd oled! Kus sa habe on?»

Aukohale istunud, puhkes Tšerkez naerma.

«Arge pahandage, mu ahuun... Nagu veidikenegi midagi juhtub — pistate kohe söimama. Ei maksa nii range olla...»

«Oh sa üleannetul!... Miks sa habeme maha ajasid, küsin ma? Kelle nägu sa nüüd oled? Mis isa-ema ütlevad, kui näevad?»

«Habe kasvab jälle,» sõnas Tšerkez leplikult, sinist sajalist märkamatuult mööda vaipa ahuuni poole lükates. Too kõõritas, tõmbas raha samuti märkamatuult endale istmiku alla, pobises palve, tõstis mõlemad käed suu juurde ja ütles «aamen».

«Niisugune lugu, mu ahuun,» kaebas Tšerkez, «lausa skandaalne lugu... Tahan teiega rääkida. See tüdruk, kes mu isa hoole alla anti, ta ei ole mitte kellegagi laulatatud. Bekmurad-bai räägib, et ta olevat laulatatud tema vennaga, kuid ma tean, et ta valetab, tüdruk pole kellelegi oma nõusolekut andnud. Seda teatas mulle isamees ise... Nii et kui tütarlaps selleks soovi avaldab, kas ma võiksin siis ennasõu temaga laulatada?»

Ahuun oli arusaaja mees, ta vaatas Tšerkezile üle prillide otsa ja tema hallide kulmupuhmaste all vilksatas naeratus.

¹ Tahīr — Mollanepesi dastaani «Zohre ja Tahīr» peategelane; Zuleiha ja Garip on tegelaskujud idamaistest legendidest.

«Võid küll, kui asi on nii, nagu sa ütlesid.»

«See on nii, mu ahuun, võin isamehe enda ja ta kaaslased tunnistajateks tuua! Ütlesin teile õigust... nii nagu asi oli...»

«Ja mis sul veel südamel on? Võib-olla on mõni tõelapsuke teelt ära eksinud?»

«Te loete lausa mõtteid, mu ahuun! Mul on tõepoolest teile veel üks... üks küsimus! Kui tütarlaps nõus ei ole, kas ei saaks te siis teda talismanide abiga minu poole meelitada?»

«Sellega on teil parem oma isa poole pöörduda — isaan Seidahmed on meister igasuguseid talismane valmistama... Muuseas, kuidas ta teie kavatsuste peale vaatab? Tütarlaps usaldati tema hoolde, teie aga kavatsete teda alt vedada. On see siis hea?»

«Mis on üldse hea?» muutus Tšerkez tusaseks. «Kas Bekmurad-bai tegi hästi, kui tüdruku vägivaldselt ära viis? Kui meie käitumine pole parem, siis vähemasti halvem ka mitte.»

«Mis seal ikka, meie ei saa teile midagi ette kirjutada,» sõnas ahuun, «tehke nii, nagu tahate... Ainult habeme ja vuntsid ajasite ilmaaegu maha.»

Tšerkez tõusis.

«Kasvavad jälle, mu ahuun! Kõike seda tehakse tüdruku pärast... Kui ta endale saame — laseme kasvada nii vuntsidel kui habemel ja kõigel, mis vaja.»

*

Pilvitus sügistaevas särasid eredad tähed, kuud ei olnud. Külas valitses vaikus, vaikis ka isaan Seidahmedi suur hoov. Need, kes magada armastasid, olid ammugi unehõlmas, juba pugesis voodisse ka hilinejad. Üksnes Tšerkez seisis kerges siidhalatis üksiku erakla juures, värisedes öisest niiskusest. Väle Enekuti oli selle erakla hoolega puhtaks pesnud ning ahju kuumaks kütnud. Kuid Tšerkez ei läbenud soojas toas istuda. Ta astus õue ja vahtis Uzuki ootel ahnelt pimedusse, kuulatades iga krabinat.

Lõpuks kostsid rutakad sammud, vilksatas ähmane vari. Tuleb, kallid, kiirustab! Näe, sammud jäävad järjest lähemaks, närveerib — see on ju loomulik. Ei tõsta pead, mu kullake, ei taha esimesena reeta oma tundeid...

Erutust maha surudes astus Tšerkez tulijale vastu, võttis naisel õrnalt õlgade ümbert kinni. Tema häälest kostsid kudrutavad noodid.

«Sa tulid, kallid?»

«Tulin,» vastas Uzuk nohinal, Enekuti häälega. «Ainult plikat ei saanud tuua...»

«Ptüi, kurat!» sülitas Tšerkez. «Oled see sina, Enekuti?... Mis sa hiilid nagu varas? Sa, naine, jäta naljad! Ma pole mõni teriakitõmbaja, kes end lolliks suitsetab, nii et tal on ükstapuha, kas kallistab huuri või punase taguotsaga pärdikut, keda belutšidest komejandid mööda auule veavad! Mina ei luba endaga naljatada! Võin ise nõnda naljatada, et mõnel naljaisu hoopis kaob!...»

Nuuksudes astus Enekuti pahase Tšerkezi järel pühakambrisse.

«Mis ma teha sain!» õigustas ta ennast. «See vastik Ogulniazik aina istub ja istub tema kõrval nagu naelutatud! Minu õnnetuseks on nad sõpradeks saanud... Nüüd ei lahuta neid enam veegagi — lobisevad ja lobisevad, aga millest? Niisama, tühjast-tühjast... Noh, kuidas ma teda siis toon! Näh, võta oma raha tagasi... midagi ei tule välja... olen selliste asjade jaoks vist vanaks jäänud...»

«Olgu,» leebus Tšerkez, «pane ära... Mis mul sellest rahast... Mõttele parem midagi välja... Peaks ehk Ogulniaziku meie plaanidesse pühendama, ah? Teda kuulab Uzuk kohe; nad ju sõbrustavad, nagu sa räägid.»

«Mis sa nüüd! Mis sa nüüd!» vehkis Enekuti käega. «Sellele tuisupeale, Ogulniazikule, ei või mingeid tõsiseid asju usaldada. Ta kannab otsekohe isaan-agaale ette... Sellest ei tule midagi välja!...»

«Mis siis saab?» küsis Tšerkez abitult.

Enekuti nuuksatas, jäi mõttesse ja hüüatas äkki rõõmsalt.

«Leidsin!... Leidsin!... Oota... kohe... Toon ta siia!» ja veeres kui kera pühakambrist välja. Välgukiirusel sibas ta Uzuki kibitka juurde ja liibus vastu uksepragu: jumal tänatud, Ogulniazikut ei ole! Enekuti tõukas ust, vajus kibitkasse ja haaras tütarlapsel käest kinni.

«Lähme... Tõuse kähku!... Sind oodatakse!...»

«Mis juhtus?» küsis Uzuk erutatult. «Kuhu me läheme?... Kes mind ootab?...»

«Tõuse juba!» sundis Enekuti hingeldades. «Too noormees saabus... See, kellele sa eidega terviseid saatsid.»

«Oi, mis sa nüüd!» Uzuk hüppas jalule. «Kus ta on?! Lähme rutem!...»

Enekuti kannul tormas ta kiiresti läbi hoovi, jooksis pühakambrisse ja kangestus noort isaan Tšerkezi nähes. Järgmisel hetkel sööstis tüdruk ukse poole, kuid pörkas

vastu pehmet kera ning paiskus tagasi: paks Enekuti pööras teist korda võtit lukuaugus.

«Teie meeldiv välimus on tütarlapsele paslik!» ütles Tšerkez. «Avage oma nägu ja vaadake mind: võib-olla on minugi välimus noormehele paslik?»

Sõnagi lausumata tormas Uruk akna juurde, rebis kardina eest, kuid vaevalt oleks ta kitsast pilust läbi mahtunud, pealegi oli akna ees raudvõre. Tütarlaps sosistas ahas-tuses:

«Mu jumal... on siin isaanide maja või maa-alune vangikong? Kuhu on mind toonud mu kibe saatus?»

«Mitte kibe saatus, vaid magus õnn tõi teid siia,» naeris Tšerkez.

«Loomulikult!» haaras Enekuti teenistusvalmilt jutuotsa. «Ustav mees pakub sulle, tüdruk, oma abistavat kätt! Miks mitte usaldada oma saatust ustavale inimesele? Otsemaid oled kõikidest hädadest lahti ja sinu peale langeb õnnelinnu vari...»

«Aga sinule, sa mustalõustaline kupeldaja, langegu see maja kaela!» pareeris Uruk vihaselt. Kuid Enekuti, nagu teada, oskas selle, mida ta kuulda ei tahtnud, kõrvust mööda lasta.

«Oi, Uruk-džemal,» laulis ta, püüdes oma inisevale nina-häälele pehmust ja soojust lisada, «miks sa vihasad? Kaks võimsat sugukonda veavad sinu pärast vägikaigast... sellel heitlusel ei paista otsa ega äärt. Veavad su Ašhabadi suurde kohtusse, sunnivad võõraste ees nägu paljastama... Kas sulle sellest häbist veel vähe on, mida sa juba tundsid?»

Uruk rebis näokatte maha ja pöördus vihaselt taganeva Enekuti poole.

«Las veavad! Vedagu kas või teise ilma! Teil pole vaja mind haletseda!... Ja teil samuti mitte,» ütles ta Tšerkezile.

Ei, see polnud enam endine Uruk... Tagasihoidliku, argliku tüdruku, kes vähimalgi põhjusel häbelikult punastas, oli metsik hobu karmidesse kaugustesse kandnud ja kusagile stepijäärakusse heitnud. Mõneks hetkeks ilmus ta veel suurde saali, punase sametiga kaetud laua juurde — et siis alatiseks kaduda. Tütarlast ei ole enam, kadunud on tema kerged jäljedki kastemärjas rohus, uute jahedate hommikute niiskus on need kustutanud... On naine. Vaevatud, kannatav, kahtlev, tulvil vihkamist. Argust temas pole — on vaid tige, meeleheide; kadunud on piinlikkus põliste seaduste ees, hinges pakitseb jõuetu väljakutse

julmale, halastamatule maailmale! Kuid ta on ilus oma vihas, see naine! Tema suured silmad põlevad heledamalt kui taevatähed ja pühad lambid, tema kannatustest ja meelepahast kahvatunud näost õhkub lumtavat õrnust...

«Ärge rutake...» ütles Tšerkez erutusest kähiseva häälega. «Mul on teile üht-teist ütelda... Seejärel lasen teil rahulikult minna...»

«Sinuga, isaan, pole mul millestki rääkida.» Uruk tõmbas vihaselt ust. «Ma ei tulnud siia selleks, et sind kuulata.»

«Kuid kuulata teil siiski tuleb.» Tšerkez näitas talle Enekuti käest võetud võtit. «Raudsest lukust te jagu ei saa... Rahunege. Ma ei plaanitse halba. Ütlen ainult mõne sõna — ja ongi kõik.»

Pinge andis järele ja Uruk tundis, et ta ei suuda — tee, mis tahad — pisaraid tagasi hoida. Ta pöördus kõrvale ja tõmbas purendžiki üle pea.

«Ärge katke oma palet!» palus Tšerkez. «Lubage seda veidigi imetleda... Teie imekaunis süda peegeldub teie näos!»

«Süda pole satšakk — igaühe ees seda laiali ei laota,» vastas Uruk kumedalt.

«Rääkige, rääkige veel... Teie hää! on nagu aia- kos-
tev ööbikulaul...»

«Kellele laul, aga kellele — mürk...»

«Ükskõik! Teie kätest, mu armastatu, olen valmis vastu võtma igasugust mürki... Mürk muutub minu jaoks elus-
tavaks rüüpeks!»

«Ära nimeta mind nõnda! Sinu armastatud istuvad su kodust!»

«Tütarlaps, miks sa noormeest niimoodi piinad...» meelitas Enekuti Urukile lähenedes.

«Käi eemale, kõlvatu elukas!» Uruk tõukas Enekutit nii tugevasti, et too soigudes vastu seina lendas. «Tehke uks lahti!... Või ma lõhun selle maha!» Ja tütarlaps hakkas rusikatega vastu lukustatud ust trummeldama.

Tšerkez pahvatas naerma.

«Halastage oma kätele, mu lilleke! See uks pole seda väärt, et te teda puudutaksite... Tonksake parem mind oma rusikakesega — iga löök oleks mulle kuninglikuks kingituseks...»

Uruk surus näo meeleheites vastu karedaid laudu.

«Noh, vaadake mind ometi, ärge tõrkuge.» Tšerkez sikutas teda näokatte servast. «Igal juhul hoian teid selles

kibitkas hommikuni... Ega te ometi ei soovi, et teid nähakse siit hommikul väljumas?»

Uzuk ei vastanud. Tšerkez rääkis õrnalt ja läbematult:

«Mu kaunitar, ma pole mõni torkiva habemega Amanmurad, kes aastatelt üle viiekümne. Olen vuntside ja habemeta noormees, sinu eakaaslane. Vaata kas või ühe silmaga, kust leiaksid sa ilusama džigiti kui mina?»

«Mul pole ilusaid vaja,» vastas Uzuk, nagu endiselt seina poole. «Kiideti mao ilu, tema aga pritsis kõik mürki täis.»

«Olen ma siis sinu arvates madu?»

«Mao eest võib ära joosta... Aga teie eest ei pääse jooksu...»

«Sa pole õiglane, mu lilleke... Ava oma imekaunis näoke... Su silmad on nagu džeraanil — keegi pole sulle seda öelnud!... Vaata mulle otsa...»

«Aga kas teie lasite mul seda vaadata, keda mina oleksin tahtnud?»

Tšerkez sai aru tütarlapse sõnadest, kuid teeskles taipamatust ja pöördus Enekuti poole...

«Te kuulete, mida see kaunitar räägib? Ta ei teagi, mis asi on armastus... Tema süda on nagu väike rumal linnupoeg, kes pesast välja piilub ja kardab maa peale kukkuda. Ta ei aimagi, et tal on tiivad, mis aitavad lendu tõusta... Ja sellele tütarlapsele tahtsin ma armastust avaldada!...»

Samas vaimus rääkis Tšerkez veel kaua, Uzukiile aga kangastus lilleheites aas, ta tundis lillede kästemärga hingust, kuulis Berdõ lahket, erutatud häält — ja vaiksete niredena voolasid pisarad üle ta põskede. Kurjad inimesed hävitasid, mürdsid ta elu nagu teeäärse oksa. Ja ei viska seda kõrvale, vaid muudkui tallavad sellel, veel on neile, täitmatuile, vähe! Kas tõesti on maa peal igavesti nõnda? Kas tõesti ei või tütarlaps oma väljavahitule iialgi armastust avaldada, ilma et inimesed selle ära keelaksid, hukka mõistaksid? Kõik kiskjad, kõik loomad valivad vabalt endale paarilise — isegi emaeasel jookseb talle vastumeelset isasest eemale... Aga ehk saabub kunagi vaba elu? Ehk meenutab siis tütarlaps, enne kui suudleb oma armsamat, kaastundega neid kaugeid, ammuseid sookaaslasi, kes olid kõige lihtsamast inimlikust õnnest ilma jäetud?...

«Te ei kuulagi ju mind! See on lihtsalt ebaviisakas...» Uzuki sõnatust tardumusest julgust saanud Tšerkez haaras tütarlapsel ümber kinni, Uzuk rabeles järsult lahti, kummardus ja võttis jalast kinga. Terav, rautatud konts riivas

Tšerkezi meelekohta. Too pörkas tagasi, kriimustatud kohast kinni haarates.

«Ära puutu, või muidu saad vastu pead!... Jutt jutuks, aga kätele ära voli anna!...»

«Hüva.» Tšerkez pühkis käega laubalt verepiisad. «Hästi... Ma ei tule ligemale... Kuulake, mis ma teile ütlen; kui te nõustute minuga abielluma, saate vaipadega kaetud kaheksatiivalise valge kibitka perenaiseks... Ärge arvake, et ma teid vallatuse pärast siia meelitasin. Mul on kõige paremad ja tõsisemad kavatsused — tahan teiega abielluda... Hakkate istuma siidist palaasidel, udusulepadjad pea ja jalge all. Tamdõri ja lõunaga pole teil muret, ka vesi tuuakse kannuga kätte. Kõik, mida süüa või juua soovite, on teie käsutuses... Elate juba üle kuu meie hoovis ja teate, et olen väga rikas, ma ei peta teid. Saate palju siidkleite ja ma käsin tuua peeglitega kapid, et te võiksite imetleda oma ilu. Igasugused ehted — kullast, hõbedast ja kalliskividest — on teie käsutuses. Teie mureks jääb avada kõlisev raudkast patsi külge seotud võtmega ja mulle sealt natuke raha anda, kui tarvis on... Noh, ja... mõnikord mulle lahkelt naeratada — need on kõik teie kohustused... Palun teid, Uzuk-džemal, võtke mu sõnu tõsiselt. Ma pole mingisugune Amanmurad või auulivanem Mered. Te meeldite mulle väga, kui tahate tõtt teada, ma armastan teid. Minu ettepanek on läbi mõeldud ja kaalutud. Kui teist valge kibitka täieõiguslik perenaine saab, ei tarvitse teil enam mingit kohut karta. Rahadega paneme kinni kõikide ktsakõride suud...»

Tšerkez vakatas ja tõmbas hinge. Tal oli oma jutuga tõsi taga ja ta uskus ka ise, mida rääkis. Silmitsedes tütarlast, kes sõnatult musta kinga peos hoidis, lisas ta:

«Kui teid häirib, et mul on juba kaks naist, siis need naised on äärmiselt heatahtlikud ja võtavad teid rõõmuga oma perre... Aga ma võin ka... kui te seda soovite... lõpuks võin ma öelda ka «talakk» — anda nad vabaks... Nüüd on teie kord otsustada!»

See, mis Tšerkez ütles, oli küllaltki ebatavaline, kuid Uzuk ei jõudnud veel mõtteidki koguda, kui Enekuti juba suurest üllatusest käsi kokku lõi.

«Näed nüüd, mu laps! Sa mu silmatera! Sinu taevased soovid täituvad maa peal! Millest inimene veel unistada võib!... Anna nõusolek, Uzuk-džemal, anna otsekohe nõusolek! Õnnelind istus sinu pea kohale!...»

Paksukese vahustuskisa kutsus otsekohe esile vastureaktsiooni.

«Jää vait!» urises Uruk tagedalt. «Kupelda oma tütart, kui soovid talle niisugust õnne. Las tema läheb kaheksatiivalise kibitka perenaiseks, minule pole midagi vaja...»

«Noh, siis olen vait!...» tegi Enekuti solvunud näo. «Sulle soovitakse head, sina aga perutad nagu mõistmatu vasikas, pöörad saatusele selja...»

«Olgu ta neetud, see minu saatus! Tema külge on juba nii palju rämpseid käsi pühitud, et ühegi veega enam puh-taks ei pese...»

«Noh, olgu, ma vaikin... vaikin... Võin hoopis ära minna.» Enekuti suundus ukse poole. Kuid Uruk, kes oli unustanud, et võti on Tšerkezi käes, lausa viskus tema juurde ning tõukas ta kõrvale...

«Ei, ei lähe! Koos tulime siia, koos ka läheme ära! Üksi ei astu sa sammugi!...»

Tšerkez, kes selle stseeni ajal tütarlast varjamatu imet-lusega oli jälginud, astus nüüd suure, sepistatud võtmega ukse juurde.

«Minge. Ma ei taha teid rohkem kinni hoida, aga olen kindel, et kui järele mõtlete, võtate mu ettepaneku vastu... Kui aga mitte, siis mõjutan teid talismanidega, pidage meeles!...»

Ogulniazik seisis keset kibitkat ja vahtis arusaamatuses ringi, kui ärritatud Uruk sisse tormas.

«Oh, õeke! Kus sa olid?... Mis juhtus?...»

Uruk langes sõnatult košmaale ja puhkes nutma.

Ogulniazik istus tema kõrvale, silitas pead ja päris kaas-tundlikult: «Mis sinuga on, armas?... Ütle siis ometi...» ja hakkas lõpuks samuti nutma. Mis seal imestada: Ogul-niazik oli oma õnnetust sõbrannast vaid veidi vanem, aas-tate vahet polnud peaaegu tundagi, pealegi olid läbielatud katsumused Uruki tugevasti täiskasvanumaks muutnud.

«Ära nuta... õeke,» palus Ogulniazik nuuksudes ja lap-selikult nina luristades. «Ära nuta... armas... sa teed haiget... nii endale kui mulle... Nutame siis... nutame siis koos, eks?»

«Olgu,» nõustus Uruk ja tõusis istuli; pisarad olid veidi kergendust toonud. «Jätame parem nutu... Püüad küll pisaraid tagasi hoida, aga kuidagi ei suuda. Pitsitab südant, lihtsalt ei jaksa kannatada!... Aga kui nutad natuke selle kõrval, kes sinust aru saab ja su õnnetust jagab, on kohe kergem... Aitäh sulle, armas õeke!»

Nagu kaks väikest ja nõrka loomakest istusid nad mõnda aega vaikides, tihedalt külje külje kõrval, kumbki oma mõt-teid mõlgutades. Siis hakkas Uruk vaikselt rääkima:

«Sina, kallid õeke, ütled, et ära nuta. Kuid see, mis juh-tus, paneb lausa karjuma! Olen ju minagi inimene, inimese sünnitatud... Olid mulgi oma rõõmud, oma soovid ja unistused. Oli mulgi oma uhkus ja väarikus nagu kõikidel teistelgi... Kuhu see kõik kadus? Kus on minu ilu ja puh-tus? Kõik hävitati... tallati jalge alla... Midagi ei jäänud järele, paljalt väline kest ja hing... Ja seegi niidiga kae-las... Vaatan ennast kõrvalt — nagu koertele visatud vana sanats. Ja iga koer rebib ja tirib sind nagu soovib, lohistab järele... Kuula, vaevalt olid sa välja läinud, kui see isaa-nide nuuskur, Enekuti, siia jooksis. Ütles, et lähme, õnne-tus on juhtunud. Viis mind tollesse üksikkambrisse, mil-lest räägitakse, et seal olevat kodukäija...»

«Ei või olla!» ahhetas Ogulniazik. «Ja sina läksid?»

Uruk naeratas.

«Ära muretse, õeke... Seal polnud mingeid kodukäi-jaid, vaid istus üks noor isaan — Tšerkez. Arvan, et nemad kahekesi Enekutiga mõtlesidki selle kodukäija välja, et inimesed sellesse üksikkambrisse minna ei julgeks ja neil mugavam oleks seal oma asju ajada.»

«See on tõsi!» Ogulniazik surus end rõõmsalt sõbranna vastu. «Kuula, mis ma sulle räägin...» Jäi siis äkki vait, nagu oleks mingi aimus teda kohutanud, ja päris väga vaikselt, väriseva, kaastundest katkeva häälega: «Ega tema... Tšerkez... sind ei puudutanud?»

«Proovigu ainult! Isa pääses tal kergelt — olin haige. Aga tolele oleksin alles näidanud!...»

«Misjaoks ta sind siis ootas?»

«Ah misjaoks... Ütlesin juba, et iga hulkuv koer tahab mind vedada nagu vana sanatsi... Ja Tšerkez samuti. Ütleb, et armastab mind, et tema olevat noor ja rühikas — abiellugu ma temaga. Kukkus kiitlema, et ehitavat mulle kuldse kibitka ja andvat oma rahalaekad minu kätte ja ostvat siidkleite... Kõik kirbud on ju ühesugused — kõik mustad, kõik kargavad ja kõik katsuvad hammustada...»

«Noh, ja sina?»

«Ütlesin, et hoidku koos oma siidiga eemale. Hakkas ahvardama: lubas talismanidega ära nõiduda... Oh, õeke, õeke, pääseks ometi juba rutem sellest sopast!...»

«Ära kurvasta,» ütles Ogulniazik Urukki emmates. «Läheb mööda. Sa ei tea veel pooli asjugi. Inimesed sõida-vad siia austusvärinaga — siin on ju pühad paigad, siin elavad pühad mehed. Pühad mehed aga teevad niisuguseid tempe, et kõrvad jäävad kurdiks ja silmad pimedaks... Ja sellest ei tohi iitsatadagi. See alatu Enekuti saab nagu

õhust kõik teada, jookseb otsekohe oma püha isa juurde ja laob ette. Mis ta ei kuulnud, selle paneb ise juurde, ja siis olgu jumal sulle armuline...»

«Vastik naine!» sõnas Uruk tülgaustvärinaga.

«Jutustan sulle temast veel! Seesama üksikkamber, kus kummitab kodukäija, tead, kunas see tekkis? Õigemini, kunas sinna kodukäija tekkis? Aastat kolm tagasi!... Toodi siia üks noor naine. Pikka kasvu, ilus, mustasilmne — silmad lausa põlesid! Lühidalt, sinust mitte kehvem, selge silmarõõm... Toojad rääkisid, et olevat langetõbine. Mis langetõbine! Õitsva tervisega naine, aga tembutab: anti mingisugusele pimedale, küürakale ja rumalale vördjale naiseks. Eks sellest need langetõvehood algasidki... Kuula, mis edasi sai... Toosama Enekuti viis naise kõige äärmis-
sesse üksikkambrisse — siis seal veel kodukäijat ei olnud — ning tegi Tserkeziga tuttavaks. Ja kõik — langetõvehood olid kadunud. Üksikkambrisse aga tekkis kodukäija. Naine söidab nüüd iga aasta meie juurde. Elab kaks-kolm kuud, ja on jälle terve... Kuidas ma, rumal, ometi varem ei taibanud, et Tserkez ja Enekuti kodukäija selleks välja mõtlesid, et too üksikkamber alati tühi oleks! Aga niipea, nagu sa rääkisid — korrapealt sai kõik selgeks!... Kuid proovi ainult kellelegi ütelda — ja su päevad on loetud... Vae-
sed jumalaorjad! Toovad oma naise ja tütreid ning jätavad rahuliku südamega siia...» Ogulniazik lõi käega.

Uruk oli loomulikult juba taibanud, mis pühad paigad need olid, et nii isaan ise kui ta poeg on võllaroad ja petised. Kuid see, mis ta Ogulniazikult kuulis, ületas kujutlusvõime piirid. Nii jultunult ja häbitult usupühadust ja prohveti poolt antud seadusi jalge alla tallata! Ja äike ei raksatagi nende kohal ning maa ei neelagi pühaduse rüvetajaid... Kas sellisel juhul on üldse olemas usku? Või prohvetit?! Mispärast ta siis ei näe, et ta teenrid iga päev tema üle irvitavad, teda pilkavad ja häbistavad! Miks lepib ta vaikides mõnitustega? Või pole tal küllalt jõudu, et seadustest üleastujaid karistada?... Rahvatarkus ütleb: «Kui Allah ei aidanud, ära prohveti peale looda.» Miks siis Allah vaikib! Prohvetit solvates solvavad inimesed ka jumalat ennast, tema aga talub kõike vaikides. Võib-olla on ka Allah inimeste ees võimetu?...»

Seesugustest mässulistest mõtetest hakkas Urukil pea ringi käima. Ogulniazik aga oli vahepeal asunud jutustama endast. See oli kurb jutt väikesest, vanemateta jäänud tüdrukust, kelle kauged sugulased isaan Seidahmedi hoolde usaldasid, nagu omapärase ohvri jumalale. Tüdruk elas

isaani peres nagu lihane laps, kuna peremehe naine temasse väga hästi suhtus ja ka peremees ise aeg-ajalt väikesele «ohvrile» tähelepanu osutas.

Seitsmeaastaselt pandi Ogulniazik kooli. Küllap olid need tema elu parimad aastad. Aga niipea, kui ta suuremaks sirgus ja patse põimima hakkas, võttis isaan ta sedamaid oma medresesse. Tütarlaps ei märganud selles midagi iseäralikku. Tõsi, ta juba teadis, et isaan pole ta isa, kuid pidas ennast sellegipoolest perekonnaliikmeks. Ja kuna ta oli vaimulikust perekonnast, õppis ta loomulikult ka vaimulikus koolis. Sellepärast ei pannud ta imeks, et ahuun andis talle tunde teistest eraldi, omaette, kuigi medreses oli palju õpilasi.

Arukas, õpihimuline tüdruk haaras kõike lennult nagu lööke kihulasi. Ta õppis ilusasti kirjutama, oli hea mäluga, lugemisse aga kiindus nõnda, et istus poole ööni oma kambri raamatute taga ja kibitkasse läks vaid magama.

Nõnda kestis see seniajani, kuni ta isaani õuel noort Klõtšli kohtas.

«Saad aru, õeke, ta oli selline vaikne, tagasihoidlik poiss. Koolis olime istunud temaga kõrvuti... Vahepeal aga oli temast nii huvitav noormees saanud ja ma märkasin, et ta kogu aeg mind piilus, ükskõik, kus me ka ei kohtunud...»

«Ja sina teda ei piilunud?» aasis Uruk.

Ogulniazik tegi pahase näo.

«Pilgata tahad? Olgu — eks pilka siis!» Kuid ei pidanud vastu ja hakkas ise esimesena naerma. «Oh, õeke, misugune noormees see oli, missugune noormees!... Ja kuidas veel piilusin! Kuula edasi...»

Edasi läks kõik targa emakese looduse igipõlist rada. Kohtusid kaks ilusat, noort ja tervet inimest. Seal, kus teras ja tulekivi, on säde vältimatu. Ja säde süttis. Klõtšli kirjutas tütarlapsele armastuskirja ja torkas selle pühakambri ukse alla. Tüdruk lugemise kirja läbi. Kas on vaja rääkida, et järgnes uneta öö, täis ähmaseid, rammestavaid unelmaid? Kas on üldse vaja rääkida, et järgmisel päeval kangastusid talle raamatulehekülgedel üksnes armsama kirjaread?

Neiu kirjutas vastuse, pannes kirjakese määratud kohta. Ohtul leidis ta samast juba uue kirja.

Kui liiga palju saksauuli lõkkesse loopida, lööb see talumatu kuumusega leegitsema — kas hüppa tulle või hoia eemale. Kaheksateistaastased ei oska eemale hoida — ühes kirjas teatas Klõtšli, et ta saadab kosjasobitajad. Need

võeti viisakalt vastu ja soovitati neile sama viisakalt mujalt pruuti otsida.

Tütarlaps ei saanud jälle öösel sõba silmale. Unelmaid enam polnud — oli jäänud üksnes meeleheide ja meretäis pisaraid. Keegi koputas lukustatud kibitkauksele, kostsid paluvad ja nõudlikud hääled...

Kuid Ogulniazik polnud harjunud nii kergesti alla andma. Kui vesi üle pea ulatub, kas pole siis ükskõik, kas seda on vaksa jagu või sada korda rohkem. Kui teda heaga ei antud armastatud mehele, rikuti sellega koraani õpetus-sõnu: «Oma tütar anna sellele, keda ta armastab.» See aga tähendas, et temagi võis tänulikkusest lahti öelda; seejuures aga on inimlikest seadustest lihtsam üle astuda kui jumalikest.

«Asi kujunes nii, õeke, et me Klõtšliga otsustasime põgeneda. Olime juba kõiges kokku leppinud, päevagi kindlaks määratud — ja siis sai see alatu Enekuti meie jälile: avastas koha, kuhu me oma kirju peitsime... Ta võttis mu kirja ja jooksis muidugi kohe oma püha isa juurde. Kiri oli küll ilma allkirjata, kuid oli selge, et selle oli kirjutanud tütarlaps. Aga missugune tüdruk isaan majas veel kirjutada oskas? Pealegi tundis isaan mu käekirja väga hästi... Mu õnn varises kokku nagu kindlusetorn, mida yesi on alt uuristanud. Lendas pihuks ja põrmuks!... Veel samal öhtul laulatati mind isaaniga — ja minust sai tema teine naine.»

«Neelaku maa selle neetud Enekutil!» pahvatas Uruk. «Alatu lurjus!... Kärnkonna sigitis!... Räpane lojus!...»

«Jaa... temale ei tahaks küll midagi head soovida,» nõustus Ogulniazik nukralt, mälestused olid tema meele kurvaks teinud. «Rikkus terve mu elu... Isaan on samuti paras hani! Kui ta just vanaisaks mulle ei kõlba, siis isaks küll kindlasti, pidasin nende peret omaks, aga ei temal olnud sellest sooja ega külma... Kas mul kerge on tudike-sega jännata? Armas õeke, olen ju vaid kahekümnene!... Näed ise: mispoolest minu saatust sinu omast parem on...»

«Nähtavasti oli nõnda ette määratud...»

«Ju vist...»

«Saatust...»

«Saatust, õeke Uruk-džemal, ikka see alatu saatust!... Kui õnne ei ole, komistad ölekõrre otsa ja lööd pea lõhki.»

«Kuuled, aga võib-olla polekski sind isaanile antud, kui te Klõtšliga poleks põgeneda kavatsenud?»

«Ei, mu armas. Igal juhul oleks. Isaan oli mu juba ammu ära märkinud ja enda jaoks hoidnud. Miks ta muidu mind

medreses õpetama hakkas? Kas jumalale meeleheaks? Vana sokk lihtsalt ei söandanud seda mulle öelda — nähtavasti oli halativoltidesse takerdunud veel väike tükike südametunnistust... Olgu, jääme magama, õeke, varsti on hommik...»

KUIDAS KATEL, NÕNDA KAAS

Marõ vaksali lähedal asub massiivse rohelise värava taga ilus kahekorruseline euroopalik maja. Möödkäijad võivad selle teise korruse rõdul sageli näha turkmeene, kes on karvamütsid maha võtnud ja teed joovad.

Täna käib maja ümber hoovis elav askeldamine. Neli naist sagivad nagu meele, neid kihutavad tagant pere-naise hõiked, kes ise rahmeldab teistega võidu. Ruudukujuline hoov pole suur — selle pindala ei ületa poolt tanappi¹. Naised ei piirdu sellega, et hoovi lihtsalt puhtaks pühivad, nad tassivad välja vaibad, klopivad neid ja laotavad laiali, nii et ainsatki tükikest maad näha ei oleks. Väiksemate vaipadega, millest harilikult hurdzunid tehakse, kaetakse maja sisemusse ja üles teisele korrusele viiva trepi astmed. Perenaine jälgib hoolikalt, et vaipade narmad kenasti astmetelt alla ripuksid.

Hooviga valmis saanud, võtsid naised toad käsile. Mitte kõik, vaid üksnes kaks tuba teisel korrusel. Nende põrandale laotati viiekordne vaibakiht, seinad drapeeriti. Ühe toa keskele asetati kaks lauda. Peatselt ilmusid laudadele lillevaasid, löid särama kuldkirjad arvukate pudelite sil-tidel.

Peremees oli kodus, kuid ei näidanud end. Tema oli oma töö teinud — andnud korraldused, ja nüüd jäi vaid oodata, kunas need täidetud saavad. Võib-olla oleks maksnud siiski sekkuda, sest täna pidi otsustatama peremehe jaoks küllaltki oluline küsimus, kuid naiste koduste toimetuste vahele segamine on muhameedlasele igal juhul häbistav.

Kui kõik ettevalmistused olid lõpetatud, laskis perenaine teenijad vabaks ja läks end ehtima.

Perenaist kutsuti Hanumiks². Loomulikult oli tal ka pärisnimi, kuid sellest ajast peale, mil temast sai Bekmurad-bai naine ja usaldusalune äriasjus, kutsusid kõik teda nõnda. Nagu teada, oli Bekmurad-bai auulis veel naisi. Ta

¹ Tanapp — 0,2 hektarit.

² Hanum — proua, daam.

külastas neid, kinkides kõigile hetkelist tähelepanu, tõsi küll, erandiks oli kõige vanem naine, tolle juures hindas Bekmurad mõistust ja alalist valmisolekut teda keerulistes asjades abistada. Kui lõpuni avameelne olla, siis oskas ta ka armastada, see kõige vanem naine. Kuid äriasjad nõudsid sagedast linnas viibimist ja Bekmurad-bai veetis suure osa oma ajast linnakorteris, kolmanda naise, Hānumi juures.

Rattamüriin ja kutsarite hüüded teatasid, et külalised, kelle auks teenijad kaks päeva vaeva nägid, olid lõpuks saabunud.

Majavärvavas peatusid kaks tõlda. Esimesest väljus pikakasvuline polkovnikupagunitega venelane, kuueaastane tüdrukutirts süles. See oli maakonnaülem. Ta ulatas käe kena välimusega naisele, kes kaitseks päikese eest õhulist päevavarju kandis, ja aitas tal maha astuda.

Teisest tõllast hüppasid välja kaks kahe- kuni neljateistkümneaastast last — poiss ja tüdruk. Neile järgnes jõmmakas, vuntsidega armeenlane — toosama Abanōs või, õigemini, Ovanes, kellega Bekmurad-bai oma puuvillaäri ajas. See oli tegelikult Ovanesi teene, et maakonnaülem soostus Bekmurad-baid mitteametliku visiidiga austama.

Armeenlane jooksis ette ja avas kõrgetele külalistele aupaklikult värava. Hinnaliste vaipadega kaetud hoov sillerdas loojuva päikese kiirtes otsekui faasani saba kevadisel ajal. Bekmurad-bai ruttas külalistele vastu.

«Saage tuttavaks härra polkovniku ja tema naisega,» ütles Ovanes turkmeeni keeles.

Ärisidemete kaudu eurooplastelt üht-teist õppinud Bekmurad-bai lähenes kõigepealt naisele. Tõsi küll, ta sirutas esimesena käe, kuid seesugused seltskondliku etiketi peensused jäidki tema arusaamadest kõrgemale. Siis surus ta polkovniku lõtva valget kinnast ja tervitas viisakalt tema lapsi, hoides oma laias, kaamelisõrataolises kämblas isegi pisitüdruku tillukest, šokolaadiga määrdunud käekest.

Ovanes ütles naise poole pöördudes vene keeles:

«See on Bekmurad-bai. Hüks keige tuntum inemene rajoonis. Minu tehasesse annab tema käsi puuvilla. Tema — minu esimene kunak, meie sõber... Vaata, tema hoov missugune!...»

«Oh, kui ilus!» hüüatas naine mehe käsivarrest kinni võttes.

Polkovnik oli asjatundja vaipade alal. Astudes aeglaselt vaibal, mille lühike, vetruv karvastik summutas kannuste klõbina, selgitas ta naisele, missugune on peniini, missu-

gune jomuudi, missugune tekiini vaip. Peaaegu eksimatult arvas ta ära iga vaiba vanuse ja hindas vaibakuduja meisterlikkust.

Tükk aega imeilusate värvide sillerdust nautinud, astusid külalised majja. Tseremooniameistri kohustused võttis Ovanes enda peale. Ta pani maakonnaülema istuma oma naise ja majaperemehe naise vahele, kes sätendas buhhaara siidis ja levitas foiniikia parfümööride saladuslikke aroome. Kui lapsed olid samuti laua taha paigutatud, võttis Ovanes istet Bekmurad-bai lähedal, kes istus polkovniku kõrval.

Sel ajal kui lauda kaeti, imetles polkovnikuproua lakamatult neid imelisi vaipu — tõelisi kunstiteoseid, tundmatute turkmeeni vaibakudujate kätetööd. Kui aga lauale ilmusid üha uued ja uued road, levitades toas isuäratavaid aroome, vajus vaibakunst unustusse — selle tõrjus tagaplaanile tähtsate külaliste puhul palgatud koka meisterlikkus.

«Kellel mida jooki hing ihkab?» küsis Ovanes vene keeles, võttes enda peale ühtlasi ka võõrustaja kohustused; polkovniku õlgadele neid panna ei sobinud, peremees ei osanud, perenaine aga... naine jääb naiseks isegi siis, kui ta on hanum. «Esimene toost anname maja peremees!»

Bekmurad-bai tõusis püsti.

«Teen ettepaneku juua meie lugupeetud külaliste, härra maakonnaülema ja tema kauni naise terviseks!» Bekmurad-bai ilmselt meelitas, polkovniku naine oli küll armsa välimusega, kuid kaugeltki mitte kaunitar. «Soovin kallitele külalistele, et iga nende päev mööduks sama rõõmsalt ja lõbusalt nagu tänane! Ja veel, kutsun teid jooma valge tsaaari terviseks, kes andis meile nii rõõmurohke elu.»

Hanum tõlkis mehe sõnad. Kõik tõusid, löid klaasid kokku ja jõid põhjani. Ilma et oleks vahet pidanud, andis vuntsidega tseremooniameister sõna toosti ütlemiseks polkovniku naisele. Too ei hakanud end valitud tervitus-sõnade otsimisega vaevama.

«Tõstan klaasi meie seltskonna terviseks!»

Kolmandaks toostiks sai sõna maakonnaülem. Ta silmitses klaasi vastu valgust, imetles vana hea konjaki kuldset värvi ja ütles:

«Teen ettepaneku juua meie ühise sõbra Ovanesi terviseks. Ja tema sõbra, nüüd aga ka juba meie sõbra, Bekmurad-bai terviseks. Soovin teile, sõbrad, head edu äriasjades.» Polkovnik rõhutas paljutähendavalt viimast sõna. Talle aplodeeriti. Ta pani klaasi lauale ja plaksutas

samuti: lõi oma suuri kämblaid mõne korra viisakalt ja hääletult kokku.

Pärast hakati jooma ilma tervitussõnadeta. Keelepaelad vallandusid ja vestlus muutus sundimatuks. Vintis polkovnikuproua istus Ovanesi kõrvale, pani familiaarselt käe selle higisele õlale, hingates palavalt teisele näkku.

«Oleme teiega, lugupeetud Ovanes, kõige tuntumad inimesed Marõs, eks ole tõsi? Kellega me veel peaksime sõbrustama kui mitte teiega? Kellega siis veel kui mitte teiega, peaksime sagedamini kokku saama. Loomulikult on meie kohus teineteisest lugu pidada...» Ta viibutas kavalalt oma sõrmustatud sõrme Ovanesi kurva armeenlasliku nina ees. «Oleme ju head sõbrad, eks ole?»

Ovanes ähkis ja puhkis, pomises midagi arusaamatut, sonkis kahvliga libedat, nagu üleseebitatud marineeritud seent ning kõõritas kartlikult polkovniku poole.

Bekmurad-bai ei pidanud lugu alkoholsetest jookidest, aga kui juua tuli, ei jäänud ta purju. Mornilt kulmu kortsutades vaatas ta hoogusattunud polkovnikuprouat ja meenutas miskipärast oma rasket kolmeharulist nuuti. Sõrmed kõverdusid tahtmatult, otsekui tundes selle soonilist käepidet.

Hanum hüüdis vaikselt oma meest, osutades pilguga polkovnikule. Too lamaskles toolil, vormikuue hõlmad laiiali, puistates paberossituhka kallile vaibale ning räusates:

«... Kõigiga õiendan arveid! Ja armutult, kui teada saan, et keegi minu võimu all oleval territooriumil teeb revolutsioonilist propagandat! Keeran terve maakonna pahupidi!» Ta lõi rusikaga lauale. «Kuulete, Bekmurad-bai? Teie olete mees, kes peab sandarmeeriaga sidet pidama. Alalist sidet! Igasuguse propagandaga tegelevad linnatöölised ja üldse linnarahvas. Sellepärast tahame, et turkmeenide hulgast ei tuleks töölisi... Turkmeenid on head, vastutulelikud ja külalislahked inimesed... Jäägugi niisugusteks... Aga kui nad satuvad linna, hakkavad raisku minema...»

Maakonnaülema tähelepanust meelitatud Bekmurad-bai kuulas ära Hanumi tõlke ja kostis tuliselt:

«Lugupeetud ülemus, me ei lase seda iialgi sündida, et valge tsaar, kes andis meile rõõmu ja rikkuse, peaks kortsutama oma helget laupa, poleks meiega rahul. Mul on kaheksakümneaastane ema. Viis korda päevas pöördub ta Allahi poole ja lõpetab iga kord oma palve sõnadega: «Elagu kaua meie valge tsaar, olgu tema võim tugev ja

kindel...» Kui turkmeenide keskele ilmuvad mässuleõhujad, olen esimene, kes neil käed selja taha keerab!»

Südaöösel tegid külalised esimesi katseid laua tagant püsti tõusta. Seda märganud, lükkas Bekmurad-bai lahti kõrvaltuppa viiva ukse.

«Palun ka siia sisse astuda, vaadake enne ärasõitu!»

«Ah, kui ilus... kui mugav siin on...» Polkovniku naine oli unine, ta haigutas avalikult ning ütles masinlikult meelitusi, ilma et isegi oma sõnadest aru oleks saanud.

Hanum tiris väikesest kapist kiiresti välja kolm kallist riidest ömmeldud lastepalitud ja hakkas polkovniku lapsi riietama, alustades poolunisest pisitüdrukust.

«Milleks seda? Pole vaja! Jätke, palun!» protesteerisid polkovnik ja ta naine ühel häälel.

«Tuleb võtta!» rahustas neid Ovanes. «Turkmeenide juures niisike komme on... ai vota — saab solvuma, kolm aastat külla ei käi.»

Bekmurad-bai võttis välja moeka, karakullist poolkasuka ja ulatas Ovanesile.

«Võtke! Kingituseks meie lugupeetud ülemale. Ma ei julge — pange see talle selga, Ovanes-agaa...»

Võttes Hanumi käest valitud, kullaläikelistest vastsündinud tallede nahkadest ömmeldud daamikasuka, pöördus Bekmurad-bai polkovniku naise poole.

«Palun teid, lugupeetud proua!»

Naine lõi kergelt õhetama.

«Ei-ei... Tänan! Milleks küll te... Ah, kui ilus! Noh, olgu, küll pärast tasume...» Ta vaatas mehele otsa, kuid torganud käe tasku ja tundes sõrmede all paksu rahapatakat, jäi vait, taibates vaid suuri vaevu läbi viinauima, mis siin õieti toimub.

Värava taga seisis kolm tõlda. Kahte asusid ülimalt rahulolevad külalised, kolmandasse istusid Bekmurad-bai ja Amanmurad, et polkovniku peret koju saata. Amanmurad oli venna heldusest nõrkinud ja irises rahulolematult:

«Mis sa nii palju andsid! Niisuguse hinna eest võib saada iga tüdruku parimast tekiini perekonnast. Aga sina annad kerjuse eest!»

Bekmurad-bai laksas vennale heatahtlikult selga.

«Oled veel noor selliseid asju mõistma! Mis see plika siin asjasse puutub! Ma ei osta mitte lihtsalt sulle pruuti, vaid panen maakonnaülema oma käpa alla. Taipu peab olema! Kui polkovnik meid abistab, teeme kõik kulud kuhjaga tasa... Kolmekordselt!»

Kahe päeva pärast läks Bekmurad-bai uurima, kuidas on lood Marõ kohtu otsuse peale avaldatud protestiga. Polkovnik tõusis teda tervitama, surus kõvasti kätt ja palus tugitoolis istet võtta. Leidnud toimikust avalduse, lehvitask ta seda õhus ja laksas Bekmurad-baile õlale.

«Kõik saab korda, kulla mees, ära muretse!»

«Saaks ainult kiiremini, lugupeetud ülemus...»

«Päeva-paari pärast võite vennale noore naise puhul õnne soovida!»

Tõlki kabinetis polnud, kuid nad mõistsid teineteist suurepäraselt ja lahkusid rahulolevaina.

JÕGI POLE RÜVETATUD, KUI KOER SELLEST VETT ON LAKKUNUD

Orazsoltan-edžee istus hilja õhtul üksi oma kibitkas. Ta oli vajunud raskeisse mõtteisse nagu torkivatesse heinapepredesse. Kostasid sammud. «Ega ometi auulivanem Mered?» mõtles Orazsoltan-edžee äkitselt tärganud lootusega. «Võib-olla on tal häid sõnumeid?» Kuid sammud olid kerged ja kiired ega meenutanud auulivanema rasket kõnnakut. Kes see võis olla?

Seni kui Orazsoltan-edžee aru pidas, vaatas kibitkasse... Berdõ.

Noormeest nähes langes Orazsoltan-edžee jõuetult tagasi oma kohale ja hakkas nuuksuma: elustusid möödunud sündmused.

Berdõ tervitas ja küsis erutatult — ta oli juba märganud, et savionn oli tühi ja et ka kibitkas Uzukki polnud:

«Kas kõik on elus ja terved?»

Orazsoltan hakkas valjusti nuuksudes kurtma:

«Meie maja on tühjaks jäänud, Berdõ-džan... Oi, päris tühjaks... ilma jäime oma silmarõõmust!... Pole mul enam kedagi rinnale suruda... ära lendas mu tuvike, armas pojake!... Süda lõhkeb valust...»

Hirmsast uudisest rabatud Berdõ ei istunud, vaid lausa langes kätega peast kinni haarates viltvaibale. Ta hingas raskelt, kähinal, nagu oleks kibitkas õhku vähe olnud. Tema õlad vajusid longu ning ta oleks nagu silmanähtavalt kokku kuivanud.

«Surnud?...»

«Oh, mu kallid, parem surm kui niisugune häbi!... Viisid ära, Berdõ-džan, vägisi viisid ära mu tütrekesel!...»

«Viisid ära?!» Berdõ ajas end otsekohe sirgu, tema tumedad silmad välkusid, nagu tumenes, käsi pigistas vöö vahele pistetud noapära. «Missugune jõledus!... Kui alatu... Kes seda tegi?!»

«Rebisid kõige juurtega välja... midagi ei jätnud...» halises Orazsoltan-edžee ühtesoodu. «Looja läks me päike, Berdõ-džan... vaeslasteks jäime... häda meile...»

Kaastundlikult nutvat naist vaadates püüdis Berdõ mõtteid koguda, kuid need karglesid nagu heitunud hüpikhired mööda kõrrestikku, üksnes sabatutid välkumas. Uudis oli põrutav. Olnuks noormees vanem, suhtunuks ta sellesse teisiti, nüüd aga oleks ta tahtnud kuhugi joosta, kedagi raiuda, kägistada, tallata... Valust ja vihast hambaid kiristades vaatas ta tühjusse. Süda oli nagu aimanud halba, miks ta muidu oli uut abikarjust ära ootamata Murad-agaalt end vabaks küsinud. Nagu oleksid talle tiivad kasvanud, lendas ta üle küngaste ja liivalagendike Uzuki, oma armsama juurde... Muudkui lendas!... Terve tee oli ta unistanud, et juba nädala pärast nimetab Murad-agaad täie õigusega isaks ja Orazsoltan-edžeed emaks. Väsimust tundmata oli ta rännanud mööda Karakumi, suur armastus tõukamas tagant, nagu mäest allaveerev kivi... Nüüd oli ta siis päral!... Ja mis teda ees ootas!...

Olles veidi rahunenud, hakkas Orazsoltan-edžee rääkima. Ta ütles, et Uzuki röövisid Bekmurad-bai sugulased, ja praegu käib vägikaikavedamine nende ja auulivanem Meredi vahel, kes Uzuki kaitseks välja astus, kuid tahab selle eest teda endale naiseks võtta. Esialgu, kuni lõpliku kohtuotsuseni, asub tüdruk isaan Seidahmedi juures. Jutustas, kuidas ta Uzukki vaatamas käis, kuid isaan ei lasknud teda tütre juurde ning üksnes juhuse tõttu õnnestus tal vilksamisi näha vaest tüdrukut, kes pole unustanud oma Berdõd ja saadab talle tervitusi.

Nõnda oma mure välja valanud, jäi Orazsoltan kummargil tukkuma. Rasketest mõtetest rõhutatud Berdõ aga ei saanud koidikuni sõba silmale. Turkmeeni steppides saavad inimesed kiiresti täiskasvanuks, Turkmeeni tuline päike sünnitab neis lõomavaid tundeid...

Hommikul jättis noormees toidu peaaegu puutumata. Suu kuivas, süda peksis valjusti ja ärevalt. Berdõ tõmbas vöö kõvemini kinni, puudutas noapidet ja ütles:

«Ma lähen, Orazsoltan-edžee... Proovin Uzukiga kohutada... Lähen isaan juurde... Kui maailmas üldse õigust on, siis leian ma selle üles!»

«Oh, pojake, ole ettevaatlik,» sõnas Orazsoltan-edžee

pead vangutades. «Kes õigusest räägib või õigust nõuab, seisab kuristiku serval... Keegi peale sinu ei hooli meie õnnetust tütredest, keegi teine ei suuda teda piinadest päästa... Oled meile kui lihane laps, Berdõ-džan!... Tänaaksin elulõpuni jumalat ja sind... Aga vaata ette — vaenlased on ohtlikud, pojake...»

«Kõik võib juhtuda, ema, võib-olla ootab surm mind tee peal nagu draakon, kuid enne lõppu ma tagasi ei pöördu... Kas maksan Uzuki röövijatele kätte või hukkun — kolmandat võimalust minu jaoks pole... Parema surra kui autult, häbistatult ja ilma armastuseta elada... Paluge jumalat, Orazsoltan-edžee, ma ei unusta teid... teie peret. Võtsite mind vastu kui lihast last ja olete mulle nagu oma perekond. Lähen kaitsma oma perekonna au!...»

Küla, kus elas išaan Seidahmed, oli küllaltki kaugel, kuid juba pärast keskpäeva jõudis Berdõ išaani mošee juurde. Ta käis kaua mööda õue, heitis pilku saabujatele ning pidas peaaegu igat mööduvat naist Uzukiks. Eriti teravalt torkas südamesse, kui temast möödusid kaks naist — üks oli vaimulikunaise tumedas purendžikis, teisel, saledal ja välejalgsel, oli seljas punane sametpurendžikk. Viimane võis vabalt Uzuks olla...

Berdõ oli arukas noormees. Esimene vihalaine oli juba vaibunud ning ta võis enam-vähem rahulikult olukorda kaaluda. Pisut mõelnud, jõudis ta otsusele: selleks et Uzukiga kohtuda, tuleb tal siin mõni päev elada, järelkult peab ta minema išaani käest luba küsima.

«Jašulii,» pöördus ta ühe äti poole, «kas võite öelda, kuidas ma išaani näha saaks?»

«İsaan-agaa juurde juhatab teid üks naine, teda kutsutakse Eneikutiks, ta on selline ümmargune, musta näoga,» vastas vanake. «Askeldab kogu aeg siin õuel ringi. Küsi tema käest.»

Berdõ otsis Eneuti üles, kurtis väljamõeldud haigust, palus abi. Peagi koputas ta juba išaani üksikkambri uksele.

«Salam aleikum!» tervitas ta sisenedes.

«Peab ütlema «essalam aleikum»,» parandas išaan karmilt, «ja käed rinnale panema ja kummardama... Kui tuppa tuled, siis astu üle läve parema jalaga, aga mitte vasakuga. Ei tohi nii kasvatamatu olla — sa pole enam poisike!»

Berdõ sattus seesugusest vastuvõtust pisut segadusse:

«Andestage, išaan-agaa... lapsest saadik olen kõrbes, karjatan võõraid lambaid — keegi pole mulle seda kõike õpetanud, mis te ütlesite. Koolis käinud ma ei olnud, midagi

ei oska,» lõpetas ta süüdlaslikult ning istus maha, jalad ristil.

«Kui tulete vanema inimese juurde, peate lugupidavalt põlvili laskuma,» märkis išaan uuesti. «Teie aga istute nagu oma kodus!»

Berdõ muutis kiiresti asendit.

«Miks te minu juurde tulite?»

«Haigeks jäin, išaan-agaa... Hing on viimastel päevadel kuidagi ärevil... Öhku ei jätku, miski rõhub mind, aeg-ajalt käivad krambid peal... Kaebasin inimestele ja nad ütlesid: «Mine kummarda išaan Seidahmedi, ta on püha mees, aitab sind.» Sõitsingi teilt abi paluma. Elan siin teie juures kolm-neli päeva — ehk annab haigus järele...»

«Kirjutan teile talismani välja,» sõnas išaan juba lahkelhelt. «Kui aga siia jääda tahate, siis ärge Allahi auks logelge. On vaja puid raiuda, vett kanda või siis oinast veristada — pange käed külge... Minge.»

İsaani juurest lahkudes oli Berdõ oma leidlikkusega täiesti rahul. Ta seisis, mõtles natuke ja otsustas, et kuna tal on luba siin viibida, võib ta nüüd vabamalt kibitkade ja üksikkambrite juures jalutada ning ringi vaadata. Ainult, kuhu kõigepealt minna? Ta oli meelde jätanud pühakambri, kuhu ennist kadus see punases sametis naine, ning otsustas alustada sellest. Berdõ tegutses loogiliselt: kuni tema Uzukki otsis, võis tütarlaps teda esimesena märgata, selleks pidi Berdõ ainult kogu aeg nähtaval olema. «Vaene tüdruk kindlasti igavleb üksi võõraste juures, ta peaks sagedasti aknast välja vaatama,» mõtles Berdõ. Ja kui pidevalt ringi liikuda, peab Uzuks teda kindlasti märkama. Berdõ arvestus osutus koguni täpsemaks, kui ta oli oodanud. Uzuks nägi otsekohe meest, keda ta enam kunagi näha ei lootnud. Vaikselt karjatades pörkas ta aknalt tagasi ja sööstis väljapääsu poole. Seal, selle õhukestest laudadest vaheseina taga, on tema armsam... Kuid uksele tõkestasid ähvardavalt ta tee sajandite jooksul kujunenud eelarvamused: kuhu nüüd, naine? Kes lubas sul rikkuda meie püha seadust?... Uzuk tormas uuesti akna juurde: tahtis koputada, et Berdõ kuuleks, et ta kas või korrakski tema poole vaataks — ja uuesti haaras vintske adatt tal poolel teel sabast... Uzuk oigas jõuetust meeletusest.

Päike loojus ja õues muutusid varjud kiiresti tihedamaks. Hoovil liikus palju inimesi, kuid tütarlaps ei näinud kedagi peale üheainsa, kes aeglaselt kaugemale jalutas...

Noh, miks ei võiks ta teda hüüda, öelda talle... ei, pole tarviski rääkida, lihtsalt silma vaadata, võib-olla viimast korda elus! Aga ei tohi... peale inimeste ja selle seina siin seisab nende vahel veel pime verejanuline adatt, kes ei suuda mõista oma kirjutamata seadustest üleastujaid.

«Oh, Berdõ... Berdõ-džan... Me põleme elusalt...»

Väike poiss, kes seal lähedal mängis, tuli akna juurde.

«Te kutsusite mind, tädi?»

Esiotsa Uzuk kohmetus: talle viirastus, nagu oleks poiss ta mõtteid pealt kuulnud. Kuid siis ta taipas. Just nagu oleks päike enne silmapiiri taha kadumist valgustanud taevavõlvi veel viimase, sädeleva kiirtevihuga.

«Poiss, tule siia... Siin on ruupia, püüa!... Jookse kähku, otsi tädi Enekuti üles — las tuleb minu juurde, siis kingin sulle veel ühe ruupia.»

Rõõmus poiss tormas tuulekeerisena minema ja tuli juba mõne minuti pärast erutatud, hingeldava Enekutiga tagasi. Andnud saadikule lubatud tasu, saatis Uzuk ta ukse taha, rabas siis ilma igasuguse sissejuhatusega kaelast niiditäie kuldmünte ning ulatas selle mustanäolisele naisele.

«Võta! Olgu see sulle vaevatasuks!»

«Mille eest?»

«Tule siia... akna juurde... Näed seal seda noormeest, kes värava poole läheb?... Kutsu ta tagasi! Korralda mulle temaga kohtumine samas üksikkambris, kus sa mind Tšerkeziga kokku viisid! Kui sa seda teed, saad kõik, mis mul kaelas on, endale...»

Uzuk riskeeris tublisti, kuid arvestas Enekuti aplust ega eksinud. Enekuti ahhetas, pööras ringi ja veeres hoovi, Berdõle järele. Kuid noormeest polnudki nii lihtne kätte saada. Ta hõikas poisikest, kes teda Uzuki juurde oli toonud. See sai Berdõ otsekohe kätte:

«Onu!... Onuke!... Teid kutsutakse...»

Berdõ vaatas tagasi: «Kes?»

«Enekuti-edžee... Sealt ta tulebki... Näete, vehib kätega, kutsub teid...»

Berdõ pöördus kõhklevalt tagasi.

«Kuhu te... vennas, läki,» alustas Enekuti sügavalt hinge tõmmates. «Kui te isaan-agaa juurde tulite — peate hüvasti jätma, kui lahkute — tuleb luba küsida... tulge kaasa... Isaan-agaa annab teile oma õnnistuse, pärast aga minge, kuhu tahate... Läki...»

«Ei kavatsenud ma kusagile minna,» vastas Berdõ kohmetult, mõeldes, et järsku olid ta plaanid kellelegi teatavaks saanud. «Alles ma tulin isaan-agaa juurest... Põlvi-

tasin tema ees... Olen mõne päeva siin teie juures — ta andis mulle loa...»

«Noh, hüva, elage pealegi,» nõustus Enekuti. «Nüüd aga tulge minuga kaasa.»

Enekuti viis noormehe kõige kaugema üksikkambri juurde, see oli toosama «kodukäija kamber», ja käsutas karmilt:

«Istu siin ja ära kuhugi mine, enne kui ma tagasi tulen. Suur rõõm ootab sind. Oota!...»

Samal ajal jutustas Uzuk asjast sõbratarile.

«Oled ettevaatamatu,» hoiatas Ogulniazik. «Alatult Enekutilt võib kõike oodata... Tead mis, ära täna sinna pühakambris mine. Niipea, kui pimedaks on läinud, lippan ise ja sosistan su Berdõle, et ta ootaks sind seal homme õhtul.»

«Armas õeke,» ütles Uzuk liigutatult, «tee, nagu paremaks pead, mina ei taipa enam midagi... Tee, nagu arvad...»

«Nii on parem, nagu ma ütlesin,» otsustas Ogulniazik. «Enekuti on ahne, kuid kes teab, mis tal pähe võib tulla: korraldab teile kohtamise, ise aga saadab veel kellegi sinna... Ma ei usu, et ta isegi raha eest võiks midagi head teha. Püüame ilma temata läbi saada.»

See oli erutav ja kibe kohtumine. Vaid pool aastat oli möödunud sellest päevast, mil noormees ja neiu rohelisel, õitsval aasal arglikult oma südamed avasid. Tookord laulsid linnud, sätendasid kastetilgad ja kogu maailm vaatas naeratades nende säravat õnne. Kuhu oli see kadunud? Elu rasked vesikiviid pihustasid õnneseemned — mida nüüd küpsetada kannatuste ja valu jahust?

Pimedas kibitkas seisid kaks täiskasvanud inimest, kuulatasid öö hääli ega teadnud, millest rääkida, sellest päevast, mil noored viimati kohtusid, näis olevat möödunud aastakümneid.

«Suur mure langes su peale, Uzuk-džan,» sõnas Berdõ, silmitsedes südamevaluga tütarlapse aukuvajunud põskedega nagu. «Ma päästan su piinadest. Tule minuga.»

«Mis sa räägid, Berdõ! Meil pole kusagile minna... Riskisin kokkusaamisega ainult selleks, et sinuga hüvasti jätta.»

«Ära räägi nii, Uzuk-džan! Pögenemel! Sa ju usaldad mind?»

«Usaldan küll, Berdõ, kuid ma ei taha sulle õnnetust tuua... Nägin sind, rääkisin sinuga — see oli mulle suureks rõõmuks... Võta mälestuseks see sõrmus... Kui

teda vaatad, tuletad mind meelde... Nõnda siis tuleb lõpp meie armastusele... Bekmurad-bai hukutas selle nagu harksabakull tuvikese... Ei tea, mis saatusel sinu jaoks varuks on, minu elu on läbi...

«Uzuk-džan, pole vaja! Päästan su sellest raudsest haardest — täna öösel tapan Amanmuradi!»

«Rahune, Berdõ, jäta arutu viha. Täna tapad sina — homme tapetakse sind, aga mina ei taha isegi seda, et sulle kogemata pind sõrme läheb. Amanmuradi surmaga ei muutu midagi. Tal on palju vendi, peaksid ju teadma, et adati järgi läheb surnu naine ta vennale...»

«Ära purusta mu südant, Узuk-džan! Kellelgi peale minu pole õigust sind oma rinnale suruda, kas mõistad! Kunagi ei suuda keegi sind nõnda armastada nagu mina... Ära nuta... pole vaja... Põgeneme siit nii kaugele, et mitte keegi meid ei leia. Minu kõrval unustad kõik oma hädad ja õnnetused... Lähme, Узuk-džan!...»

«Mis siis ikka, ma ei tahtnud, et sa astuksid verisele tee, kuid... Ka mina tahan elada! Katsume veel kord õnne... Kuidas siit välja pääseda?»

«Lähme otsekohe!»

«Ei saa... me ei pääse märkamatu läbi küla... Istu natuke siin, tulen kohe tagasi...»

Ogulniazik oli ainus, kelle poole võis pöörduda abi saamiseks. Muidugi teadis Узuk väga hästi, et põgenemine pole ohtlik mitte üksnes temale ja Berdõle, vaid ka kõigile, kes neile kaasa aitavad. Seepärast võis Ogulniazik poolehoiust hoolimata abistamisest keelduda, kuid peale tema polnud kellegi poole pöörduda.

Ogulniazik ei maganud ja küsis kohe uudishimulikult:

«Noh, kuidas on, kas nägid teda?»

«Nägin, armas õekene,» vastas Узuk. «Ja nüüd põgenen koos temaga. Paremini hukkun kõrbes, las varesed ja raisakullid nokivad mu jäänuseid, mis sellest. Siin ootab mind nii või teisiti surm, peab proovima, ehk pääsen põgenema ja leian veel oma õnne...»

«Kadestan sind,» ohkas Ogulniazik, keda sõbratari sõnad põrmugi ei üllatanud, nagu poleks ta midagi muud oodanudki. «Oled julge, näe minul aga... mul tuleb vist terve elu vanamehe kõrval elada...»

«Kui jumal annab, läheb sinulgi hästi... Anna nõu, õeke, kuidas siit paremini välja pääseda. On see võimalik või pole mõtet proovida?»

«Oh, õeke, kui aga tahtmist ja meelekindlust on, leiab ikka väljapääsu... Ma aitan teid. Isaan teab, et sa mind

uusaldad, ja kohustas mind sind jälgima. Minu arvates ei hakka keegi peale minu sind taga otsima. Mina aga... mina tõstan häiret alles järgmisel hommikul. Kui te terve päeva ja kaks ööd teel olete, jõuate kaugele.»

«Aitäh sulle, kallid õeke! Aitäh!... Elagu ma või saja-aastaseks, sinu heategu ma ei unusta... Ainult et, kuidas sa ise? Kas sul ei tule järsku minu pärast vastust anda?...»

«Tulgu!» Ogulniazik heitis otsustavalt peaga. «Olen oma pahal tunda saanud, mida tähendab armastuseta elada. Mul on niisugune viha kõikide nende vanade, haisvate aokkude vastu, kes meid ilma nõusolekut küsimata naiseks võtavad, et olen kõigeks valmis! Teen teie heaks kõik, mis ma suudan, tapku nad mind pärast kas või kividega!... Aga ei juhtu minuga midagi, vean neid kõiki ninapidi...»

«Noh, ütle siis rutem, kuidas siit pääseda...»

Ogulniazik läks ukse juurde, vaatas välja, kuulatas ja sosistas:

«Põgeneda on lihtne... Išaani juures käib palju rahvast, minejaid on nii päeval kui öösel, ja keegi ei tunne nende vastu huvi. Teilt ei küsita, kuhu te lähete. Võidakse ainult märgata, et läksid mees ja naine. Seda märgatakse muidugi... Otsin sulle meesteriided! Ja Berdõle samuti, et teda ära ei tuntaks. Kaks meest ei ärata mingit tähelepanu... Oota pisut...»

Ta jooksis minema ja tuli varsti tagasi terve kuhja mees-teriietega.

«Võta!... Las išaan aitab kah teie põgenemisele kaasa!...»

Уzuk tõmbas kiiresti selga punase halati, pani saapad jalga, sidus villase vöö vööle, keeras patsid kokku ja pistis need suure valge papaaha alla.

«Noh, õeke, kas ma olen nüüd džigitt?» naeratas ta.

«Ja kuidas veel! Vaata, et mõni tüdruk sinusse ei armu... Mine, õde, õnnelikku teed sulle! Kaitsku sind Allah ja õnnistagu su teed, palju õnne ja edu sulle, õeke!»

Ogulniazikuga hüvasti jätnud ja tema õlal veidi pisaraid valanud, jooksis Узuk teda ootava Berdõ juurde ning selatas talle lühidalt, mis edasi teha.

«Olen valmis!»

Уzuk seisis sõnatult ning tema silmist veeresid üksteise järel suured pisarad nagu pärlid katkenud niidi otsast. Kuid need polnud mitte pisarad, mis noormehe võpatama panid. Tütartähe näol oli säärane meeleheide, säärane tappev ahastus, et Berdõ halvast eelaimusest lausa kanges-

tus. Ta embas tüdrukut tugevasti, suudles teda mitu korda otsaette, värisedes selle tõttu, et ei suuda teist aidata.

«Mis sinuga on, Uruk-džan... mis juhtus, ütle ometi...»

«Oi, olen kadunud... Kõik on läbi!...» sosistas Uruk tema käte vahelt välja libisedes. Heitunud Berdõ laskus tema kõrvale.

«Ära piina, Uruk-džan, ütle, mis juhtus?»

«Andesta mulle...» Tüdruk surus peopesad tugevasti vastu põski ja libistas üle näo, nagu tahaks ta koos pisaratega koguni naha näolt maha nühkida. «Olen süüdi sinu ees, Berdõ...»

«Räägi, Uruk-džan, räägi... Sa pole milleski süüdi ega saagi olla...»

«Ei, Berdõ-džan, mis on juhtunud, seda ei saa olematuks teha... Mäletad, tookord kõrbes kinkisin sulle lilli? Olime siis ise nagu lilled... Sina oled jäänud endiseks, mind aga haarasid räpased käed, rüvetasid mu ära... Otsi endale puhas neiu, Berdõ, mina ei ole enam sinu vääriline!... Minul pole enam õigust puhtale armastusele, kõlban üksnes küljealuseks võõras majas.»

Berdõl tõusis veri näkku. Kogu see aeg polnud noormees hetkekski kujutlenud, et tema Uruk võis kuuluda kellelegi teisele. Ei, ei! See ei või tõsi olla.

Berdõ kiristas hambaid ja tõmbas tütarlapse jõuetu keha enda vastu. Kuskil siinsamas kõrval, tema rinnal, tuksus erutatult ja valjusti Uzuki süda. Ootusest vaevatud, paratamatusega leppinud, kõike andestav tütarlapsesüda. Siinsamas kõrval. Nagu kinnipüütud metsloom. Too püüab lahti rabelda ja minema joosta, süda aga ei tahtnud põgeneda. Milleks ja kuhu oli tal minna. See ainus, kelle jaoks ta tuksus, oli siinsamas kõrval...

«Miks sa vanadele haavadele uusi juurde lisad, Uruk-džan?» hakkas Berdõ võõra, kähiseva häälega rääkima, tüdrukul endiselt ümbert kinni hoides. «Kas sellest valust veel vähe on, mis meile juba on tehtud? Kas neist haavadest ei jätku, mis see neetud Bekmurad-bai meile on lõõnud?... Vaiki!... Pole vaja rääkida... Näed, ma panen oma pea su rinnale ja vannun oma au nimel, et minu nuga leiab Bekmuradi ja ta alatu venna, ükskõik kuhu nad end ka ei peidaks. Neil pole minu käest pääsu!... Sina aga pole süüdi, Uruk-džan. Ei inimeste, ei minu ega oma südame-tunnistuse ees. Ära süüdistada end milleski... Kas lill on siis süüdi, kui kaamel talle peale astub? Kas emahirv on süüdi, kui jahimees tema pihta noole laseb? Alatud inimesed kasutasid su kaitsetust ning said hakkama koletu

vägivallaga. Ütled, et oled roojane? Ei, Uruk-džan, puhast hinge, puhast südame-tunnistust räpased käed ei määri. Jõgi pole rüvetatud, kui koer sellest vett lakub!... Meil sinuga on kaks keha, kuid hing on üks. Iialgi ei ütle ma sinust lahti ega süüdistada sind selles häbiteos. Häbi langegu vägivallatsete mustadele südamele — ja ma kisun välja need südamed, vannun sulle seda, Uruk-džan!...»

«Lähme!» ütles Uruk kindla tooniga ja pühkis pisaraid.

«Kuhu te siis kavatsete minna?» kostis ukselt pilkav küsimus: seal seisis Enekuti, kratsides oma täitanud pead. «Kas sa, noorik, tahtsid noormeheks hakata või? Kust sa need riided võtsid? A-aa, tunnen seda halatti... Selge, kellelt sa selle röövisid! Minust aga tahtsid paari tühise ripatsiga lahti saada? Siin on su tänulikkus. Aga põgene-mise peale ära mõtle! Sulle sõitis Bekmurad-bai ise tõl-laga järele. Tulid koos naisega — osutasid lugupidamist, homme võtavad su kaasa, sina aga jõudsid juba endale dži-giti välja vaadata... Osav tüdruk, midagi pole ütelda, ainult seekord su kavalus ei läinud läbi.»

Berdõ tõmbus üleni pingule, ta oli valmis selle musta-lõustalise lita maha paiskama ning ainsa hetkega surnuks kägistama. Enekuti ei aimanudki, kui lähedal oli temale surm. Teda päästis ta ahnus. Uruk sirutas paluvalt käed, sõnades:

«Saagu minust sinu ohver, Enekuti-edžee! Sa teenid ju Allahit ja pead iga head asja toetama. See noormees siin on mu peigmees, tead seda väga hästi. Sa tead kõik, Ene-kuti-edžee! Ja mina tunnen su kuldaväärt südant...»

«Anna mulle kuus tükki nendest kuldmüntidest, mis su patside sisse on põimitud,» nõudis Enekuti ootamatult, lõpetades sügamise. «Võtan need oma tütrele kaasa-varaks.»

Uruk kiirustas.

«Oh, Enekuti-edžee, annan sulle kümme. Ja Allah tasub sulle...»

«Allah käsib ligimese vastu hea ja õiglane olla...» Püha isa ümber keereldes olid Enekutile meelde jäänud mõned kohad koraanist, mida too korrata armastas. «Hoian need mündid alles, hoian, hoian... Ja sina, tütreke, tahad siis põgeneda?... Soovin sulle kõike head teekonnal. Oled leidnud endale tubli noormehet. Oi, kui tubli noormehet! Üks selline on rohkem väärt kui sada Tšerkezi. Oleks ma noorem ja ilusam... hi-hi-hi-hii... Aga sina, tütreke Uruk-džemal, kas sa ei tahaks mulle midagi mälestuseks kinkida?»

«Sinu jaoks, Enekuti-edžee, pole mul mitte millestki kahju,» vastas Uruk täiesti siiralt ja ulatas väljapressijale hõbekaunistustega siidhalati, mille ta ümber riietudes oli seljast võtnud ning kaasa võtta kavatsenud. Enekuti haaras halati, pööras kiiresti pahupidi, keeras kokku ja pistis hõlma alla.

«Aitäh sulle, Uruk-džemal... Pean sind meeles... Teie aga kaduge kiiremini, et teid ei märgataks... Kas te tõesti kavatsete jalgsi minna?!»

Uruk kiskus patsi seest viimased viis münti, viskas need buhhaara siidist pearätiku sisse ja sirutas Enekutile.

«Võtke veel... tütrele kaasavaraks... Aidake meil, Enekuti-edžee, hobuseid leida...»

«Võta võti,» sõnas Enekuti rätikut müntidega põue pistes. «See on siseõue võti. Seal seisavad hobused... Võti jäta ette. Hobused aga saatke kellegagi tagasi — need on küll võõrad, kuid isaani külalised peavad tema pühadusest ja puutumatuselt osa saama. Külaliste vara on sama mis isaan-agaa omagi, ja seda puutuda on suur patt. Kuid olgu, saatke ainult hobused korraliku inimesega tagasi... Vaata, et sa tagumisest väravast lähed — seal pole inimesi ja koeri ka vähem. Minge kiiremini, muidu jään veel teiega vahele!»

Uruk ja Berdō jõudsid siseõuele ja võtsid sealt kaks saduldatud hobust. Neid ei märganud keegi. Sedagi, et nad Tedženi poole suundusid, ei näinud keegi peale tähtede ja juhusliku hüpikhiire. Tähed aga kustusid hommikul ja hüpikhiire sõi vares hommikueineks ära, kuigi ta poleks nangun kellelegi midagi öelnud: hiir on hea loomake ega nõua vaikimise eest iraani kuldmünte.

MÜRIID ARMASTAB ŠEIKI, AGA ŠEIK PIIMA

Rikkaliku saagi üle rõõmustades läks Enekuti koju. Kibitka oli pime — kodused olid teda ära ootamata magama heitnud. Enekuti lukustas ukse, hiilis kikiarvul oma salajase varalaeka juurde ja kobas patsi otsa köidetud võtit.

«Oled see sina, ema?» küsis ärganud Džeren. «Siin on tikud. Võta, kui tahad lampi süüdata.»

Džeren oli Enekuti vanim tütar. Hiljuti pandi ta mehele, kuid praegu elas ta vanematekodus kuni lunamaksu tasumiseni. Enekuti oli fütresse omamoodi kiindunud, ent Dže-

reni sobimatu ärkamine ehmatas ja pahandas ihnsat vanaeite.

«Tulin... Aga mis sinul sellest?» kähistas ta ärritatult. «Kas ma küsisin sult tikke? Lama ja tõmba tekk üle peal...»

Siis hakkas mees pimeduses liigutama. Sügas ennast ja lausus tütrele:

«Ema hiilib oma kallisvara juurde ja sina tuletad tikke meelde... Mis siis, kui mõni tema rikkused ära näeb?»

Enekuti ei lausunud musta ega valget. Džeren haigutas magusasti.

«Küllap ma ükskord talt võtme näppan ja järele vaatan, mida ta seal peidab.»

Õeldu oli ilmselt nali, ent kui asi laegast puudutas, siis Enekuti nalja ei mõistnud. Seepärast kärgatas ta vihaselt:

«Proovi sa võtit puudutada — raputan sul hinge välja... Kus mul kontrollija!... Lama ja võta tekk peale, et sind näha poleks...»

Laegas, mida Enekuti avada püüdis, hakkas helisema ja mitmehäälselt laulma. Enekuti kirus:

«Et sa kärvaks oma helinaga!»

«Varem rõõmustasid helina üle, nüüd aga sõimad,» ei saanud mees jätta torkamata. «Ise sa palusid osta heliseva laeka.»

Kui kõik, mis kaasa toodud, laekasse oli pandud, sidus Enekuti võtme uuesti oma hõredasse patsi põimitud määratud lindi külge, heitis ägiseses voodisse ja pistis patsi võtmega padja alla. Laegas oli tema jumalus, keda ta kummardas ja fanaatiliselt koduste eest varjas. Tarvitses vaid kellelgi neist laegast meenutada, kui eit juba sellist kisa tõstis, et naljategijal kauaks ajaks vallatushimu kadus. Keegi perekonnast ei teadnud, mis selles peitub.

Enekutil ei tulnud kaua und. Ta vähkres, ohkis ja needis iseennast. See Uruk oleks tulnud puupaljaks koorida ja siis ihualasti teele saata. Ja Ogulniazikult oleks samuti tulnud kingitusi välja pigistada — see nohik on ilmselt põgenemisega seotud. Kes see muu tõi tüdrukule ja noormehele isaan-agaa riided? Temalt oleks võinud nõuda ükskõik mida, ta oleks kõik sõna lausumata ära andnud... Oh, molutaja oled, molutaja...

Alles hommiku eel katkestas uni Enekuti kurvad mõtted. Kuid unenäod olid samuti rahutud. Ta nägi, nagu seisaks ta Uzuki ees ning ähvardaks: «Kohe hakkab karjuma, inimesed jooksevad siia ja ma häbistan su täielikult!» Uruk

nuttis, suudles ta käsi ja palus: «Olen su ohver, Enekuti-edžee, ärgu olgu sul ühtegi muret ei siinilmas ega teises ilmas... Ära häbista mind, ära saada hukka. Annan sulle kõik, mida soovid.» Siis käskis Enekuti tuua palju siidkleite ja -halatte. Uruk tõi tohutu mäe värvikirevaid rõivaid ning pani need tema ette: «Vaadake, need kõik on täiesti uued, pole kordagi seljas olnud. Ja hõbekaunistused on juba külge ömmeldud.» Enekuti sirutas juba käe välja, et võtta kõige ilusamat halatti, kui järsku kostis varese vali kraaksatus ja Enekuti ärkas võpatades üles...

«Kar-r-r!» kostis kibitka kohal uus pahaendeline kraaksatus.

«Et sa kõngeks, neetud lind!» pahvatas Enekuti südametäiega, ägedasti oma sügelevat pead kraapides. «Susi sind söögu, va räpane elukas! Leidis kah aja kraaksuda! Sinu kisa pärast ei jõudnud näpuotsagagi puudutada...»

Sõim äratas magajad.

«Ema, mis asi see oli, mida sa nii vara hommikul puudutada ei jõudnud?» päris Džeren naerdes.

«Sinu surma!... Kas keegi küsis sult midagi? Lama oma nurgas ja ole vait. Alati sa topid oma nina... Olgu neetud see pea! Kui õigel ajal pesta ei saa, ei jõua ära kraapida. Päev läbi pole isaanide juures rahu.»

«Kes sind sinna isaanide juurde ajab?» lausus mees. «Istu oma kolde ääres nagu kõik korralikud perenaised... Kui sa mulle jalanartsude jaoks natuke riidet vanutaksid, oleks sellestki rohkem kasu kui sinu isaanidest. Ööd kui päevad tiirutad nende ümber...»

«Villand on mul sellest riide vanutamisest! Õpetasin tütre välja — las tema teeb. Ma ei kavatsegi nagu loll ühe koha peal paigal istuda!»

«Loomulikult pole isal õigus,» lisas Džeren. «Ema ei kammi oma juukseidki sellepärast, et mitte ühel kohal istuda.»

«Ole ometi vait,» nähvas Enekuti. «Varem tegi isa üksi etteheiteid, nüüd aga on talle veel järelelaulja tekkinud... Sa otsi mulle keskpäevaks haput piima — kui ma seda neetud pead ära ei pese, pole rahu lootagi.» Ta kobas pimedas ritva ja heitis serpiki suitsuava eest kõrvale, sellest paistis hall taevast. «Oi, juba lähebki valgeks... Tõuse, Džeren, aita logelemisest, võta tuli üles...»

Enekuti küünitas end koldeni, leidis vesipiibu, puistas sellesse peotäie valget katakurgaani mahorkat, pani piibu peale söe, puhus hõõgvele ja hakkas ahnelt imema. Vesi lõi piibus valjusti mülksu. Pärast mõnda sügavat mahvi

võttis Enekuti piibu suust ja heitis küljeli. Ta silmad muutusid häguseks.

Džeren sattus ärevusse.

«Isa! Isa! Emal hakkas halb!»

«Või veel,» muigas isa. «Tubakal on suur vägi, mitte nagu meil sinuga. See saab emast ühe ropsuga jagu.»

«Jätaksid parem selle jõleduse, ema,» sõnas Džeren etteheitvalt.

«Ole vait, kui sinu käest ei küsita!» nähvas Enekuti, kes oli juba toibunud. «Mis sa kisendad üle terve hoovi! Ütle sin pühale isale, et ma ammu enam ei suitseta, sina aga tahad, et kõik inimesed vastupidist kuuleksid?»

«Kuti-bai, sa oled tubli,» muheles mees jälle. «Ühe käe sirutad jumala, teise tubaka poole. Kõiki tahad petta: nii püha isa, teisi inimesi kui ka jumalat?»

«Ah mu lombakas vaenlane lasi jälle oma laulu lahti,» lõi Enekuti käega. «Sinule teeb üha rõõmu mind solvata... See ka mõni suitsetamine! Keskpäeval tõttad joostes koju, tõmbad ühe mahvi. Mis suitsetaja ma olen!»

«Sul on õigus, ema,» toetas teda Džeren, «see, kes kõigest kolm korda päevas piipu imeb, pole veel suitsetaja.»

«Noh, mõistagi... teile ei tee midagi selgeks,» ütles Enekuti ärritatult, tabades tütre sõnades midagi pilkavat.

Möödunud öö sündmused kerkisid uuesti ta vaimusilma ette, ta kõhatas murelikult, tõusis ja suundus ukse poole. «Oh-oh-oh-oo, vaja kiirustada... Terve päeva askeldad — ühte võta vastu, teist saada, õhtuks oled väsinud nagu koer... Kondid valutavad...»

«Mine, mine,» sundis teda takka mees. «Oled ju tagasihoidlik, väljaõppinud sopii, kes peale sinu ikka hommikupalvuseks näoloputusvett annab.»

Omaval ajal oli teda väga pahandanud, et Enekuti isaani teenides kogu majapidamise tütarde hoolde jättis. Ta proovis naist isegi šariatiga hirmutada: põikpäine naine tulevat kirjade järgi surnuks lüüa. Kuid Enekutile oli isaani sõnadest üht-teist meelde jäänud ja ta pareeris kiiresti: «Korraanis seisab kirjas, et naisel on kaks jumalat: esimene on Allah, teine — mees. Mina teenin esimest — ja teisel pole siin midagi öelda!» Pikkamööda mees harjus sellega, et tema sõge teinepool majapidamisega ei tegele, ja nüüd ta vaid naeris naise üle, pilgates tolle kahepaiksust: ustavust pühale isale ja oma varalaekale.

Tavaliselt läks Enekuti hommikuti kõigepealt isaan Seidahmedi vanema naise juurde, lükkas serpiki kibitka suitsuava eest kõrvale, süütas koldes tule ja soojendas

pesemiseks vett. Kuid täna oli ta veel täielikult öiste elamuste võimuses ning suundus otseteed Tšerkezi juurde.

Tšerkezi toas põles lamp, mees ise oli juba riides, kuid pikutas voodis, vahtides mõtlikult lakke. Enekuti saabumine rõõmustas teda.

«Tule sisse, Enekuti, tule sisse, istu,» kutsus ta kiiresti, jättes heade sõnumite ootuses isegi tervitusele vastamata.

«Oh, Tšerkez-džan, häda meile!» soigus Enekuti, käega olematuid pisaraid pühkides. «Vares kraaksus täna mu kibitka kohal, kuulutas meile õnnetust...»

Ettevaatlikuks muutunud Tšerkez ühmas:

«Varesed kraaksuvad ikka, Kuti-bai... Kuidas elab meie võrratu Uzuki?»

«Ärge naerge ennete üle, Tšerkez-išaan!... Varese kraaksumine on täide läinud. Jändasin kaua Uzuki-džemaliga, lohutasin ja veensin teda. Tema aga punnis vastu, ütles, et pigem sureb siinsamas, kui išaan Seidahmedi miniaks hakkab. Kuid ega minu käest nii lihtsalt pääse. Lõpuks nõustuski sinu naiseks saama! Tahtsin sind rõõmustada, kuid oli juba hilja. Mõtlesin, et hommikul äratan noore išaani rõõmsa teatega... Hommikul aga selgus, et see kahekeelne lojus oli hoopis põgenenud...»

«Kuidas — põgenenud?!»

«Jah, põgenenud koos mingi noormehega... Ning teie hobused kah ära viinud...»

Uudis oli rabav. Tšerkezi mõtted lendasid laiali nagu kohutatud varblaseparv ning sinna, kus nad istunud olid, jäid vaid hall teetolm ning hobusepabulakuhilad.

Kätega peast haarates, otsekui selleks, et laialilendavaid mõtteid kinni hoida, kargas Tšerkez voodist välja. Ei, ta ei näinud teetolmu. Tema silme ees seisis lennukate kulmukaartega imekaunis nägu, tema kõrvus kõlas vihane hää, täis põlgust ja sõnulseletamatut võlu. Tagantjärele tundus too põgus kohtumine pühakambris tema elu helgeima silmapilguna. Ja mida rohkem ta Enekuti uudise üle järele mõtles, seda tugevamini juurdusid tühjus ja kaotusekibedus ta südames. Kui Enekutit poleks tema kõrval olnud, oleks ta võib-olla isegi nutma puhkenud, nagu nutavad poisikesed suure ülekohtu pärast. Kuid halva uudise tooja istus toas, ja Tšerkez hakkas vaikselt, katkeva häälega kõnelema:

«Ma armastasin teda, saad aru, Enekuti?... Tema aga ei tahtnud mu armastust... lükkas tagasi... Olen siis mina süüdi, et armastan?... On see siis oma teha — kas armastad või ei armasta?... Inimene on oma kirgede ori...»

Need on nagu ahelad kaelas... käte ja jalgade ümber... kuid neid ei saa purustada, nagu purustatakse ahelaid. Maan ma siis armastuse südamest välja kiskuda ja minema visata?... Ei, Enekuti, ei saa... siis peaksin südame kõige talle välja rebima, ilma südamega aga inimene ei ela... Kas sina, Enekuti, suudaksid ilma südamega elada?... Ei suudaks? Aga mina suudan! Jah, suudan, sest Uzuki-džemal viis ta enesega kaasa... Mul pole enam südant... Kui praegu oleksin näinud teda hobuse selga istuvat, poleks ma söandanud takistada. Paljajalu ja paljapäi oleksin seni vaikides talle järele jooksnud, kuni jõuetusest maha oleksin langenud. Ära nimeta teda kahekeelseks, Enekuti!... Ta on oma tunnete tru ja õnnelik on see, kes oma saatuse tema kätte usaldab... Sellest saab kõige õnnelikum inimene... Uzuki on huuria ilu ja vägilase mehine süda.»

Imestunud ja mõnevõrra erutatud Enekuti vaatas Tšerkezi nagu ilmaimet — niisugust reageerimist Uzuki põgenemisele poleks ta küll osanud oodata. Oleks Tšerkez olnud vähem erutatud, oleks ta ehk isegi imestanud: miks tundis ta koos ängistuse ja kaotusekibedusega ühtlasi imelikku rahulolu, justkui rõõmustaks teda, et too plika tema käest ära lipsas, mingi hulgusega jalga laskis; otsekui oleks tüdruku saatuse, tema õnn tal tõsiselt südamel... Kummaline ja seletamatult keerukas oled sa, inimese süda!

«Mis mul nüüd üle jääb?» jätkas Tšerkez kaeblemist. «Pean ma tõesti terve eluaeg armutules põlema?... Ei Tahir, ei Medžnun ega Garib ei armastanud oma kallimaid nõnda nagu mina Uzuki. Elan kaks korda Lukmanist¹ kauem, kuid rohtu mu haavadele ei leidu. Prohvet Džerdžis² piinad pole midagi minu omade kõrval... Armusin Uzukisse igaveseks, Enekuti, ja see tuli ei kustu minus ilalgi!»

«Mis parata, Tšerkez-džan,» ohkas Enekuti silmakirjalikult. «Kõik on tema pärast arust ära... Isegi su vana isa — temagi kaotas pea...»

«Mis sa lobad!» jahmus Tšerkez. «Mis on isal sellega asja?»

«Räägin tõtt... Nädal tagasi oli Uzuki halb, ta kaotas teadvuse. Püha isa tuli teda aitama ja... tahtis suudelda... või veel midagi rohkemat... Ogulniazik nägi kõike pealt...»

¹ Lukman — legendaarne arst, kes olevat elanud 4400 aastat.

² Džerdžis — prohvet, keda paganad kohutaval kombel piinasid.

«Su Ogulniazik nägi und...»

«Aga küünejäljed püha isa näos? Ma ise nägin! Ise! Oma silmaga!...»

Tšerkez uuris tähelepanelikult kahjurõõmsat Enekutit, nagu näeks teda esimest korda, ja ta silmad välgatasid kurjalt.

«Sa valetad, naine!... Sa laimad püha isaani, õonestad tema autoriteeti!... Tead, mis koraanis on öeldud? «Neid, kes laimavad... ega esita nelja tunnistajat, karistage kaheksakümne kepihoobiga.» Kas soovid kanda karistust laimamise eest!»

Enekuti ei tundnud koraani piisavalt, et märgata Tšerkezi ütluse mõnevõrra moonutatud stiili, ning ehmus hirmsasti. Esimest korda oli ta unustanud ettevaatuse, rääkinud halvustavalt oma pühast isast.

«Ma ei ütelnud... ma ei tahtnud...» pobises ta, lipitseval pilgul Tšerkezi poole vahtides. «Olen sopii, püha isa õpilane... tema teguviis äratas minus hukkamõistu... aga ma pole sellest kellelegi rääkinud... Ainult teile, isaan Tšerkez...»

«Vaiki, naine! Sain sust väga hästi aru. Sa pole sopii, vaid kurja keelega laimaja, jumalateotaja. Kui ma kuulen, et ütled püha isaani kohta kas või ühe halvustava sõna, läheb sul väga halvasti. Ja sinu lastel samuti... Tõuse ja käi siit minema! Pea meeles, mis ma sulle ütlesin!...»

«Andke andeks, püha isaan... Andestage...»

Hirmust segane Enekuti veeres sõnnikukerana hoovile ja sööstis isaan Seidahmedi üksikkambrisse. Isaan pani juba kalosse jalga, kavatsedes mošesse palvusele minna. Enekuti langes ulgudes tema jalge ette ja alustas nutulaulu:

«Mu püha isa!... Võiksin end ohverdada teie heaks!... Andestage mulle!... Olen süüdi teie ees. Andke andeks, et ma teile vett valmis ei pannud...»

Ta surus näo vastu isaani jalgu ja silitas krampplikult tema pehmeid itšigiisid. Üllatunud oma usaldusaluse tunnetulvast, sõnas isaan leebelt:

«Tõuske... Ma andestan teile.»

Enekuti aga haaras jalgadest veel kõvemini kinni.

«Küsi, mu püha isa, miks ei saanud ma teile vett valmis panna!»

«Miks siis?» küsis isaan arusaamatuses.

«Oi, ei suuda... Olen teie ohver, mu püha isa... Andke mulle mu südamerahu tagasi! Olen teie ees kohutavalt süüdi. Varjasin teie eest üht saladust... Olen süüdi armu-

lise ja halastaja jumala ees... Kas lubate üles tunnistada?»

«Luban. Rääkige.»

«Oh, mu püha isa, keel tõrgub ütlema...»

«Rääkige juba rutem!» Isaan hakkas kannatust kaotama, sest palvuseäeg oli kätte jõudmas.

«Mu püha isa, teie poeg on eksinud õigelt teelt! Ajas habeme ja vuntsid maha... sai kõikide naerualuseks... Ei käi enam mošees palvusel. Sest ajast, kui te haigeks jäite, pole kordagi käinud. Inimesed panevad imeks: «Isaan Tšerkez ajas habeme maha, ei hooli jumalast — miks tema isa midagi ette ei võta? Võib-olla ta koguni kiidab poja teod heaks?» Püüdsin küll inimestest kõrvale hoida, nemad aga küsivad minult ikkagi: «Kas püha isa teab sellest häbist? Mis ta ütles oma pojale?»»

Isaan hakkas vabisema, ta kõris mulksus midagi.

«Oh sa põrguline, maailma lõpp!» karjatas Enekuti. Jalule hüpatas haaras ta isaanil varrukast ja nad tukerdasid teineteise najale toetudes mööda pühakambrit hüüetega: «Maailma lõpp!... Käes on maailma lõpp!...» Isaan nägu tõmbus halliks, nagu oleks ta näinud paha vaimu või niinematti, millel surnut välja viiakse. Tema külge klammerdunud Enekuti nuuksus ja väristas pead, kael haiglaselt kõveras. Lõpuks langes isaan jõuetult košmaale. Näost kahvatu, konutas ta liikumatult, nii et raske oli aru saada, on ta elus või mitte, hingab veel või rändas juba õndsate maale.

Kahe käega isaani varrukast kinni hoides põlvitas Enekuti oma püha isa kõrval. Vappudes ja end edasi-tagasi õõtsutades ajas ta silmad pahupidi nagu eesel enne surma, aeg-ajalt aga vahtis hirmunult ringi, nagu kardaks tõepoolest kohutavat deemonit, kes pidavat enne maailma lõppu end näitama. Tema must nägu moondus niisugusteks vastikuteks, ebaloomlikeks grimassideks, et isaan seda nähes tõsiselt kohkus ja oma mure koguni unustas.

«Rahunege veidi,» sõnas ta kiiresti. «Rahunege...»

«Oh, mu püha isa...» ulgus Enekuti. «Kuidas saan ma rahuneda, kui mu kallile õpetajale niisugune õnnetus kaela langes!... Ai, mu süda lõhkeb... Andke talle leevendust! Oi, sure-e-en!...»

«Oo, Allah, rahusta teda!» tõstis isaan hirmunult käed. «Too rahu mu kalli sopii hingel... Ärge piinake end, kallid. Teame teie püüdlikkust ja teie ustavust. Olete meile kõige lähedasem inimene ja jääte selleks alati. Teame, et olete alati hingega asja juures. Rahunege... Minge

mošeesse, ütlege neile, et alustaksid ilma minuta teenistust. Mul pole jõudu, ma ei seisa jalgadel. Ütelge, et pühal isal on paha, et ta ei suuda... Pärast palvust aga tulgu minu juurde külaline Bekmurad-bai ja veel kutsuge...» Išaani loetles küla kõige rikkamate ja lugupeetumate meeste nimesid. «Tšerkezile andke samuti edasi, et ta siia tuleks!»

«Kuulen, mu püha isa!» Enekuti sibas išaani käske täitma.

Mõne aja pärast kogunesid kutsutud Seidahmedi pühakambrisse. Išaani libistas pilgu üle külaliste ja langetas silmad, kui need kohtusid kambri hämaras nurgas istuva Tšerkezi omadega; merevaigust palvehelmeid lükkides hakkas ta raugaliku, rõhutatult väriseva häälega rääkima:

«Mehed, te tulite minu kutsel. Te olete küllalt kaua maailmas elanud ja oskate hea ja halva vahel vahet teha. Ma kutsusin teid kui inimesi, kes oma au kalliks peavad ja hoiavad seda nagu silmatera. Olete lugupeetud auulirahva hulgas ja oma perekonnas. Teie ei pea oma eakaaslaste ees pilku langetama, sest te pole korda saatnud midagi häbistavat; te õpetate noortele elu seadusi, sest olete ise õiglast elu elanud ja teil on õigus teisi õpetada — teie südametunnistus on puhas... Iga inimene püüab endale järglasi soetada, igaüks tahab poega üles kasvatada, kellest peab saama ta majapidamise ja vaimuvara pärija. «Oo jumal, kingi mulle järglane!» nõnda on öeldud koraani kaheteistkümnenda suura viiendas salmis. Ja isa-ema rõõmustavad, kui Allah nende palve täidab. Nad õpetavad talle tarkusi, jälgides uhkusega, kuidas ta kasvab ja mehistub. Ja ennäe, poeg on suureks saanud nagu võimas puu, ning vanemad tunnevad, et õnnelinnu vari on nende pea kohal — nad on õnnelikud. Räägin ma õigust, mehed?»

Kokkutulnud ei taibanud eriti selgelt išaani sõnaohtrate targutuste mõtet, kuid nookasid nõusolevalt habemetega. Vilksamisi Tšerkezi poole vaadanud, jätkas išaani:

«La Illaha Illallah... Pole teisi jumalaid tema kõrval... Kõik, mis maa peal sünnib, on tema tahtmine. «Allah on oma tahte peremees,» ütleb kirjasõna. Aga mind on häbistatud jumala ja teie ees ning ma tahan oma muret teiega jagada... Allah kinkis mulle poja. Mina andsin talle teadmised. Kuid koraanis on öeldud: «Tarkust antakse sellele, kes seda soovib...» Minu poeg sai teadmised, kuid ta ei soovinud endale tarkust, ja teadmised hukutasid ta, murdid usutõest ilmajäänu! Seal ta istub teie selja taga! Vaadake ise, mina ei suuda näha tema häbitut nägu... Allah

on oma tahte peremees, kuid saatan kiusab pidevalt jumalaseid ja üks neist on tema võrku langenud... Teie, mehed, teete selgesti vahet, mis on valge ja mis on must, mis on hea ja mis on halb. Mu poeg häbistas mind rahva ees, tallas mu autoriteedi jalge alla, kattis mu halli pea häbiga. Eelistaksin pigem surra, kui kuulda, kuidas inimesed naeravad ja näpuga näitavad: «Vaata, seal läheb selle išaani Tšerkezi isa; tema poeg eksis õigelt teelt ja ajas habeme maha...» Ütelge mulle, mis ma tegema pean, kuidas selle häbi üle elan?...»

Pühakambrisse sigines vaikus, üksnes išaani Seidahmed hingeldas raskelt ja mõned kokkutulnutestki õhkasid kaastundlikult. Viimaks üks aksakall kõhatas, niheles veidi ja sõnas:

«Mehed, išaani-agaa küsib nõu, ootab meilt abi. Mis me talle ütleme?... Seal istub išaani Tšerkez. Keegi ei ütle, et ta oleks rumal inimene, kuid ta sai hakkama ennatliku teoga, ei teinud halba mitte üksnes endale, vaid ka oma pühale isale. Išaani Tšerkez pole mingi puupea, ta saab kõigest aru, mis siin öeldi, ja teab, kui palju muret ta meile kõigile tõi, sest et me jagame oma püha isa muret. Ma arvan, ta kahetseb, et valmistas ebameeldivust oma pühale isale. Kuid öeldakse: «Eksinu leiab oma raja.» Minu arvates polegi išaani Tšerkez nii lootusetult teelt kõrvale kaldunud. Kui ta Allahit agaralt teenib ja on kuulekas, võib ta oma patu lunastada ja isa häbi kustutada. See asi on parandatav. Nii arvan mina, mehed, aga mida ütlete teie?»

Kõik hakkasid korraga rääkima. Ühed häbistasid Tšerkezi, teised sõimasid, nimetades tema tegu sobimatuks mitte üksnes vaimulikule, vaid igale korralikule muhameedlasele; kolmandad, kõige leplikumad, andsid mitmesuguseid soovitusi.

Tšerkez vaikis kaua. Tõstis siis pea ja palus luba rääkida. Talle anti meelsasti sõna — inimesed armastavad võõraste asjade üle otsustada ja tunnevad mõnu oma suuremeelsusest, kui nad kellelegi mõne tühise eksimuse andeks annavad, eriti siis, kui see neile midagi ei maksa.

«Isa räägib, et ta mind õpetas — see on tõsi,» ütles Tšerkez. «Ma õppisin. Lõpetasin medrese. Mida isa minult soovib? Et ma turbani pähe seoksin ja erakuna pühakambris kükitaksin. Tahab, et ma inimestele neid... talismane kirjutaksin. Või Buhhaarasse sõidaksin, seal ahuuniks saaksin ja siis siia minnataolisi õpetama tuleksin. Niisugune on isa soov. Mina aga seda ei taha. Rahvasuu ütleb: «Üks armas-

tab sihvakat, teine küürakat.» Mina küürakaid ei armasta ega kavatsegi terve eluaeg raamatute taga küürutada. Tahan sirgelt käia ja täie rinnaga hingata, pühakambris on minule vähe õhku! Isa ütleb: «Ära sõida linna», aga minule meeldib linn, sest seal on elu ilusam ja hoogsam kui siin. Tahan elada nõnda, nagu mulle meeldib!...»

«Inimesed võivad tahta ainult seda, mida tahab jumal!» hüüdis isaan Seidahmed.

«Tean,» sõnas Tšerkez. «Kaheksakümne esimese suura kahekümne üheksas salm. Kust võime meie teada, mida tahab Allah? Kuuendas suuras on öeldud: «Pilgud ei jõua temani, aga tema püüab nad kinni.» Neljateistkümnenda suura seitsmeteistkümnenda salm aga kõlab: «Ta joob lonksudena, kuid ei suuda neelata, ja teda tabab surm...» Ma ei suuda juua seda ülisuurt tarkust, tahan lihtsalt elada...»

«Just nimelt!» katkestas isaan Seidahmed uuesti poega. «Õppimine hukutas sinu! Teadmised said hukatuseks!»

«Kas siis elujanu hukutab inimese?» imestas Tšerkez silmakirjalikult.

«Ära mängi hullu, sa tead väga hästi, millest ma räägin. Miks sa habeme maha ajasid?!»

«Selleks oli mul oma põhjus,» naeratas Tšerkez ootamatult ja lisas siis tõsinedes: «Oli küll, aga sellest ma ei kavatse rääkida... Igal inimesel on põhjusi, mida kõrvaliste isikute eest varjatakse. Tõsi, habe ja vuntsid polnud mulle eriliseks koormaks. Kuid ma ajasin nad maha. Isa räägib, et iga habemekarva all elavat ingel. Habet ajades tapvat inimene ingleid. Ajasin habet väga ettevaatlikult, ei kriimustanud ühtegi ingliti... Aga näe, mõned pühamehed kitkuvad habet korrastades habemekarvu näpitsatega välja! Võtavad näpitsad kätte ja kisuvad karvad koos juurtega välja. Nad viskavad ju ka inglid jalgade alla ja trambivad neil otsas! Kas see pole patt? Arvan, et erilist süüd mu teguviisis ei ole. Kui jõud habemes oleks, võiks kitski prohvetiks saada.»

«Ära pilka, jumalateotaja!» Isaan sülitas tõsises hirmus üle vasaku õla; osa kokkutulnuteist sülitasid samuti; Bekmurad-bai vaatas Tšerkezi huviga. «Ära teota jumalat! Niisuguste kohta, nagu sina, on pühakirjas öeldud: «Rüüpad vaid tulist vett ja metsikuid piinu...»»

«Kümnes suura, neljas salm,» täpsustas Tšerkez külma-vereliselt. «Kuid see on öeldud paganate kohta, mina aga olen õigeusklik. Muuseas, kolmekümne kaheksandas suuras öeldakse: «Kes kurja kurjaga tasub, teeb ise kurja...»

Allah ei karista mind, pealegi pole ma tema vastu millegagi eksinud.»

«Kõik on selge!» ohkas isaan südametäiega, mõistes, et poeg teda koraani sõnasõnalise tundmisega kokkutulnute ees täbarasse olukorda seab. «Ilmast-ilma vedeled linna kõrtsides, paljasjalgsete, võõbatud nägudega kõlvatute naiste seltsis, ahmisid pahelist õhku ja muutusid ise paheliseks ja vastikuks.»

«Raske öelda, kumb on pahelisem ja vastikum — kas kõrtsis istuja või mõni pühakambri põlvenõtkutaja...»

«Tähendab, sa ei mõtlegi kahetseda?»

«Mida? Miks peaksin ma andestust paluma! Olen ma kedagi tapnud või kellegi maja paljaks röövinnud? Või kellegi pruuti häbistanud? Ütelge mulle, milles on mu süü — ja ma kahetsen. Kui see aga selles seisneb, et ma ei taha pühakojas istuda, talismane kirjutada ja haigetele rohtude asemel tinti ning solki sisse joota — siis see pole mingi süü. Petiseid mullasid on ilma minutagi küllalt.»

«Oo Allah! Sinu sigitis ta küll ei ole!» hüüdis isaan kibedalt.

«Üheteistkümnenda suura, neljakümne kuues salm,» täpsustas Tšerkez jälle. «Eelmine salm aga ütleb: «Oo jumal, mu poeg on minuga ühte verd!»»

Poega vastusega austamata sõnas isaan Seidahmed:

«Mehed, te kuulsite, mida see eksinu räägib. Rohkem ei taha ma teda kuulda ega tema nagu näha. Otsustage teie. Kui ta teie nõuandeid kuulda võtab, Allahi ees oma pattu kahetseb — on hästi; kui ei — siis mingi, kuhu tahab.»

«Mis siis ikka, nagu näha, tuleb mul minna.» Tšerkez tõusis ja hakkas astuma ukse poole. «Öeldakse, et kahe oina pead ühte katlasse ei mahu. Kui isa meid enam ei salli, siis muretseme endile linnas toa. Aga kahetseda pole mul midagi. Arvan, et need, kes pühakambrites istuvad ja jumalalt andeksandmist paluvad, teavad, mida nad paluvad. Minul pole midagi paluda...»

Enekuti päästis vaid see, et Tšerkez ukse juures seistas. Järsult lahti lukatud massiivne uks oleks ta kauaks ajaks lukuaugust piilumisest võõrutanud. Siiski ei läinud kõik mitte kõige paremini. Nähes Tšerkezi uksele liginevat, tõmbus Enekuti lukuaugu juurest kõrvale, et minema joosta, kuid jalad läksid sõlme, ta kukkus ning roomas kleidisabasse takerdudes ja ninaga maad tõngudes neljakäpukil eemale. Tema õnneks oli hoov parajasti tühi ja keegi ei saanud tema üle naerda, siis, kui nähtavale ilmusid kaks vanakest, oli sasitud Enekuti juba jalul ning jook-

sis, ise märg ja hingeldav, išaani vanema naise — Tšerkezi ema — kibitka poole.

Mehe soosikut nii sasiatuna nähes sattus Seidahmedi naine ärevusse.

«Jumal hoidku, mis juhtus? Kust sa tuled?»

«Oi, bibii-edžee, mu kallis,» alustas Enekuti nutulaulu, «lugesin eile parajasti viimast palvet... kui äkki rahutus südamesse pugus... Nagu mingi eelaimdus... «Annaks jumal, et kõik oleks hästi,» mõtlesin ma ja heitsin magama... Täna aga... Oh, kallis bibii-edžee, kuidas teile seda halba uudist teatada! Armastan inimestele rõõmu valmistada, tahan, et mu uudis neil naeratuse näole tooks... Miks mu soov ometi ei täitu?...»

«Räägi juba kiiremini, mis juhtus!...»

«Mu bibii, meie püha isa ajas oma poja minema!... Oi, missugune õnnetus...»

«Ajas minema?!»

«Ütleb: olevat eksinud... Ütleb: käigu minema, mingi, kuhu tahab... Oi, vari langes Tšerkez-džani palgele!...»

«Mida išaan Tšerkez siis ometi tegi?»

«Oh, mu bibii... meie Tšerkez ajas endal habeme maha. Ja vuntsid. Püha isa sai väga vihaseks ja ajas ta kodunt välja... Mis nüüd küll saab...»

Jätnud vaese naise vesistama, suundus Enekuti Ogulniaziku kibitka poole. Nüüd astus ta tähtsalt, väarikal sammul, tema tõmmu, pisaraist määrdunud põskedega kurb nagu muutus ligipääsmatuks ja rangeks.

Erutatud Ogulniazik, kes arusaadavalt ärevusega ootas, millal Uzuki kadumise pärast kisa tõuseb, võttis külalise lugupidavalt vastu.

«Astuge sisse, Enekuti-edžee... Istuge...»

Ukse juures seistes muigas Enekuti virilalt.

«Küllap jõuab... Aega on...»

«Istuge, näe, siia... Tee on juba valmis. Kohe ma toon piaali...»

«Aga išaan-agaa riideid sa mulle ei toogi?»

«Missuguseid riideid?!»

«Ikka neidsamu, mis sa eile Uzukile ja ta hulgusele andsid!»

Ogulniazik ahhetas, kattis kätega suu ja jäi ehmatusest seisma nagu sammast. Näis, nagu oleks keegi talle teibaga pähe löönud. Kõik vankus ja valgus silme ees laiali, suu tõmbus korrapealt kuivaks. Enekuti aga jätkas halastamatult:

«Miks sa oma peakesel langeda lasksid? Mõtlesid, et

sinu tempudest ei saa keegi teada? O-oo, häbitul... Bibii-edžee nutab oma kibitkas, püha isa nutab oma pühakambris, Tšerkez-džan nutab tee peal — aga sinul on lõbu laialt, naerad teiste õnnetuse üle? Vaatame, kaua sa naerad. Vaatame, kaua sa rõõmustad!... «Astuge sisse, Enekuti, istuge...» Nii autu inimese uksest ma sisse ei astu ega leivatükki ei puuduta!... Vasta, kuhu sa külalised võõraste kinkidega juhataksid! Ja korista oma käed ära! Mis sa hoiad neid näo ees? Eile oleks tulnud häbeneda. Võta käed ära!...»

Raske öelda, mis sel hirmsal hetkel Ogulniaziku peast läbi käis. Võib-olla nägi noor naine end häbistatuna, täisülitatuna, nägi end elusa tõrvikuna leekide talumatus kõrvetuses visklevat. Võib-olla nägi ta erutatud rahvajõuku, ja seal, kust inimesed eemaldusid, suurt kivihunnikut vapumas ja värisemas.

«Olen teie ohver, Enekuti-edžee!» anus ta tema ette põlvili langedes. «Olen teie võimuses... Tapke, visake tulle, kuid ärge mind inimeste ees häbistage! Teen kõik, mis käsitate, ainult halastage!...»

Rahuldatud Enekuti nautis mõne minuti oma triumfi. Läks siis ja istus aukohale. Ogulniazik jooksis ta ümber ega teadnud, millega teist kostitada, mida kinkida oma hirmsale külalisele.

*

Pärast Tšerkezi lahkumist räägiti išaan Seidahmedi pühakambris kaua juhtunust, laideti kaasaegse nooruse rikutust, kombelõtvust, lugupidamatust vanade seaduste ja tavade vastu. Mõned kutsutuist avaldasid lootust, et kõik laabub ja lahkusid, vihjates asjaajamistele. Jäid neli kõige nimekamat vanakest ja Bekmurad-bai. Too istus, suur ja tugev, otsekui mõni röövlind, lumivalges kahisevas markisetsärgis, pillates kogu selle aja vältel vaid üksikuid sõnu. Kui üks viimase lahkuja järel sulgunud oli, võttis Bekmurad-bai rahakoti ja viskas išaan Seidahmedile hoolimatu žestiga mõned paberrahad.

«Võtke, išaan-agaa, oma hoolitsuse ja mure eest.»

Išaan korjas rahad kiirustamata kokku, pomises palve; hüüdis aamen ja tõstis käed näo juurde.

«Me sõitsime pruudi järele,» sõnas Bekmurad-bai aeglaselt. «Amanmurad koos tädiga viivad ta tõllaga koju... Mina aga ratsutan siit linna — asjaajamised ootavad.»

«Muidugi, muidugi,» ruttas išaan nõustuma. «Töökall mehel on alati kuhjaga tegemist... Ütlete, et polkovnik

ise käskis? Noh, muidugi, siis on meie kohus ta auga sea-
duslikule mehele anda.»

Vanakesed noogutasid nõusolevalt:

«Tuleb tagasi anda...»

«Kui härra polkovnik ise käskis — mis siis veel rää-
kida...»

«Auulivanem Mered ei julge piiksatadagi!»

«Ja kogu raha, mis ta kohtunikule tõi, lendas tuulde!»

«Üks joob lombist, teine kaevab kaevu,» naeris Bek-
murad-bai paljutähendavalt. «Niisiis, isaan-agaa, te lubate
meil pruudi kaasa võtta?»

«Jaa-jaa, meie kohus on usaldusalune auga tagastada,
nagu öeldud...» alustas isaan ja vakatas avali suuga:
pühakambrisse veeres Enekuti, viril nagu peas. Hetkeks
jää ta lävele seisma, kukkus siis lartsti vaibale ja roomas
nagu kohmakas, paks ja ilge keldrikakand isaan poole.

«Oh, õnnetus mu püha isa!» ulgus ta, hakates mõnevõrra
säästlikult oma rasvaseid patse kitkuma. «Oleme häbista-
tud!... Terve maailma ees oleme häbistatud!...»

«Mis siis jälle lahti on?!» karjatas värisev isaan. «Rää-
kige, mis lahti on?!»

«Oh õnnetus... Teie hoolde usaldatud noorik põgenes
täna öösel mingisuguse hulgusega...»

«Oo Allah!... Oo Allah!» huilgas isaan käsi pühakambri
lae poole sirutades. «Mis hirmsaid katsumusi sa õigeuskli-
kele saadad! Mu pojast sai habemeta peletis... Nüüd aga
teotab mingisugune hulkus püha paika ja viib ära võõra
naise... Allah, kas tõesti on saabumas maailma lõpp?!»

Bekmurad-bai pani teepiaali, millest ta vaid paar lonksu
oli rüübanud, satšakile. Tema nägu, mis tavaliselt oli kah-
vatu, muutus telliskivipunaseks, silmad valgusid verd täis.
Ta oli isaan peale vihane, et too Uzuki hoida ei osanud,
samuti selle mõttetult karjumise pärast. Bekmurad-bai aus-
tas Allahit, kuid rasketel hetkedel ei lootnud ta mitte
jumala armulikkusele, vaid oma rahakoti ja mõõga peale.
«Vana eesel,» mõtles ta vihaselt, «sai altkäemaksu, aga
midagi ei mõistnud teha, va pehkinud känd!»

«Jätke järele, austatud isaan-agaa,» ütles ta pahaselt,
«öeldakse ju, et surnut nutuga ei ärata. Rahunege ja saatke
keegi külasse — küsitlegu elanikke, võimalik, et keegi on
põgenikke näinud.»

«Enekuti, jookse!» käskis isaan ja jätkas kurvastamist:
«Mis ajad need küll on, halastaja jumal... Öeldakse, enne
maailma lõppu istub naine sadulasse... See on maailma
lõpu tunnusmärk, ei muud midagi.»

«See on selle tunnusmärk, et mõnel mehel on pea ase-
mel suur kapsas,» kiristas Bekmurad-bai hambaid. «Ja on
tulnud aeg see kapsapea maha lõigata. See tunnusmärk
peetakse verega maha!»

Vait jäänud aksakallid noogutasid kaastundlikult.

«Nimelt nii: verega...»

«Ja kuidas nad küll julgesid?»

«Inimesed otsivad endale hukatust, narrivad saatust.»

«Vaja mõlemad elusalt maasse kaevata, samas paigas,
kus nad tabatakse!»

«Nõnda tegid meie esivanemad — nõnda neh...»

«Loomulikult, pruudina pole ta nüüd enam midagi väärt,
surm talle...»

«Et nad ainult kättemaksu eest minema ei pääseks...»

«Tuleb nad samas paigas maha lüüa...»

«Tean väga hästi, mis ma nendega teen,» sõnas Bekmu-
rad-bai. «Minu käest nad juba ei pääse. Pugegu kas või
maa sisse — tõmban kõrvupidi välja, ronigu või taevasse —
haaran jalgadest kinni... Siinilmas pole neil minu eest
peidupaika... Selle alatu kaltsaka saadan otseteed saa-
tana külaliseks, tüdruk aga... noh, ma korraldan talle nii-
suguse elu, et surm oleks selle kõrval lausa õnn.»

«Parem oleks temagi hingusele saata,» soovitas üks aksa-
kallidest südamlilikult. «Naisterahvaga pole vaja pikalt jän-
nata. Meie esivanemate arukas soovitus oli: «Peksa naist,
ja kui ta sellest ei sure, siis viruta kirvesilmaga.» Adati
nõu on kasulik kuulata... Kui te ta ellu jätate ja ükskõik
kui raske karistuse välja mõtlete, võib rahva hulgas aruta-
miseks ja kohtumõistmiseks minna. Milleks teile seda?»

«Mis loeb minule rahvas!» välgutas Bekmurad-bai oma
tugevaid hundihammaid. «See, kes tahab minu üle kohut
mõista, jõudku enne minu tasemele. Kes on minu kohtuni-
kut? Kas need, kes mu vanu püksegi väärt ei ole? Ma süli-
tan siisuguste kohtumõistjate peale!»

Bekmurad-bai tavalisest talitsetusest polnud jälgegi.
Praegu oleks ta suurima heameelega isaan sokuhabeme
pihku võtnud ja talle paar tõsisemat sõna öelnud. Kuid
seda ei saanud muidugi teha ja ärritus otsis viivitamatult
väljapääsu.

«Rahvas!... Seni olen osanud kõigile, kes mu halati
sabas ripuvad, näidata, kuidas jää minu peos tuleks ja tuli
jääks muutub. Ja näitan ka tulevikus!» pigistas ta oma pai-
suvate veenidega rusikat. «Soovitate ta surnuks lüüa...
See ka mõni karistus! Mis karistus see sipelgale on, kui ma
ta silmapilkselt saapaga lõmastan? Ei, auväärased, ta jääb

ellu! Ta saab nägema oma eakaaslaste lõbu ja rõõmu, kuid ise ei naerata ta enam kunagi! Elu muutub tema jaoks maa-aluseks vangikongiks. Seal valitsevad vaid pimedus, valu ja pisarad. Ja ei vähimatki lootust... Vaat seda pean ma karistuseks! Aga mis on surm?... Inimene sureb — ja sellega on kõik lõppenud... Noh, kuidas on, kas keegi nägi neid?»

Viimased sõnad olid määratud vahepeal sisseastunud Eneku tile.

«Ei kippu ega kõppu,» ohkas sõnnikukera teesklevalt. «Mitte keegi pole neid näinud...»

«Lubage meil lahkuda,» sõnas Bekmurad-bai tõtlikult, ennetades isaani, kes jälle silmad taeva poole pööras, kavatsedes kõigekõrgemale maailma ebatäiuslikkuse pärast etteheiteid teha. «Leian ise nende jäljed... Teie ärge muretsege ja ärge neid otsige...»

«Palun,» nõustus isaani, «meie otsima ei hakka.»

NII PÖGENIK KUI JÄLITAJA HÜÜAVAD ÜHTE JUMALAT APPI

«Mehed olid kaks päeva järjest sadulas. Tuhnisime läbi kõik urkad nii Marõs kui Bairam-Alis — nad on nagu maa alla kadunud, keegi pole neid näinud. Mõni ehk teabki, aga ei räägi... Siiski, seda ma ei usu — pakkusime ka raha, ja raha päästab igaühe keelepaelad valla. Soovitate nad turul, avalikult, tagaotsitavaks kuulutada... Pidage meeles, alati pole kasulik kõike suure kella külge riputada. Seni kui sosistatakse — on jutt vaikne, aga kui me valjusti hakkame rääkima, hakatakse meie üle kõva häälega naerma...»

Bekmurad-bai vaikis, võttis rohekasmusta tableti, viskas selle suhu ja jõi kanget teed peale. Viimaste päevade füüsiline ja vaimne pingeline oli jättnud jälje isegi tema võimsale organismile. Mõtteselgust tuli teriakiga turgutada.

Tema viis kõige lähemat sugulast istusid väsinult ja tõlmustena poolringis suure madalajalgse laua ümber — Bekmurad-bai püüdis oma lähikondseid tasapisi euroopaliku kultuuriga harjutada. Nad olid just söömise lõpetanud, poolnäritud lambakondid vedelesid tikitud atlassilinal, hangunud rasvaplekid reostasid hiina meistrite peent näputööd.

«Tunnistajaid me ei leidnud,» jätkas Bekmurad-bai vuntse pühkides, «aga ma sain teate, mis väärrib tähele-

panu. Päev enne seda, kui tüdruk Seidahmedi juurest põgenes, tuli kõrbest Suhan-bai külla toidumoonana järele üks bai abikarjuseid. Tema nimi on Berdõ. Moona ta ei võtnud ja kadus auulist teadmata suunas. See-eest ilmus Seidahmedi hoovi tundmatu noormees. Nagu too isaani mustanäoline peni ütles, olevat noormehe nimi olnud Berdõ; ta keerelnud terve päeva hoovis, järgmisel hommikul aga polnud enam jälgegi ei temast ega tüdrukust. Koos nendega kadusid ka minu ja noore isaani Tšerkezi hobune... Ja veel saime teada, et selle abikarjuse nimi, kellele tüdrukut mehele kavatseti panna, oli Berdõ!»

«Nii et siis abikarjus viiski ta isaani juurest ära!»

Bekmurad-bai muheles irooniliselt.

«Võib-olla ka tema...»

«Ja mis ta selles kaltsakas leidis?»

«Niisuguse asja eest tuleb elusalt maasse kaevata!»

«Mitte täiesti... Pea tuleb välja jätta, et võiks šaakaleid suudelda...»

«Oige! Pea tuleb välja jätta!...»

«Ja too teine tuleb sinna kõrvale kaevata... Ninad vastamisi!»

«Ei, seljad kokku, et nad teineteist näha ei saaks...»

«Mõlema ette tuleks pialliga vett panna...»

«Meega üle määrda ja sipelgad kallale lasta!»

«Vait!» sõnas Bekmurad-bai vaikselt, kuid veenvalt. «Džeiraan on päikese käes, teie aga jagate juba tema nahka ja sõrgu... Kõigepealt tarvis nad kinni püüda, siis hakake tapma... Kuulake, mis ma veel teada sain. Selle abikarjuse ema on pärit Ahaalist. Tõenäoliselt elavad seal emapoolsed sugulased. Pögenikke on tarvis Ahaalist otsida! Arvan, et rongiga nad ei sõida. Lähevad otse läbi kõrbe. Kaotasime otsingutega kaks päeva, kuid ikkagi saavad Amanmurad ja Sapar nad Tedženi läheduses kätte — Tedženist nad mööda ei pääse. Said aru, Amanmurad?»

«Sain... Oma kätega kägistada ära!...»

«Järelikult ei taibanud sa mõhkugi... Seda abikarjuse naru võite kägistada kas otsekohe või jaokaupa. Aga pruudi, andku Allah talle tugevat tervist, toote mulle tervelt ja puutumatu — saad aru, ilma ühegi kriimustuse! Korraldan talle jumala abiga nii pika ja lõbusa elu, et põrgusse sattudes hakkab ta oma saatust tänama. Ma talle õpetan, mismoodi minule selga sülitatakse!»

«Kägistada ja šaakalitele visata — ning asi joones,» heitis Sapar repliigi.

«Oina peas pole iialgi eriti palju ajusid olnud!» sõnas Bekmurad-bai südametäiega. «Kuulake, mis teile räägitakse, ja ärge mõelgegi omavolitseda! Ma lubasin. Aga sõna tagasi võtta on sama mis iseenda sülg üle korjata!»

Kõõrsilmne Amanmurad pomises süngelt:

«Võimudega võib pahandusi tulla... Venelastega...»

«Venelastega?» kordas Bekmurad-bai. «Mis asi see on?» ja ta tõmbas rahataskust välja masinal kirjutatud ja pitsiriga varustatud paberi. «Selle kirjutab meie sõber, Vene polkovnik. Võta enda kätte, Amanmurad! Juhul kui Tedženi pristav teile abi keelab, torka see paber talle nina alla... Mu sõber polkovnik lubas, et igasuguste takistuste puhul võtab ta isiklikult ühenduse Ašhabadi ülemustega. Aga teie räägite: venelased. Nendega tuleb osata ümber käia, ja nad teevad kõik, mis me iganes tahame... Nõnda siis, Amanmurad, ärge kaotage aega, istuge Sapariga rongile ja sõitke. Kovus vaatab igaks juhaks siin ringi. Meie Veli-baiga aga sõidame Ahaali. Allahi abiga nad meie käest ei pääse!...»

*

Karjuseelu pole rikas ei sündmuste ega ka sissetulekute poolest. Tänane päev sarnaneb eilsega, homme aga täna-sega. Üksluised nagu barhaanid, veerevad päevad aeglaselt ja pidurdamatult igaviku poole. Üksnes harjumatu inimesele näivad barhaanid liikumatud, karjuse terav silm aga näeb, kuis pudeneb liivateri järsult künkaharjalt, ta näeb, kuis barhaanide read päev-päevalt loogeldes ja taas sirgu tõmbudes üha edasi ja edasi lähevad. Barhaanid tungivad peale? Kuhu? Keda ründavad need liivasõdurite raugematud malevad? Kas elu? Kuid elu on võitmatu. Pikki sajandeid ahistab ja ründab teda liiv, tema aga haljendab ilaki peenikestes võrsetes, sahiseb harali seliinivartes, levitab õitsva kandõmi hurmavaid aroome, klammerdudes jändriku saksauuli raudse visadusega maa külge. Toimekate sisalike sagin, hüpikhiirte ja suslikute piiksatused, okassea nohin, saksauuliharaka kätsatused, stepimao tabamatu sööst — kõik see on elu. Võib jälgida, kuidas langevad kastetilgad, kuulata laulvate liivade kordumatult ärevat hüüdu, võib kanda kätel haigestunud lambatalle ja kõvera karjusekepiga hundile vastu irevil koonu virutada — ent ometi, kui see päevast päeva üha uuesti kordub, tunned rusuvat üksluisust: looduse lähedus ei suuda siiski asendada inimest.

Inimesi aga kohtab karjus väga harva. Juhtub karjuse lõkke ääres teed jooma mõni kütt või karavanist mahajäänud teeline, siis on see karjusele lausa pidu. Külalise üle rõõmustades võtab ta tolle avasüli vastu, paneb aukohale istuma ja kostitab parimaga, mis tal on.

Tšopan-agaa peatuspaik ei erinenud millegagi karjuste tavalistest peatuspaikadest. Kogu oma pika elu oli Tšopan-agaa Tedženi lähikonnas võõraid lambaid karjatanud. Nii nagu kõik karjused, vaevles temagi algul üksinduse käes, hiljem see tunne küll tuhmus, aga sellegipoolest rõõmustas ta alati südamest iga külalise üle.

Saksauulilõkke põles ühtlase kuuma leegiga. Tšopan-agaa jäi koos abikarjuste Mergeni ja Merediga teed. Vaikust segas vaid lõkke kohale riputatud katla lõbus mühin — karjustel polnud millestki rääkida.

Äkki muutusid koerad tähelepanelikuks, urahtasid ja tormasid valju haukumisega kahe džigiti poole, kes peatuspaigale lähenesid. Vahuleaetud hobused komistasid ning üleni tolmused džigitidki näisid väga väsinuina. Eriti noorem.

Üks abikarjus ajas koerad eemale ja tõi teelised lõkke juurde. Mõlemad olid noored ja jõukalt riides — punasest siidist halatid, valged karvamütsid, kroornahksed säärikud. «Tõenäoliselt mingite baide pojad,» mõtles Tšopan-agaa.

«Aleikum...» vastas ta ratsanike tervitusele. «Ronige aga maha... Mered, vaata külaliste hobuste järele!... Meil, kallid külalised, pole kibitkat, kuhu teid kutsuda, aga võtke platsi meie lõkke ääres. «Mahaistunu toob head,» lausub rahvasuu. Meie juures käib harva inimesi. Istuge... Mergen, vaata, kas su teekann-läks keema, valmista külalistele värsket teed.»

Vanake laotas oma burka lõkke äärde. Džigitid istusid. Joodi teed, siis võeti õhtueinet ja rüübiti jälle teed.

«Olgu teie teekond õnnelik, kust tulete ja kuhu lähete?» küsis Tšopan-agaa lõpuks.

Noorem džigitt juba tukkus. Vanem vaatas teda, kohmetus veidi, vaatas karjuse pruuni, tuultest ja talvepakastest parkunud näkku ja pööras siis pilgu vaikivate abikarjuste poole.

«Marõst tuleme... Ahaali...»

«Ahaal on suur, kuhu nimelt ja mis on teie teekonna eesmärk?» tahtis vanake küsida. Kuid mõistes, et džigitt ei taha rääkida, mõtles: «Nad on väsinud. Las puhkavad. Hommikul jutustavad ise.»

Külalised ei lasknud ettepanekut korrata ja heitsid otsekohe košmaale. Viltvaip on kõrbes asendamat. Ta kaitseb magajat külma eest ja hoiab ära palju muidki ebameeldivusi, kaitstes näiteks pikkjalgade ja skorpionide eest, kes külmaladel öödel meeleldi inimese juures sooja otsivad. Košmaa valmistatakse harilikult lambavillast, pikkjalad ja skorpionid aga kardavad lambaid nagu surma, sest need süütud elajad pistavad nad ülima rahuga nahka.

Koidikul ärkas Tšopan-agaa enne teisi. Ta tõusis ja märkas äkki külaliste peatsis öisest külmast rõngassetõmbunud musta ussi. Haaranud kepi, hakkas vanamees ettevaatlikult lähemale hüllima. Uss ei märganud teda, ei liigutanud, ja üldse oli ta kuidagi kentsakas. Täiesti lähedale jõudnud, nägi Tšopan-agaa hommikuvalguse heitlikus kumas, et see polnud mingi uss, vaid harilik tütarlapsepats. Tähelepanelik vanake oli juba õhtul taibanud, et noorema külalisega pole asi õige, tema udune aimus leidiski kinnitust.

Pead vangutades pomises vanamees: «No on ikka imesid...» ja asus lõket kohendama. Ta pesi end, ei hakanud hommikupalvusega vaeva nägema ja tonksas ettevaatlikult vanemat džigitti.

«Tõuske... Teie seltsimehe pea on katmata... Vaja kohendada...»

Ärganud Uruk haaras ehmunult peast kinni. Tšopan-agaa läks tema poole vaatamata lõkke juurde.

«Oi, nüüd olen ma igaveseks häbistatud!» sosistas tütarlaps.

«Midagi hirmsat pole juhtunud,» vastas Berdõ rahulikult. «Pane müts pähe.»

«Jah, aga kuidas ma panen, kui karjus-agaa juba nägi mu patse?»

«Pane pähe... Ta on hea ja arusaaja vanake...»

Kitsa kaelaga kumganist teineteisele vett valades pesid nad silmi ja tulid siis lõkke juurde. Tšopan-agaa kohendas mulksuvate teekannude kõrval tuld. Üks abikarjustest läks lammaste juurde, teine magas, läbi une magusasti suud matsutades.

Pärast kerget hommikueinet küsis Tšopan-agaa teed valades:

«Mis su nimi on, pojake?»

«Berdõ,» vastas noormees.

«Ilus nimi,» kiitis vanake. «Jutusta, Berdõ-džan, mis teiega juhtus ja mida kavatsete ette võtta.»

Berdõ jutustas karjusele kõik, nagu oli, midagi varja-

mata. Karjus kuulas tähelepanelikult, aeg-ajalt heakskiitvalt pead noogutades ja pomisedes: «Tublid olete, pole midagi õelda!...»

Kui Berdõ vaikis, vaatas vanake tütarlast pika ja sooja pilguga.

«Julge oled, mu silmatera, mehine! Õigesti tegite, et baidid ja išaane ninapidi vedasite... Tähendab, mõtlete pulmad teha? Vaata ette, Berdõ, ära viltu löö. Rahvasuu ütleb: «Naine on nagu tekk: kui sa ta peale võtad, on palav, kui ära viskad — külm...» Ma naljatan, lapsukesed, naljatan. Kahekesi on märksa kergem meie elu-karavanirajal astuda. Ühe sõrmega ei saa ju näpistadagi. Ah, oleksite pidanud juba eile kõik ära rääkima! Aga pole viga, vee-date päevakese meie juures. Homme tuleb Džuma tagasi — ta läks toitu tooma —, siis peame pulmad missugused. Aga sina, tütreke, ära noruta, kas tead vanasõna: «Kui näed jänest koerale hauda kaevamas, siis tea, et sinu ees on pantrikutsikas.» Tõmbasid endale džigiti riided selga ja su ettevõtmised on julged, nii mõnigi mees poleks sõandanud nõnda käituda. Joo teed ja ära muretsel!»

Berdõ ja Uruk puhkasid terve päeva Tšopan-agaa külalishahkes peatuspaigas. Järgmisel hommikul tuli abikarjus Džuma toidumoonaga ja karjused korraldasid peo. Juba õhtul olid nad lõkke alla kuuma liiva sisse pannud liha. Nüüd tõmbasid nad selle välja küpse ja soojana. Sibula ja pipraga vürtsitatult levitas praad lõhna, mille kohta õigusega öeldakse, et äratab surnudki üles. Lõkke ümber aga istusid üksnes elavad, ning oiivalisest roast oli varsti paljas mälestus järel.

Lõpetanud rikkaliku söömaaja kange, mõrkja teega, pöördus Tšopan-agaa oma abikarjuste poole:

«Nüüd, poisid, õnnistame oma külalisi ja soovime neile head teed... Seda vajab iga inimene, otsija aga eriti. Olgu teie tee õnnelik, mu lapsed, olgu Allah ise teie teekaaslasteks ja viigu püha Hidõr¹ teid õnneallika juurde. Elage hästi ja armastage teineteist, soovime, et tähistaksite iga aasta kaksikute sündi... Nüüd aga, Mergen, võta oma tuidukk välja! Džuma, sina laula. Olgu meil muusikat, lärmi ja laulu nagu päris ehtsas pulmas!»

Noored lõbutsesid ja naljatasid õhtuni. Vanamees ei jäänud neist maha. Ta teadis palju naljalugusid, põimis oma juttudesse vanasõnu ja teravmeelsusi. Teda oli väga huvitav kuulata ning Berdõ ja Uruk unustasid koguni oma

¹ Hidõr — pühak, hea vaim, teeliste ja kõrbe kaitsja.

põgenikuseisuse. Kuid Tšopan-agaa pidas seda meeles. Öhtu eel soovitas ta külalistel enne teeasumist puhata, ise aga hoolitses nende hobuste eest, uuris Džumalt, kas külas oli võõraid. Abikarjus teatas, et kaks rikast ratsanikku küsitlenud inimesi kaotsiläinud seltsimeeste pärast.

Seda kuuldes hüppas Berdõ erutatult jalule, kuid Tšopan-agaa rahustas teda:

«Istu, istu... Puhka. Paljugi kes keda küsida võis. Teie olete mu külalised ja meie teid hätta ei jäta. Varsti läheb pimedaks, ma näitan teile tähtede järgi teed. Hobused on teil tugevad ja hästi puhanud. Kui te teelt ei eksi, siis möödute Dušakist veel enne päikesetõusu... Ära kiirusta, džigitt, saatus pole kirp, kärsituid ta ei armasta...»

Kuid ei Berdõ ega Uzuks ei suutnud enam puhkusele mõeldagi. Neile tundus, nagu jõuaksid julmad jälitajad iga hetkega üha ligemale. Veel enne kui õhtuhämarus tiheneda jõudis, valmistusid nad teeale asuma.

Tšopan-agaa saatis külalised lähima künkani.

«Kas näete seal valget tähte?» küsis ta Berdõ hobuse kenus kaela patsutades. «Sõitke nii, et ta otse teie ees oleks. See täht loojub varsti, kuid tema asemele asub, näete, see punane, mis on praegu teie selja taga. Ta jõuab teile tee peal järele ja paistab hommikuni välja. Varsti läbite Tedženi ja sõidate edasi mööda kõva takõri. Ärge te kuskil liivaväljadele pöörake, nii ei jäta te jälgi. Hommikuks jõuate Dušakki — teist paremale jääb raudtee. Seal te juba teelt ei eksi...»

Sel ööl magas Tšopan-agaa ihuüksi — abikarjused jäid karja juurde, kes oli uuele karjamaale aetud. Hommikul pidid nad tagasi tulema ja karjuste tagasihoidliku varanatukese kokku panema. Vanamees vähkres kaua, tõusis, viskas lõkkesse rädi — ta ei saanud sel ööl miskipärast sooja. Pimeduses süttisid kollaste tulukestena peatuskohta mahajäetud hundikoera silmad. Tohtu suur, raske pea käppadel, vaatas loom vahetevahel silmi pilutades ainiti tulle. Lühikesed kõrvatuukad, millest hunt ei saa kinni haarata, liikusid valvsalt. Koer oli vana ja kogemused olid teda õpetanud vaid hetkiti tukastama, tema valvuriametis tähendas sügav uni tihtipeale lühikest elu.

Tšopan-agaa uinus alles südaöö paiku ja virgus samas koera vihasest haukumisest. Loom ründas kahte ratsanikku, kes teda nuutidega tõrjusid.

«Akba! tagasi!» hüüdis Tšopan-agaa. «Ei tunne enam oma inimesi, va lollike...»

Kuid ratsanikke hoolikamalt vaadates taipas karjus, et oli eksinud: need olid täiesti võõrad džigitid. Üks neist küsis tigeid silmi kõõritades:

«Kas teie juures pole võõraid käinud?»

«Ei ole!» tahtis Tšopan-agaa juba vastata, kuid talle meenusid abikarjused, kelle poole küsijad samuti võisid pöörduda, ja lausus:

«Käisid.»

«Palju neid oli?»

«Kaks džigitti. Hobused olid väsinud.»

«Vanad või noored?»

«Noored.»

«Aga kes nad olid?»

«Tule hobuse seljast maha, hea inimene... Istu, keedan teile teed...»

«Pole aega, isa, asi on rutuline... Kes nad olid, need džigitid?»

«Allah teab... Ei rääkinud. Istusid nukralt, nagu mul-lad matustel.»

Vanamees naeratas habemesse, kuid tulnukad ei mõistnud tema sõnadesse peidetud irooniat. Kõõrsilmne küsis kannatamatult:

«Olid nad kaua sinu juures?»

«Kaks päeva, hea inimene, kaks päeva. Hobused puhkasid, sõid — ja nii nad sõitsidki oma teed.»

«Sõitsid puhanud hobustel?»

«Puhanutel, hea inimene, puhanutel ikka... Nobedalt kappasid... Kuid tulge maha, maitske karjuste kosti! Ja hobused saavad puhkust — näe, kui väsinud nad on...»

«Täna, isa, teine kord... Aga kuhu džigitid sõitsid?»

«Ränduri tee on Allahi määrata, poeg.»

«Kuhupoole nad suuna võtsid?»

«Pimedas lahkusid, minu silmad on vanadusest kehvaks jäänud: ei pannud tähele.»

«Ära lõõbi, vanamees!» kraaksatas kõõrsilmne.

Teine džigitt aga ähvardas, hobust karjusele peale ajades:

«Sellise asja eest võid nuuti maitsta!»

Võõraid tähelepanelikult jälginud Akba! urises kumedalt, hoiatavalt.

Vanamees silitas looma turris karva ja vangutas pead.

«Inetult räägid, poeg, vanemate inimestega. Vanu tuleb austada — nõnda käsib prohvet. Aga sina mind nuudiga, mina sind kepiga — mis selles head on? Ei midagi.»

«Andestage talle, jašulii, kuid me kiirustame väga,»

astus vahele kõõrsilm. «Tähendab, te siis ei tea, kuhupoole põgenikud suundusid?»

«Missugused põgenikud?» Tšopan-agaa hääles kõlas siiras imestus. «Pole ma mingisuguseid põgenikke näinud. Kaks džigitti sõitsid siit läbi. Kiirustasid küll, kuid osutasid mulle lugupidamist, olid siin kaks päeva ja suundusid siis Tšašgõni.»

«Kuhu?!»

«Tšašgõni, pojake, sõitsid äriasju ajama.»

«Ega sa ei eksi, isa? Mis nad sinna pidid sõitma?»

«Mida ma ei tea, seda ma ei tea. Aga miks peaksin ma eksima. Tõtt räägin, kuulsin, kuidas nad omavahel rääkisid. Aga kui sulle meeldib teine tee, sõitke siis pealegi Dušakki, võib-olla pöörasid nad poolelt teelt sinna kanti.»

«Oh ei... milleks Dušakki...» näris kõõrsilm huuli. «Täna, isa!... Läki, Sapar!»

Kui hobuste kabjaplagin kaugusse kadus, patsutas Tšopan-agaa naeratades koera.

«Põgenejal on üks tee, tagaajajal — tuhat. Kui aga sellel tuhandel veel meietaoliste mõistlike meestega kokku juhtud, võib ta koguni kolmekordistuda, tõsi Akbai?»

Koer lakkus niiske ja sooja keelega peremehe kuiva peopesa.

SARVED OINAST EI SEGA

Pilaff oli lihtsalt suurepärane. Keset mahlakaid piklikke riisiterasid nõretasid merevaikkollastest rasvapisaratest kanalihatükid. Satšakil oli viis punast kõhukat kannu mõru ning kange aromaatses teega. Auulivanem Mered kostitab oma külalisi hästi.

Külalised — auuli neli kõige mõjukamat jašuliid — olid priskest söömisest rammad, silmad raskes unevaevas pilkumas. Seda märganud, hakkas auulivanem vaikselt rääkima:

«Möödunud korral arutasime tüdruku asja — siis oli meid kaheksa meest. Arvan, et praegu pole teisi mõtet kutsuda. Siis oli küsimus keeruline, me ei võinud seda ise otsustada. Täna tuleb meil kaaluda hoopis kergemat asja... Alustasime kohtuasja Bekmurad-baiga ja, nagu teate, õnnestus teda esialgu vastu seina suruda. Alguses tuli meil ohverdada selleks tuhat tomaani ja isegi rohkem. Kakskümmend tomaani andsime atbekaadile. Ühtekokku on kulutatud tuhat kakssada tomaani. Rahva käest kogutud rahast on järele jäänud nelisada kaheksakümmend

tomaani. Tegin karnitsamaksu rahaks. Koos renditasuga andis see kaks tuhat kakskümmend tomaani. Seega on meie käsutusse jäänud täpselt kaks ja pool tuhat.»

Külalised vaatasid teda uniste silmadega, jõudes läbi uneulma aegamisi Meredi sõnade mõtteni.

«Ma kohtusin vajalike inimestega,» jätkas auulivanem, «mulle anti edasi Bekmurad-bai sõnad: «Protsessin lõpuni, jään kas või püksata, kuid võidan.» Niisugust rahameest nagu Bekmurad-bai polegi nii lihtne ilma püksata jätta: seni, kuni paksul rasvad rappuvad, põrub kõhnal hing välja. Bekmurad-bai pole rahast kahju, ta meelitas Vene polkovniku enda poole. Ma tean, missugust altkäemaksu ta temale andis, ja arvan, vähemast kui kahest tuhandest ei jätku, et Bekmurad-baist jagu saada. Lepib ta sellega? Ei ilalgi. Ta annab asja Ašhabadi edasi. Meil aga jääb järele vaid viissada tomaani. Mis me selle rahaga teha saame. Ei midagi. Tahangi teilt küsida, mida me nüüd ette võtame. Ühelt poolt räägitakse, et parem usust lahti öelda kui aust. Teiselt poolt, vastupidi, et õigeaegne taganemine on võrdne võiduga. Mis teha?»

«Parem usust... kui aust...» pomises üks jašulii uni-

selt. «Tüdruk on meie... ei anna teda kellelegi,» toetas teine sama laisalt.

«Kui raha on vähe — kogume asju,» sõnas kolmas, «aga Uzuki vaenlasele ei anna.»

Neljas, kes parajasti korralikuks uinakuks valmistus, pobises kinnisilmi:

«Kes on Bekmurad?... Tõusik... Ptüi...» ja sülitas laisalt endale habemesse.

«Ah ütlete, et ei anna ära?» kõrgendas auulivanem häält. «Aga kus tüdruk praegu on? Sel ajal kui me siin karjume ja hädaldame, jooksis ta kellegagi isaan Seidahmedi juurest minema.»

Jašuliid liigutasid end, need, kes olid kavatsenud uinuda, paotasid ühte silma.

«Kes ütles?»

«Millal see juhtus?»

Auulivanem naeratas, läigatas jahtunud tee uksest välja ja valas värsket asemele.

«Jooksis ära — ja ongi kõik! Sakutas meid kõiki habemest — lolliks jäime, mehed. Nüüd ulatab meile kammi ja ütleb: «Kammige habet, kui te muuks ei kõlba...» Bekmurad-bai jookseb juba kolmandat päeva mööda Marõ maakonda ringi, küsitseb kõiki, aga jälgi ei leia.»

Ootamatu uudis viis une silmist. Jašuliid küünitasid teekannude poole.

«Tubli tüdruk!»

«Näitas, et on meie hoolitsust väärt.»

«Võitleb ise auuli au eest!»

«Mis siin rääkida! Müts maha tüdruku ees.»

«Maksab maha võtta... Meie Uzuk on tubli.»

«Kui veel rikkasse peresse jooksis — siis on ta kahekordselt arukas.»

«Loomulikult rikkasse! Kes see vaene julgeks Bekmurad-baiga jõudu katsuda!»

«Vaesel ei jätku julgust bai pruuti ära viia!»

«Muidugi rikkaga... Meie baid on ilusa tüdruku pärast igaks ohvriks valmis, Uzuk aga on kaunitar.»

«Ja veel missugune! Vaatad — ja pea hakkab ringi käima!...»

Auulivanem Mered kuulas külaliste repliigid kannatlikult ära ja sekkus siis vestlusse.

«Tõenäoliselt jooksis Uzuk ära rikkaga, sest ainult nõnda võib ta Bekmuradi käest pääseda. Kuid kuulake, mis minu arvamist mööda edasi juhtub. Bekmurad hakkab röövijatega kohut käima. Kui need on rikkad ja rahalised võimalused mõlemal poolel võrdsed, Uzuk aga teatab, et on nõus röövijaga elama, on asi sellega ühel pool. Siis pöördub Bekmurad-bai kazi poole. See ütleb, et laulatatu tuleb mehele tagasi anda. Uzuk vaidleb vastu, et tema pole laulatamiseks nõusolekut andnud, et teda laulatati vägivaldselt. Arvan, et ilma turkmentšilikita siin ei pääse. Juhul, kui tütarlaps sattus seesugusesse tugevasse suguvõssa nagu näiteks Sarõdža-bai oma, taganeb Bekmurad-bai püssitorude ees. Kui aga suguvõsa on vaene, siis kes teab, mis pöörde asi edaspidi võib võtta.»

Auulivanem varjas midagi külaliste eest. Ta teadis, et Uzuk põgenes koos abikarjus Berdõga, ja aimas, et nad püüavad Ahaalis varjupaika leida. Äärmisel juhul oli see kõige mõistlikum tegu, sest Berdõ arvukad emapoolsed sugulased kujutasid küllaltki suurt jõudu ning võisid jooksi-
sikud enda kaitse alla võtta, kui Bekmurad-bai nad avastab.

Kui jašuliid kõik üksikasjad teada saavad, võivad nad Meredi kui kõige noorema väga kergesti Ahaali saata, et ta tüdruku kodukülla tagasi tooks. Niisugune ülesanne aga ei meeldinud auulivanemale põrmugi. Tema võitlustuhin, millega ta Bekmurad-bai vahemehe ja Marõ kohtu ees esines, oli jahtunud. Polnud enam ka erilist tahtmist Uzuki

enda kolmandaks naiseks teha. Praegu köitis auulivanemat üksainus probleem, see oli kohtukuludest ülejäänud raha. Vanameeste ees aru andes varjas auulivanem kuut-
sada tomaani. Kui otsustatakse ülejäänud rahad võrdselt jaotada, jääb talle kokkuvõttes ümmargune summa. Mis aga Uzuki puutub, siis üks tütarlaps ise otsusta oma edasist saatust. Öeldakse: elu on nool, aga vibu on inimese enda käes, kuhu sa noole lased, sinna ta ka lendab. Uzuk otsustas põgeneda Berdõga. Mis siis ikka, tema asi. Pandi lõnn vaibale, tema aga vahib ikka lombi poole. Ei soovinud rikka ja tugeva mehe kaitset, üks süüdistagu siis iseennast. Milleks oma pead võõraste muredega vaevata? Jät-
kub omasidki! Vaja neile auväärsetele vanakestele ainult pähe taguda, et Uzuki pole võimalik enam tagasi tuua ja et ülejäänud raha selle asja peale raisata oleks sama mis soolakule nisu külvata.»

«Vaat mis ma teile ütlen, mehed. Seitse korda mööda, üks kord löika — nõnda rääkisid meie esivanemad. Vaja kõik hoolega üle mõõta. Kuna tütarlaps põgenes, sündis see tema enda vabal tahtel. Nüüd ei kuula ta enam oma emagi, hoiab mehest kinni. Miks peaksime me püüdma iseenda varju? Meie hoolitseme tema eest, tema aga ütleb: ma ei taha! Meie südametunnistus on puhas: tõmbasime, tõukasime — aga ei suutnud koormat välja tirida. Praegu pole sellel kõigel enam mõtet. Ainus, mis võib juhtuda, on see, et meie kaks ja pool tuhat tomaani võib asjatult kaduma minna. Oleme me tõesti nii arutud, et raha liiva sisse viskame? Mina küll ei sooviks oma rahast ilma jääda. Aga teie, lugupeetud jašuliid, kuidas teie selle peale vaata-
tate?»

Nüüd virgusid kõik külalised. Nad taipasid väga hästi, kuhu Mered tüürib. Viissada tomaani nina peale oli otsekohe-
selt öeldes äärmiselt peibutav perspektiiv. Ja peamine, ei mingeid raskusi. Sirutad käe, võtad raha — ja pista põue. Samal ajal segas auuli au eest võitlejaid mõnevõrra asjaolu, et tegemist oli rahva rahaga, ja seepärast pobisesidki nad endile habemesse: «Õigus, muidugi... Aga tuleks midagi välja mõelda», kuid keegi ei teinud ettepanekut raha ära jaotada, kuigi kõik hirmsasti soovisid, et keegi just sellise ettepaneku teeks. Uzuk oli ununenud.

Pisut viivitanud, ütles auulivanem diplomaatlikult:

«Võib-olla kanname selle raha üle kohustusliku mak-
suna?»

Muidugi oleks see ainuõige otsus olnud, kuna kehvikud, kes Uzuki päästmiseks heldelt oma taskuid tühjendasid,

pidid nüüd maksu maksmiseks täiendavaid võimalusi otsima. Rentnikke ei pruukinud siinkohal arvestada, sest need olid enam-vähem jõukad inimesed, nemad leiavad ikka, millega maksu tasuda. Kannatasid just kõige vaesemad, ja kui ülejäänud raha, kaks ja pool tuhat tomaani, maksukustutuseks üle kanda, oleks see neile tohutuks kergenduseks. Kuid oh kui ligidal on need tuhanded ja oh kui kannatamatult sirutuvad käed nende järele!

Erutatud jašuliid nihelesid närviliselt, kõhatasid ning peitsid häbelikult silmi.

«Rääkige, lugupeetud,» tuletas meelde auulivanem. «Võib-olla olete mu ettepanekuga päri?»

Vanim jašulii kõhis kaua ning püüdliselt ja ütles seejärel üsna ebalevalt:

«Kuidas võib nii suurt rahahunnikut taskust võtta ja maksudeks ära anda? Makse peab igaüks ikka ise tasuma...»

«Mis siis teha?» jätkas auulivanem vigurdamist. «Jagada raha meeste vahel?»

«Jaga!» ei pidanud vanamees vastu ja ülejäänud kisasid:

«Jaga, mis seal ikka!...»

«Pane raha rätile!»

«Jaga kiiremini!...»

Rahvasuus liigub kibe ja kurb vanasõna: «Peaasi, kui valge kibitka terveks jääb, ülejäänuid tabagu kas või veeuputus.» Nagu näha, oli see mõttetera suisa elust võetud.

EI KONTE KOERA HAMBUST KÄTTE SAA

Talv asus täieõigusliku peremehena oma kohuseid täitma, tõrjudes sügise pikemata kõrvale, puhanguti piitsutas Ahaali lõikav põhjatuul. Otsekui viimasega võisteldes piitsutas kutsar, vuntsidega aserbaidžaanlane, lakkaamatult oma hobuseid.

«E-eh, teie! Kuradima obesed!» karjus ta hasartselt ja piits aina vihises tuulega võidu hallide, tugevate hobuste selgadel. Hobused tormasid suuraudu närides edasi ja kaless lausa lendas, nii et rattad vaid riivamisi maad puudutasid.

«Ia obenel!» pöördus kutsar sõitjate poole. «Kord pilgutasid, kaks pilgutasid — ja juba oledki Avežmamedi külas!»

«Oi, attäh, kallid vuntsilised khaan,» vastas Bekmurad-bai samasuguses vigase keelepruugis. «Mina mitte üks kordki pilgutada ei jõudnud — ja juba olengi kohal.»

Kutsar tabas tema sõnades irooniat ja solvus. Pööras sõitjatele selja ja virutas hobustele nuudiga.

Bekmurad-bai kõrval istus paksunäoline, laia ninaga mees ja vahtis ümmargusi kassisilmi pungitades uudishimulikult ringi. Tihedad kulmud olid imestusest kõrgele tõstetud, habe metsikust kihutamisele lehvikuna harali üle laia rinna. Ta oli Bekmurad-bai sugulane nimega Sarbaz-bai. Liikuisid jutud, et ta olevat Bekmurad-baist märksa rikkam, kuid ta elas alaliselt kusagil kõrbekolkas ning seda oletust oli raske kontrollida. Kinnituseks võis vahest lugeda seda, et aeg-ajalt inimeste hulka ilmudes ta raha ei lugenud.

Sarbaz-bai oli naeruväärsuseni harimatu, kuid hirmus uudishimulik. Tema lakkamatutele, sageli naiivsetele ja rumalatele küsimustele vastas peamiselt pikliku näo ja vilavate kelmisilmade ning hõreda habemega mees. Rääkides ajas ta huuled torru ning jäi mulje, nagu kavatseks ta kaasvestlejat sõnaga näpistada, mis muuseas hiljem ka tõeks osutus.

«Kuula mind, Veli-bai,» pöördus tema poole laia ninaga kõrbeelanik. «Vanad inimesed rääkisid, et pilvedki taevas väsisvad lõputust ringkäigust ja heidavad mäeharjadele puhkama. Tõsijutt! Näe, seal istubki üks pilveke puhkama, teine aga puhkas juba välja, näe, läheb edasi! Vanad inimesed saavad asjast õigesti aru. Nad ütlevad: pilv laskub merre vett võtma, siis aga läheb ja külvab vihma. Õigus, mis?»

Bekmurad-bai naeris, ta lõbustas end sageli selle Karakumi Kröösuse nõmedusega, kuigi ei põlanud ka võimalust laenata temalt soliidset summat võlga tasumata. Sarbaz-bai auks tuleb ütelda, et laenu andis ta alati, naermist aga pahaks ei pannud — oli harjunud.

Vingest tuulest silmi pilutades ütles Veli-bai:

«Mitte see ei tea palju, kes kaua elab, vaid see, kes palju ringi liigub. Liikuda on tarvis, lugupeetud Sarbaz-bai! Sina aga kükitad Karakumis nagu mägi urus, valvad seal oma lammaste pabulaid. Ära karda, ei need kao, kõik kera-kesed jäävad terveks.»

«Mitte kõik!» tõrjus Sarbaz-bai tõemeelselt. «Sitikad söövad palju ära. Tead, niisugused... nina on neil nagu ketmen? Nad veeretavad väikestest pabulatest suuri ja pistavad nahka. Oled näinud?»

Bekmurad-bai hakkas uuesti naerma, Veli-bai aga ajas huuled torru.

«Kuule, Sarbaz-bai, meie kütid püüavad Kopet-Dagi tip-

pudel pilvi, nä-ä-äed seal! Hiilivad vana pilve juurde, see ei jaksa kiiresti põgeneda, ja püüavad ta kinni. Ahaali turul on küllalt pilvi saada...»

«Miskipärast viimasel korral ma ei näinud!» kahtles Sarbaz-bai.

«Sa ei sattunud pilvede müügikohta. Või polnud tol korral saaki. Tahad, ostame sulle tüki pilve? Viid koju, lased kibitkas lahti — ja ongi sul isiklik vihm.»

«Noo... Hakkab kibitkas tibutama?»

«Ha-ha-hakkab...»

«Aga kas suurt pilve saab osta? Et seda kuival ajal karjamaa kohale lasta...»

Bekmurad-bai ja Veli-bai naersid kõhtu kinni hoides. Habemik Sarbaz-bai vaatas neid rahulikult oma ümmarguste silmadega ja ootas lapseliku usaldusega, kunas nad isu täis naeravad.

«Sul ei jät... sul ei jätku raha...» sai Veli-bai lõpuks öeldud.

Sarbaz-bai patsutas iseteadvalt taskut.

«Jätkub! Kolme pilve... viie pilve jaoks jätkub!... Aga kas väikesi pilvelapsi ei müüda?»

Naernud nii, et põsesarnad valutama hakkasid, pöördus Veli-bai Bekmurad-bai poole:

«Aga kuidas ta eile keset ööd meid äratas: «Oi, tõuske üles, oi, rong läheb kohe ümber!»»

«Mis sa's arvad...» ohkas Sarbaz-bai. «Ärkasin öösel üles, aga tema koliseb, vappub, kõigub küljelt küljele, nagu oleks teriaki suitsetanud. Vaata et hüppab silmapilk neilt rauakestelt minema! Need on ju kitsukesed, kõigest kahe sõrme laiused!»

«Miks sa siis istmest kinni hakkasid?»

«Kes see's surra tahab, haarad ölekõrrestki kinni... Oleks pidanud sellele mehele ütlema, kes seal mustas peas osas suitsu sees istub, et ta vaiksemalt kihutaks. Öine sõit, annab vaadata, et pimedas ei komista. Kupatagu päeval nii palju kui süda lustib, päeval on tee hästi näha. Ja ega päevalgi maksaks nõnda ajada. Arvab vist, et meil on kiire. Aga kuhu meil kiirustada? Ei jõua täna kohale — jõuame homme. Milleks rutata?»

«Ja sina arvad, et mees «mustas peas» oleks sind kuulanud?»

«Mispärast siis mitte? Kindlasti oleks kuulanud! Ma ostsin paberi, maksin raha. Näitan temale paberit... Miks ma ta siis ostsin, kui ta mind ei kuula?»

Sünge kutsar, kes oli vahepeal vaikinud, pöördus

nüüd sõitjate poole, tonksas piitsaga õhku ja ütles vihaselt:

«Nääd küüla... Missugune kibitka sõita?»

«Kas Ovezmamedi maja tead?» küsis Bekmurad-bai.

«Tian... Meie kõik tiame...» vastas kutsar hobuseid peatades ja neid vasemale, suure musta kibitka ja euroopalikku tüüpi maja vahele pöörates. «Nää Avezmamed!... Haha maksa!»

Majaperemees, ilus, rühikas keskealine mees, võttis külalised rõõmuga vastu. Oli näha, et ta neist siirast headmeelt tundis.

«Bekmurad-bai! Veli-bai! Tere tulemast, kallid! Tore, et leidsite tee siia mahajäetud paika... Astuge sisse, palun... Miskipärast polnud täna tahtmist kuskile minna, hommikust saati silm tõmbles, see aga on otsene enne, et on külalisi oodata. Ja näe, läkski täide! Ainult ma ei teadnud, et mind siisugune üllatus ootab, mõtlesin, et keegi meie omadest tuleb vaatama... Astuge sisse, astuge sisse, palun siia poole!...»

Kallite külaliste auks käskis Ovezmamed tappa kõige rasvasema lamba, kutsus kohale mõne oma tuttava. Pärast rikkalikku einet hakkasid külalised Marõ-uudiseid jutustama, kohalikud jälle pajatasid oma elust-olust. Bekmurad-bai ei külastanud Ovezmamedi just sageli, kuid tundis end tema majas kergelt ja vabalt, nagu omas kodus.

Sundimatu vestlus venis kaugelt üle südaöö. Lõpuks hakkasid kohalikud elanikud laiali minema. Jäid vaid isaan Mamedoraz, ümbruskonnas üsna hästi tuntud mees, ja usu-seaduste kirglik kaitsja ahuun Saparkuli. Majaperemees oli neile teada andnud, et kauged külalised vajavad tarka nõu.

«Kas lubate jutustada?» küsis Bekmurad, ja saanud Ovezmamedilt nõusoleku, pöördus isaan ja ahuuni poole. «Mul on raskusi, auväärased, tahan kuulda teie arvamust... Minu noorema venna nimi on Amanmurad. Ta pole just eriti noor, kuid mitte ka vana, veri pole veel jahtunud... Minult nõu küsimata tõi ta ühest külast tüdruku ära. Oleks teadnud, poleks ma muidugi siisugust asja lubanud. Tüdruku pärast puhkes vaidlus, tema koduküla elanikud andsid asja kohtusse. Asi on keeruline, ühekorraga ei lahenenud, ja kuni lõpliku otsuseni olime nõus andma tüdruku ajutiselt ühte lugupeetud ja selles asjas erapooletusse perekonda. Andsime ta isaan Seidahmedi juurde, teate teda?»

«Teame!»

«Oleme kuulnud sellest pühast mehest...»

«Nõnda siis, selgus aga, et tütarlaps oli varem kohtunud ühe oma küla abikarjusega. See läks isaani juurde ja viis meie nooriku öösel minema. Ja-jaa, ta on seaduslikult laulatatud Amanmuradiga, on tema seaduslik naine... Saime teada, et abikarjuse ema on pärit teie naaberkülast, üle raudtee. Arvame, et põgenikud peaksid sinna tulema, mujale pole neil minna, kui just mitte taevasse ronida või maa alla pugeda...»

«Kes on abikarjuse ema?» hakkas Ovezmamed meelde tuletama. «Missugune tüdruk võis Marõsse sattuda?»

«Paljud võisid,» sõnas isaan. «Näiteks Mengli tütar. Selle... noh, tule jumal appi, mis ta nüüd oligi... selle Nurmamedi öde!»

«Väga täpselt arvasite ära, isaan-agaa,» meelitas Bekmurad-bai. «Abikarjus on Nurmamedi sugulane, seda saime teada... Nüüd siis ütelge, isaan-agaa, ja teie, lugupeetud ahuun: ütelge, kas oleme seaduse ees süüdi, kui tapame selle lurjuse, kes võõra mehe naise ära viis?»

«Tapa abielurikkuja!» lausus isaan tähtsalt. «See abikarjus rikkus püha seadust ja teil on õigus temalt elu võtta nende vahenditega, mis meie prohveti poolt, olgu meiega tema õnnistus, on ära näidatud.»

«Ja meil on õigus noorik ära tuua?»

«Loomulikult,» kinnitas ahuun, aga kuna ta end humanistik pidas, siis lisas:

«Tappa ju võib, kuid milleks teile tüdruk? See on sama, mis kärvanud eeslit otsida, et tal raudu alt ära võtta. Kas poleks parem sellele häbitule naisele hoopis lahutus anda — elagu siis, kuidas tahab?»

Isaan protesteeris:

«Mis on sinu, see kuulub sulle. Ta on laulatatud — ja peab oma mehe juurde tagasi minema, hoolimata sellest, et mingi hulgas ta seelikusaba kergitas.»

«Saba langeb jälle alla, isaan-agaa, kuid häbi jääb.»

«See on tema mehe ja käskija asi. Aga peale selle, kuidas võite te soovitada ilmset seaduserikkumist karistamata jätta! Häbistatud naisest võib lahutada, kuid ka riivatut seiklejat on vaja karistada teistele õpetuseks.»

Ahuun langetas pea, mõtles, näris huuli ja nõustus:

«Teil on õigus, isaan-agaa... Eksisime ja võtame oma ettepaneku tagasi.»

«Hästi, auväärased, olen teie nõuannetega rahul,» sõnas Bekmurad-bai. «Kuid aidake mind veel ühes asjas. Kuidas võiksime teada saada, kas põgenikud on jõudnud Nurma-

medi majja või mitte? Meile on see väga tähtis, sest Nurmamedil on suur suguvõsa...»

«Just-just,» kinnitas ahuun, «suur...»

«Sellest ma räägingi. Kui nad pole veel päralt jõudnud, võtame nad tee peal kinni. Vastasel korral on neil palju kaitsjaid ja niisama lihtsalt asi ei lähe. Olen kuulnud, et Nurmamed, kuigi ta on väga vaene, on ka üpris kangekaelne, ei tunnista mingisuguseid seadusi.»

«Seadusi ta siiski tunnistas,» pomises ahuun, «see aga, et ta on kangekaelne, on tõsi, ta on kangekaelsem kui kolm eeslit.»

«Tahan paluda teid, ahuun-agaa, ja teid, isaan-agaa, et te meid oma autoriteediga aitaksite. Olete lugupeetud inimesed, teid võetakse kuulda. Võib-olla sekkuksite isiklikult sellesse asjasse ja ütleksite Nurmamedile oma arvamise, juhul, kui ta peaks vastu hakkama?»

«Loomulikult aitame!» vaatas ahuun küsivalt isaani poole.

«Seaduserikkujate ja -rüvetajate vastu pole meil halastust!» sõnas isaan valjusti ja lisas häält tasandades: «Kuid tasuta ei anta isegi Buhhaaras midagi...»

«Ja-jaa,» haaras Bekmurad-bai kähku sõnasabast, «kuiv lusikas suhu ei mahu... Oleme tänulikud ja võlgu ei jää...»

«Meile pole midagi vaja,» mossitas isaan, «kisakõride suid on vaja määrada... Aga aidata saame kindlasti. See on meie püha kohus.»

«Võib teada saada küll, kas nad on saabunud või mitte,» sekkus vestlusse majaperemees. «Meie Nurbibi on sellesse külla mehele antud. Täna külastab ta meid, homme aga saadame ta koju ja teeme talle ülesandeks kõik uudised välja uurida. Ta on nutikas naine, teatab meile kiiresti, kui nad kohale on jõudnud.»

«Aga äkki on nad veel teel ja saabuval alles täna öösel,» taipas ahuun. «Keegi peaks tee peal vahti pidama.»

«Olge rahulik, auväärne ahuun-agaa, me hoolitsesime juba selle eest,» naeratas Bekmurad-bai. «Kui nad veel pole sadulast maha saanud, siis Nurmamedi majani nad küll ei jõua.»

Sarbaz-bai uinus vestluse suminas ning tema kõmisev norskamine täitis ruumi lausa uskumatute helikombinatsioonidega.

SIPELGALGI ON SUGUVÕSA

Külaäärsel künkal istusid viis meest looja paikese viimaste kiirte kumas ning mängisid duzzimi. Sügistööd olid lõppenud, juur- ja puuvili koristatud ja nüüd võisid inimesed endale väikest puhkust lubada.

Kui ring lõppes, sõnas üks kõrvaltvaatajaist:

«Aitab sulle, Nurmamed! Lase, ma proovin ka...»

Kõnetatu tõusis, kohendas halatihõlmu ja ronis künkale. Tema selged silmad naeratasid rõõmsalt, seda lahket nägu ei rikkunud isegi nigelavõitu habemetuust, mille okassea harjaseid meenutav hõre must karvastik kuskilt kaela juurest alguse sai. Kui võõrale oleks paistnud, et Nurmamed läheneb kõikidele avali südamega ja et inimesed temast väga lugu peavad, poleks see mitte vale olnud.

Künkale jõudnud, laskis Nurmamed pilgul ringi käia. Kaugelt Araali kandist siia jõudnud jahe põhjatuul oli juba talviselt kõle, jahütades meeldivalt nägu ning torkides avatud rinnaesist. Lõunas aga, Kopet-Dagi jalamil, laius suur küla, kus kiirustamata liikusid logelevad mehed ja majapidamises askeldavad naised. Leplik rahu ja mingi seletamatu rõõm asusid Nurmamedi hinge.

Kuid mis ratsanikud need sealt Dušaki poolt küla suunas kappavad? Mispärast nad nõnda armutult hobuseid ajavad? Kas keeravad auuli? Jah, teelahkmel pöördusid ratsanikud kõhklemata küla poole. Edasi tee ei lähe, tähendab, need on mõne auuliinimese külalised.

Lähenevaid ratsanikke terasemalt jälgides imestas Nurmamed: «Oo, üks neist näib olevat meie sugulane Berdõ! Miks ta rongiga ei tulnud? Ja kust ta seesuguse hea hobuse võttis? Riidedki tal otsekui mõnel bail!»

Ikka veel imestades jooksis Nurmamed künkalt alla tee peale. Ratsanikud peatusid. Berdõ hüppas maha, sirutades onule austuse märgiks mõlemad käed. Uruk jäi sadulasse, unustades kohmetusest isegi tervitada.

«Küll võib ikka ilusaid noormehi olla!» mõtles Nurmamed teda vaadates ja viis külalised oma kibitka juurde. Vastujooksnud poisikesed võtsid hobused enda hoolde.

Lävel Uruk seisatas. Ta häbenes meeste seltskonda minna, kui aga sellises rõivastuses naiste juurde astud, peetakse sind hullumeelseks. Ta vaatas küsivalt Berdõle otsa. Too naeratas silmadega ja sosistas talle vaikselt kõrva:

«Ära tee väljagi... Lähme! Pea meeles, mis Tšopan-agaa sulle ütles.»

Hingeldades ruttas vanaisa Berdõle vastu, võttis lapselapsel ümbert kinni, suudles laubale.

«Elus ja terve, pojake? Aga näe Gozel... sinu ema, ei saanud sinu üle rõõmustada.»

Vanake hoidis vaevu pisaraid tagasi. Tütar suri väga rasketes oludes, ja iga kord lapselapsega kohtudes tuletas vana teda meelde ning kaotas enesevalitsemise.

«Pole vaja, vanaisa,» palus Berdõ.

Vanake nuuksatas ja pöördus Uzuki poole.

«Tere, pojake! Kuidas käsi käib?»

Varsti oli kibitkas nii palju inimesi, et viinamarjalgi polnud kusagile kukkuda. Kõik sugulased, lähemad ja kaugemad, ruttasid Berdõ tulekust kuuldes teda tervitama.

Berdõ juurde trügis pikk, tõmmunäoline naine.

«Tulid, kallid sugulane? Võtsid vaevaks? Aga miks sa läbi kõrbe ratsutasid? Küllap olete nüüd väsinud? Oleks pidanud rongiga tulema, on kiirem ja mugavam. Kuidas seal Marõs ka on, kas kõik on terved?»

«Kõik,» vastas Berdõ, «saatsid teile tervitusi.»

Tädi nuuksatas.

«Oh, kui vaene Gozel veel elavate kirjas oli, käisime tihti teineteisel külas. Aga sellest peale, kui ta suri, pole enam näinudki... Kes on see noormees, kes sinuga koos sõitis? Oh, missugune ilus džigitt!...»

«Tädi Ogulnur, astuge hetkeks välja,» palus Berdõ, «mu seltsiline tahab öelda teile paar sõna.»

«Lähme, kullake, ütelgu kas või kümme...»

«Mis Marõs ka uudist, sugulane, kuidas rahvas elab?» päris Nurmamed pilguga naist ja Uzuki saates. «Pole enam hulk aastaid Marõsse saanud. Küllap on paljudki asjad nüüd teisiti...»

«Mis seal ikka teisiti olla saab! Linn on samasugune, nagu oli. Inimesed elavad mitmeti. Mõned söövad üksnes pillaffi ja tšektörkmeed, enamik aga elab vaeselt.»

«Ai-ai-ai...» vangutas Nurmamed pead. «Ja nii suur ja rikas linn. Millal saabub kord aeg, et inimesed oma saatuse üle enam kurtma ei peaks?»

«Siis, kui kaameli saba maani ulatub,» naljatas keegi lõbusalt.

«Tõsi,» toetati rahvahulgast. «Kui vesi üle pea on, siis pole enam tähtis, kas seda on verssoki võrra või rohkem. Olgu suures linnas või väikeses auulis — vaesus on igal pool ühte nägu.»

... Õues küsis Uruk oma saatjalt:

«Tädi, kus teie kibitka on?»

«Toosama, kust me tuleme.»

«Aga kelle oma see seal kõrval on?»

«Seal elab noorem mini.»

«Lähme tema kibitkasse!»

Kibitkas polnud kedagi peale täidlase punapõskse näitsiku, kes võõrast meest nähes hirmunult pea ära pööras.

«Ärge ainult ehmuge, tädi!» naeratas Uruk põgusalt ja võttis papaaha maha. Kaks rasket musta patsi langesid alla.

«Oih!» karjatas Ogulnur.

Hüüde peale ümber pöördunud punapõskne näitsik jäi ehmunult kätt suu ees hoides Uruki tunnistama.

«Aita mul saapad maha võtta,» palus Uruk. Näitsik taganes.

«Lase ma aitan,» sõnas toibunud Ogulnur. «Ta pole veel õppinud džigitil saapaid jalast tõmbama. Kui ta kaheksakümne kaameliseljätäie kulla ja seitsmekümne halatikoorma eest mehele annab, saab talle see naiste teadus kiiresti selgeks.»

Tütarlaps itsitas.

Uruk päästis vöö lahti, heitis endalt halati, püksid ja särgi ning jäi helepunasesse kleiti.

«Noh, kuidas on, kas nüüd pole enam mehe moodi?»

Taibukas Ogulnur, kes polnud asjatult nelikümmend aastat maailmas elanud, otsis kusagilt tohutu suure bõriki ja ulatas selle ootamatule külalisele. Uruk pani selle pähe. Ogulnur heitis talle veel sametpurendžiki üle pea. Alles pärast seda julges kibitka punapõskne perenaine Urukile läheneda.

«Oi, kui tobe ma olen, kui taipamatu!» imestas ta. «Nägin ise ka patse, aga ikka ei uskunud, et sa mees ei ole.»

«Lihtsameelsus kõneleb heast südamest,» kiitis Uruk.

Ogulnur aga läks naerdes oma kibitkasse tagasi.

«Tubli, sugulane!» hüüdis ta juba lävelt. «Nüüd pole sul enam kaks silma, vaid tervelt neli. Inimesed, kas kuulsite uudist? Ei, te kuulake ainult. Meie sugulane ei toonud kaasa mitte džigiti, vaid tüdrukut! Minge vaadake, seal see džigitt nüüd istub, naisteriided seljas!»

Ahhetades tormasid tüdrukud ja naised naaberkibitkasse, piirasid Uruki sisse, askeldasid ta ümber. Ühed nimetasid teda õeks, teised sugulaseks, kolmandad tädi. Kohmetu Uruk tundis end selles lõbusas saginas omainimesena.

Berdõ aga jutustas sedaaegu onule oma loo ja Nurma-

med kord kraaksatas heakskiitvalt, kord kortsutas vihaselt kulmu, kord naeris laginal.

«Toreda asjaga said hakkama, sugulane, pole midagi ütelda,» kostis ta lõpetuseks. «Nüüd on selge, miks te läbi kõrbe sõitsite ja rongiga ei tulnud. Kellelt sa oma pruudi ära võtsid?»

«Bekmurad-bait, ma ju ütlesin teile...»

Nurmamed jäi mõttesse: ta tundis Bekmurad-baid hästi ja mõistis, et niisugune asi hästi ei lõpe. Kuid alla anda ta ei kavatsenud.

Mõne aja pärast algas õues lõbus askeldamine.

«Pulmad! Meil tulevad pulmad!» undasid paljajalgset tüdrukud ja tormasid ennast ehtima oma tagasihoidlike ehetega.

Nurmamed saatis noorema venna mullat kutsuma. Keskmise vend läks luisul nuga ihudes savist ja õlgedest aedikusse, kus juba kevadest saadik nuumati kaht kena kohiõinast. Naised tegid välikolletesse tule, et liha küpsetada. Mõned jooksid ümber rõivastuma. Lühidalt, segadus oli täielik ja alles õhtuks oli kõik pulmadeks valmis.

Sügisõhtud muutuvad kiiresti ööks. Sel ajal, kui laulatuseks ettevalmistusi tehti, läks täiesti pimedaks. Nurmamedi aga pimedus ei häirinud. Ta kiirustas naisi hoopis muul põhjusel. Ja kui üks sugulane pea kibitka uksest sisse pistis, kus mõned vanemad mehed mulla ümber istudes aru pidasid, ja ütles: «Onu Nurmamed, tule välja, sinu juurde tuldi,» tundis ta isegi kergeid külmavärinaid. See, mida ta kartnud oli, ei läinud neist mööda.

Kuus ratsanikku seisis oma hobuste juures. Nurmamed tervitas neid, palus kibitkasse astuda ning laskis külalistel lugupidavalt ees minna. Nad pandi istuma kõige auväärsemale kohale, igatse ette asetati teekann ja pial. Järgnesid traditsioonilised tervitusküsimused — tervisest, elust, töödest-tegemistest, perekonnast.

Tulnukatest kaks kandsid suurt turbanit. Need tunti kohe ära — isaan ja ahuun. Ka Ovezmamed-baid tunti. Ülejäänud kolm olid võõrad ja hundi pilguga Bekmurad-baid tundis üksnes Nurmamed.

«Meile tulid Marõst külalised,» teatas isaan. «See mees on Bekmurad-bai, väga lugupeetud inimene, üks tuntuim ja lugupeetuim bai Marõ maakonnas... See on tema lähedane sugulane Veli-bai, samuti tähtis mees. See aga on lugupeetud Sarbaz-bai, kõrbes pole temale rikkuse poolest võrdset... Väga tähtsad inimesed on austanud meid külas-käiguga...»

Išaan tegi pausi, libistas pilgu üle istujate.

«Külalised Marōst sõitsid siia tähtsa asja pärast... Juh-
tus ebameeldiv lugu. Jah, mehed, väga ebameeldiv lugu,
kuid ikkagi tuleb sellest rääkida. Teie külas varjavad
ennast noormees ja noor naine, selle lugupeetud Bekmu-
rad-bai vennanaine. Noormees, kes temaga siia ilmus, on
lambakarjus. Kõrbes elades on ta kaotanud inimese palge,
nuhelgu teda Allah, ning röövis ära Bekmurad-bai ven-
nanaise! See on kuritegu seaduse ja jumala ees. Keegi ei
tohi kaitsta hulguseid, kes on valmis igasugusteks häbi-
tegudeks, kes ei tunnista ei šariatti ega inimlikke õigusi.
Niisugused lurjused tuleb minema kihutada ja kividega
surnuks loopida. Nende kaitsjad on kuriteo kaasosalised.
Kaitsjast saab samasugune kõlvatu narakas ja usutaga-
neja!»

«Kes on selle küla jašulii?» küsis Bekmurad-bai süngelt.

«Võib vist öelda, et jašuliid oleme meie!» vastas Nurmamed.

«Kelle juures põgenikud peatuvad?»

«Meie juures. Külalislahkus on iga musulmani püha kohus.»

«Tean. Keegi ei kavatse rikkuda külalislahkuse seadusi. Saatke nad tee!»

«Me pole neid kutsunud, nad tulid ise. Neil on õigus minna, millal nad soovivad, meie pole nende käsutajad.»

Bekmurad-bai vaatas küsivalt išaanile otsa. Išaan pöördus tigidalt mulla poole.

«Mulla Oraz, milleks teie siia tulite?»

Ootamatusest kohmetunud mulla ei lausunud sõnagi.

«Ma küsin teilt, mulla Oraz, miks te siin olete?!»

«Meid paluti noori laulatama.»

«Kas te ka teadsite, keda te jumala palge ees kavatse-
site ühendada?»

«Noormeest ja... tütarlast...»

«Nüüd te teate, mis tütarlaps ja mis noormees nad on. Kas laulatus saab olla seaduslik?... Vastake, kui teie käest küsitakse, mulla Oraz! Kas see on seaduslik, kui lau-
latate teise mehe naise mingi hulgusega?»

«Me eksisime, išaan-agaa... Palume andestada meie tahtmatu eksimus...»

«Meie võime andestada, aga kas jumal andestab?»

«Eksimus... suur eksimus, išaan-agaa...» Ja mulla taga-
nes ukse poole.

«Ja teie, Nurmamed, kui olete selle küla jašulii, siis andke viivitamatult korraldus usutaganejad teele saata.»

«Hästi,» nõustus Nurmamed ootamatult. «Kui teie, išaan-agaa, seda tõsiselt nõuate, käsin ma nad välja saata. Kuid andke kõigi siinolijate ees sõna, et kui valatakse nende vöid, siis langeb see teie pea peale!»

«Paljugi kes keda rahvasummas tappa võib!» sekkus ahuun. «Išaan-agaa ei saa võtta enda peale vastutust iga tapmise eest. Jutt või asi.»

«Ei, ma räägin asjalikku juttu, ahuun-agaa! Kui vastu-
tada ei taha, ei maksa end võõrastesse tülidesse segada. See noormees on mu lihane õepoeg. Ja oleks ta või kümme korda jumala võõras, ei annaks ma teda timuka kätte, kui ta minult kaitset on palunud.»

«Missugusest timukast te räägite?» imestas išaan.

«See, kellest ma räägin, saab ise väga hästi aru. Mina ei ole püha mees, kuid ma näen, kuidas timuka nuga värs-
kest inimverest punetab. Teie, išaan-agaa, olete jumalale ligemal, kas teie siis tõesti ei märka?»

Bekmurad-bai pigistas käed rusikasse, nii et liigesed raksusid ning heitis Nurmamedile hävitava pilgu. Ahuun sõnas lepitavalt:

«Mõistukõne pole siin kohane...»

«Ma ei tea, mida tähendab mõistukõne ega oskagi mõis-
tujuttu ajada!» katkestas teda Nurmamed. «Räägin üksnes
tõtt. Pole minu asi išaanide ja ahuunidega vaielda. Nemad
on õpetatud inimesed. Minul on raske ütelda, kus on usu-
seadusi rikutud ja kus mitte. Ja tasku pole mul ka nii pun-
gil kui mõnel teisel, mul pole võimalik kutsuda siia vaid-
lema oma išaani ja oma ahuuni. Öeldakse, et arbaas istudes
jänest kinni ei püüa. Kuid ma elan inimeste keskel ja näen
nii head kui halba. Head nimetan ma heaks ja halba hal-
vaks. Nõnda saan mina šariatist aru! Ma ei tunnista niisu-
gust šariatti, mis lubab Bekmurad-bail võtta vanematelt
nende ainuke laps üksnes seepärast, et see bai on tugev ja
rikas. Meie išaan on meile korduvalt rõhutanud pühakirja
sõnu: «Ja Allah käsib, et inimeste teod oleksid õiglased
ja head, šariatt ei sunni kedagi teisele kurja tegema.» Ei,
meie šariatist midagi seesugust ei ole.»

«Ärge unustage, et kõik sünnib jumala tahtmist mööda!»
proovis išaan vahelä segada, kuid Nurmamed ei lasknud
tal jätkata.

«Jumalat poleks paha meelde tuletada sellele mullale,
kes vaese tütarlapse vägivaldselt laulatas ega haletsenud
tema kibedaid pisaraid. Võib-olla ei ole teie mitte selliste
mullade hulgast, olete head inimesed ja teil on inimlikud
tunded. Lähme siis tütarlapse juurde ja ta ütleb teile, et

Bekmurad-bai sugulased röövisid ta vägivaldselt ja laulatasid ilma tema nõusolekuta Bekmurad-bai vennaga.»

«Ärge eksitage inimesi oma väljamõeldistega!» sekkus isaan uuesti. «Noori laulatatakse paljude tunnistajate silme all, kõik kuulevad, kuidas tütarlaps nimetab usaldusmehe nime. Ilma selleta ei toimu mingit pulmatalitust! Kui nad laulatati ja keegi vastu ei vaielnud, pidi usaldusmees o'ema nimetatud!»

«Kelle poolt?!»

«Pruudi poolt loomulikult, kelle poolt siis veel...»

«Aga ehk nimetas pruudi asemel hoopis keegi teine?»

«Mis te lollusi räägite!» vihastas isaan. «Kes võib seda tema asemel teha! Loomulikult andis tüdruk nõusoleku! Ja kui tal tekkis soov teise mehega jalga lasta, siis ei anna see veel alust abielu tühistada. Kui mees lahutuseks nõusoleku annab, on teine asi.»

«Isaan-agaa, te kannate turbanit ja vöödilist halatti nagu jumala ešindaja, aga jutt on teil vildakas.»

«Kaamel ei näinud, et ta kael on kõver, ja heitis seda viga maole ette,» salvas ahuun.

«Mina tean, mis mul kõver on, mis sirge,» tõrjus Nurmamed, «aga teie olete nähtavasti unustanud, et kaamel külastab ka Mekat, kuid hodžaks ei saa ta sellegipoolest.»

«Te unustate end, Nurmamed!»

«Aga teie ärge sundige mind ütlema seda, mida ma muidu iialgi ei ütleks. Te teate küll, kuidas korraldada laulatust pruudi nõusolekuta, ja ometi eitate seesugust võimalust.»

«Me ei eita,» pomises isaan.

«Sel juhul öelge, kas selline abielu on siis seaduslik?»

«Te esitate asjatuid küsimusi ja vassite...»

«Sugugi mitte asjatuid!» kostsid kohalviibijate solvunud hääled. «Kuidas asjatuid, kui nendest oleneb inimese saatus!»

Isaan vaatas Bekmuradi poole, laskis pea norgu ja asus palvehelmeid lükkima.

«Vastake siis teie, ahuun-agaa,» käis Nurmamed peale. «Te teate kõiki seadusi ja võite ükskõik missugust kohta šariatist peast ette lugeda. Vastake õiglaselt: kas abielu ilma pruudi nõusolekuta on seaduslik?»

«Ei ole... Niisugune abielu pole maksev,» ühmas ahuun, silmad maas.

Bekmurad-bai kees vihast — no on temale ikka abilised sattunud! Veli-bai tõmbas juba kakskümmend korda huuled torru, kuid seni ei julgenud kedagi näpistada. Sarbaz-

bai tukkus mugavalt patjadel, aeg-ajalt paotades kord ühte, kord teist silma. Temal oli igav, kuid ta ootas oma tavalise kannatlikkusega selle tüütu kõneluse lõppu. Mis siin rääkida? Visaku parem raha rätile. Kui see ei aita — haaraku mõök. Need siin aga muudkui mulisevad ja mulisevad nagu laisk vesi suures arõkis...

«Tähendab, laulatada võib üksnes mõlemapoolsel nõusolekul?» jätkas Nurmamed küsitlust. «Selgitage meile see asi ära, sest oleme kirjaoskamatud, keegi meist pole raamatut käes hoidnud, teie aga, kui nii võib öelda, lausamagate raamatutel, panete pühakirjad paremate unenägude tarvis pea alla.»

Kostis heakskiidusuminat.

«Just-just, selgitage ära.»

«Tahame teada, kas on see nii või mitte.»

«Inimese elu on kaalul — rääkige.»

«Ainult mõlemapoolsel nõusolekul,» oli isaan lõpuks sunnitud ütlema.

«Kas teie, ahuun-agaa, ka seda kinnitate?» ei jätnud Nurmamed järele, ja tabanud silmanurgast Bekmurad-bai tulvivihase pilgu, muigas seesmiselt.

«Kinnitame,» nõustus norguvajunud ahuun.

«Siis on kõik korras,» sõnas Nurmamed rahulolevalt. «Praegusel juhul on tegemist just mõlemapoolse nõusolekuga. Üksnes suur armastus võis tuua noormehe ja tüdruku Marõst läbi Karakumi meie juurde. Tütarlaps oli laulatatud teisega, kuid te ise tunnistasite selle abielu seadusevastaseks. Tähendab, ta võib vabalt oma saatuse üle otsustada ja ta usaldab selle minu sugulase Berdõ kätte. Meie kõik, siinviibijad, küsime temalt valjusti ja korduvalt, kas ta on nõus saama Berdõ naiseks ja kes on tema usaldusmees. Aga et ei oleks enam mingeid kaksipidiarvamusi, laulatab neid isaan-agaa ise. On mul õigus?»

Nurmamedi leidlikkusest vaimustatud auulirahvas hüüdis:

«Õigus jah!»

«Ei maksa enam viivitada!»

«Alustage laulatust.»

«Aga kes hakkavad isameesteks?»

«Hakake peale!»

«Me ei saa neid laulatada,» vaidles isaan loiult.

«Meil pole õigust,» pomises ahuun.

«Kuidas nii «ei saa», «ei ole õigust?»» küsis Nurmamed, saades väga hästi aru isaan ja ahuuni täbarast olukorrast, kes olid sattunud otsekui vesikikivide vahele, soovi-

des samaaegselt nii seadusest kinni pidada kui Bekmurad-baid teenida. «Võib-olla kahtlete selles, et tütarlast võeti vägivallaga? Siis valige usaldusväärsed naised, ja las nad veenduvad, kui palju veritsevaid arme jäi vaese tüdruku kehale. Iga niisugune arm on vägivalda elavaks tunnistuseks. Keda te siis usute: kas neid pühasid arme või timuka sõnu, kellel surmatunnini inimverest küllalt ei saa? Teie, isaan-agaa, olete püha mees, teie, ahuun-agaa, austate üle kõige seadusi, ka mina armastan tõe...»

«Tõdesid on mitmesuguseid,» tõrjus ahuun.

«Ega ikka ei ole!» hüüatas Nurmamed. «Tõe pole koer, temal kõrvu ei kärbi! Aga kui te seda tahate teha, siis ütlen ma teile, te ei kaitse mitte tõe, vaid tõe kaksikvenda. Bekmurad-bai soovil olete valmis noormeest ja neidu hukutama ning tuhande inimese elu rikkuma. Teil pole see raskem kui eeslit ajada. Näete, kus on teie tõe!... Mis seal ikka, kui te pole nõus neid laulatama, siis olge tunnistajaks. Leiame inimese, kellel on valge turbani ja vöödilise halati asemel lihtsad riided seljas — tšarõkid jalas ja kulunud tšekmen üll —, kuid oskab laulatada. Mu sugulast ja ta pruuti ei pane paari mitte isaan, ahuun ega mulla, vaid lihtne inimene.»

«Teie sugulane on alatu varas!» kraaksatas Bekmurad-bai vihaselt. «Viis ära kallid hobused, mis maksavad vähemalt sada tomaani, olgu see teile teada!»

Nurmamed kohmetus. Terve oma elu jooksul polnud ta võtnud võorast pilbastki. Berdõd varguses süüdistades süüdistas Bekmurad-bai sellega kaudselt ka Nurmamedi.

Isaan elustus ja tõstis pea.

«Püha koraan käsib: «Varastel raiuge käed maha karistuseks selle eest, mis nad tegid, ja manitsuseks jumala poolt!»»

«Mispärast siis!» sõnas Nurmamed vihaselt. «Hobused pole ju kadunud. Näete, seal tallis nad seisavad, elus ja terved. Võtke nad. Kui tasu nõuate, et neid kasutati, siis maksame selle ära. Kui leiate, et hobused on kõhnaks jäänud ega kõlba enam, maksame kinni nende täishinna, kuigi, tõtt öelda, võiks nad silmalt võiduajamistele saata. Kuid me maksame, oleme nõus seda otsekohe tegema; enne veel, kui siit lahkute, nimetage hind.»

«Muidugi maksame!»

«Kõik pered annavad raha!»

«Saate nii palju, kui tahate!» toetasid naabrid.

«Ärge arvake, Bekmurad-bai, et oleme kiuslikud nagu eeslid,» hakkas Nurmamed uuesti rääkima. «Me ei saa

ainult valega nõustuda, tõtt aga tunnistame alati, olgu see kuitahes ebameeldiv, peaasi, et on tõi.»

«Mitte igasugust tõe...! khe-khe-khe...» pobises ahuun kiiruga sõnu neelates, «mitte igasugust tõe te ei tunnista... Hobuste lugu... khe-khe-khe... polnud võimatu tagasi ajada... Khe-khe... Ptüi, jumal küll... Hobustega surus Bekmurad-bai teid vastu seinu. Oma sugulast õigustate asjatult... khe-khe... Ta on varas ja petis, teda kaitstes... khe-khe-khe... patustate te šariati vastu!...»

Lakastavat ahuuni vaadates sõnas Nurmamed süngelt:

«Tõe vastu ma ei eksi, aga šariati peensusi ma ei tunne.»

«Kas te üldse teate, mis on tõe!» pilkas isaan.

«Väga hästi tean.»

«Selgitage, palun, siis meilegi.»

«See, mille vastu mu südametunnistus ei tõrgu, see ongi tõe.»

«Aga kas rahva südametunnistus on selle tõega nõus?»

«Minu tõe on üldine tõe. Sellega nõustuvad kõik.»

Auulikaaslased noogutasid pead.

«Tõe on üks.»

«Nurmamedi tõe on ka meie oma!»

«Teie nimetate mu sugulast vargaks. Bekmurad-bai ei jäänud sellest vaesemaks, et ta hobune ära viidi. Kuid ma ei õigusta Berdõd, kuigi ta kasutas võorast hobust üksnes enda päästmiseks ja me oleksime nii või teisiti selle pere-mehele tagastanud. Aga seletage mulle, miks nimetate inimest, kes võttis hobuseid, vargaks, aga seda, kes röövib ja häbistas tüdruku — lihtsalt baiks? Miks peab baid uljuse eest kiitma, aga noormeest, kes päästis oma armasama, välja ajama ja tapma? Milles on noored süüdi? Ainult sellest, et armastasid teineteist teie nõusolekuta? Kus on siis teie tõe ja teie südametunnistus, lugupeetud pühad mehed? Kui seda igalt poolt võiks leida, poleks Berdõ Marõst seda Ahaali otsima sõitnud. Kel jõud, sel õigus. Näete, missugune ta on, see teie tõe, lugupeetud isaan-agaa ja ahuun-agaa.»

Bekmurad-bai tõusis.

«Näen, et raiskame asjatult aega. Siin istuvad kurdid inimesed, kes ei võta kuulda mõistuse häält. Kui inimeste poole pöörduvad niisugused autoriteedid nagu isaan-agaa ja ahuun-agaa, lepivad verivaenlasedki. Kuid sel, kes teisest lugu ei pea, ei maksaks samuti lugupidamist loota. Eeslit ei kostitata palvetega, talle antakse vemmalt!... Lähme minema, lugupeetud. Homme saadavad need põikpead vintpüsside kabade all oma «külalised» pristavi

juurde... Lähme. Siin pole meil rohkem midagi teha.»

«Kui mõistus vaikib, kõlisevad mõõgad,» pomises ahuun raskelt püsti tõustes.

Veli-bai ei poetanud kogu selle aja ainsatki sõna.

*

Noored laulatati kombekohaselt. Külas leidis küllalt dutaarimängijaid ja bahšiisid, pidukära kestis öö läbi, vaikus saabus alles hommikul. Keskpäeval aga kihutas külla üks Nurmamedi sugulasi halva teatega:

«Bekmurad-bai tuleb džigittidega! Ka politsei on neil kaasas! Nad tahavad Berdõd areteerida ja pruuti ära viia, — kuulsin oma kõrvaga!»

Ogulnur sattus segadusse.

«Mu jumal, kus isa on? Niisugune aeg, aga teda pole... Kas keegi on teda näinud? Kuhu ta läks? ... Kiiresti, poisid, jookse, otsige ta üles!»

Talle tundus, et Bekmurad-bai koos politseiga läheneb juba nende majale, ning ta tormas mõttetult ringi, ise kätega vehkides ning kord ühte, kord teist asja haarates.

Paanikat toetas vanaisa. Ta karjus üleni värisedes:

«Kus Berdõ on? Kus on lapselaps? Põgenegu! ... Oh! Missugune õnnetus... Poisid, saduldage hobune! Ma ise viin lapselapse kõrbe... Oi, missugune õnnetus! ...»

Ogulnur tormas samuti sugulase juurde.

«Põgene, kallid, vanaisa räägib õigust. Põgene, ära anna end kätte!»

Teda toetasid teised naised, keda halb uudis oli kohale toonud.

«Kuhu ma põgenen? Ei põgene!» raputas Berdõ eitavalt pead. «Ma ei saa oma naist maha jätta! Seda häbi ei pese hiljem surmatunnini maha. Paremini ootan Bekmurad-bai ära ja võtan tal pea maha, pärast rebitagu mind kas või tükkideks ja visatagu katlasse. Surm on nagu iseenda vari, tädi, selle eest pole pääsu. Kui saatusest määratud, leiab surm sind igalt poolt üles... Rahune, vanaisa, ma ei saa oma au jalge alla tallata...»

Vanaisa puhkes nutma.

«Oh, meie õnn oli üürrike... Mu vaene Gozel suri seal, lapselaps aga peab siin surema... Oh, saatuse on karm... Naised, minge kutsuge pruut, las tuleb hüvasti jätma...»

Üks naistest jooksis Uzuki juurde.

«Mis sa, pruudike, istud siin, nagu kivistunud! Või tahad,

et poleks sinu pärast hukka saab... Mine ruttu, ütle talle, et põgenegu! ...»

Uzuk hüppas püsti nagu ussist nõelatud.

«Mis juhtus?»

«Bekmurad-bai sõidab sulle politseiga järele! Berdõd aga tahetakse vangi panna... Mine jäta temaga hüvasti, põgenegu, päästku end õnnetusest...»

Uzuk sööstis välja.

«Hüvasti, Berdõ!» hüüdis ta vaevaga pisaraid tagasi hoides. «Jää terveks, Berdõ...»

«Miks sa minuga hüvasti jätad?» ei saanud noormees aru. «Ilma sinuta ei kavatse ma kuskile minna...»

«Bõitku aga minema!»

«Karakum on suur, sealt teda ei leita!»

«Pärast tuleb tagasi!»

«Bõitku kiiremini!» karjusid naised.

«Ah, Berdõ-džan, sõida ära, mis sa jonnid,» palus Uzuk. «Ära rebi mu südant tükkideks... Need elajad tapavad sul!»

«Ära aja mind ära, Uzuk-džan.» Berdõ pani käed ümber naise õlgade. «Kuni ma elan, olen viimse hingetõmbeni sinuga!»

«Ei-ei, põgene! ... Oh, ma ju ütlesin sulle: ära seo oma elu minu õnnetu saatusega! Oh, ütlesin ju, Berdõ-džan! ... Saad minu pärast hukka...»

«Ära räägi nõnda, armas! ... Ma ei kahetse midagi...»

«Armastan sind! Tegid mu nii õnnelikuks... Kõik mu mure ja kurbuse vahetasid sa rõõmu vastu... Kuidas võin ma lubada, et sa minu pärast kannataksid?»

«Kannatused ei loe mulle midagi, Uzuk-džan, mul on oma siht... Kuidas ma sind otsisin, tõin kaugelt ära, nüüd aga peaksin maha jätma? Sa ei mõista, mida räägid. Kuidas ma pärast veel inimestele silma vaataksin!»

«Saan aru, Berdõ-džan, aga ma ei taha, et sa timukate kätte satuksid, et nad su elu kallale kipuksid...»

«Ma ei kavatsegi nende kätte sattuda. Kõigepealt saadan Bekmurad-bai teise ilma... Siis aga vaatame, küll pääsen minema!»

«Oh, ei sa pääse... Politseinikud seovad su käed selja taha... Põgene, Berdõ-džan, põgene! Ma ei suuda sind seotud kätega näha...»

«Politsei tuleb!» karjus üks teest vahti pidanud poistest.

«Oo, mustad päevad on käes!» oigas Uzuk.

«Põgene, Berdõ!»

«Põgene, kuni veel aega on!» käratsesid naised.

«Ärge keelitage mind, teen, mis mu kohus!» Berdõ kummardus naise poole. «Kas saad minust aru, Uzuk-džan?»

«Saan küll... Enam ma ei ütle...»

«Näed, sellest nagaanist, mis onu mulle kinkis, saadan esimese kuuli Bekmurad-bai pihta... Viimase jätan... igaks juhuks enda jaoks...»

«Ei, Berdõ-džan, ära jäta mind Amanmuradi piinata, viimane kuul jäta minu jaoks! Nagunii ootab mind surm, parem suren siin, sinu käe läbi... Seal, isaani pühakamb-
ris, sa ei nõustunud mind surmama, tapa siis siin, et vaen-
lased mu kannatuste üle irvitada ei saaks!...»

«Vaiki, Uzuk! Ma ei suuda sind tappa... Vaiki! Veel pole teada, kelle juurde surm esimesena jõuab... Ära kaota meelegi, mu kallis!...»

Naised aga kärjusid endiselt:

«Põgene, juhm!»

«Päästa oma pea!»

«Oh, missugune õnnetus!»

«Olge vait!» karjus nende peale Ogulnur, kes oli end juba kogunud. «Me ei lase vaenlase ees pead norgu! Ja sina, sugulane, ära kard! Ega seesugused katsumused mehele ainult üks kord kaela lange. Võta vaenlane vastu kui mees, Berdõ-džan... Oh, kahju, isa on kuhugi kadu-
nud...»

Sel hetkel ilmus nähtavale hingeldav Nurmamed mõne sugulase saatel.

«Ärge käratsege!» sõnas ta rutakalt. «Kaitseme oma sugulast, ei anna me teda kellelegi... Berdõ, mine kibit-
kasse! Ja sina ka, Uzuk! Istuge seal seni, kuni näete, et ma veel jalul seisan! Kui aga peaksin langema, ei lange ma üksinda... Minge pange uks kõvasti kinni — ja ooda-
ke...»

«Ma jään teiega, onu...» astus ette Berdõ.

«Minel!» Nurmamed tõukas ta kibitkausest sisse. «Tee, mis vanemad inimesed ütlevad... Pane uks kõvasti kinni ja ole vait...»

Õuest kostis hobuste trampimist ja kähisev hääl karjus vene keeles:

«Kus on Nurmamed Karlõ poeg?»

«Pane uks kinni!» sosistas onu ja astus üle läve. «Mina olen Nurmamed!»

«Too põgenikud välja!» käskis politseiülem, kes isikli-
kult juhtis Bekmurad-baile abiks antud politseinikke. Koos Bekmuradiga olid tulnud peale tema eilsete sõprade veel

Amanmurad ja Sapar. İsaan ja ahuun jäid sellest vägival-
lateost targu eemale.

Nurmamed sai vene keelest aru, kuid vastas turkmeeni
keeles:

«Vana kombe järgi tuleb külalist austada rohkem kui
isa, lugupeetud ülem. Ma ei saa rikkuda esivanemate sea-
dust.»

«Mis kurat need teie seadused loevad!» karjus ülem,
kui Nurmamedi vastus talle tõlgiti. «Võtke kurjategijad
kinni!»

Bekmurad-bai tuli esimesena kibitka juurde, mille kõr-
val Nurmamed seisis. Sapar kiirustas talle järele, Aman-
murad ja Sarbaz-bai istusid veel sadulas, kõigest oli näha,
et nad ei kavatsenud hobuste seljast maha tulla. Sarbaz-
bai ei armastanud üldse kaklustesse sekkuda, kuigi tal oli
kohutavalt palju jõudu. Kõõrsilmne Amanmurad aga vaa-
tas vaikseks jäänud auulielanikke ning meenutas Uzuki
kaitajate vägevaid vemblaid.

«Too külalised välja!» nõudis Bekmurad-bai.

Nurmamed laskis käe, mida ta seni selja taga oli hoid-
nud, langeda. Tuhmilt välgatas sinakas damaskuse teras.

«Mina ei oska turkmeenide pühi kombeid rikkuda!...
Kes oskab, eks proovigu!»

«Sapar, löö uks maha!»

Sapar virutas jalaga vastu ust. Nõrk haak kargas lahti,
üks paiskus valla. Nurmamed lõi noa Saparile abaluu alla,
Sapar langes lävele. Politseiülem tulistas ropult vandudes
Nurmamedi. Kibitkast kargas välja Berdõ, komistas oigava
Sapari otsa ja tõstis revolvri. Bekmurad-bai taganes, kuid
Berdõ, kes ei tundnud oma solvajat nägupidi, ei sihtinud
teda. Sarbaz-bai vaid iitsatas imestusest ja langes raskelt
nagu nisukott hobuse seljast maha.

«Võtke nad kinni... jumalasse... uskujad!» möirgas
politseiülem ja tulistas teist korda. Ta oli hea laskur, see
politseiülem! Berdõ komistas ja kukkus, lämbudes verest.

Politseinikud tormasid maja poole, kuid Nurmamedi
sugulased tõkestasid neil tee. Algas äge lööming. Sellest
võttis osa ka tädi Ogulnur. Kepiga vehkides ja kisenda-
des tegi ta endale teed politseiülem juurde. Ogulnur oli
tugev naine. Ühele politseinikule virutas ta kepiga nii
tugevasti vastu pead, et see nagu surnu maha langes.
Teine politseinik haaras kepi kinni ja väänas seda, püü-
des Ogulnurilt ta relva ära võtta, kuid Ogulnur ei andnud
alla, sikutas keppi enda poole ja sülitas oma vastasele viha-
selt näkku.

Välja jooksnud, nägi Uruk kõigepealt haavatud Nurmamedi. Berdõ kui peasüüdlase olid politseinikud juba kõrvale lohistanud.

«Onuke, anna mulle andeks!» halises Uruk haavatu kõrvale põlvili laskudes. «Kõik see on minu pärast... mina olen kõiges süüdi...»

«Vaiki, sugulane...» kähises Nurmamed, püüdes end püsti ajada, «süüdi on need, kes valavad meie verd... sina pole siin milleski süüdi...»

Maja ligidal seisis mitu kalessi, millega politseinikud olid tulnud. Kutsarid vaatasid kähmlust uudishimulikult pealt. Lähima kalessi pukis istus vuntsidega aserbaidžaanlane. Tema ümmargune nägu tõmbus krimpsu nagu küpsetatud õun, pikad vuntsid olid sorgu vajunud.

«Tule siia!» karjus talle Bekmurad-bai, käega Urukile osutades ja silma pilgutades. «Tule rutem, vuntsidega khaan!»

«Ei!» vastas aserbaidžaanlane otsustavalt ja sikutas ohje. «Ei! Niisugust küsimust me ei otsustama!... Hei-hei, kuramuse obene!» Ta andis hobustele piitsa ja kaless kadus teetolmu.

«A-a, mis seal ikka...» pomises teine voorimees, «kui aga raha makstakse...»

Ja ajas kalessi Bekmurad-bai juurde.

Uruk ei taibanud esimesel hetkel midagi. Mingi jõud rebis ta järsku maa küljest lahti ja heitis kalessi. «Kihuta!» kraaksatas kõrva kohal Bekmurad-bai hää, ning vanker tuiskas hirmunud jäneseana mööda auklikku teed hüpeldes minema.

Toibunud Uruk tõusis, valmis sõidu pealt maha hüppama. Kuid siis hüppas Amanmurad otse hobuselt kalessi, langes noorele naisele peale, murdis tema käed sadistlikus raevus selja taha, lõi talle rusikaga kõhtu ning hakkas põlvedega tallama.

Heitlus Nurmamedi hoovis aga ei vaibunud. Politseinikud, kes olid tulnud siia teenistusülesannet täitma, raevusid tugevatest hoopidest, mis neile igast küljest kaela sadasid, ning hakkasid nuutide ja püssikabadega julmalt ja oskuslikult inimesi peksma. Kibitkadest väljajooksnud lapsed tõstsid meeletult kisa.

Küüntega kibitkaseinast kinni hoides ajas Nurmamed end jalule.

«Inimesed, jätke järele!» karjus ta viimast jõudu kokku võttes. «Pidage, inimesed! Halastage laste peale... Ilma teieta ei haletse neid keegi... Täna on tuul vaenlaste

poolt, lõpetage vastupanu, inimesed! Küll ta ükskord puhub teistpidi... siis, kui jumal annab...» Ja ta kukkus maha.

Pikkamööda kähmlus vaibus. Politseinikud valgusid kalessidesse, sinna tõsteti koos teiste haavatutega ka Sapar ja Barbaz-bai. Bai ohkis ja oigas, pomisedes needusi, kuid kergitas aeg-ajalt vaevaliselt oma raskeks muutunud pead ja vahtis uudishimulikult ringi. Teise kalessi asetati Berdõ ja Nurmamed, nende kõrvale istus mitu politseinikku. Ülejäänud mehed, kes areteeriti võimudele vastuhakkamise eest, käskis ülem panna nende eneste kaamelitele.

Nurmamed lamas üle kuu vangla haiglas ja kogu see aeg külastasid külaelanikud ülemuste lävepakke, paludes vangistatud käendusele anda. Tulid mehed naaberauulidestki. Lõpuks andsid võimud järele ja kõik peale Berdõ lasti vabaks.

Terveks saanud, taotles Nurmamed kaua sugulase vabastamist, kuni lõpuks mõistis, et Berdõd ümbritseb Bekmurad-bai rahadest umbmüür, mida paljaste kätega ei lammuta. «Ajan ta Ašhabadi vanglasse, sealt aga Siberisse!» anti Nurmamedile edasi Bekmurad-bai sõnad. See sarnas väga tegelikkusele, sest kõik ülemused, kelle poole Nurmamed ka ei pöördunud, kinnitasid kui ühest suust, et Berdõ on ohtlik riiklik kurjategija, keda ei tohi lahti lasta. «Sugulasest sai riiklik kurjategija selle eest, et mõtles abielluda!» naljatas Nurmamed kurvalt külaelanikele. «Ega inimesed asjata ütle, et ükskõik kui rasvane varblane ka ei oleks, batmani¹ ta ikka ei kaalu... Ent vaatame, võib-olla saab meie varblasest ajapikku kotkas.»

VÄETI LAPS ON KÄSKIJATEST VÄGEVAM

Viimase teetilga kannust piaali valanud, võttis Kõnõš-bai valge lillelise rätiku ja kuivatati higist nägu. Üks teda ümbritsevatest miniatest aetas ämma ette uue teekannu. Kõnõš-bai tõmbas selle ligemale ja ohkas sügavalt.

Sest ajast, kui Bekmurad-bai Ahaali sõitis, ei saanud ta rahu. Alaline ärevus näris südant. Ta oli juba vanaks jäänud, rasvapatjadesse uppunud, jahenev veri liikus aeglaselt soontes. Kuid südames jäi ta emaks, kes seniajani palavalt armastas oma esiklast sellele vaatamata, et tol

¹ Batman — kaaluühik, umbes 20 kilogrammi.

juba juuksed hallid olid ja inimesed teda lugupidavalt Bekmurad-baiks hüüdsid.

Piaali tühjaks joonud, ohkas Kõnõš-bai veel kord.

«Oeh, aitab juba... Kui palju päevi on möödunud... Nüüd on nad ehk isegi aru saanud, et see asi hästi ei lõpe, mis emaga nõu pidamata ette võetakse.»

«Ärge erutuge, Tšarõ ema,» lausus üks miniaist, «teie pojad tulevad elusalt ja tervelt tagasi, ei juhtu nendega midagi.»

«Annaks jumal...» ja vanaeit rõhises valjusti, «annaks jumal... Muudkui tehakse omapead, emalt nõu küsimata... Oleksid nad minu käest küsinud, kas ma siis oleksin lubanud seda halvastikasvatatud hilpharakat majja tuua! Kui juba pruuti rõõvida, oma uljust näidata, oleksin leidnud neile hoopis sobivama tüdruku, nagu lilleõie... Kihutavad selle untsantsaka järel mööda Ahaali ja Tedženi... Mis mõte sellel on! Noh, viidi ära — hästi, aga milleks teda veel taga otsida? Jooksis ära, häbistas end inimeste ees — ja tont temaga! Langegu või põrguhauda. Aga nemad otsivad taga! Mina ei vaataks tema poolegi!»

«Ärge erutuge, Tšarõ ema. Teil ei tulegi tema poole vaadata. Amanmurad ütles, et ta kaevatakse Ahaalis elusalt maa sisse. Teie silmad teda ei näe ega kõrvad ei kuule...»

«Amanmurad...» ühmas Kõnõš-bai. «Mis loeb Amanmurad!... Eh, miniad, te ei tunne oma mehevenda. Mina tean oma Bekmuradi iseloomu lapsest saati. Nagu plaanitseb, nõnda ka teeb, miski ei suuda teda takistada, tema aga lubas, mäletate: «Ma ei tapa teda, vaid teen nii, et ta rõõmuga sureks, kuid ei saa.» Nõnda ta ka teeb, uskuge mind. Kindlasti toovad selle lipaka elusalt siia, mul aga ei jää muud üle, kui jookse või kodunt minema...»

«Niikuinii ta kaua vastu ei pea!»

«Rahunege, Tšarõ ema!»

«Tuleksid meie omad ikka elusalt ja tervelt tagasi.»

«Just-just,» elavnes vanaeit, «lootsin järelejäänud elupäevad rahus mööda saata, aga võta näpust, muretse siin mingisuguse tobeda hilpharaka pärast... Ei kuulanud mind Bekmurad-džan... Ütlesin talle: ära sõida, sülitama peale, leiab ise endale otsa, kärvab risuhunnikus. Tema aga läks ikka... Ja mina istun nagu tulistel sütel... Kõigevägevam, aita neid, ära jäta neid oma armuta!... Kui tervelt tagasi tulevad, ohverdan sulle, jumal, kõige rasvasema oina. Niipea kui tagasi jõuavad, otsekohe annan tapmiskäsu, too ainult nad tervelt koju tagasi!... Need

hulgused pole kindlasti üksinda, läksid kellegi majja, turkmeenid aga oma külalisi välja ei anna...»

«Olekski parem, kui välja ei anta, Tšarõ ema! Siis nad seda miniat siia ei too...»

«Mis minia ta mulle on!... Selles, mis sa räägid, on vahe head. Kui välja ei anta, läheb Bekmurad-džan jõuga peale, võib tapluseks minna. Tapluses aga võib nii süüdlane kui õige mees noa ribidesse saada... Ma kardan... Mis see on, kullakesed?»

Väljast kostis kalessirataste mürinat. Üks minia vaatas välja ja pöördus traagiliselt silmi pungitades istujate poole.

«Oi, Tšarõ ema... Toodigi!»

«Istu paigal!» kärgatas Kõnõš-bai ähvardavalt.

Sisse astus tolmune Amanmurad, tumepunased laigud põsesarnadel, ja tervitas.

«Kas tulite tervelt tagasi, pojake?» Kõnõš-bai läks talle vastu. «Kõik on terved, ema,» vastas Amanmurad; tema põsk tõmbles närviliselt ja ta kõõritas rohkem kui harilikult. «Bekmurad jäi Sapari ja onu Sarbaziga ajutiselt Tedženi asju ajama. Onu Veli sõitis koju.»

Amanmurad oleks võinud öelda, et onu Sarbaz on haavatud, Sappar aga tõenäoliselt sureb, kuid ta ei tahtnud ema kurvastada.

«Kas kõik on elus ja terved?» päris Kõnõš-bai erutatult, poja tõmblevat nägu silmitsedes.

Too surus kämbla vastu põske ja püüdis naeratada.

«Olgu kiidetud Allah, mis meiega ikka juhtuma pidi, ema? Kõik on elus...» ütles ta ja läks oma ruumidesse.

«Mu jumal!» karjatas vanaeit peast kinni haarates. «Oo, mu jumal!...»

Miniad kargasid ähmiga üles ja tormasid ämma juurde, ilma et nad sealjuures oleksid teadnud, milleks ja mis-moodi teda lohutada. Bekmurad-bai naine oli kõige kiirema taibuga. Võtnud Kõnõš-bail käe alt kinni, pani ta ämma padjale istuma.

«Ärge kurvastage, Tšarõ ema... Teie pojad teevad kõik, mis teie süda iganes soovib.»

«Oh, kallid minia...» venitas Kõnõš-bai nutuselt. «Mul on toredad miniad, nagu roosid. Kui ma istun, istuvad nemadki; tõusen mina — tõusevad nemadki; nutan — nutavad nad koos minuga; naeran — on nemadki lõbusad... Ma ei või näha nende lõhnavate rooside keskel seda musta kärnkonna, häbitut olevust, kes solvas tervet mu suguvõsa! Kuidas võin ma lasta seda paljasjalgset nende

hindamatute aarete juurde, mida ma oma kallite miniade jaoks hoian!... Ja Tatšsoltan ka märatseb, see toob oma korda häda ja muret kaela...»

Bekmurad-bai vanem naine, kes, nagu me teame, polnud sugugi rumal inimene, pidas enda kohuseks majas iga hinna eest rahu ning korda hoida. Praegu mõistis ta, et kui vanaeite kohe rahustada ei õnnestu, võib asi Bekmurad-bai äraolekul halvasti lõppeda. Kõnõš-bai oli kiire otsuseid tegema ega hiilunud heasüdamlikkusega. Seepärast istus Bekmurad-bai naine ämma juures, silitas tema pahklikku, saksauuli koorega sarnanevat põlve ja rääkis südamlikult:

«Oh, Tšarõ ema, jätke... kuivatage oma kallihinnalised pisarad. See häbitu olevus pole väärt ainsatki piiska, mis langeb teie silmist... Ise te jutustasite, et ühel bail olnud palju vallalisi orje, kes sagedasti sünnitanud ja seda polevat keegi häbenenud. Nad viidud Hiiva või siis Buhhaara turule ning müüdud seal maha, lapsed aga jäetud alles... Kujutlege, et see alatu on üks teie orjadest. Las teeb musta tööd, kuni kõngeb. Tööpuudust meil pole, tänu Allahile... Kui ta aga sünnitab, siis seda parem! Mehevend Amanmurad on juba neljakümnene, aga pole veel kordagi last kätel hoidnud. Tatšsoltani peale loota ei saa... Amanmuradile on järglast vaja — sellele peab mõtlema. Küll Uruk talle poja sünnitab. Parima tüdruku leiad vaeste onnist. Ma tean neid kehvikuid, nad on hästi sigivad. Võib-olla kingib teile korraga kaksikud...»

«Ah mu tark minia, mu esimene minia!» Kõnõš-bai haaras kahe käega Bekmurad-bai naise õlgadest, tõstis oma hägused silmad, mis sarnanesid tolmunud ploomidega, ja vaatas talle otsa. «Keegi pole mulle nii lähedane kui sina, mitte keegi peale sinu ei oska mu südant rahustada ja lahket sõna leida. Ütlesid õigesti — Amanmuradile on poega vaja. Amanmurad-džanile on vaja pojakest... Poeg!... Poeg!...» ja vanaeit laulis pead kõigutades käriseva, otsekui roostes häälega:

«On ratsut vaja, et läbida maad,
on poega vaja, et elada taas.
Tugisambaks ja kaitseks, poeg, sa saa, —
džigitt sinust tuleb su isade ra'al.»

Laulmise lõpetanud, naeris ta rämedalt ja hakkas köhima.

«Oi, mu tark ja tubli minia! Ega Bekmurad-džan asjata sind kõige rohkem armasta ning kõikide oma naiste hulgast esile tõsta... Ütlesid targasti, rahustasid mu südant.

Varem või hiljem õiendan selle paljasjalgsega arved, seni aga kannatan, vaatan, milleks ta peale alatuste veel võime-line on... Mine, minia, vaata, kuhu see kauaoodatu pandi.»

Bekmurad-bai naine läks välja ja tuli kohe tagasi.

«Ta on õues... Vedeleb seina ääres...»

«Las vedeleb!» otsustas Kõnõš-bai. «Teie, miniad, minge oma kibitkadesse, aeg on magama heita. Ärge mõelgegi selle lita juurde minna! Las vedeleb selle öö seal, kuhu viisati. Proovib oma nahal, kumb on tugevam — kas armastus või külm.»

«Õed on praegu külmad,» tähendas Bekmurad-bai naine nagu muuseas. «Võib surnuks külmuda...»

«Külmugu pealegi!... Mis sinul sellest on, kas hakkas kahju või?»

Naine kehtas õlgu.

«Minu pärast külmugu. Pole ta mulle ei tütar ega õde, et teda haletseda...»

«Pea!» sõnas vanaeit mõnevõrra pehmemalt. «Võta võti ja pane nurjatu onni luku taha... Muidu jookseb veel õõsel minema...»

Varasel hommikutunnil tuli üks noorem naine ämma kibitkasse, võttis serpiki suitsuava eest ja puhus koldes tule üles. Kõnõš-bai oli juba ärganud ja vähkres voodis nagu vana suur kilpkonn. Oodanud, kuni vesi veidi soojeneb, tõusis ta ägisedes ja läks õue end hommikupalvuseks pesema. Hiljem küdeva kolde ääres käsi hõõrudes käskis ta miniat:

«Mine paljasjalgset vaatama. Kui surnuks pole külmunud, siis vii ta kadunud Amansoltani kibitkasse, läheb juba valgeks, inimesed hakkavad liikuma, näevad teda...»

Uruk toodi kohale poolsurnuna. Amanmurad oli ta südamele metsikult läbi peksnud, algul rusikatega, pärast malakaga ja terve tee teda rautatud saabastega tagunud. Uzuki kehal polnud ainsatki tervet kohta, see oli üleni tulist valu täis. Öine jahedus võttis valu küll tuimemaks, kuid Uzukil hakkas nii külm, et ta enam kätt ega jalga ei suutnud liigutada. Kõrkjatest onnis oli võib-olla veel külmemgi kui väljas, õhuke tekk, mille heatahtlik naine talle peale oli visanud, aitas vaid niipalju, et ei lasknud päris ära külmuda, mis tõenäoliselt oleks olnud vaesekesele isegi parem.

Kui minia onni ukse avas, proovis Uruk seinast kinni hoides end püsti ajada. Ta ei tahtnud, et teda nõrga ja jõuetuna nähakse.

«Kust sul valutab?» küsis minia kaastundlikult.

«Mitte kuskilt ei valuta,» vastas Uruk läbi hammaste, jätkates asjatuid katseid püsti tõusta.

Õnnetut haletsedes ruttas minia talle appi, kuid samas vaatas läbi ukse kohkunult Kõnõš-bai kibitka poole. Hoovis polnud kedagi ja ta tuli uuesti Uzuki juurde, upitas ta jalule ja püüdis onnist välja aidata. Uruk nõjatus vastu seina ja lükkas abistava käe tagasi.

«Ärge puudutage mind... Olen praegu — nagu nõgine katel. Kui puudutad, oled kohe tahmane!... Ütelge, kuhu minna, ma lähen ise.»

«Võta tekk...» sõnas minia, imestusest keelt hammustades, kui tundis ära vanema naise teki...

Uruk põdes kaua, kuid stepitütre elujõud ületas kannatused. Kui ta juba vabalt käia suutis, sõandas noor naine vaid pimeduse saabudes hoovile minna. Keegi ei rääkinud temaga, ja kui teda meenutati, siis ainult Kõnõš-bai kergel käel antud nimega — paljasjalgne. Kogu Uzuki edasine saatatus sõltus täielikult Bekmurad-baist. Too võis ta tappa, vangikongi heita või midagi veelgi halvemat välja mõelda. Kaevata polnud kellelegi ja ta ei kavatsenudki seda. Viimased sündmused murdsid lõplikult ta tahtejõu. Ta käis ringi nagu elus vari, ja ainult lakkamatult voolavad pisarad rääkisid sellest, et sel kohutavalt kõhnunud naisel on veel süda ja et see süda kannatab.

Ent Bekmurad-bai ei tulnud ikka veel tagasi.

PIME KOMISTAB IGAL SAMMUL

Saatatus mängis Murad-agaale kolm vingerpussi.

Pärast seda, kui Berdõ toidumooni järele läks ja jäljetult kadunuks jäi, kauples Ihne-Suhani poeg järgmisel turupäeval Bairami-nimelise uue abikarjuse. Ilusale nimele vaatamata oli see kaltsakas teravasilmne ja häbematu noormees. Oleks mõni teine nõustunud abikarjuseks tulema, poleks Bairami võetud, kuid teisi kandidaate polnud, ja peremehe poeg pidi nähtava vastumeelsusega selle terava keelega noormehega kaupa tegema. Ühtlasi võttis ta kaasa kaks kotti jahu, laadis need Bairami kaamelile ja suundus otse turult kõige kaugema kaevu juurde, kus paiknes Ihne-Suhani sügisene karjamaa.

Murad-aga ja ülejäänud kaks abikarjust ootasid neid, mõistagi, läbematult. Kuid perepoeg tortsas vaid mõne sõna: «Jääb esialgu abikarjuseks, Berdõ asemele.» Rohkem ei lausunud ta musta ega valget, viskas jahukotid

maha ja sõitis kaamelit endaga kaasa võttes minema. Murad-aga ei sõandanud teda küsitleda, uus noormees aga oli mujalt ega teadnud auuliudiseid. Ainus, mis ta turu-uudistest rääkida võis, oli see, et isaan Seidahmedi juurest varastatud kaks hobust. Kuid Murad-agaad ei huvitanud ei isaan ega ta hobused. Peale selle meenus Bairamile, et turul oli räägitud mingisugusest röövimisest, nagu oleks keegi bai ühest külast tüdruku röövinud.

Kuid ka see ei erutanud Murad-agaad. Nad olid naisega kokku leppinud, et kui Uzuki abiellumise küsimus peaks soodsalt lahenema, jääb Berdõ mõneks ajaks külla elama. Nüüd tõi perepoeg ajutiselt uue abikarjuse, see tähendas, et kõik oli korras, Berdõ jäi külla ja tõenäoliselt on pulmadki peetud. See aga, et peremees sellest sõnagi ei rääkinud, oli samuti arusaadav: ta oli Murad-aga peale pahane tolle sõnakuulmatuse pärast. «Võtku teda...» mõtles vanamees rahulolevalt. «Jumal tänatud, kõigekõrgem võttis meie palveid kuulda, nüüd on üks mure jälle vähem.» Ei unes ega ilmsi osanud Murad-aga näha oma pea kohal äikesepilvi ega aimanud, et Orazsoltan-edžee jooksis end või sandiks, et mehe laagripaika teada saada.

Teadmine, et mees ei aimagi neid tabanud õnnetust, süvendas Orazsoltani kannatusi. Oleks mees kevadisel karjamaal, jõuaks ta halvimal juhul ka ise tema juurde. Kuid Murad-aga rändas karjaga kõige kaugema kaevu kandis. Orazsoltan-edžee käis Ihne-Suhani palumas, kuid too vastas: «Varsti sõidan ise kõrbesse ja ütlen talle», kaevu asukohta aga ei nimetanud. Siis hakkas Orazsoltan-edžee auulielanikke küsitlema. Auulis polnud vist ühtegi inimest, kelle poole ta oma pärimisega poleks pöördunud. Inimesed tundsid talle kaasa, kuid aidata nad ei saanud — kaevu teadsid üksnes Ihne ise ja ta pojad.

Ükskord ei pidanud vaevatud naine enam vastu ja ägedusehoos ähvardas baid: «Sa varjad inimeste eest oma kaevu? Kardad, et keegi ta ära sõnub ja kõik su lambad kärvavad maha? Tea siis, et leidus inimene, kes teab teed kaevu juurde. Saatsin juba mehele sõnumi ja käskisin, et ta aasta jooksul hävitaks kõik lambad, mis ta sulle kahekümne aasta jooksul on juurde soetanud! Jumal aitab, ja sulle ei jää enam ainustki lammast, saad omal nahal tunda, mida tähendab vaesus.»

Asjatult ei ütle vanasõna, et mida lühem keel, seda pikem elu. Orazsoltan juba kahetses, mis ta baile oli öelnud, kuid proovi sa sõnasabast kinni võtta, Ihne-Suhan aga oli ebausklik. Vanaeide sõnad röövisid talt rahu. Kolm

ööd vaevles ta halbade unenägude küüsis, ei pidanud lõpuks enam vastu, sõitis turule, kauples uue karjuse ja abikarjuse ning suundus kõrbe.

Elus juhtub mõnikord kõige ootamatuid kokkusattumusi. Bai oli veel teel, kui hakkas lund sadama ja tõusis torm. Öösel viis tuul ära laudakatuse, kus olid varjul kuus hilist talle. Onn mattus lumme ja talled külmusid ära. See oli saatuse esimene vemp.

Kui Ihne-Suhan kuut kangestunud tallelaipa nägi, käis temast külm juga läbi: ära sõnus, neetud noid! Vihast värisedes tormas ta sedamaid karjusele kallale.

«Ah hakkasid juba oma naise nõuande järgi käima? Tahad mind kerjuseks teha? Ei lähe läbi! Minu vara sul hävitada ei õnnestu! Enne hävitan ma sinu! Kao mu silmist! Korja oma rämps kokku ja kao siit kõige nelja tuule poole!»

«Jumal teiega!» Imestunud Murad-agaa isegi taganes. «Mis nõuannet? Mis naine? Ma pole teda juba kaks kuud näinud!...»

«Mine ja vaata, kui näinud ei ole!... Oh, missugune õnnetus...» Ihne-Suhan kükitas maha, silitades värisevate kätega surnud tallekeste härmatunud villakiharaid. «Oh, missugune õnnetus... Mis sa tegid, nurjatu, mis sa ometi tegid, oeh?... Ja mis teie siin seisate ja punnitate silmi?» kargas bai abikarjuste kallale. «Kõik olete ühesugused tõprad! Korjake oma kodinad kokku ja kaduge siit! Ma teile näitan, kuidas talleid külmutada! Mitte kopikatki te minu käest ei saa! Vaata, kui panen veel teid maksma!... Oh, mu vaesed tallekesed... saite nende tõbraste süü läbi otsa.»

«Olgu, peremees, me läheme,» ütles abikarjus Bairam. «Meiega on nii, nagu võõra hobusega naabril külas käies: kus kästakse, seal ronid sadulast. Aga mis eest sa lugupeetud Murad-agaad solvad? Kogu oma elu on ta sinu heaks tööd teinud, sinule rikkust kokku kandes varakult kortsud näkku saanud. Vaata, kui palju toredaid araabia lambaid sul on! On need sinu omad? Ei, ei ole! Need on Murad-agaa, Berdõ ja Esseni lambad — kõigi, kes nende eest on hoolitsenud ja neid kasvatanud. Kenasti tänasid küll oma karjust, peremees!»

«Sa veel räägid, neetud logeleja!» pistis bai kisama. «Ma sulle teen «sinu» lambaid! Võõra varaga on kerge heldet mängida! Turul on palju sinusuguseid ringi hulku-mas!... Möödunud korral otsisid pristavi mehed mingi-sugust lobamokka... Ega see juhtumisi sina ei olnud?»

Võib-olla tuleks sind hoopis pristavi juurde viia, selle asemel, et töölt lahti lasta? Mis sa irvitad! Vaata, et tee peal lambaid ära ei kaota... Kaduge siit, kuni veel terved elate!...»

«Olgu, peremees,» nõustus Bairam rahumeelselt. «Me läheme. Aga homme tuled sa mõistuse juurde ja kahetsed, kuid siis on juba hilja... Murad-agaa, Essen-džan, lähme, siit ei anta meile enam midagi, meie töö eest on juba tasutud...»

«Lähme, pojakesed,» sõnas Murad-agaa alandlikult.

Vanal karjusel polnud lahkumine kerge. Bairam rääkis tätt — kogu elu oli ta veetnud karja juures, Karakum oli talle koduseks saanud. Ta tundis peaaegu kõiki lambaid nägupidi, teadis nende iseloomu, harjumusi, erijooni. Ja nüüd tuli neist äkki lahkuda. Miks? Mis sellele Suhan-baile ometi pähe löi? Proovi sa temalt küsida!

«E-eh, pojakesed, olgu...» pomises Murad-agaa tokerdunud karvamütsist määratud rätti võttes ja nagu pühkides, mis külmale ilmale vaatamata higist pärlelendas, «kui see aasta kaasa arvata, siis rändan Karakumis juba täpselt kolmkümmend aastat, neist üle kahekümne aasta Ihne-Suhani lammastega. Nälginud, magamata, külmanud — ja siin on nüüd tänu mu püüdlikkuse eest... Jätke see meelde, pojakesed, pidage meeles. Teie olete veel noored, teil on kogu elu ees. Jätke meelde, kuidas baid vaeseid inimesi kohtlevad, vahest läheb teil seda teadust tarvis...»

Kärbitud kõrvadega valge-punasekirju Elbars kargas üles ja läks karjustele järele.

«Näarakad, kuhu te koera viitel!» karjus Ihne-Suhan.

«Koer pole lammas, ta on tark, teab, kes on tõeline peremees,» kostis Essen pilkavalt.

Nad läksid edasi ega teinud väljagi bai needustest, kes neile veel kaua rusikaid järele viibutas.

Saatust ei leppinud sellega ja löi veel ühe hoobi. Murad-agaa oli terve eluaja neis paikades veetnud, teadis peast iga künkakest, seekord aga eksis teelt.

Kaks päeva ekslesid nad ringi, näljas ja külmanud, kuni lõpuks väsimusest tuikudes pooleldi lumme tuisanud teele välja jõudsid. Teelähkmel rändurid peatusid. Üks tee viis linna, teine pööras auuli.

«Aeg on lahku minna, pojakesed,» ütles Murad-agaa kurvalt. «Anname üksteisele andeks kõik tahtmatud solvamised. Kes teab, kas näeme veel kunagi või mitte...»

Essenil valgusid pisarad silma. Murad-agaa võttis tal õlgadest kinni ja patsutas seljale.

«Ole tugev, Essen-džan... Sa oled vaenelaps ja oled mulle kallis nagu lihane poeg, kuid mis teha, meie teed viivad lahku... Aga sina, pojake, ära kurvasta. Pisaratega nii julmi inimesi nagu Suhan-bai ei veena. Jutustan teile ühe loo... See juhtus ammu, teid polnud siis veel olemaski. Minu juures oli abikarjuseks lõbus noormees Amanmuhammed. Aastat seitse või kaheksa karjatasime koos karja, aga kordagi ei näinud ma tema näos nukrusevint. Väga elurõõmus noormees oli! Ja töö juures ei tundnud väsimust, iga töö otse lendas ta käes. Vaevalt jõudsid mõnda tööd alustada, kui ta juba kohal oli: «Lubage, Murad-agaa, mina teen!» Ühesõnaga, Amanmuhammed oli väga tubli noormees!»

«Meie aitasime teid ka, Murad-agaa!» lausus Essen kerge solvumisega.

«Ma ei räägi teist. Olete mulle nagu lihased pojad. Kuid kuulake edasi. Juhtus nii, et laagripaika sõitis Ihne-Suhani vend. Amanmuhammed kohe paluma, et meile palka juurde pandaks. Ah, miks ta seda küll tegi!... Bai vend polnud muidugi nõus. Mine sa koera suust konti või baid lisakopikat tahtma — üks teeb välja... Siis ütles Amanmuhammed: andku bai talle töö eest saada olevad lambad — tema läheb ära. Aga saada oli tal palju — vist neli lammast. Kuidas võib bai anda abikarjusele neli lammast? Parempuutab ta nad kuivanud tiigis, kui ära annab!... Amanmuhammed — andku Allah talle paradiisis rahu — oli äge, meie Bairami sarnane, ähvardas: võtan ise oma lambad. Kuidas neil asi edasi läks, seda ma ei tea — askeldasin toidunõudega, tahtsin lõunat valmistada. Äkki kuulen — keegi soiub. Pööran ümber: mu Amanmuhammed lamab üleni verisena maas, bai vend aga torgib teda noaga kuhu juhtub...»

«Tappis ära?!» ahhetas Essen.

«Tappis, pojake,» kinnitas Murad-agaa. «Seni kui ma ligi jõudsin ja mõrtsukal käest haarasin, oli mu Amanmuhammed juba surnud... Näe, missugune kole lugu juhtus, poisid... Baid ei hooli meiesugustest mitte kopika eestki, ei pea meid inimesteks... Mõni päev hiljem sõitsin koju moona tooma. Ise teate, mismoodi see eesli seljas ratsutamine on ja kui siis poolel teel veel leib otsa lõpeb... Pöörasin ühte teeäärse külle, palusin seal öömaja. Vaene pere, kuid kostitasid mind hästi, helde inimene ei anna oma vaesusest märku. Istus minu juurde poisike, hakkas pärima, kes ma olen ja kuhu lähen. See pole loomulikult viisakas, kuid ahaelise asi! Vastasin talle, tema aga pistis

hääle: «Tädi, tulge siia, onu tunneb meie Amanmuhammedit!» Astus sisse noor naine — jäin lausa tummaks: võta või jäta, Amanmuhammed! Minul pisarad silmas, lugesin hingepalve, panin satšaki kokku. Noorik küsima, kas on äge, et bai tappis tema venna, ja kui see tõsi on, vaja matused korraldada. Jutustasin kõik, nii nagu oli, ei salanud midagi. Ta nuttis valju häälega, minul aga torkis süda, nagu oleks sinna okas sattunud, pista kas või karjuma...»

Murad-agaa võttis mütsi seest oma räti ja pühkis silmi.

«Vanaks jään, pojakesed... Süda on nõrgaks jäänud. Nagu vähe midagi on — nutan... Näete, mis kõik juhtuda võib... Noh, jumalaga, pojad, meil on veel kaugele minna. Äge unustage mu sõnu. Mina hakkan varsti teise ilma kolima, teie aga olge teineteisele toeks, ärge tülitsege, pidage meeles: kui kaks kulli kisklevad, jääb toidulaud varestele. Sõpruses on kergem elada, kergem vaenlasest jagu saada. Hoidke, pojakesed, üksteist, aidake hädas. Jääge jumalaga, mu kallid, andestage, kui teid millegagi solvasin...»

«Te pole meile kunagi liiga teinud, Murad-agaa,» sõnas Bairam vaikelt. «Me ei unusta teid surmani, tuletame alati tänulikult meelde. Ärgu õnn teist mööda mingu, isa!»

«Käigu teie käsi hästi, kallis Murad-agaa,» soovis ka Essen.

«Täna, pojakesed, andku jumal teile kõige paremat,» lausus vanake liigutatult ja otsis rätikut. «Jumalaga, mu kallid!»

Karjused läksid lahku. Elbars istus veidi, vaatas ühele, siis teisele poole. Tema silmis oli sügav kurbus, nagu oleks loom mõistnud ja jaganud inimeste muret. Siis ta tõusis, vaatas veel kord kaugenevate abikarjuste poole ja sörkis Murad-agaaale järele.

Vana karjus saatis pilguga oma ustavaid abilisi ja kahetsetes hirmsasti, et neil lahkuda tuli. Esseni tundis ta kaua. Bairam elas peatuskohas vaid mõne päeva, kuid selle lühikese ajaga oskas võita Murad-agaa usalduse. «Oh seda elu küll!» mõtles karjus halatihõlmu koomale tõmmates, et kergem astuda oleks.

Päike oleks nagu püüdnud seda oma heldusega heaks teha, mis hiljutine maru halba oli teinud. Nüüd vajus ta üha madalamale ja tema hõõgav ketas muutus järjest suuremaks ning punasemaks. Juba puudutaski ta joont, kus must maa ühineb helesinise taevaga, peatus hetkeks ja vajus siis hääletult oma põhjatusse kuristikku, täpselt

nagu vette visatud kivi. Ja nõnda nagu laineringid kivist laiali jooksevad, nõnda lahvatas taevasse palavikuline loojangukuma.

Orazsoltan-edžee kükitas kustuva kolde juures, kulunud purendžikk üle pea heidetud; ning hammustas varrukast Lõuga põlvele toetades mõtles ta oma igapäevaseid raskeid mõtteid. Durdõ lamas pead kätele toetades tema kõrval. Ta nägi esimesena sisseastuvat isa, hüppas üles, jooksis tema juurde ja kallistas vaikides. Hirmsad sündmused oleksid teda nagu pikemaks venitanud — poiss sirgus silmanähtavalt ja oli juba peaaegu oma jässaka isa pikkune.

Meest nähes Orazsoltan-edžee nuuksatas ja hakkas käega sega näolt pisaraid nühkima. Murad-agaa seisatas kohkunult. Durdõ seletas kiiresti:

«Pärast seda, kui sa ära sõitsid, tungis Bekmurad-bal vend oma džigittidega meie külasse. Nad peksid ema, tädi-kest Ogulniazi ja viisid meie Uzuki minema.»

See oli kolmas ja viimane hoop, mille saatus Murad-agaa kolme päeva jooksul lõi — üks hoop päeva kohta.

Vanake langes jõuetult košmaale ja heitis küljeli. Orazsoltan-edžee nuttis valju häälega.

Vaikus, mida lõhestas vaid Orazsoltan-edžee nuuksumine, oli lõputu. Durdõ uinus isa kõrval. Lõpuks lausus Murad-agaa:

«Jäta nutt, mis kasu on su pisaratest... Jutusta, mis siin toimus...»

... Läbielamised mõjusid vanale karjusele raskelt. Ta muutus näost kollaseks, vajus küüru, kuivas kokku. Elujõulisest, energilisest mehest sai kuu ajaga tudisev rauk. Orazsoltan-edžee vangutas teda nähes pead ja tõmbas sala-
mahti rätinurgaga üle silmade. Murad-agaa väljus õhtuti kibitkast ning vaatas otsekui raskest haigusest aukuvajunud silmadega ainiti kaugusse. Vaatas nõnda, nagu tahaks ta näha, mis tulevik toob, missugused kivilaviinid saatusel veel tema tudiseva pea jaoks varuks on. Kas jaksab neid kanda või matavad nad ta lõpuks enda alla?

KUS SÖNNIKUT, SEAL KÄRBSEID

Ühel selgel sügispäeval kükitas Murad-agaa jälle, nagu tal viimasel ajal kombeks, uneseguses tardumuses kibitkannurgas. Vahel turgatas pähe mõni lõikavalt valus mõte — nagu päikesekiir, mis ootamatult läbi prao hämarasse kibitkasse tungib ja mitmesuguseid esemeid selgesti esile toob.

Vanamees püüdis keskenduda, kuid vintske väsimuselaine mattis ta taas enda alla. Oleks tahtnud seda kõrvale heita ja end püsti ajada... Kuid ei jätkunud jõudu, ja aju mahkus jälle vintskesse, tüütusse roidumusse ning tinarasked laud langesid silmadele, mis kipitasid, nagu oleks sinna liiva sattunud. Vanamees püüdis veel vastu panna, mõmutuid päevi nagu palvehelmeid loiult üksteise kõrvale lükkides, kuid sellel puudus mõte, sest niit oli juba katkenud ning helmed veeresid igaviku poole.

Ka Durdõ istus kolde ääres. Murad-agaa saabumisest peale ei lahkunud poiss isast peaaegu sammugi. Teades, et isal on raske, jättis Durdõ kõik oma lõputud küsimused ajutamata, püüdes aimata isa pisimaidki soove, neid aga Murad-agaal peaaegu polnudki.

Viltvaibal kükitades mängis Durdõ ajaviiteks mitmesuguseid mängu: vanus nõudis kõigele vaatamata oma osa. Astus sisse Orazsoltan-edžee, kandes tahmunud teekannu.

«Teed ka ei ole enam... Eile võtsin Ogulniazi käest näpuotsaga, kuid tal endalgi on otsakorral... Tegin vana paksu peal.» Ta lükkas ühe kannu Murad-agaa ette, teise pani enda kõrvale. «Käisin selle Ihne-Suhani juures — et ta kõngeks, va peletis — ja palusin: «Noh, olgu, kihutadid Murad-agaa ilmaasjata minema, aga võiksid talle vähe-malt väljateenitud töötasu kätte anda, meil pole enam millestki elada.» Kus sellega! Pistis röökima nagu vahule-aetud hobune: «Mis töötasust sa räägid! Ma pole teile kopi-katki võlgu. Ütle aitäh, et süda haledaks läks ja ma teid kõngenud tallesid välja maksma ei pannud. Ja jäta see minu juurde jooksmine. Kas Murad mu lambaid vähe on hukka saatnud?» Ja hakkas kõiki lambaid üles lugema, mis kahekümne aasta jooksul olid otsa saanud. Ütlesin talle: «Ka inimene sureb, kui aeg tuleb, mitte üksi loom. Kuidas saab Murad iga surmajuhtumi eest vastutada!» Ja tulin tulema. Mis mul muud üle jäi? Ei tea, kuidas me küll elame. Jahu on veel ainult niipalju, et paar korda saan tšurekke küpsetada. Siis pole muud, kui võta kerja-kott ja mine rändama.»

Murad-agaa silmad, mis olid hägused nagu unisel linnul, elavnesid, välgatasid rahutult.

«Jah... vaja mõelda, kuidas edasi elada... Elusalt ju hauda minna ei saa.»

Ka Orazsoltan-edžee elavnes.

«Sul on õigus!... Tee nii, nagu sulle soovitasin... Elu-

aeg oled võõraid lambaid karjatanud, aga kolmekümne aasta jooksul pole sa endale isegi teist halatti saanud, parem juba maast kinni haarata, võtta kelleltki tükk põldu rendile. Kui mitte oma auulist, siis võib-olla kusagilt naabrusest. Kaamelit muidugi välja ei teeni, kuid vähemalt kokku saame sagedamini. Siiani oleme vaevalt kord aastast teineteist näinud. Ei saanud sulle meie õnnetusestki teatada... Kui ma järsku surema peaksin — pole kedagi, kes maha matak. Täna on turupäev — mine, ehk leiad hea peremehe, annab sulle tüki maad harida.»

«Olgu,» lausus Murad-agaa. «Lähen kohe...»

«Mine, mine... Mina ajan vahepeal kuidagi läbi. Ega kõik inimesed pole Ihne-Suhani ja auulivanema taolised. Ühe käest saan tükikese leiba, teiselt hangin villa ja lõime, teen niipalju tööd, kui suudan. Näe, Durdõ ka juba suur, temast on samuti abi. Ei see sure, kellel suu lahti on.»

«Olgu,» Murad-agaa liigutas end košmaal. «Anna mulle tükk tšurekki tee peale kaasa...»

«Kui jumal aitab, kohtad ehk head musulmani... Võta see tükk, see on suurem.»

Murad-agaa tõusis, tõmbas halatihõlmad nööriaga kokku. Surus leivatüki vastu laupa, pomises palve ja pistis põue.

«Vaata tähelepanelikult sellele inimesele näkku, kelle juurde ennast tööle kaupled,» käis Orazsoltan-edžee peale. «Heal inimesel on selged silmad, lai laup, lahke nägu ja ta räägib pehmelt, ruttamata... Vaata hoolega, ülejäänud aga — noh, see on jumala teha.»

«Isa, tuled sa varsti tagasi?» küsis Durdõ.

«Varsti, pojake,» vastas Murad-agaa naeratades. «Nüüd tulen sageli koju. Karja hoidma ma enam ei lähe.»

Turutee pole lühike, kuid mõtteisesevajunud Murad-agaa peaaegu ei märganudki seda. «Mu jumal,» mõtles ta, «kas sa löid mind tõesti ainult selleks, et ma ühtelugu häda ja puudust kannataksin? Miks on minu saatus nii karm? Milles olen ma taeva ees süüdi? Kogu elu olen püüdnud ausalt elada: võõrast vara pole puutunud, nõrgemat pole solvanud, oma ligimesi ei ole laimanud. Võib-olla karistab Allah mind selle eest, et mu habe on juba hall, kuid laup pole veel kordagi palves maad puudutanud? Küllap vist... Oo, kõigekõrgem, kahetsen sügavasti ja langen su nimega põrmu! Andesta oma vääritle orjale. Kuigi ma kõiki palveid ei tea, kuid nüüd hakkan kindlalt paastuaegadest kinni pidama ega jäta ainsatki palvust vahele... Kergenda mu elu, jumal! Ja teie, taevased inglid, kuulge mu palvet ja ütelge «aamen», et see täide läheks. Rahvas räägib, et

sellel, kes on seitse aastat lambaid karjatanud, lähevad kõik palved täide, hea kõrbevaim hakkab tema kaitsjaks. Olen neli korda seitse aastat lammaste järel käinud — miks minu palved ei täitu, kus on su õigus, oo Allah?!»

Niisuguste mõtetega tatsas Murad-agaa kiirustamata mööda suurt turuteed ja jõudis märkamatuks päralt. Pika roheline varikatuse all tunglesid inimesed, kuid Murad-agaal polnud siin midagi teha. Ja ta läks mööda, sinna, kus prügihunniku kõrval asuval väljakul käratsesid kasi-matud, närudes, äravaevatud kaltsakad. Karm elu oli nad koos prahiga siia pühkinud ja nad karjusid, mis jaksasid, rööksid üksteisest üle, pakkudes soovijaile oma töökäsi. Nood aga, täissöönud ja upsakad, möödusid vaestest kauges kaares, et neid halatihõlmaga mitte puudutada, ning valisid tugevamaid ja odavamaid töömehi.

Murad-agaa möödus «seisuturust», mida nimetati nõnda seepärast, et müüjad siin ei istunud, vaid püsti seistes kaupa kätel hoidsid — turumaks oli niimoodi väiksem kui «istuvatel» müüjatel. Vanamees jõudis teha vaid mõne sammu, kui äkki nii müüjad kui ostjad karjades tema poole söötsid. Kohmakamad kukkusid, kuid inimesed ei pööranud neile tähelepanu ja tormasid neist üle nagu hirmutatud lambakari.

Murad-agaa vaatas arusaamatuses tagasi ja nägi, et ka need, kes turu poole tulid, ringi pöörasid ja tagasi jooksid. Vanamees hüüdis Allahit appi, korjas halatihõlmad koomale ja pistis koos teistega punuma.

Peagi jooksjad peatusid. Üksteisele küsivalt otsa vaadates püüti selgitada paanika põhjust.

«Mis juhtus?»

«Miks me jookseme?»

«Ei tea...»

«Aga miks sina siis plagasid?»

«Vaatasin teie poole... Silkasite samuti nagu sõge.»

«Jaa!...»

«Aga kes esimesena karjuma pistis?»

«Mine võta kinni...»

«Ptüi, sunnik, anna jumal andeks!...»

«Küll on lugu: inimesed jooksevad, aga keegi ei tea, kuhu ja miks nad jooksevad!»

«Selliste asjade eest vaja panna ninaga maad kündma!»

«Aga võib-olla juhtus midagi!»

«Mõnel tuli naljahimu, ja ongi kõik!»

«See pole kellegi nali!»

«Musulmanid niimoodi ei naljata...»

«Küllap oli mõni pagan.»

Hiljem selgus, milles oli asi. Mingisugused sulid olid kaks kõhna, hulkuvat koera kokku sidunud ja neile siia tüki liha visanud. Kui näljased koerad metsikult purelema läksid, pistsid sulid karjuma: «Jookske! ... Koerad on marutaudis! ... Päästke end, kes suudab! ...» Tekkinud segaduses haarasid nad igasuguseid kaupu ja kadusid.

«Oi, kui halvasti elatakse, petetakse ja röövatakse üksteist,» mõtles Murad-agaa ja nägi jälle kätatsevat, naerda hirnuvat rahvasumma. Inimesed seisid ringis, keskel aga kisklesid kaks kukke. Ühe harjast jooksis sorinal verd, teisel polnud pealtnäha midagi viga. Kukkede kõrval võmmisid kaks meest teineteist vaikselt ja asjalikult rüskatega, kumbki püüdis vastast enda alla suruda. Pealtvaatajad ergutasid kaklejaid kisa ja vilega.

«Vahvad poisid, pole midagi öelda!»

«Löövad veel paremini kui nende kuked!»

«Võitjaks tulnud kukk saab auhinnaks kuus ruupiat, huvitav, kui suur auhind siin on?»

«Kuus kantsikuhoopi!» arvas keegi ja selgus, et tal oli õigus. Ringi keskele trüginud korralvur virutas kaklejatele mõned korrad nuudiga. See mõjus, mehed hüppasid maast üles ja tormasid rahva hulka. Jooksu pealt ulatas üks teisele papaaha, mille too kakluse ajal maha oli pillanud. Rahvas naeris, kuid korralvuri ähvardava pilgu all kadus naerutuju sedamaid.

«Mispärast nad kaklesid?» uudishimutses Murad-agaa.

Talle selgitati, et need mehed sõlmivad pidevalt kukevõitluse peale kihlvedusid ja mõtlevad igasuguseid asju välja, et teist alt vedada. Täna määris üks kukeharja rasvaga kokku. Teine märkas seda, ja läkski kakluseks.

Inimeste alatuse üle imestades trügis Murad-agaa sulaste platsile. Ega see nii lihtne olnudki: ruutkilomeetrisuurune turuplats oli otse kubinal rahvast täis. Keda kõik siin näha ei olnud! Mehed papaahades ja sonimütsides, tübeteikades ja turbanites, saabastes ja paljajalu, siidhalattides ja viletsates kaltsudes — kõik nad otsisid turult oma õnne- raasukest, olid saama peal väljas. Peaaegu kolmandiku kohalolijaist moodustasid kerjused. Nõdrameelsed, sandid ja igerikud ätid kükitasid nii sobivates kui sobimatutes paikades, üksteise võidu õigeusklikelt abi anudes. Emad sirutasid inimeste poole oma nälginud, paljaid, rahiidihaigeid lapsi, pimedad, mädakoorikud silmanurkades, kutsusid kõigevägevamat armulikkusele. Nad olid tulnud Marõ turule Iraanist ja Afganistanist, mägiselt Beludžinaalt,

jäänud sinnapaika oma viletsad osmikud ja nälgivad perekonnad, ning tulnud, ilma soovide ja lootusteta, sest troostitu oli ühe koha peal paigal istudes nälga surra.

Tururahva hulgas jooksid kärmesti ringi veekandjad, kannud õlal ning karjusid: «Jumalavesi! Võtke jumalavetti!» Mõned kandsid vesipiipe ja kuivatatud kõrvitsakoorest valmistatud primitiivseid suitsetamisvahendeid. Vesipiibud juba suitsesid, nende omanikud pakkusid kõigile kahest-kolmest mahvist paradiislikku naudingut. Väerikad ostjad pärisid kaupade hindu, tallates söimeldes kerjuste jalgu ja armuannikausikesi.

«Seisuturu» taga istusid pikkades ridades, näod vastamisi, kaupmehed üliväikeste kaaludega. «Kas nii väikeste kaaludega võib tõesti endale elatist teenida?» imestas Murad-agaa. Mõned müüjad karjusid: «Nõelad! Siin on suured, siin väikesed! Võta ja õmble! ...» Teised jälle kutsusid: «Siidiniit! Ostke õrna siidiniiti!» See oli Murad-agaa arusaadav, kuid mida müütavad need mehed oma tibatillukeste kaaludega? Nende hõikedki olid sootuks iseloomulikud: «Maarjas! Siin nuuskpiiritus! Vitriol, naftaliin! Ostke kaneeli, vaha, ingverit! Kleptsee, harmalaa, aitab saha haiguse vastu, ärge koonerdage, õigeusklikud, hoolitsege oma tervise eest!» Murad-agaa taipas: «Posijad! Ravitaimi müütavad ...» Tema silme all pani kaupmees kaalukaussile tillukese vihi, kaalus näputäie rohelist ja viskas ostja poolt antud hõbemündi hooletult kotti. Murad-agaa tardus imestusest: ta tundis neid juurikaid, neil polnud mingisugust ravitoimet. Miks turul nende eest siis hõbedaga makstakse? Küsiks õige müüja käest, või on tegemist järjekordse pettusega?

Nuuskubakamüüjate juures oli Murad-agaa naljaka ja kurva juhtumi tunnistajaks. Üks veekandja ruttas kellegi kutse peale ummisjalu kohale, kukkus ja pillas kannu maha. Kann purunes, vesi voolas rohelisele nuuskubakahunnikule. Peenekshõõrutud tubakas tõmbas kohe vee alla, niiskus ja muutus värskes kaamelisõnniku taoliseks.

See kutsus pealtnägijate hulgas esile elevuse, kuid vihane kaupmees tormas veekandjale kallale, nõudes rikutud kauba väljamaksmist. Veekandja püüdis end õigustada, kuid kaupmees, kes väga hästi teadis, et vaene mees pole suuteline maksma, nüpeldas teda peamiselt ümberseisjate meelelahutuseks, need rõkkasid naerda veekandja häda nähes; see püüdis asjatult piinaja tugevatest kätest vabaneeda.

«Hei, onu, aitab rusikatega vehkimisest!» Pikk, kuivetu venelane tõukas raevunud kaupmehe eemale ja aitas veekandja üles. «Sinu nämm kuivab ära, sellega ei juhtu midagi... Tühja asja pärast peksid teise vaeseomaks!» Ta rääkis turkmeeni keeles, aeg-ajalt üksikuid venekeelseid sõnu sekka poetades. «Ja sina, hädavares, mis sa nina norgu lasid ja paksumaole vastu ei andnud?»

Venelase kaaslane, tugev, laiaõlgne turkmeen, kes kandis kuklasse lükatud papaahat, muigas selle peale.

«Kannad jumalavett laiali, aga jumal ei aita sind ühti. Kuidas siis nõnda?»

«Ei tea, vennas, mitte ei tea,» vastas aserbaidžaanlase kõnemaneeeriga veekandja oma lõhkilöödud nina nuusates. «Jooksen hommikul, jooksen päeval, jooksen õhtul, kõigile annan vett, minule aga jäävad ainult võmmud.»

«Võta raha, hädavares, osta endale uus kann,» sõnas venelane. «Ja jumalat tülita vähem. Hommikust peale, terve päeva, ei anna te temale rahu, eks ta siis panebki pahaks. Anna talle rahu, küllap on temalegi puhkust tarvis. Proovi ise, ilma jumalata, oma asjadega hakkama saada. Küll näed, vanake hakkab kadestama, et sul ilma temata hästi läheb ja pakub ise oma abi... Läki, Klõtšli!»

Pärast nende lahkumist hakkasid pealtvaatajad juhtunut arutama.

«Targasti ütles see venelane!»

«Näha, et julge noormees.»

«Ega ta ilmaaegu jumalat meelde tuletanud.»

«See venelane teotas jumala nime!» hädaldas üks hilineunud usufanaatik. Kuid teda ei toetatud.

«Ei teotanud ta kedagi!»

«Arukas noormees. Tema jutust selgub...»

«Kas pole ta mitte nende targutajate hulgast, keda tsaar siia välja saadab?»

«Ah, valge tsaar saadab välja kõik, kes temast targemad on! Tahab ise kõige suurem ninatark olla.»

«Ära vassi! Tsaar saadab välja need, kes talle teele ette jäävad, kes tema rikkusi himustavad.»

«E-eh, seda varakest on tsaaril palju!»

«Mõnel on, jah, seda vara, nii et küll saab!»

«Inimene saadeti välja, aga tal jäi pere maha, lapsed, sõbrad...»

«See on tõsi!»

«Õige jutt!»

«Kurb on võõrsil elada, kuigi ta tsaari rikkuste peale hammast ihus.»

«Ole vait! Õigesti öeldakse, et kaamel pidas eesli kisa pantri mõirgamiseks! Pole ta mingit rikkust taga ajanud! Need, keda tsaar meie juurde saadab, tahavad kõiki vaesed rikkaks teha, et igaühel oleks maad ja kaameleid ja vett niisutamiseks, nii palju kui vaja...»

«Õigus, mehed!»

«Ühelgi musulmanil pole patt niisuguseid inimesi abistada.»

«Loomulikult! Vaevlevad teised asumisel, kodus aga nutavad näljased lapsed...»

«Aga kes abistab? Kas sina abistad?»

«Mina? Mina olen vaene inimene...»

«Ole siis parem vait, abistaja!...»

«Mis te vaidlete!» lausus nuuskutubakamüüja vihaselt. «Pole see venelane ühti väljasaadetu. Ta on kohalik. Töötab meistrina nende masinate peal, mis Egriguzeri põlde niisutavad. Räägitakse, et olevat ka siin sündinud. Egriguzeri paisu kümniku poeg. Tema nimi on Sergei. See teine mees, Klõtšli, töötab samuti masinate peal, hobusemehena. Veab linnast määrideõli.»

Murad-agaa ei jäänud enam teiste juttu kuulama, kuigi see väga huvitav oli, vaid kiirustas «sulaste platsile». Selle läheduses jõudis ta Sergeile ja Klõtšlile järele. Klõtšli teritas vanakest, ja kui too möödunud oli, ütles oma kaaslastele: «See on selle tüdruku isa, kelle Bekmurad-bai ära röövis.» — «Sellel sinu bail ja kõigil temataolistel tuleks pea maha lüüa nagu kanapojal,» ühmas Sergei vastuseks.

Murad-agaa oli istunud juba tükk aega ja hakkas arvama, et nähtavasti tuleb tühjade kätega koju tagasi pöörduda, kui tema juurde astus kogukas, pikajalgne, mustade vurrudega džigitt, vaibast hurdzun kaenla all.

«Otsid tööd, isa?»

«Otsin, pojake... Häda sunnib...» ohkas Murad-agaa.

«Ega sa juhuslikult teriikki ei suitseta? Oled nagu liiga kahvatu.»

«Ei.»

«Oled kuidagi kahtlase väljanägemisega,» ajas mustade vuntsidega mees oma joru. «Küllap jooksed öösiti mööda suitsetamiskohti, hommikuti aga on pea haige.»

«Kui nii arvate, siis otsige endale teine sulane!» ei pidanud Murad-agaa vastu.

Nende juurde istus tagasihoidlikult rietatud, valge habemega vimmas vanamees.

«Sina ka siin, Tšarõ? Tahad sulast kaubelda?»

«Tere, meistriisand... Jah, Bekmurad-bai palus otsida.

Mõtlesin, näe, seda meest siin kaubelda, aga väljanägemine pole tal just eriti... usaldustäratav. Kahtlustan, et suitsetab salamahti teriakki, kuigi ta seda mulle ei tunnista.»

«Pole seda moodi, et suitsetaks. Kuid sinul, Tšarõ, on vaja noort, tugevat meest, kes päevasest jooksmisest ära ei väsi. Teil ju tööd palju.»

«Tõsi, meistriisand, majapidamine on meil suur. Aitüma hea nõu eest. Lähen, kuni veel hilja pole, ja otsin endale mõne teise töömehe.»

Meistriisand laskus kükakile.

«Kuidas teie nimi on?»

«Murad.»

«Ilus nimi... Pere on?»

«On.»

«Kus teie küla asub?»

«Meie küla on allpool.»

«Nimetage mõni teie küla tuntum mees.»

«Suhan-bai. Meie kutsume teda Ihne-Suhaniks. Auulivanem Mered.»

«A-a-a... nii et olete Meredi külast? Väga tore... Aga miks te nii kahvatu olete, haige olite või?»

«Jah, põdesin kaua,» ohkas Murad-agaa. «Alles tõusin.»

«Kes teid ravis?»

«Ei keegi. Olen vaene, mul pole raha, et posijale maksta.»

«Nõnda... Noh, pole viga, kui jumal annab, saate varsti terveks. Võiksime ehk kaupa teha. Tööd pole palju: kõigest kolm tanappi maad ja mõned loomad. Maa jääb teie hooleks. Midagi rohkemat teilt ei nõuta... Mina olen meister Annageldõ. Ilmselt pole te kuulnud, ma ei ole eriti tuntud mees... Olen hõbesepp, valmistan naisteehteid ja müün neid turul. Sulaseid pole mul seni olnud... Oli poeg, kuid Allah vihastas, ja mu poeg suri, minul aga saab varsti seitsekümmend täis, üksipäini läheb raskeks. Eks siis otsustasingi endale abilise kaubelda... Jah, surm ei halasta kellegi peale...»

«Oh, meistriisand,» lausus Murad-agaa, «ma ei tea, mis parem on: kas elu või surm, kuid noored ei peaks küll surema. Varane surm on raske, kuigi mõnikord mõtlen, et kas poleks parem surra, kui kogu elu niiviisi vielda.»

Meister Annageldõ silmitses uurivalt oma eakat sulast, tahtis midagi ütelda, kuid vaikis. Nad leppisid kokku kuue tomaani, paari üleriiete ja kahe paari alumiste riiete peale aastas. See polnud küll teab mis suur tasu, kuid sageli maksti veelgi vähem, valge habemega meister aga näis olevat hea ja lahke inimene.

VÄIKESTE RADA ON KITSUKE

Abadan pandi mehele kaks aastat tagasi. Ta oli perekonna noorim võsu ja temaga hüvasti jättes hädaldas ema lakkamatult, et nüüd jäävad nad vanamehega kahekesi. Kuid elanud mehe juures ettenähtud aja, pöördus noor naine vanemate katuse alla tagasi ja ootas seniajani, et mees ülejäänud lunaraha ära maksaks.

See rumal komme on eriti raske siis, kui armastad — siin aga oli juhtumisi tegemist haruharva esineva armastusabieluga. Abadan ei kaotanud sellegipoolest sünnipärist lahkust ja elurõõmu. Iseloomult oli ta oma heasüdamliku ja vastutuleliku ema sarnane; ta kogus enda ümber tüdrukuid ja noorikuid nagu lõhnav lilleõis mesilasi. Sõbrannad tulid kudumise ja muu näputööga tema juurde aru pidama ning lütsakalt aega viitma. Tavaliselt ühinesid lõbusa seltskonnaga ka need, kes meistri juurde mõnd hõbeehet tellima tulid.

Abadani ema polnud selle vastu. Kuigi ta poja hiljutisest surmast väga rusutud oli, ei näidanud ta külalistele kunagi oma muret, tervitades neid rõõmsalt: «Astuge sisse, kullakesed, astuge sisse, armsad. Teil on praegu naeruaeg, saate vanaks nagu meie, ei siis ole enam naljaisu. Lustige südamest, seni keedan teile teed.» Ka vanal majaperemehel Annageldõl polnud midagi seesuguste kogunemiste vastu.

Murad-agaa elas meistri majas juba hulk aega. Tutvunud lähemalt selle väikese sõbraliku perekonnaga, kiindus ta sellesse sügavalt ja hakkas armastama nii peremeest, perenaist kui ka Abadani nende lahkuse ja headuse pärast. Nemad omakorda hindasid Murad-agaa ausust, püüdlikkust ja südamlikkust.

Tööd oli tööpoolest vähe ja Murad tuli sellega hästi toime, kuigi tal maaharimises kogemused puudusid; hiljem, tööga harjudes, jäi tal koguni üsna palju vaba aega. Karjuste vana harjumuse kohaselt kasutas ta vabu tunde esialgu mõtisklusteks, kuid siis muutus tuimenenud valu kohe teravamaks, süda andis end tunda nagu haige hammas, Murad-agaa sattus ahastusse ja otsis ükskõik missugust tegevust, et aga unustust leida, ärritatud sääseparvena sumisevaist mõtteist vabaneda.

Ükskord tegi Annageldõ talle ettepaneku:

«Koli lõplikult, terve perega minu juurde! Siin on su kibitka jaoks ruumi küllalt, auulis võid leida lisateenistust. Või veel parem: annan oma maatüki sulle rendile. Ise ei hakka ma teda enam kunagi harima, järglasi mul pole,

sulle aga tuleb poeg appi. Mis rendisse puutub, siis sellea
lepime kokku: maksad nii palju, kui suudad, elame
näeme...»

Murad istus viltvaibale savionni varju, kus asus pere-
mehe töökoda, ja mõtles, et meister Annageldõ ettepanek
on lausa saatuse kingitus. Mis sa, hing, veel tahad. Ainult
kodukohast tuleb siis lahkuda... Aga mis teda seal nii
kinni hoiab? Tema tõeline kodu on ääretu Karakum, auulla
oli ta vaid juhuslikuks külaliseks. Mis seob teda selle
viletsa hurtsikuga Ihne-Suhani lähikonnas? Vaja vaid
perega kokku saada, aru pidada ja siis vastutuleliku meis-
ter Annageldõ naabrusse üle kolida.

Kibitka tagant, mille varjupoolses küljes olid aset võt-
nud Abadani juurde tulnud noorikud, kostis naerupuhan-
gutest saadetud kõnekõminat. «Kena tütar on peremehel,»
mõtles Murad-agaa. Ta võttis halati seljast, keeras selle
kokku ja asetaski padja asemel küünarnuki alla. Kibitkast
vaatas välja perenaine, kadus ja ilmus hetk hiljem nähta-
vale piaali ning teekannuga.

«Aitäh, Amangozel-edžee,» tänas Murad-agaa teda
südamlikult.

«Joo-joo,» kostis perenaine; ta oli oma mehest märgata-
valt noorem ja seega peaaegu Murad-agaa eakaaslane.
«Puhka. Kui oled teed joonud, toon sulle hapupiima ja
leiba...»

«Täna... Ei tea, kuhu meister Annageldõ läks?»

«Kuhu tal ikka minna — istub töökojas.»

«Seal on vaikne, pole nagu kuulda.»

«No kuhu see vanamees siis kadus?» Perenaine vaatas
korra savionni ja hüüdis: «Abadan, hei, Abadan. Kuhu
isa läks, mu silmaterake?»

«Ei näinud,» vastas Abadan. «Kas ta siis töökojas ei
ole?»

Üks noorikutest kostis:

«Nad läksid natukese aja eest koos Durdõmuhammed-
agaaga kibitkadest mööda.»

«Räägitakse, et sel olevat poeg sündinud,» lisas teine.

«Kuuled, ema?!» hüüdis Abadan, «Durdõmuhammedil
sündis poeg, isa läks tema juurde!» ja lisas vaikselt: «Kas
näete, tüdrukud, kus ime? Nii vana, aga tähistab ikka veel
poegade sündi.»

«Mis seal imelikku, kui naaber on noor,» torkas üks
naistest.

Kõik naersid. Abadan ütles:

«Mis te nüüd, tüdrukud, kuulake...»

«Kogu aeg on sul «tüdrukud» ja «tüdrukud»! Jutusta
midagi ka meile, naistele.»

«Oh, kas ma tõesti ütlen kogu aeg «tüdrukud»? Nüüd
hakkam rääkima: «Tüdrukud ja naised...» Abadan tegi
tõise näo, kuid ei pidanud vastu ja puhkes naerma.

«Mitte nii! Kõigepealt tuleb nimetada naisi, siis tüdru-
kuid!»

«Pole õige!»

«Mispärast naisi?»

«Eks ikka sellepärast, tuvikesed, et meist ei saa enam
kunagi tüdrukuid, teid kõiki aga ootab naise saatus.»

«Sugugi mitte, mu tädikese,» vaidles Abadan, «kui teil
neitsiiga möödas on, ärge siis sellepärast veel seda teistelt
enneaegu ära võtke. Alles te jooksite patsikeste lehvides
mööda künkaid, laulsite oma laule ja mängisite gopuuzi...»

«Ilus aeg oli,» ohkas üks noorikuist. «Kahju, et terve elu
niisugune ei ole! Oh, oli ilus aeg...»

«Mis sa, tädike, siin ohkad ja neitsiiga taga nutad? Või
vantsutab mees sind öösiti liiga tugevasti?»

Tüdrukud itsitasid kohmetult. Noorik naeratas kitsilt.

«Nagu sa ise ei teaks!» sekkus üks naistest kõnelusse.
«Sa läksid enne Annadžemali mehele, küllap tead, mis
mees öösiti teeb.»

«A-aa, meelde tuli!» tõrjus Abadan naljatades. «Sellest
on kaks aastat mööda läinud, olen jõudnud juba unustada.»

«Kas tõesti? Kas ta siis salaja sinu juures ei käi?»

«Ei, ei käi... Küllap on mu unustanud.»

«Mis siis ikka, tuleb meistriisandale ütelda, et sa võõraid
noormehi enda poole meelitad.»

«Mina meelitan?!»

«Loomulikult. Kes pildus kurbanlõkieelsel ööl kuivast
arõkist kivikesi sinu kibitkasse? Kui see su mees ei olnud,
siis pidi see küll keegi võõras olema.»

«Oi, tüdrukud, savionni kõrval istub agaa, meie aga lobi-
seme siin jumal teab mida!...»

Mõnda aega vesteldi vaikselt, poolsosinal, kuid noored
unustasid peagi ettevaatlikkuse.

«Teate, mis ma teile ütelda tahtsin?» Abadan tegi suu-
red silmad. «Kas nägite seda tüdrukut, kelle Amanmurad
tõi endale kadunud Amansoltani asemele? Ta oli nii kole,
köhn, silmad punased. Mina veel mõtlesin: näe, kus noor
bai leidis endale varanduse. Hiljuti nägin teda jälle — ei
saa silmi pealt selline kaunitar. Räägitakse, et ämm ja
Tatšsoltan ei andvat talle asu.»

«See meeletu Tatšsoltan imeb üksinda kolmest Aman-

muradist kõik mahlad välja, kuidas ta siis võib võistlejaga leppida! Tema viiski vaese Amansoltani hauda.»

«Aga kust see kaunitar toodi?»

«Ei tea. Räägitakse, et olevat ühe vaese karjuse tütar, kes kõrbes lambaid karjatavat. Võib-olla ta ei teagi veel, et tütar ära rööviti.»

«Vaese... loomulikult vaese! Kes söandaks rikka vastu kätt tõsta. Kehvik aga on sama mis leplik eesel: istu talle kahekesi või kolmekesi selga, tema lisab ainult sammu.»

«Räägitakse, tüdrukut aidanud röövida sama peremees, kelle juures isa karjusena töötab.»

«Aga muidugi: eesel nühib ennast eesli vastu, bai aitab baid.»

Murad-agaa ei kuulnud naiste juttu, kuid viimaste lausete juures teritas ta kõrvu — selge, et jutt oli nimelt Uzukist.

Esimesel pilgul võib imelikuna näida, et vanamees, kes oli tütre röövijatega üle poole aasta ühes auulis elanud, polnud Uzukist varem midagi kuulnud. Ometi on seda lihtne seletada: Murad-agaa oli kõrbes üksindusega harjunud ja hoidus kuidagi tahtmatult inimestest kõrvale. Ta ei hakanud isegi peremehele oma muret kurtma. Mis meister Annageldosse puutub, siis teadis ta paljugi, kuid oli delikaatne inimene, pidas paremaks vaikida ega lubanud naiselgi töömeest küsimustega häirida. Nõnda elaski Murad-agaa teadmatuses, vaid haruharva tabas ta endalt peremehe ja perenaise kaastundliku pilgu ning arvas, et küllap see on ta haiglase väljanägemise pärast, mida ikka veel märgata oli. Muidugi võis selle põhjuseks olla ka lihtne inimlik kaastunne kehviku vastu, kes saatuse sunnil pidi vanuigi oma kodu maha jätma ja võõraste inimeste juures leiba teenima.

Noorikute lobisemine tegi Murad-agaa meele kurvaks, ta lükkas hapupiimatassi eemale, tõusis ja läks. Kuhu? Ükspuha. Korraga tundus talle, et maapind on talumatult palav nagu äsja laialiloobitud tulease ja selge päev sügiseselt pime. «Lähem meister Annageldõ külvide juurde, istun veidi puu all,» mõtles Murad-agaa. Kuid peremehe maatükk lõppes, tema aga aina läks ja läks, kuni jõudis arõki äärde.

Vanamees vaatas ringi. Siin polnud ta kunagi varem käinud, kuid koht oli tuttav. Põllul töötades oli ta eemalt näinud, kuidas üks naine just sellest kohast arõkist vett ammutas. Algul ta mõtles, et siin käib mitu naist, ja imestas, miks nad endile veevõtmiseks nii kauge paiga valisid.

Terasemalt silmitsedes taipas ta aga, et veekandja oli alati üks ja seesama, ning imestas veelgi rohkem: miks ta kogu aeg ihuüksi, ilma ühegi kaaslaseta vee järel käib. Kuid paljugi mis võib üksinduse otsimise põhjuseks olla, ja Murad-agaa ei pööranud enam tähelepanu naisele, kes kadestamisväärse rütmiga päevad läbi arõki ja bai kibitkade pika rea vahet käis.

Mõnda aega seisis Murad-agaa arõki kaldal, siis tuli talle meelde, et on aeg end pesta ja palvetada, sest kesk-päev on ammugi möödas. «Halvasti täidan ma Allahile antud lubadust, anna mulle andeks, jumal...» pomises ta kohmetult, laskudes põlvili pehmesse madalasse rohtu.

Pärast namaasi läks nagu veidike kergemaks ja Murad-agaa heitis sealsamas hundipajupõõsa kõrvale pikali, hajameelselt papaaha karvu silitades ja näppides. Ämbrisanga küäksumine pani ta võpatama. «Tuleb...» mõtles ta pead hääle suunas pöörates. Arõki kaldale tuli tööpoolest naine, kõnnaku järgi otsustades veel üsna noor. Ta kandis kodukootud riidest kulunud kleiti ja räbaldunud kalosse, nagu kattis määrdunud rätt.

Võõrast meest nähes pööras naine ehmunult pea kõrvale. Ka Murad-agaa pööras pilgu ära — musulmanile pole sünnis võõrast naist vaadata. Ämber kõlksatas paar korda, kostis sulpsatus ja seejärel jäi kõik vaikseks. Tahtmatult kuulatades mõtles Murad-agaa: «Kas ta tõesti nõnda märkamatult ära läks?» ja pööras pead. Naine seisis ja vaatas teda. Lõi siis käed näo ette ja langes maha. Mitte kõrvade, vaid südamega kuulis Murad-agaa hingevalust lämbunud hüüdu:

«I-sa-a...»

See oli ootamatu ja kibe kohtumine. Unustades tavanõuded, mis keelasid isal teatud aja jooksul abielus tüdart puudutada, silitas Murad-agaa värisevi käsi Uzuki õlgu. Julm seadus oli ununenud, Uzuk liibus oma paljukannatanud kehaga isa vastu otsekui selleks, et temaga kokku sulada, peita end halastamatu maailma eest isa rinnale, ja ta pisaraist pimestatud silmad ei näinud enam midagi enda ümber.

«Tütreste... tütreste...» sosistas vanamees, «oled sa elus ja terve, tütreste!...»

«On see siis elu, isa!»

«Oh, mu silmaterake, ära nuta... ole mehine, küllap oli see jumala tahtmine,» rääkis Murad-agaa halatikäisega habemesse tilkuvaid pisaraid pühkides.

«Kuidas sa siia sattusid, isake? Otsisid mind, jah?...»

Pole vaja, ära nõnda kurvasta... Aitab sellestki, et mina selles neetud võrgus siplen. Miks sa tulid, mu vana isake! Mu õnnetus põletab sind, sa ei pea sellele koormale vastu — ma ei räägi sulle midagi... Kui ma siia tulen ja puudele oma muret kurdan, kummardavad nad maani. Miks tahad sa koos minuga tuhaks põleda? Põlen parem üksinda... Niikuinii pole mul valikut...»

«Oh, mu kallid lapsuke, suur mure tõi mind siinsetele teedele! Kuid olen saatusele tänulik selle eest, et sind näha õnnestus. Nüüd ei karda ma enam surma ega tee jumalale etteheiteid... Ja sina, tütreke, ära nuta, kannata ära. Jumal on meid pattude eest nuhelnud. Oota tema armu, ta on armulik...»

«Kuidas ema elab?»

«Elab kuidagimoodi... Köhnaks ja vanaks jäänud, ööd kui päevad valab pisaraid. Ei saa kuidagi üle sellest, et kaotas sinu... Aga mis saame meie parata? Kuidas saame aidata?»

«Aga kuhu sa oma lambad jätsid? Said Suhan-agaalt loa?»

«Mis lambaid seal enam, mu silmatera, mis «agaa»!... Õeldakse, ära pulli nina eest ja muula tagant mööda mine. Aga bai juures ei tea üldse, kustpoolt mööda minna... Ihne-Suhan ajas mu minema, tütreke, minu ja kõik mu abikarjused!»

Uzuk kujutles hetkeks Berdöd abikarjuste keskel, nägi päikeses sädelevat, lilledega kaetud kastemärga aasa ja sosistas:

«Oi, isake kallike... ma põlen... põlen...»

Järsk tuuleil õhkas põõsastes, nagu oleks looduski õnnete murele kaasa tundnud. Keereldes langesid paju-lehed veepinnale, tõtlikult, valjusti ja kohmetult pobises arõkk oma lohutussõnu ning kattus närvliku pinnavirvega.

«Jäta, tütreke, ole mehine,» lausus Murad-agaa. «Su pisarad võivad kividki pehmeks teha, kuid kurja inimese süda on kõvem kui kivi... Nähtavasti lõi Allah meid üksnes vaevade tarvis ja andis meile saatuse, mis on raskem kui kaamelikoorem. Kõigekõrgem proovib meie usku ja saatis meile suure hingevalu. Targad inimesed aga kõnelevad: «Kui süda valutab, siis võid isegi Allahi ära needa.» E-he-hee... Sinu katsumused on rasked, mu jumal, üksnes võlgades oleme sipelnud, vaid kannatusi näinud. Kas me veel kaua kannatama peame!... Olgu, tütreke, ma lähen. Oleksin tahtnud sind aidata, aga kuidas? Ei mu elu ega surm saa kergendada sinu saatust. Lähen annan emale

su tervitused edasi, sina aga võta end kokku, ära kaota mehisust...»

«Hästi, isake, mine!» Uzuk tõusis samuti. «Andesta mulle minu pisarad ja ära arva, et ma täiesti tahtejouetu olen. Usu, et oled üles kasvatanud mehise tütre. Võib-olla kuuled varsti mu mehisusest... Tervita mu kallist venda. Ja ema, Andku nad mulle andeks, kui neid millegagi solvasin. Ja emale ütle veel, et ärgu põletagu end minu tules, ärgu piinaku end, tehku nii, nagu poleks mind kunagi maailma sündinudki — nõnda on tal kergem... Jää hüvasti, isake... Ära pahanda oma vaese tütre peale — hüvasti!...»

Ohtueelse värskuse üle rõõmustades siutsusid ja laksutasid põõsastes linnud. Kaugusest kostis laulu — ka inimesed tundsid rõõmu elust ja lähenevast videvikutunnist. Hõnadest oli raske aru saada, kuid laulja tugev, vibreeriv hää tõusis koos lõokeste trilleritega üles taevasse, võisteldes nendega, ja vaibus siis sinetavas kõrguses.

Murad-agaa niitis loomadele ristikeina. Õigemini, ei niitnud, vaid lõikas. Ta haaras heinatuusti kõvasti pihku ja naksas sirbiga, nagu oleks tema ees vaenlase kõri. Ahmane kujutlus vormus kindlaks mõtteks siis, kui Murad-agaa selga sirutades ühtlastes ridades lebavaid ristikeina-kaari silmitses. «Miks ei jätku mul jõudu, et kõiki Ihne-Suhaneid ja Bekmurad-baisid niisamuti lamama panna?» mõtles ta kuuldayalt. Põllupeenra juurde teiba külge seotud meister Annageldõ lehm katkestas hetkeks mäletsemise, liigutas oma laia kõrva ja hakkas siis taas lõuapärast liigutama. Tema suured lillakad silmad vaatasid kurvalt ja alandlikult maailma.

Murad-agaa korjas niidetud heina kokku ja sidus selle kolmeks kimbuks. Kaks kimpu laadis eesli selga, kolmanda heitis endale turjale, sõlmis ükskõikse lehma lahti ja hakkas auuli poole astuma. Vana, halli turjaga eesel sammus aeglaselt, kuid Murad-agaa ei kiirustanud teda tagant. Ruttamata, pea maas, tatsas ta kulunud tšarõkkidega mööda rohtu ja alustas vaikset laulu:

«Oma muredest kõigile jutustan siin:
elusajase ränka koormat ma vean,
kõik, mida leidsin, on valu ning piin,
vaid viletsus päevade pikas reas.»

Olles piinast pime, ei leidnud ma teed,
pidupäev mind eal ei oodanud ees,
kinke sõbrad ei saanud mult, unusid need.
Ei ma võrdsena kasvanud võrdsete seas.

Oli armetu vaesus mu püüete hind,
ei täitunud unelmad, jahtus rind,
õlul päevade taak, rõhub tühjus mind,
nagu kodutu kerjus ma hulkuma pean.

Üha rohkem mu ubrik vaob ligi maad,
suur pere on näljas ja hukka saab,
lahusolek mind piinab ikka ja taas,
ei kuiva mu silmis pisarad eal.»

Kes teab, kas mõtles Murad-agaa ise selle välja või laulis lihtsalt kusagilt kuuldud ja meelde jäänud laulukest. Elu polnud kerge. Surus armetult maadligi, rõhus kurjasti vaesemat rahvast ja tundmatud laulikud septsesid rohkesti kurbi värse.

Meister Annageldõ kurtis viimasel ajal nägemishäirete üle ja seepärast lõpetas oma töö veel enne videvikku. Ta istus savionni varjus viltvaibal ja jõi teed.

«Noh, kas hakkad põllutööga harjuma?» Ta lükkas piaali Murad-agaa ette. «Või igatsed ikka veel Karakumi ja oma karjasekepi järele? Ega asjata öelda, et armsamast lahkudes nutad seitse aastat, kodunt lahkudes aga terve eluaja. Sinu jaoks on Karakum ju kodu — eks ole nii?»

Murad-agaa võttis piaali ja kükitas peremehe kõrvale.

«Mis siin harjuda... Kes vaeva ei karda, sellele pole ükski töö raske.»

«Õigus,» nõustus meister Annageldõ, «inimene ilma tööta on sama mis arõkk ilma veeta.»

Murad-agaa rüüpas mõne lonksu, loksutas põhjakogunenud teepuru maha ja ütles sirbiotsaga maad kriipides:

«Ehk teeksite minuga täna lõpparve, meister-agaa... maksaksite välja, palju mulle tuleb... Teie loaga lahkun varahommikul.»

Meister Annageldõ kergitas arusaamatuses kulme.

«Mis juhtus?... Kas kodust on halbu uudiseid? Miks kavatsed nii ootamatult lahkuda? Või oleme sind millegagi solvanud?»

«Ei, meister-agaa, olen teiega väga rahul ja meenutan teie peret alati tänutundega. Aga midagi pole parata... Mul on raske siia kauemaks jääda.»

«Oi, kui kahju! Harjusime sinuga... Ütle ometi põhjus, kui see saladus pole.»

«Poleks tahtnud rääkida, kuid olgu peale... Te muidugi teate, et Bekmurad-bai tõi võõrast külast oma vennale tüdrukku. Ma nägin teda täna... See tüdruk on minu lihane tütar, meister-agaa... Istusime temaga, nutsime koos... Tüdruk elab hullemini kui koer, süda tilgub verd... Oleksin ma rikas ja tugev, viiksin ta koju tagasi, aga mida saab vaene mees teha? Iga kivi on tema jaoks ülesaamatu mägi. Ma ei suuda siin kauem elada, teades, et lihane tütar vaevleb võõraste inimeste juures, mina aga ei suuda teda millegagi aidata...»

Murad-agaad kuulates vangutas meister Annageldõ pead. Ta teadis juba varemgi, et tema tööline on Amanmuradi uue naise isa, kuid ei vestelnud sel teemal Murad-agaa lihtsalt sellepärast, et ei tahtnud teise südamehaava puudutada. Jutt on nagu sool, ainult osatab haava, aidata aga ei saa kuidagi, Bekmurad-baiga juba vägikaigast ei vea — teadagi, kuidas lõppes kohtuskäimine auulivanem Merediga, kuigi ka auulivanem pole kõnnide killast.

«Ja-a... bai tegi teile palju kurja,» sõnas vana meister. «Kuulsime, et ka tema ema kohtlevat noorikut halvasti. Ega rahvas asjata räägi: noorik on keeletu, ämm meeletu... Kuid kuula, mis nõu ma sulle annan, ja kannata! Kannatlikkusega võib mägesid paigast nihutada. Muidugi, midagi head balt oodata ei ole, kuid, nagu öeldakse, mõnikord on sea harjasedki hüveks. Koli siia, nagu kokku leppisime, võta maa rendile. Mina aga poetan vanameestele sõnakese, proovime Bekmurad-bai südametunnistusele koputada, kuigi tal on seda vähem kui maal villa. Kuid proovime siiski. Küll näed, teie suhted paranevad. Tütar tuleb sulle mõnikord külla, võimalik, et temagi olukord ajapikku paraneb. Aga tormata ei tasu, see on minu arvamine. Vaesel on häda alati jalus: kiirustad — leiad ühe mure asemel kaks. Meie aeg on niisugune: pole halatti — pole ka venda. Kes rikas on, selle käes on võim, see teeb, mis tahab. Ja kes julgeb talle vastu vaielda? Bekmurad-bai pere südametunnistusel pole see ainuke patt, nende hingel on tapmisi ja üldse igasugust alatust, ainult head ei ole. Öeldakse: mida kõrgemat minaretti ehitad, seda sügavam auk tuleb kaevata. Bekmurad-bai on endale küll sügava augu kaevanud! Kui sellesse langeb, siis enam välja ei roni. Seni ohib igaüks omaette, kuid mina arvan, et ükskord ohkavad kõik koos. Kui aga rahvas ohkab — siis oota tormi. Nõnda siis oota sinagi. Öeldakse, kakskümmend aastat oli koera händ püsti, kuid lõpuks langes ikkagi alla. Õigus, naine?»

Vestluse ajal ligi astunud Amangozel-edžee toetas meest energiliselt:

«Muidugi on sul õigus. Mis juhtus, see juhtus. Randa või terve igavik ringi, tüdart sa ikka ei unusta. Parema proovime heaga. Kolige siia, elate ära. Meistri nõu on arukas.»

«Hästi, ma jään siia,» nõustus Murad-agaa. «Elan eelalgu vana viisi, kuni puuvill koristatud saab, siis lähen naisega kolimisplaani pidama... Tahtsin talle kiiremini tüdrest teateid viia, kuid arvan, et see teade rõõmustab teda vähe. Parema räägin juba sügisel kõigest korraga.»

*

Päike oli madalal ja pilguga arõkist voolavat vulisevat veejuga saates mõtles Murad-agaa rahulolevalt: «Olgu kiidetud Allah, keskpäev on veel kaugel ja maa saab hästi kastetud.» Puuvilla laiad lehelabad püüdsid päikesekiiri ja prinkjad kuprad olid pilgeni täis siidjat niiti, valmis iga hetk pakatama.

Tuli belutš Gulam, Bekmurad-bai töömees, ja tervitaa.

«Aleikum essalam,» vastas Murad-agaa sõbralikult. «Kuidas elad, Gulam-khaan?»

«Jumal tänatud, agaa, kõik on hästi. Aga teie?»

«Ka mitte halvasti. Vett tuleb tublisti, kastab korralikult.»

«Te töötate meister Annageldõ juures pooletera peal?»

«Seni mitte, kuid tuleval aastal, kui Allah aitab, mõtlen rentida... Paistab, et noor bai kutsub sind.» Pärast kohtumist Urukiga hakkas Murad-agaa oma «sugulaste» vastu huvi tundma ja teadis bai perekonnast juba paljusid nägupidi.

Tšarõ oli vihane. Vanemad vennad käisid alailma mitmesugustel asjatoimetustel, tema kui noorem aga pidi rohkem kodus istuma ja ema lõputuid kaebusi kuulama, põhjusi selleks leidis vanaeit päeva jooksul kümnete kaupa. Viimasel ajal, kui ta teada sai, et külas elab «paljasjalgse» isa, sattus ta ärevusse ja sumises vahetpidamata nagu sügisene kärbes: «Ei see karjus ilmaasjata meie auuli tulnud! Ta plaanitseb midagi... Kõik karjused on nõiad. Vaata et kutsub oma needustega meile häda kaela... Jälgi teda hoolega, mu poeg, hoia sel lurjusel pidevalt silma peal.»

Vanaeide virisemine ärritas Tšarõd, kes algul oli teate Murad-agaast küllaltki ükskõikselt vastu võtnud; Tšarõ kogus üha rohkem ja rohkem sappi meister Annageldõ

töömehe vastu, kes milleski süüdi polnud. Kurat teda teab, võib-olla on ta tööpoolest nõid ja passib, kuidas meile kuidagi kurja teha. Ega ta muidu inimestest eemale hoia, ühegi teise kaltsakaga ei seltsi. Tõenäoliselt on emal õigus, kui ta hoiatab kurja pilgu eest. Ja see paljasjalgne Gulam veel sõbrustab selle nõiaga!

«Miks sa tööd ei tee ja vilus vedeled!» tormas Tšarõ Gulami kallale, vaevu taltsutades soovi virutada talle rusikaga vastu pead.

«Teen kogu aeg tööd, peremees,» õigustas end Gulam. «Vahetasin ainult agaaga paar sõnakest.»

«Teian teie «paari sõnakest»! Kunas on sinu kastmise kord?»

«Pärast keskpäeva. Nõnda on miraab määranud.»

«Aga kes praegu kastab?»

«Murad-agaa.»

«Mine ja lase vesi meie arõkki!»

«Murad-agaa alles hakkas kastma. Tema aeg pole veel täis. Keskpäeval tuleb miraab, ütleb...»

«Mis sa mulle miraabi nina alla hõõrud! Ma olen ise miraab! Sind on kästud — mine ja ava. Naised lugesid juba keskpäeva palve, sina aga sügad end siin, annad oma aja teistele. Mine jalamaid!»

«Niisugust asja ei saa ma teha, peremees,» lausus Gulam süüdlaslikult. «Võõrast vett varastada on patt, keskpäev on veel kaugel — nä-ed, kus päike on...»

«Päike,» osatas Tšarõ. «Päike on seal, kus mina tahan. Käi kuradile, kao mu silmist, vastik kaltsakas! Veel täna kihutan su minema. Anna labidas siia!»

Nähes, et Tšarõ lõhub tammi, jooksis Murad-agaa tema juurde.

«Veel ei ole aeg, vennas Tšarõ, meil lubati keskpäevani kasta.»

Tšarõ ei teinud kuulmagi, jätkates raevukalt maa sonkimist.

«Kui ei usu, lähen kutsun miraabi siia.»

«Mine, kui sul teda tarvis on, minule küll pole vaja, mina tean ise oma aega.»

Murad-agaa haaras Tšarõ labidast kinni.

«Palun sind, vennas, ära tee kurja.»

«Käi eemale!» Tšarõ liigutas ähvardavalt vuntse. «Kelle labidast sa kinni võtad, hulgu!»

«Lasin lahti, juba lasin lahti, vennas Tšarõ, ärge vihas-tage... Jätke ainult tamm lõhkumata, olge õiglane...»

«Käi eemale!»

Vesi uratas nagu puurist lahtipääsenud metsloom ja sööstis Bekmurad-bai laia arõkki.

«Ära patusta jumala ees, ära puutu võõrast vett!» karjus Murad-agaa ja tõukas Tšarõ niisuguse jõuga kõrvale, et see tema haiglast väljanägemist arvestades lausa ootamatu tundus. Tšarõ ajas hambad irvi, kraaksatas ja virutas serviti labidaga vanamehele pähe. Murad-agaa kukkus, raevus meeletu Tšarõ aga hakkas teda labidaga peksma, kuhu juhtus.

Läheduses töötavad daihaanid kuulsid seosetuid, kähisevaid karjeid, jooksid sündmuskohale ja haarasid Tšarõl käest kinni. Too rabeles vastu, peksis inimesi jalgega, kiristas hambaid, ta huulte ilmusid vahupusarad.

Murad-agaa tiriti arõkist välja. Ta oli üleni verine ega andnud elumärke. Inimesed vaatasid teda kaastundlikult ja kõnelesid vaikselt omavahel:

«Tappis vaeseke, meeletu...»

«Täiesti pöörane — nelikümmend päeva on tal elada jäänud.»

«Hea, kui niigi palju...»

«Kui kaua küll kehvikud kannatama peavad!»

«Seni, kuni munale vill peale kasvab.»

«Vaene Murad-agaa, ei liigutagi...»

«Tema hing koputab juba paradiisiuksele...»

«Oi, mehed, küll on paha lugu!»

«Räägitakse, ta tunginud esimesena Tšarõle kallale.»

«Loomulikult, just nagu see lammas, kellele hüään ütles: «Kui ma sind, lambake, ära ei söö, siis sööd sina minu.»»

«Peab küll täiesti hull olema, et asja eest, teist taga inimest tappa!»

«Siis, kui mõistust jagati, lamas mõni heinakuhja otsas.»

«Oh, küll ükskord lõpevad kehvikutegi pisarad!»

«Kuss, ole vait!»

«Miks vait! Kogu elu oleme vait, meid aga litsutakse surnuks nagu prussakaid!»

«Vaikija suhu ei lenda kärbes.»

«Mul on ilma kärbsetagi sellest vaikimisest kõrini!»

«Oi, missugune õnnetus! Bekmurad-bai sõidab siia...»

«Sõidab siia ja topib kõikidel suu kinni.»

«Nii see on. Kes piima jõi, seisab kõrval, kes tassi lakkus, saab lusikaga otsaette.»

Halb uudis levis kulutulena ning jõudis laste abiga auuli.

Meeletuna tormas kohale Uruk. Ta rapsas pitsitavat kleidikaelust, langes elutu isa kõrvale põlvili, haaras

kättega ta purustatud peast ning puhkes kogu kehast vapudes valjusti nutma.

Murad-agaa liigutas end, ohkas raskelt, nii et verd täisvalgunud kõrist kostis korinat, ja avas silmad. Tema sinkjad huuled värahtasid vaevukuuldavaks sosinaks.

«Ära nuta, mu kallis Uruk... Oh, kõik kondid on puruks taotud!... Ära pahanda, tütreke, oma vana isa peale... Ma ei läinud ära, jäin siia maopessa... Ja nõnda suren!... Ah!... Jõud!... Vägevus!... Tugil!... Huvasti, tütreke... Palu, las head inimesed viivad mu koju... et surnukeha ei jääks koortele järada...»

Kohale tormas Abadan. Veriseks pekstud Murad-agaad nähes ta ahhetas ahastavalt ja pööras oma välkuva pilgu Tšarõ poole.

«Häbitu lurjus! Tõstsid käe väeti vanakese vastu! Et nad sul enam ei tõuseks! Et nad sul ära kuivaksid, paiseid täis läheksid ja otsast ära mädaneksid, sa jõletis!»

Tšarõ, kes ise samuti kohkunud oli, toibus pisut ja pomises:

«Jää vait, libu... Kataksid inimeste ees vähemalt näo kinni...»

«Sinu alatud silmad peaks kinni katma!» karjus raevunud Abadan. «Raisakullide kätte viskama! Haisvatele šaakalitele andma!...» Ja järsku puhkes ta nutma, jooksis Uzuki juurde, võttis tollel ümber õlgade kinni. «Uruk-džemal... Armas tädi... Oi, häda ja õnnetust küll!... Isa! Isa, tule siia! Ta jookseb verest tühjaks — pane tal verejooks kinni!... Oo, mu Allah, kes sa kõike näed... Kõrveta tulega neid neetud vördjaid... põleta terve nende kibitkade rida maha, tuhk aga heida tuulde! Ärgu olgu neil elus enam midagi head!... Kiiremini, ema!... Anna siia!»

Abadan haaras ema käest ämbri tuliste sütega, pööras selle kuiva kaamelirohu seljataie peale ümber. Tulle visati meister Annageldõ vana kuub. Kui see põlenud oli, püstitati Murad-agaa haavad tuhaga üle ja verejooks jäi pidama.

Seni kui naised haavatu ümber askeldasid, ütles meister Annageldõ midagi poistele, need jooksid minema ja tulid varsti tagasi, talutades enda järel arbaa ette rakendatud eeslit.

«Kui su koera kiviga visatakse, oled ka pahane, aga inimest...» pomises vana meister, aidates Murad-agaad arbaale laotatud tekkidele asetada. «Oli meie perekonna liige, nagu lähedane sugulane... Ah, jõud, meie jõud on nõrk... Oigust ei ole. Allah on meist ära pööranud: keh-

vikud kisendavad, kuid tema kuuleb vaid rikaste kaobeid.... Noh, sõidame, naised!»

«Kuhu te mind viite?» küsis Murad-agaa nõrga häälega.

«Kuju sõidame,» rahustas teda meister Annageldõ, «kutsume tabibi... Arstib su terveks, paneb jalule.»

«Ei,» sosistas Murad-agaa, «ei ole minust enam tõusjat. Viige mind mu laste ema juurde...»

Meister Annageldõ, kes end tahtmatult Murad-agaa ees süüdlasena tundis, otsustas ise vanamehe tema koju viia. Kohale jõudsid nad õnnelikult. Hüvasti jättes andis melaster murest murtud Orazsoltan-edžeele kolm tomaani, et oleks, millega ravitsejale maksta, ja lubas veelgi raha saata, Murad-agaale aga lausus:

«Saa terveks... Kui jumal annab, läheb kõik hästi, tuled koristad vilja, mida ise külvasid... Me ootame sind, tule kiiremini...»

Kuid Murad-agaa ei tulnud. Hingeliselt ja füüsiliselt muserdatuna sulas ta lausa silmanähtavalt, esimestel päevadel karjus ja oigas ta kohutavate valude käes. Hiljem valu küll vähenes, kuid jõuetu Murad-agaa leidis endas vaid nii palju jaksu, et natuke kulme kergitada ning naist ja poega vaadata, kes vahetpidamata tema juures valvasid. Orazsoltan-edžee ei pühkinudki mööda nagu voolavaid pisaraid, Durdõ nuttis nina nuusates ja hambaid kiristades, vana ustav Elbars aga käis ümber kibitka ja ulgus häda aimates valjusti ning ängistavalt: «Uu-u-u... u-u-u... vva-u-u-u...»

Kord õhtul paotas Murad-agaa silmad, vaatas suitsevat petrooleumilampi ja sulges uuesti laud. Mööda tema vahakarva nägu veeres hāgune pisar ja kõdistas kõrva juurest. See oli viimane, mida vana karjus selles elus tundis...

«U-u-u... vva-u-u... vva-u-u-u...»

KITS MÖKITAB, KUID VESI VOOLAB EDASI

Pristav astus välistrepile, päästis valge särgikaeluse lahti ja pööras rinna vastu mahedat tuult. «Kuradi Aasia!» pobises ta nimetissõrmenukiga otsaesiselt hīgi pühkides. «Venemaal on kindlasti juba öökülmad, siin aga küpsetab, nii et aitab!... Läheks õige teed jooma, enne kui need armetud kohtunikud siia kogunevad? Seda ma teengi...»

Tänavalt kostis kabjaplaginat. «Keegi kihutab,» muutus pristav ettevaatlikuks, masinlikult käega särginõõpe koba-

des. Hoovi astus auulivanem Mered. Pristavit nähes aeglustas ta sammu, surus parema käe rinnale ja tõmbas laia selja kummarduseks küüru.

«Salam, meie lugupeetud pristav!»

«Tere, vanem,» pristav laskis särgikaeluse vabaks ja nihutas portupeerihma õlanukile. «Mis sinuga juhtus?»

«Inimesed tulevad siia. Terve auuliga! Karjuvad ja ahvardavad, lubasid mind maha lüüa. Ahvardasid divaale ja kazi Ulugberdõd...»

Pristav ei osanud turkmeeni keelt kuigi hästi ega saanud Meredi kiirkõnест aru.

«Lähme kantseleisse,» sõnas ta. Seal pöördus ta juba lävel tõlgi poole: «Noh, küsi talt, mis teda vaevab...»

Auulivanem kordas. Pristav kissitas kahtlevalt silmi.

«Räägid, et lubavad ära tappa? Aga miks nad sind siis kodus ei tapnud?»

«Ei tea,» vastas auulivanem pisut kohmetult. «Mina arvan küll, et neil on midagi halba mõttes.»

«Las kaamel arvab, tal on suur pea,» heitis pristav rohmakalt nalja. «Hirmutad siin inimesi ega teagi, milles on asi. Küllap tulevad lihtsalt kohtusse, aga sinul kohe kisa lahti: «Tapavad!»»

«Ei tea...» pühkis auulivanem papaahaga oma higist leemendavat nägu. «Tulevad... Kisa juba kostabki... Seal nad on, kuulete?!»

Väljast kostis tõepoolest inimeste hääli.

Pristavi näoilme muutus, ta haaras telefonitoru, kuid tõmbas otsekui oma argust häbenedes käe tagasi, kõhatas mahlakalt ja astus akna juurde. Ta kergitas pisut kardinaerva, vaatas õue ning pöördus märksa rahulikumalt heitunud auulivanema ja tõlgi poole.

«Kohtusse tulid. Lähevad saali... Ega kavatse kedagi tappa... kuuled, vanem. Kuid jaoskonda tuleks igaks juhiks siiski helistada — tänane asi on keerukas... Aljuu... aljuu... Politsei? Jah, mina... Hoidke seal kõrva kikkis. Kuidas mispärast? Täna on ju kohus, arutatakse Bekmurad-bai asja. Tapetu auulist on juba ligi paar-kümmend inimest kohale ilmunud. Auulivanem arvab, et tulevad kõik täiskasvanud mehed. Tõsi, seni käituvad nad küll viisakalt, kuid ettevaatus ei tee paha...»

Inimesed pidasid end tõepoolest viisakalt ülal. Neid polnud enam kaks-kümme, vaid märksa rohkem, ka rääkisid nad ehk pisut valjemini kui tavaliselt, kuid kohtuasi oli samuti keeruline: tegemist oli tapmisega.

Orazsoltan-edžee ja Ogulniaz-edžee võtsid istet samal kohal, kus nad olid istunud Uzuki röövimisasja arutamisel — esimeses pingis. Saabus Bekmurad-bai mõnede nimekate baide saatel. Nemadki läksid ettepoole ja istusid teisele poole vahekäiku. Bekmurad-bai vennad ja sugulased võtsid kohad sisse tema selja taga. Tšarõd ei olnud.

Divaalid istusid oma laua taha, mis asetses poodiumil. Tudiseva peaga kazi Ulugberdõ, juba päris rauk, sillitas sametist laudlina ja susistas rahulolematult tema kõrval istuvale divaal Rahimile:

«Käskisin ju selle punase nartsu ära koristada! ... Tuletab verd meelde... Miks pole käsku täidetud?»

Pristavi kantseleist ilmus tõlk, võttis kohtunike laua kõrval istet.

«Meie bajaar käskis alustada. Ta tuleb varsti.»

Tõlk oleks ka meelsasti joonud paar piaalitait teed, nagu pristav, kuid tollel oli peale tee veel muudki laual ja ta käskis tõlgil kohtusaali minna, kuigi, tont teab, mistarvis ta seal istuma pidi, sest tõlki oli ju vaja üksnes ülemale endale, teda aga polnud...

«Išaan Seidahmed pole veel päralt jõudnud,» ütles divaal Rahim. «Ega te ei tea, miks ta hilineb, lugupeetud Bekmurad-bai?»

«Išaan on väga usklik mees,» kostis Bekmurad-bai. «Linna sõidab ta alati vastumeelselt... Ootame veel väheke.»

«Ja-jaa, väga usklik, tõesti püha mees!...» kohtunik Rahim pööritas aupaklikult silmi. «Kui teda matustele või laulatusele kutsutakse, läheb ta alati linnast kaarega mööda, isegi siis, kui tee niimoodi pikem on. Meie püha išaan nimetab linna patupesaks ja tal on tuhandekordselt õigus. Temasugustele tuleb austust ja lugupidamist osutada. Räägitakse, et ta oma pühakambris istudes surinute hingedega vestlevat ja inglitega aru pidavat. Allahi armulikkusega õnnistatud mees!»

Inimesed hakkasid sosistama. Bekmurad-bai kõrvalt kostsid jumalakartlikud hüüatused: «Püha mees... Tema eest võiksin end ohvriks tuua...»

«Kas sina tooksid end ohvriks išaani eest?» kummardus Ogulniaz-edžee Orazsoltani kõrva äärde. Too lõi tüdinult käega.

«Et tal silmnägu ära kuivaks, sel išaanil!»

Kazi Ulugberdõ oli väga vana, kuid kuulmine oli tal korras. Ta peatas eksimatult oma hägused silmad Orazsoltan-edžeel ja kuulutas väriseva häälega:

«Naised, kahetsege pattu! Kes usuteenrit arvustab, see teotab ka usku, aga usurüvetajal jääb suu kõveraks! Ärge laimake išaani! Ükskord te juba vihastasite ta välja. Kes teab, võib-olla õnnetused, mis teie peale langesid, on Allahi karistus išaani solvamise pärast. Teie oma tõntsi mõistusega ei saa sellest aru ja pahandate jälle kõigekõrgemat, laimates tema ustavat teenrit.»

«Kes julgeb išaani laimata!»

«Kohutav patt!»

«Kahetsegu!» hüüdsid divaalid ja vaatasid ähvardavalt Orazsoltan-edžee auulikaaslaste poole.

Ogulniaz-edžee aga teatas jonnakalt:

«Divaalid ei räägi tõtt! Kes on išaani solvanud? Kas meie või? Igaüks ei kanna habet, mu isa! Išaan ise solvas meid, ütles ise sobimatuid sõnu! Ja meie oleme veel süüdi? Kazi ütleb, et jumal karistas meid pattude eest? Aga mis pühakirjas on öeldud? Seal seisab, et kes kurja kurjaga tasub, teeb ise kurja. Kes seda ütles? Seda ütles meie prohvet Muhamed, kellele Allah ise need sõnad suhu pani. Allah ei saa rääkida ühte ja teha teist. Nõnda võivad teha üksnes inimesed... Miks pean ma pattu kahetsema?! Kazi Ulugberdõ, ärge püüdke koormat kaameli seljast eesli selga laduda! Eesel on küll väike, kuid temagi oskab tagant üles lüüa. «Püha mees!» Tunname neid pühamehi. Seal ta istub, kõht punnis nagu teri täis õginud sokul — ilmatu püha, eks ole? Et ta lõhki läheks nii pikuti kui laiuti, see pühadusehunnik! Minu suu võib viltu minna, aga kahet seda pole mul midagi! Me veel vaatame, kellel suu enne viltu kisub!»

«Suu kinni, naine,» lausus üks divaalidest vihaselt. «Ära unusta — mida lühem keel, seda pikem elu...»

«Kas sina oledki sellepärast nii vanaks elanud, et keelt hammaste taga hoiad?» lõikas Ogulniaz-edžee vahele. «Või on sul suu bai rahadega kinni mätsitud? Aga kus need on, keda sa kaitsma peaksid? Misjaoks sind divaaliiks valiti? Kas selleks, et laua taga istuda ja baide järelt raasukesi korjata?»

Divaalid sattusid ärevusse, hakkasid nihelema ja üksteisest üle karjuma:

«Hea küll, naine, aitab juba!»

«Lõpeta jutt!»

«Oota sa oinalt piima või naiselt arukat sõna!»

«Kes lubas tal niisuguseid häbematusi ütelda!»

«Tarvis valvur kutsuda!»

«Ma vaikin,» ütles Ogulniaz ootamatult vagura häälega.

«Mina olen vait, kuid teie, mu isandad, rääkige. Rääkige aga rääkige, et kõik teie tarkust kuulda võiksid! Loo inimesed ütlevad: meie valitud divaalid on targad ja õiglasel mehed. Rääkige, mu isad, mina olen vait...»

«Kes see naine on?» küsis üks divaal sosinal teiselt.

«Kurjast vaimust vaevatu!»

«Äkki on ta Oguldurdõ-pussitaja?»

«Hullem... hoopis hullem! Räägitakse, et ükskord olid ta kohanud Oguldurdõ-pussitajat. Ja mis juhtunud? Too naine astunud Oguldurdõ juurde ja lausunud: «Ah arvad, et sinust julgemat naist ei olegi? Roni maha, hakkame võitlema!» Ja mis Oguldurdõ tegi? Räägitakse, et ta ehmatanud ära ja öelnud: «Mine aga oma teed, põetud-lakaline!» ja ise andnud eeslile valu. See on väga halb naine.»

«Aga kes teda siia laskis? On ta tapetu sugulane või?»

«Vist mitte.»

«Äkki toodi ta siia selleks, et õigusemõistmist segada?»

«Küllap tuli ise... Räägitakse, ta kavatsevat nagu Sül-gun-khaan vintpüssist laskmise selgeks õppida.»

«Oi, kus on alles riiakas eit!»

Siis avanes uks ja sisse astus išaan Seidahmed koos saat-jaga. Divaalid tõusid püsti, et lugupeetud külalist tervit-tada. Temalt oodati täna palju. Tarvis oli kadunud Muradi naise süüdistus Bekmurad-bai vastu ära lahendada ja mitte lasta asjal linnakohtuni minna. Niisuguse sooviga oli esinenud Bekmuradi vahemees, kes eelmisel päeval oli kõik divaalid läbi käinud ning igaühele koos bai tervitus-tega ka midagi sootuks asisemat üle andnud. Seepärast olid divaalid kangesti huvitatud kohtuasja rahumeelsest lah-en-dusest, kuid taipasid väga hästi, et asi pole lihtne. Peami-sed lootused pandi pühale išaanile, kel pidi olema ime-pärane anne kõiki vaidlejaid lepitada.

Bekmurad-bai koos kohtunik Rahimiga läksid išaanile vastu ja juhatasid ta kohtulaua juurde. Põlglikult tõlgi pakutud tooli poole kõõritades noogutas išaan turbaniga oma saatja poole, too tegi hurdzuni lahti, laotas põrandale uue hiiwa halati ja pani selle peale väikese palvepadja. Išaan korjas oma vöödilise halati hõlmad koomale ja istus ettevaatlikult maha.

«Lugupeetud išaan-agaa, lugege palve tänase asja heaks kordaminekuks,» pobises tudikesest kazi Ulugberdõ.

Išaan liigutas kaua suud, kuulutas siis «aamen» ja tõstis käed: «Jumal, anna mõlemale poolele pikka meelt, et nad siit rahu ja üksmeeles lahkuksid. Anna oma orjadele,

rahu ja õnnistust, täitugu nende soovid.» Išaani järel pobisesid palvesõnu ka divaalid ning tõstsid samuti käed üles.

Hingeldades astus sisse pristav.

«Mis nad seal sibilivad nagu sitikad sõnnikus?» küsis ta tõlgilt vaikselt häälega. «Eh, küll armastatakse teil aga tühje sõnu teha! Ütle, et alustagu.»

Kohtunik Rahim tõusis.

«Orazsoltan, Muradi naine, tulge siia üles! Ja teie, au-väärne Bekmurad-bai, Amangeldõ poeg, samuti. Näete, siin on teie koht... Ja teie koht, naine, on teisel pool kül-jet.»

Išaan Seidahmed alustas hingepalvet, lõpetades selle sõnadega:

«Olgu tema päralt taevariik! Ja käigu hästi tema laste käsik!»

«Ole armuline talle, Allah!»

«Anna rahu Muradi hinge!»

«Anna talle andeks tema patud!» noogutasid divaalid.

Orazsoltan-edžee liigutas vaevumärgatavalt huuli.

Palvehelmeid lükkides, mis ta mustkunstniku osavusega lalast varrukast välja oli raputanud, hakkas išaan Seidah-med kõnelema:

«Paha lugu on juhtunud, halb ja äkiline, hoidku kõige-vägevam meid taoliste asjade eest. See on nagu kogemata öeldud sõna. Sõna ei saa tagasi võtta ega olnud olematuks teha. Küllap oli see Muradile saatusest määratud... Kui Allah hängusest veepiisast inimese loob, kirjutab ta tema otsaesisele elupäevade arvu. Juba esimesest hingetõmbest peale on inimese eluiga ette ära määratud. Ja kui ette-nähtud aeg täis saab, tuleb ingel Azrail ja viib inimese hinge kõigekõrgema aujärje ette. Kõik sünnib Allahi taht-mise järgi, ilma selleta ei lange tolmukübetki. Pühakir-jas on öeldud: «Pole terakestki maapõue sügavuses, ei niiskust ega põuda...», mida kõigevägevam poleks ette näinud. See, et Murad end just sellesse auuli daihaaniks kauples ja Tšarõ ta maha lõi — kõik see oli jumala taht-mine, olgu meiega tema armulikkus, patt oleks kõigekõr-gema tegude ja plaanide üle nuriseda.»

Išaan kiikas altkulmu Orazsoltan-edžeed, kes oli vaiki-des paigale tardunud, jäi ilmselt rahule ning jätkas:

«Jutustan teile ühe loo... Kui kurat oli kõik teadused selgeks saanud ega olnud veel kurat, pidas ta Allahi auks jutluse nelja tuhande ulemaa ees. Kõige suurema patuse peale pidi taevast langema jumala nuhtlus punase tule

näol. Seda, kuidas see langeb, ei tohi vaadata ja kõik üles
maad pöörasid oma pilgud alandlikult maa poole, üksnes
kurat ei langetanud pead ja jumala nuhtlus langes tema
peale. Sellest ajast hakkaski ta Allahile kahju tegema,
inimesi õigelt teelt eksitama. Kelle ära eksitab, sellest
teeb põrgusulase. Selliseid abimehi on tal palju, neid jät-
kub iga õigeuskliku jaoks. Seepärast topibki kurat iga in-
mese sisse oma käsilase, inimese naha vahel istub põrgu-
line ja tõukab teda pahateole. Küllap tõukas saatanasu-
lane ka Tšarõ Muradiga kaklema. Ja nõnda see juhtuski,
Muradile oli algusest peale määratud Tšarõ käe läbi otsa
saada, oma saatusest ei pääse keegi.»

«Tähendab, ainult saatan on minu mehe surmas süüdi?»
küsis Orazsoltan-edžee.

«Üheksanda suura saja kahekümne teises salmis on öel-
dud: «Jumal ostis usklikest nende elu ja vara ning andis
neile tasuks paradiisi.» Nõnda on ka inimene kohustatud
kõiki asju rahaga tasuma. Las divaalid arvestavad välja
huuni suuruse, ning rahu ja rõõm tulgu Orazsoltani, õige-
usklik Muradi naise peale. Aamen.»

Divaalid hakkasid oma ehamugavatel toolidel heamee-
lest nihelema.

«Išaan-agaa otsustas õigesti!»

«Muidugi, Orazsoltan on arukas naine, lepib Bekmurad-
baiga ära!»

«Head inimest tunned esimesest pilgust.»

«Tunnen Orazsoltani ammu. Ta võtab alati vanemate
inimeste nõu kuulda.»

«Muidugi, ta on üksik inimene, kaitsjaid tal pole...»

«Keda ta siis veel peaks kuulama, kui mitte püha išaa-
ni...»

«Išaan-agaa otsustas targasti, andku Allah talle tervist
ja pikka iga!»

«Vares on ka tark, aga istub prügihunnikul!» heitis
Ogulniaz pilkavalt, kuid kohtunikud pidasid paremaks
temast mitte välja teha.

Divaal Rahim lausus:

«Kazi-agaa, sõna on teil.»

Ulugberdõ kõhis kurgu puhtaks ja hakkas varem ette-
valmistatud otsust lugema, püüdes oma kärisevale häälele
võimalikult pidulikku kõla anda:

«Murad, Sahati poeg kakles Tšarõ, Amangeldõ pojaga
saatana ässitusel ja tapeti Tšarõ poolt ajal, mil Muradile
saatusest määratud elupäevad olid otsa saanud. Ta suri
viiekümne nelja aasta vanuselt. Murad töötas meister

Annageldõ juures sulasena kuue tomaani eest aastas.
Tema riietus ja toit maksavad kaks tomaani. Kogu tema
aastatulu on seega kaheksa tomaani. Lisame tema vanu-
sele kümme aastat. Prohvet Muhamed, olgu temaga meie
palved ja Allahi õnnistus, elas maa peal kuuskümmend
neli aastat ja igale õigeusklikule on jumalast määratud
sama palju. Tähendab, arvestame, et Murad oleks võinud
töötada veel kaheksakümne tomaani eest. Kahjutasu tap-
mise eest — nelikümmend, perekonnale lohutuseks — veel
kakskümmend tomaani. Matused ja muud kulud — viis.
Kogu huun kokku seega sada nelikümmend viis tomaani,
mille Tšarõ sugulane Bekmurad-bai kannatada saanud
Orazsoltanile, Muradi lesele, välja maksab ja nad lepivad
igaveseks ajaks.»

Lugemise lõpetanud, vaatas Ulugberdõ kartlikult Bek-
murad-bai poole: ega summa liiga suur ei ole. Bekmurad-
bai noogutas rahulolevalt ja asetas kohtunike lauale koti-
kese kõlisevate müntidega.

«Lugege summa välja.»

Rahad hunnikutesse ladunud, lükkas kohtunik Rahim
need kahetsusohkega Orazsoltani ette.

«Võta, Orazsoltan! Mäherdune õnn sulle kaela langes!
Kõik mündid on tuliuued, kahju isegi puudutada... Võta,
kasvata poega, osta talle viisakad riided. Nüüd oled sa
auväärt Bekmurad-bai perekonnaga ära leppinud ja teie
suhted paranevad. Võid ka oma tüdart külastada...»

Bekmurad-bai tõstis käe.

«Meie suguluse kinnituseks lisage huunile veel kaks-
kümmend tomaani.»

Oma suguvõsa keskel istuv Ihne-Suhan jättis peakratsi-
mise ja hõikas naerdes:

«Oled täna helde, austatud Bekmurad-bai! Rõõmusta,
Orazsoltan!»

«See raha jääb perekonda,» sõnas Bekmurad-bai mõju-
valt. «Miks peaksime koonerdama? Tõstame seda praegu
ühel taskust teise. Ärge teiegi koonerdage, divaalid, jätke
lugemine, ümmardan huuni kahesajale tomanile!»

Bekmurad-bai ootamatul heldusel oli täiesti konkreetne
põhjus: kui tal oleks tulnud Uzuki eest lunaraha maksta,
oleks summa vähemalt kolm-neli korda suurem olnud.

«Oi, küll rõõmustasid täna Orazsoltani!» hüüdis Ihne-
Suhan uuesti.

Orazsoltan-edžee tõusis.

«Andku jumal sulle samasugust rõõmu, nagu täna mulle
osaks saab! Võtku kõigevägevam sind kuulda ja täitku

su soov. Naerad? Jagad mu kibedat rõõmu? Oled unustanud, kuidas sa mu kibitka maha põletada ähvardasid, kui ma sinu reast ära ei koli? Ei mäleta enam, eks? Aga mina mäletan! Inimene mäletab nii head kui kurja... Teie aga, kazi...» Orazsoltan-edžee hääl värahtas ja katkes, «teie hindasite... minu mehe pead... saja neljakümne viiele tomaanile... Kui kalliks te oma poja pead hindaksite?! Mu süda põleb, teie aga räägite tomaanidest...»

«Kannatage, kõik läheb mööda, kõik haavad paranevad,» püüdis kohtunik Rahim teda manitseda.

«Muidugi, kui eit ära kärvas, siis sai ta ka palavikust lahti!» hüüdis Ogulniaz-edžee irooniliselt. «Vaja oodata, see on õige!»

«Mis mul oodata on!» jätkas Orazsoltan-edžee kibestunult. «Iga Muradi verepiisk, mis maad niisutas, on mulle kallim kui tuhat tomaani. Teie aga laote mu ette hunniku hõberaha ja ootate, et minus ahnus tärkaks. Ärge lootkegi! Mulle pole teie tomaane vaja, nad lõhnavad vere järele! Sina, Bekmurad-bai, hoopled siin oma rikkusega ja mõtled, et raha eest saab kõike. Aga mina ütlen sulle: kõik ei ole mitte müüdav! Olen vaene, tomaane mul pole, kuid mul on mu au, südametunnistus ja ustavus. Ja neid ma ära ei müü, kas kuuled, bai!»

«Teile pakutakse abi,» ütles üks divaal. «Olete üksik, abitu naisterahvas. See raha on teile sama mis lonkurile kepp, ilmaaegu keeldute sellest.»

«Toetad kõverale kepile, jääd ise ka kõveraks,» tähendas väsimatu Ogulniaz-edžee.

«Taltsuta keelt, naine!» lausus kohtunik Rahim vihaselt. «See, mida pakutakse kadunud Muradi lesele, on nagu vesi janusele, aga sina oma mõistmatuses...»

«Igasugune solk ei kustuta janu,» katkestas teda Ogulniaz-edžee. «Tead seda vanasõna? Ja veel on üks: ära joo vett härra kaevust...»

«Lõpetage!»

«Aitab!»

«Sundige ta vaikima!» ässitasid divaaliid.

Nagu eelmiselgi korral, oli Ogulniaz-edžee asjaga päri:

«Ma vaikin, mu divaaliid. Rääkige teie, puistake oma arukusepärl...»

«Ütlesite, et olen üksik,» jätkas Orazsoltan-edžee oma juttu. «See pole õige. Mul on palju sõpru, seal nad istuvad. Nad ei lase vaest naist solvata. Ma ei tulnud siia äritsema... tuln mõrtsukale karistust nõudma.»

«Õiglane tasub head heaga, kuid üksnes arukas maksab

heaga kurja eest,» pomises išaan Seidahmed vaiksest. Divaaliid haarasid sellest kinni:

«Õigesti öeldud!»

«Tõesti targasti!»

«Oled tark naine, Orazsoltan, õigem on ära leppida.»

«Siruta käsi ja lepi ära!»

«Näidake kõigile, Orazsoltan, et me teis eksinud pole!»

«Bekmurad-bai pakub teile suurt varandust!»

«Ta pakub teile oma sõprust, sugulussidemeid...»

«Ja seda ütlete teie, divaaliid!» sõnas Orazsoltan-edžee põlglikult. «Mis divaaliid te üldse olete! Teile on kõik ükstopu! Olete valmis kõike maha sahkerdama — au, verd ja südametunnistust —, äritsete leskede ja vaeslaste pisaratega! Kui teis on kas või piisake kaastunnet, siis palun teid, mu bajaarid, aidake nõrka naist. Ma ei saa Bekmurad-baiga ära leppida, ei saa sellele kätt sirutada, kes mu lapsed orbudeks tegi. Andke asi vene kohtusse. Tõlk, ütle mu palve pristavile edasi.»

«Ah sa häbitu eit, või sina ütled lepitusest ära,» porises kohtunik Rahim. «Oled ikka loll!»

«Olgu ma häbitu, olgu ma loll, kuid minu asi andke vene kohtusse.»

«Ei anna me midagi, aga kui kisama pistad ja auväärseid isikuid laimama hakkad, ei saa sa kopikatki huuni.»

«Teie kopikaid pole mulle vajagi, võite nad endale võtta! Andke asi kohtule üle!»

Orazsoltani kaaslasel ja paljud Bekmurad-bai auuli põllutöölised, kes seni olid kuulnud vaikides, toetasid teda:

«Andke asi kohtusse!»

«Kui naine huuni ei taha, tuleb kohtusse anda!»

«Mõrtsuka koht on Siberis!»

«Karistada!»

«Õigus!»

«Mõrtsukas Siberisse!»

Tõlk tõusis laua tagant püsti ja teatas:

«Härra pristav palub teid istuda rahulikult ja mitte lärmata.»

«Me ei lärma!»

«Mõrtsukas peab saama teenitud karistuse!»

«Huuni pole vaja!»

«Surm mõrtsukale!»

«Mõrtsukas Siberisse!»

«Asi tuleb kohtusse anda!»

Divaaaliid pidasid sosinal nõu ja teatasid:

«Hea küll, inimesed, minge laiali. Lükkame asja ajutiselt edasi.»

See otsus kutsus esile uue rahulolematuselaine, iseäranis sellel saalipoolel, kus istusid Orazsoltan-edžee auulikaaslased. Inimesed kargasid püsti ja tormasid kohtunike laua poole.

«Mitte kuskile me ei lähel!»

«Otsustage kohel!»

«Divaalid on ära ostetud!»

«Meil pole siisuguseid divaale vaja!»

«Divaalid välja vahetada!»

«Kazi välja vahetada!»

«Olgu divaalideks need, kes rahva huve kaitsevad!»

«Valime divaalideks õiglasid inimesed!»

Pristav, kes vahepeal oli tõlgi märkamatuks kuhugi saanud, mõistis hüüdeid vaid ligikaudu, tegi kabuuri lahti ja nihutas selle rohkem kõhu peale. Kazi ja isaan Seidahmed pobisesid valjusti palveid. Näost kahvatu külavanem Mered vaatas ärevuse ja ootusega pristavi poole. Bekmurad-bai keerutas nuuti ja põrnitses tigidalt karjujaid. Habemik Sarbaz-bai, kelle haav oli juba paranenud, las kis oma ümmargustel kassisilmadel uudishimulikult saalis ringi käia. Amanmurad tõmbus küüru ja kõõritas enda ümber, otsides Veli-baid, kes oli järsku jäljetult kadunud. Laiaõlgne Bairamklõtš-bai pilutas rõõvellikult silmi ja väristas kulmu, nagu ette juba midagi meeldivat nautides. Vana meister Annageldõ ohkis habet kitkudes. Ihne-Suhan tardus pingsas ootuses, ilane moka tõllakil.

«Rahunege, inimesed,» manitses divaal Rahim, kes oli läinud ähmi täis. «Ärge tehke meeletusi... Pidage meele, üks loll viskab kivi kaevu, aga nelikümmend tarka kisuvad välja. Asi tuleb edasi lükata ja veel kord arutusele võtta...»

«Muidugi, ei koer koerale saba peale astu,» tungis Ogulniaz-edžee uuesti peale, ja inimesed pistsid jälle karjuma:

«Surm mõrtsukale!»

«Divaalid välja vahetada!»

«Aitab sellest, et meie verd rahaga kinni makstakse!»

«Divaalideks olgu need, kes tööd teevad, mitte muidusööjad!»

«Maha divaalid!»

«Kazi välja vahetada!»

«Mõrtsukas Siberisse!»

«Siberisse!!»

Tõlk oli poolavatud uksest juba mitu korda saali vaa-

danud. Pristavi märguande peale tormasid sisse politseinikud. Nad hakkasid nuutidega vehkima, jagades hoope küll paremale, küll vasakule. Nuudihoopide eest ukse poole taganevad auulielanikud karjusid edasi:

«Mõrtsukas peab saama karistuse!»

«Asi tuleb vene kohtusse anda!»

«Divaalid välja vahetada!»

Erutatud Ogulniaz-edžee võttis kalossi jalast ja valmis- tus juba sellega ühele politseinikule vastu pead virutama, kui nägi, et ta poeg Klõtšli tšekmenivarrukaid üles käärib, samas kõrval aga jälgib teda pingsalt valvsaks muutunud Bairamklõtš-bai. Ogulniaz-edžeeel tõmbus seest külmaks, ta ahhetas, äigas politseiniku asemel pojale kalossiga, sikutades teda väljapääsu poole. Bairamklõtš-bai ohkas kahetsevalt ja vaatas imestusega Veli-baid, kes nagu nuusktubakatoosi kurat jälle oma kohal istus.

Kui enamik auulielanikke juba tänaval oli ja saali olid jäänud ainult soliidid baid ning muu auväärsem rahvas, vaibus ka ärevus ning pristav ütles:

«Austatud divaalid, jõudsin täna ärevust tekitavatele järeldustele. Kisakõrde kõned olid täis mässuvaimu, revolutsiooni vaimu, vaat, mis ma teile ütlen! «Valime uued divaalid! Nende hulgast, kes tööd teevad!» Kunas meie inimesed varem selliseid asju on rääkinud? Need pole nende enda sõnad, keegi on neid õpetanud. Härrad kohtunikud, siisugused ässitajad tuleb kinni püüda, kes inimeste päid segi ajavad!»

Tõlk takerdus viimaste sõnade juures, vaatas küsivalt pristavile otsa ja tõlkis ebalevalt:

«...segavad laenamast järgmise aasta saagi peale.»

«Ja-jaa, leidub siisuguseid,» noogutasid divaalid.

Vilava pilguga Veli-bai kordas samuti:

«Leidub... Olen ise seesugustele nõuandjatele mööda pead andnud.»

«Millest ta räägib?» küsis pristav, ja kui oli tõlgi ära kuulanud, sõnas tüdinult: «Mis siin laenuga või muu sellisega pistmist on... Ma räägin nendest, kes võimude vastu üles ässitavad. Need on tarvis kinni püüda! Mitte minema saata, vaid kin-ni püüda, selge? Need on riigi ja meie kõikide vaenlased. Võib-olla ajab seda propagandat mõni neist pikajuukselistest, kes tema keiserliku kõrguse käsul siia asumisele on saadetud. Aga võib-olla tuli mõni vabamõtleja nimme Venemaalt siia agitatsiooni tegema... Mis sul on?» küsis ta tõlgilt, kes uuesti kimpu oli jäänud. «Vabamõtleja? Oled sina, vennas, alles taibutu inimene...»

Vabamõtletaja, see on — kuidas sulle nüüd öeldagi... Üldiselt sunnitööline, hulgas... riigivalitseja vaenlane... Ja sellepärast ma räägingi: nad on tarvis kinni püüda. Võtke ka auulielanike hulgast kinni need, kes ohtlikke jutte räägivad. Kannan asjast otsekohe sandarmeeriesse, sandarmeeriaülemaale ette.»

«Bajaar-agaa ütles õigesti!»

«Palju on pikki keeli siginenud.»

«Jaa... kõikidel paljasjalgsetel on keeled liiga pikaks kasvanud.»

«Tarvis lühemaks võtta!»

«Inimesed, minge laiali,» ütles tõlk. «Teie aga, Bekmurad-bai, tulge pristavihärra kabinetti. Nemat soovivad teiega kõnelda.»

Kabinetis laskus pristav mõnuga tugitooli, pani suitsu põlema ja puhus välja tihedaid sinkjashalle suitsupilvi.

«Näed sa, justkui šrapnell!... Lugu on nii, Bekmurad, et järgmisel divaalide istungil annan su asja vene kohutusse.»

«Vene kohus paneb Tšarõ kinni,» lausus Bekmurad-bai süngelt. «Viivad Siberisse... ja sinna ta sureb.»

Pristav muigas.

«Siberisse saadetakse lolle, targad liiguvad ligemal. Ära karda, bai! Sa tee nii: jaota see raha, mis sa tolele eidele tahtsid anda, kahte ossa. Pool vii kohtunikule. Teise poole toimetan mina vajalikule inimesele. Räägi mõistlikult oma auulivanemaga. Ja vennale ütle, et esialgu hoidku end inimeste silme alt kaugemale.»

«Orazsoltan ei jää sellega rahule,» kahtles pristavi sõnadest lõbusamaks muutunud Bekmurad-bai. «Hakkab jälle avaldusi kirjutama, saadab Taškentigi.»

«Las ta kirjutab!» pristav sihtis ja nipsutas koni kabineti kaugemasse nurka. «Kirjutagu aga pealegi. Meie teeme ka ettekande, et Tšarõ on kadunud ja teda pole võimalik leida. Kes meid kontrollima hakkab! Just nagu poleks kuberneril muud teha, kui tapetud karjustega jännata... Hei, kustuta pabeross!»

Viimased sõnad olid mõeldud tõlgile. Pabeross oli kukkunud nurgas mingile paberivirnale ja sealt tõusis kahtlast suitsu. Tõlk haaras laualt karahvini ja ruttas tulekahju kustutama.

«Ole veega ettevaatlikum!» hoiatas pristav. «Seal on mitmesugused avaldused, ootavad veel lahendamist... Muuseas, kas sulle, Bekmurad-bai, ei tundu, et sel eidel, Orazsoltanil, on nutikas nõuandja? Minule igatahes tun-

dub. Kirjutab talle läbimõeldud avaldusi, õpetab, kus ja mida rääkida. Kas sa arvad, et ta täna iseenese tarkusest niiviisi karjus? Polnud nagu sedamoodi! «Kaubitsete au ja verrega!» Neid sõnu õpetas talle keegi teine, vend bai. Kaldun isegi arvama, et see polnud mitte mõni kohalik demokraat, vaid hoopis keegi meie, venelaste hulgast. Küll ma selle tõpra kätte saan, minu juures ta kaua ei agiteeri, saadananahk!...»

*

Pristav osutus taibukaks meheks. Oli siin tegemist poliitseinikuvaistuga või aitas lihtsalt juhus, kuid järeldus oli tööle väga lähedal. Eelmisel päeval enne viimast kohtuistungit olid asjad arenenud auulis järgmiselt.

Orazsoltan-edžee istus oma üksildases kibitkas (Ihne-Suhan oli ta uude kohta ümber paigutanud) ning kurtis oma saatust truule sõbratarile Ogulniaz-edžeele.

«Pole mul ei kodu ega ulualust. Ei ole maad, ei ole vett. Kuidas ma elama hakkab? Kuidas Durdõ suureks kasvatada? Pikkust on tal küll juba parasjagu, aga muidu laps mis laps, talle on ema hoolt vaja... Kui mu tütreke ära viidi, tuletas auulivanem Mered mind meelde, pakkus kaitset. Nüüd aga vaikib. Kõik vaikivad...»

«Oh-hoo, Orazsoltan, mis nüüd auulivanemalt loota... Auulivanem on nagu põlluhiir: tema ruttab sinna, kus vilja järele lõhnab. Pakkus ta sulle abi siis puhtast südamest või? Said ju isegi aru, miks ta oma kaitset pakkus. Inimesed räägivad veel praegugi: «Mered tahtis Uzukki Bekmurad-bait ära võtta, et ise temaga abielluda.» Näed, mis inimesed räägivad! Temal aga, sel vanal sokul, on juba kaks naist — ja nendegagi ei saa ta hakkama. Mäletad, missuguseid sõnu ta rääkis, ise tähtsusest lõhki minemas: «au», «usk», «südametunnistus»... Kus tema nurjatu au ja südametunnistus on?»

«Tõsi, Ogulniaz, Mered osutus südametuks inimeseks. Kui palju raha koguti Uzuki päästmiseks. Kuhu see pandi? Tüdrukut ei päästetud ja inimestele raha ka tagasi ei antud.»

«Nemat nüüd annavad tagasi, mis sa veel ei taha! Mis hundi suus, see hundi kõhus. Sealt ei kisu tagasi midagi. Muudkui varastavad ja koorivad rahvast. Küll nad, need, ükskord lõhki lähevad! Lähevad lõhki ja kärvavad!»

«Ja aksakallid ka... Ei mõistnud Meredi südametunnistusele koputada...»

«E-e-e, aksakallid... Olgu siga musta või valget karva — seaks jääb ta ikkagi. Aksakallid ja Mered jagasid raha nähtavasti omavahel ära. Küll näed, tulevad veel uuesti korjama! Proovigu nad tulla minu juurde, tulgu ainult... Ütlen neile otse: «Kas te lõugevahe on tühjaks jäänud, räpased eeslid? Ah tulite jälle kehvikute krosse korjama?» Ainult pettusega oskate elada... Kas sinu avalduse peale midagi vastati?»

«Ei, õeke, ei vastatud... Kui palju ma neid avaldusi olen saatnud — ei oska enam kokku arvatagi. Kõik nad kaovad nagu jõkke visatud kivid... Minu teed on kinni aetud, ja ukseid, kuhu koputan, suletud. Ei suuda mina Bekmurad-baiga jõudu katsuda. Ta on oma rahadega kõik mu teed sulgenud. Esivanemad ütlesid: «Ära tugevaga võitle ja väledaga võidu jookse.» Õiged sõnad. Kuhu ma ka ei läheks, kõikjalt tõrjutakse tagasi. Aitüma sellegi eest, et on niisuguseid inimesi, nagu too Sergei, kes vee-masina peal töötab. Kirjutas mulle neli avaldust, andku Allah talle pikka iga. Kust mina oleksin atbekaadi tarvis raha võtnud? Aga Sergei pakkus ise. Ütlesin temale, et kui see viimane ka vastuseta jääb, siis kirjutagu Ašhabadi või otse Taškenti — tsaari asemikule. Aga tema, pojake, vastas: «Või veel, tädi, hakkab nüüd kubernaator sinu avaldusi lugema! Marõs istuvad kutsikad, Ašhabadis — lambakoerad, Taškendis aga tohutute lõugadega hundi-murdja. Kutsikatega, tädi, on kergem hakkama saada. Kuigi nad on aplad, võib suurem kont neile kurku kinni jääda. Toda kubernaatorit — hundimurdjat — ei suuda me aga iialgi täis süüta.» Nõnda ütles Sergei.»

«Või nii... ise venelane, aga sõimab venelast.»

«Sina oled turkmeen, aga sõimad ka auulivanem Meredi.»

«Tõsi, õeke Orazsoltan, kirun jah seda nurjatut. Ja kuidas siis teisiti! Aga Sergei, see vetevaim, on hea inimene, Klõtšli-džan rääkis mulle temast.»

«Ja-jah. Sellest ajast peale, kui meie isa suri, käin sageli Sergei juures nõu küsimas või siis avaldust kirjutamas. Tema naine, andku Allah talle tervist ja palju lapsi, on samuti lahke inimene. Alati pakub mulle teed ja kostitab. Nad on samasugused kui turkmeenidki — valmis kõike jagama. Ainult, näe, meie keelt naine ei mõista, kui tahab midagi ütelda, palub Sergeid, too aga räägib nagu meilegi, pole vahet midagi. Head inimesed... Kavatsesin neid külastada, kuid ikka pole aega... ja nagu ei sobi ka. Lähme käime kooš ära? ...»

«Oi, vaata, kaks meest tulevad siia! Kes need on? Minu arvates on üks neist Klõtšli? Palusin teda linnas sinu avalduse kohta järele pärida. Küllap käis küsimas ja toob nüüd uudiseid... Aga teine — kes see on?»

«Teine on Sergei...»

«Oeh!... On ta varem sinu pool käinud?»

«Esimest korda tuleb... Võib-olla, jumal annab, toob häid uudiseid...»

Seni kui Orazsoltan-edžee külalistele teed keetis ja Ogulniaz-edžee toodud karaskid välja otsis, tulid kibit-kasse mõned külaelanikud, kes Sergeid märganud olid ja huvi tundsid, miks «vene vetevaim» Murad-agaa lese kibitkat külastab.

Sergei ei tundnud mitte üksnes turkmeenide keelt, vaid ka nende kombeid, seepärast sobis tutvus kiiresti ja sun-dimatu vestlus voolas nagu lai rahulik arõkk. Loomulikult räägiti peamiselt Murad-agaa tapmisest ja sellega seotud sündmustest. Sergei, kes oli tulnud kindla eesmärgiga, juhtis oskuslikult jutulõnga, aeg-ajalt teravaid, sapiseid repliike sekka visates.

Pikkamööda jutuvoog ägenes — inimesed hakkasid rääkima valjusti ja avameelsemalt. Eestvedajaks oli Klõtšli.

«Tõtt öelda, meie auulis polegi söakaid mehi!»

«Ära valeta!»

«Ei, tõsi! Nii see ju on!»

«Tõsi jah! Öeldakse: «Vaprust mõõdetakse lahingus.»

Kus need vaprad siis on?»

«Aga kus see lahing on? Ärges rääkige rumalusi.»

«Tühi loba...»

«Mispärast tühi? Kas mul pole õigus?»

«Ei! Meil on küllalt tublisid ja vapraid mehi, kes võivad ükskõik kellega võidelda.»

«Miskipärast pole ma selliseid näinud...»

«Aga siis, kui kohtunikud Uzuki röövimise asja arutasid — kui palju džigitte kogunes pristavi kantselei värvate juurde?»

«Eks lambadki kogune hunnikusse...»

«Tõsi, kogunesid küll, aga mis sellest kasu oli.»

«Seesuguste jašuliidega nagu Ihne-Suhan ja auulivanem Meredi ei aja ussigi urust välja.»

«Aga teie — kas teie kogunesite pristavi juurde auulivanema meeleheaks?»

«Kõik olime valmis tüdruku pärast lahingusse minema, ainult... teate küll, kuidas asi lõppes...»

«Hüva. See oli siis. Aga praegu?»

«Mis praegu?»

«Kui naabriperet tabab õnnetus — tabab see ka sind.»

«Noh, ja siis?»

«See on see, et me ei valuta südant Orazsoltan-edžee õnnetuse pärast! Kus on meie väarikus ja mehisus, kuhu on need kadunud?»

«Külavanem pani lõunasöögiks nahka,» naljatles Sergei vene keeles ja samas tõlkis turkmeenide keelde: «Auulivanem Mered neelas teie väarikuse koos teie rahadega alla.»

«Kugistas alla jah, et ta kolm korda lämbuks!» hüüatas Ogulniaz-edžee.

«Ja hambad ei kukkunudki välja?» uudishimutses Sergei.

«Ei temal kuku. Ta on oma hinge raha vastu välja vahetanud.»

«Õigus jah, juppigi pole järele jäänud!»

«Koksad teda kõvemini, ja mündid hakkavad kõhus kõlisesema!»

«Kuulake nüüd mind,» palus Sergei, ja kõik vakatasid. «Elu õpetab meile paljugi. Kuid ta on nagu raamat. Üks loeb kiiresti, teine aegamööda, kolmas aga on kirjaoskamatut, näeb küll ridasid, kuid ei mõista midagi. On mul õigus?»

«Tõsi, Sergei!»

«On küll!»

«Olgu, mina olen kirjaoskaja ja tahan teile selgitada seda, mida te küll näete, aga veel ei mõista. Tuleb aeg — saate ise ka aru; seni aga kuulake. Asi on nõnda: ülehommekogunevad kohtunikud pristavi juurde kohtuistungit pidama. Kutsutud on ka Bekmurad-bai, seda tean ma täpselt. Tõenäoliselt hakatakse arutama tädi Orazsoltani avaldust...»

«A-aa, kärnased eeslid, ikka arutavad...»

«Paks nahk on neil küll, aga võttis sellest läbi!»

«Tasa, kuulake edasi... Tädi Orazsoltan peab samuti kutse saama. Ärge teda mingil juhul laske üksinda minna. Koguge inimesi — mida rohkem, seda parem —, loomulikult omainimesi, kehvikuid, ja minge kõik üheskoos.»

«Mis meil seal teha?»

«Meid nagunii ei kuulata!»

«Küllap seal kostab üksnes Bekmurad-bai raha kõlinal!»

«Pole tähtis. Teie minge ikka ja hoidke teineteisest kõvemini kinni.»

«Ei sa bai ees hõia midagi.»

«Olete arukad inimesed,» lausus Sergei kannatlikult, «kuid unustate oma esivanemate targad sõnad. Nad ütlesid: «Ühest hoobist puu ei kuku.» Rahvas aga on võimas puu. Igaühte üksikult võib ühe hoobiga jalust maha lüüa, aga kui meid on sadakond — tuleb virutada sada korda.»

«Õige, Sergei!»

«Ühisel jõul võib kiilaspäise vanatüdrukugi mehele panna!»

«Kaks hiirt võivad lõvilgi tagumikust näksata,» sekkus Ogulniaz-edžee teravalt, nagu ikka.

Sergei hakkas lõbusalt naerma.

«Just-just, tädi, õigesti öeldud! Pidage veel mees, et teid pole mitte kaks, vaid kaugelt rohkem. Pealegi pole teie hiired ega nemadki lõvid. Nii et karta pole suurt midagi. Nõnda... Tapmine — see on kõige raskem kuritegu. Seda peab arutama kohtus ja mõrtsuka karistuseks on Siber.»

«Aga miks meie asja siis divaalid arutavad?»

«Seda selgitasin juba tädi Orazsoltanile. Kohe selgitan ka teile. Oletame, et pöördusime otse kohtusse. Kas te arvate, et Bekmurad-bai pole seal olnud? On küll. Ja kohtunikud teavad, et kui tapmise lugu nende kätte tuleb, on nad tahes-tahtmata sunnitud mõrtsuka Siberisse saatma. Nii nõuab seadus ja seda rikkuda nad ei julge. Kunagi jõudehetkel selgitan teile üksikasjalikult, miks... Järelikult püüavad nad asja kohtuni mitte lasta, nad ütlevad nõnda: «Turkmeen tappis turkmeeni, las arutavad asja turkmeenidest kohtunikud. Kui nemad otsustavad asja meile edasi anda, kui pristav esitab meile nende otsuse, siis hakkame arutama meie.» Aga mida suudavad teha divaalid? Loomulikult on divaalidele juba üht-teist pudenud Bekmurad-bai kullast ja nad hakkavad ühel häälel nagu eeslid lepitust nõudma. Teie, tädi Orazsoltan, ärge mingil juhul nõustuge. Nõudke kohut, ja kõik. Teie kõik aga toetage teda selles üksmeelselt ja kindlalt.»

«Divaalid ei kuula meid.»

«Bekmurad-bai toppis nad kurguni raha täis.»

«Väga hea! Siis on teil õigus nõuda, et äraostetud divaalid välja vahetataks. Ja teie nõudkegi! Ütelge, et te soovite divaale lihtsate inimeste hulgast, nende hulgast, kes ise tööd teevad ja tööinimeste muresid mõistavad. Nõudke ka uut kazit. See Ulugberdõ oleks pidanud juba kaks korda surema, aga ta mõistab ikka veel teie üle kohut. Nõudke ausat ja õiglast kazit. Karjuge kõvasti, kuid ärge laske endid mingisugustesse kaklustesse tõmmata. Hoidku teid

jumal võimudele vastu hakkamast! Teie asi on ainult nõuda. Ärge midagi kartke, nad ei saa teile selle eest halba teha.»

Ogulniaz-edžee kergitas end silmade välkudes.

«Mida siin kartal! Ma kitkun pristavi silma all kazi habemekarvad välja. Kitkun ta paljaks nagu kana! Ja divaal Rahimi samuti. Hiljuti läksin auulivanema juurde — seal istub Rahim. Küsib: «Mis sa, Ogulniaz, išaan Seidahmediga tegid?» Ütles, et püha išaani ei tohtivat solvata, et «mina olevat hullem kui Oguldurdõ-pussitaja». Mina aga vastasin talle: «Mis siis ikka, kui vaja, võin ka nuga vöö vahel kanda. Hakkate veski juures järjekorras mind ette laskma ja mu jahu eesli selga laduma. See pole sugugi võimatu. Kui soovite, siis võin nagu Sülgun-khaangi püsist laskma õppida, kuid ma ei hakka muidugi teelisi rõõvima ega inimeste kodusid laastama nagu tema.» Vaat nõnda ma talle vastasin. Sina aga, Sergei-džan, ütle mulle ainult kellel, ja kohe kitkun habemekarvad välja!»

«Kas jaksate, tädi Ogulniaz?» välgutas Sergei hambaid.

«Jaksan, pojake, ja kuidas veel jaksan! Silmad ka kraabin välja, mitte ainult habeme.»

Sergei tõsines, laskis pilgul üle kokkutulnute libiseda.

«Teate mis,» ütles ta vaikselt, kuid kindlalt, «üht palun teilt väga. Hoidku teid Allah võimudele vastu hakkamast. Ärge laske endid mingisugusesse kaklusse tõmmata. Teie asi on nõuda. Nõudke, karjuge, kuid käed hoidke igal juhul selja taga, ükskõik mis ka ei juhtuks, midagi erilist aga juhtuda ei saa, kui te rumalusi ei tee. Tuleb aeg kakelda — siis kisume ka habemeid ja muudki, kellel vaja. Seni aga on meil õigus üksnes seaduslikkust nõuda.»

Istunud veel natukese, kummardas Sergei lugupidavalt, tänas kokkutulnuid temale osutatud tähelepanu eest, palus veel kord oma sõnu hästi meeles pidada ja lahkus siis Klõtšli saatel.

Samal päeval õhtu eel tõi auulivanem Meredi poolt saadetud poisike Orazsoltan-edžeele pristavilt kohtukutse.

Linna kohtuistungile koguneti lärmakalt. Ogulniaz-edžee kisa käis kõigist üle ja inimesed alistusid temale kuidagi märkamatuult ja vabalt.

«Kiiremini, kiiremini!» kiirustas ta. «Selles asjas selgub, kes on inimene, kes aga eesel. Kõik lähevad vabatahtlikult, kes ei taha, ärgu tulgu... Täna näitame sellele vanale sokule, kus kasvab ristikhein, kus aga löikerohi.»

«Sokust poleks midagi, aga sarved on pikad,» naljatas keegi kahtlevalt.

«Pole viga, pojake, ega meiegi ole nudipead,» pareeris Ogulniaz-edžee.

Auulivanem Mered nägi, et Ogulniaz-edžee kibitka juurde kogunevad inimesed. Miks kogunevad, seda ta ei teadnud, kuid juba seegi, et alati nii rahulikud ja leplikud auulielanikud tulevad kokku midagi nõudma, oli ebaharilik ja sisendas ärevust.

Auulivanem tammus närviliselt mööda hoovi, nagu oleks ta saapasääre sisse tuliseid süsi puistatud. Praegu ei sarnanenud ta sugugi selle auväärse ja hirmsa auulivanemaga, kes kõneles auuli aust ja solvamise eest verist kättemaksu nõudis, samuti mitte selle ulja džigitiga, kes divaalide kohtu ees, pristavi enese palge ees, hüüdis väljakutse kõige hirmsamale Bekmurad-baile. Praegu oli see lihtsalt tigestunud, mõnevõrra ärahirmutatud vanamees, ja isegi ta laiad õlad olid armetult kõssis. Ta käis ja pobises: «Suuremale kaamelile antakse alati esimene hoop... Nad kavatsevad midagi, minul aga tuleb võimude ees vastust anda.»

Ta saatis oma poja Mommuki mulla Sahõ järele, käskis mullal Ogulniaz-edžee kibitka juurde minna ning välja uurida, miks inimesed kogunevad, ja kui nad halba peaksid plaanitsema, siis häbistama neid Allahi nimel. Kohmakas Sahõ hilines — inimesed hakkasid juba turuteed mööda linna poole liikuma. Ta tõi üksnes teate, et selle neetud mässaja Ogulniazi mõttekaaslased lähevad divaalide ja kazi väljavahetamist nõudma. Ja veel, et nad söimasid auulivanemat ränkade sõnadega ning ähvardasid. Keda ja mille eest ähvardati, sellest ei saanud mulla aru.

Erutatud auulivanem saduldas kiiresti oma parima ratsu ja kihutas otse üle välja linna. Noormehed, kes sõitsid koos Orazsoltan-edžee ja Ogulniaz-edžeeaga, taipasid auulivanema kavatsusi ning proovisid hobuseid nüpeldades teda kinni püüda. Kuid Meredi ratsud polnud asjatult terves Murgabi oaasis kuulsad: ahhal-tekiini tõugu hobu lendas musta linnuna üle künka, jättes oma raja kohale vaid kerge tolmutpilve.

ÄRA USU PANTRI KOOPAS PUHKAVAT PENI

Orazsoltan-edžee oli kogu elu tööd rüganud ega olnud mingeid raskusi kartnud, kuid perekonnapea kaotus röövis talt tasakaalu. Kõik ta pingutused Murad-agaa mõrtsukat karistada luhtusid tulemusi andmata, ja Orazsoltan ei tahtnud enam elada.

Oleks ta täiesti üksi olnud, oleks istunud kustunud kolde ääres pead tõstmata, senikaua kui surmaingel tema viimse ohke vastu võtab. Kuid ta pidi hoolitsema Durdõ eest, ja Orazsoltan-edžee oli sunnitud leivatüki eest hoolt kandma. Käis inimestele tšurekkide küpsetamiseks hagu korjamas, ketras lõnga, vanutas villa. Mõnikord püüdsid naabrid teda aidata, kuid ta lükkas igasuguse abi uhkelt tagasi. Ainus, keda ta ei häbenenud, oli Ogulniaz-edžee, kuid ega toogi teab kui rikkalt elanud. Tõsi, aeg-ajalt toitis ta Durdõd, kes oli alailma näljane nagu noor hunt, haruharva, et teist mitte solvata, kutsus Orazsoltan-edžee teed jooma. Kuid kõik see oli nagu tilgake meres ning lõpuks otsustas Orazsoltan-edžee poja kellegi juurde sulaseks kaubelda. Ta läks oma murega auulivanem Meredi juurde.

Auulivanem istus oma vanema naise seltsis verandal ja jõi teed. Hoovis seisis rida kibitkasid ja väike, euroopalik verandaga majake. Auulivanem oli ehitanud tolle ammugi, juhindudes mingitest üksnes temale teada olevatest kaalutlustest, ja maja seisis kaua aega kasutult nagu kohatu, eelmisest etendusest lavale unustatud dekoratsioon. Aegamööda hakkasid naised ja seejärel ka peremees ise majakese paljusid eeliseid tunnistama ning õppisid seda kasutama. Meredil oli siin isegi oma magamistuba ja vedrudega voodi, kus ta, nagu mäletame, vähkres tol unetul ööl pärast salajast jutuajamist röövitud Uzuki emaga.

Orazsoltan-edžee jutu ära kuulanud, lürpis Mered kaua ja häälekalt teed. Meredi naine, kes oli ootamisest tüdinud, sõnas:

«Poisi peaks enda juurde võtma... Temavanused on kärmed ja taibukad, tulevad iga tööga kiiresti toime.»

Auulivanem liigutas kulme ja kõõritas naise poole.

«Poisile on ihukatteid vaja... Praegu, suvel, anna talle tšepkid jalga. Tuleb talv — läheb tšokaisid, halatti ja papaahat tarvis.»

«Vana papaaha on tal olemas,» selgitas Orazsoltan-edžee kiiresti, kartes, et auulivanem ära ütleb. «Ja ka tšekmen on... isast jäänud...»

«Talle pole palju vaja,» sekkus Meredi naine uuesti.

kõnelusse. «Meil siin vanu saapaid küllalt vedelemas, poisid neid enam ei kannu, temale aga kõlbaksid küll. Ja kui palju päris korralikke halatte on Mommuk ära visanud. Vaeslapse jaoks on see suur varandus.»

Auulivanem vaatas jälle oma naisele otsa ja pidas aru.

«Väike veel... Kui usaldada tema hoolde kaks poega-dega emakaamelit, ei või kindel olla, kas hakkama saab.»

Naine tahtis vastu vaielda, et pole nende majapidamises ühti niisuguseid kaameleid, kuid jõudis end pidada ja ütles hoopis nõnda:

«Ta on väga suur ja tugev poiss, mitte mõni Marrõ poja taoline tattnina. Mis siin rääkida, tubli poiss. Ma nägin, kuidas ta omavanustega mängib — paistab kaugele silma. Sellisele poisile võib usaldada terve kaamelikarja.»

Ausalt öeldes Orazsoltan-edžee ei taibanud põrmugi, miks tige ja isemeelne Annatuvak ta poega üles kiidab, kuid kiitus sojendas emasüdant uhkusega. Näed, kui kuulus on Durdõ, isegi võõrad inimesed kiidavad!

«Olgu, too poiss siia,» andis auulivanem Mered alla, «aga mingisugust tasu ära oota!»

«Mis tasu nüüd...» lausus Orazsoltan-edžee. «Oleks aga soojas toas ega peaks näljasena magama heitma...»

Õhtul tõi Orazsoltan poja kohale.

Annatuvak ja Mommuk jõid samal verandal teed. Durdõ sobitas end areldi veranda servale. Ta teadis Annatuvakki hästi, teadis ka Mommukit, kuid tänane ebaharilik olukord muutis tahtmatult arglikuks.

Joonud perenaise poolt pakutud piaali teed, Orazsoltan-edžee tänas ja tõusis.

«Sina jääd siia, Durdõ-džan. Siin istub su tädi. Kuula teda, pojake, ära lase öeldut kaks korda korrata. Mängud pole enam sinu jaoks. Kui palju ringi jooksed, saab tädi ke pahaseks, sina aga pead tema rahu eest hoolitsema, ta soovib sulle head... Ärgu õnn sind maha jätku, mu laps...»

Kui Orazsoltan-edžee läinud oli, murdis Annatuvak tšureki küljest tüki.

«Võta, mu kallid, söö.»

Mommuk turtsatas. Durdõ raputas eitavalt pead, kuigi nälgi end teravalt tunda andis. Annatuvak ulatas leiva pojale.

«Võta, anna talle.»

Mommuk võttis selle üleolevalt vastu, tõi päris Durdõ nina alla.

«Võta, söö!»

Durdõ võttis häbelikult leiva, näpistas kohmetult selle küljest väikese tüki ning viskas suhu. Tšurek oli kohutavalt maitsev.

Kogu järgmise ja veel paar päeva täitis Durdõ naeruväärselt kergeid ülesandeid. Tasapisi hakkas ta võõra majaga harjuma. Sellele aitas suuresti kaasa vanema perenaise ühtlaselt sõbralik ja lahke hoiak. Muide, korraldusi andiski ainult tema. Nooremast naist Durdõ ei näinudki, miskipärast istus ka ämm kogu aeg oma kibitkas, peremees vaatas uut sulast kaugelt ega väljendanud tema suhtes ei heakskiitu ega halvakspanu.

Neljandal päeval ütles Mommuk:

«Vaja rohtu niita. Mine, sõidan sulle kohe järele.»

Durdõ püüdis kõigest väest. Kui Mommuk arbaaga päralt jõudis, oli kaheksateist viiku valmis.

«Tubli, et kuri pilk peale ei jääks,» kiitis Mommuk, «töötad hästi. Elad minu vanuseni, saab sust suurepärane sulane.»

Mommuk oli neli aastat Durdõst vanem, kuid kasvult ja kogult enam-vähem võrdne. Ta ütles seda lihtsalt niisama, et hoobelda.

Nad tõstsid rohu arbaale ja tõid koju. Perepoega ennetades tormas Durdõ vihke kuhja laduma. Teda peatas Mommuki vihane hüüe.

«Pea! Kuidas sa laod? Kogu hein läheb kopitama. Lambad ei taha nuusutadagi, söömisest rääkimata... Vaata, nii tuleb panna, et vihud üksteise peal lätsus ei oleks.»

Auulivanem oli märkamatuult nende juurde astunud.

«Durdõ, kas sa oskad nuumoinaste eest hoolitseda?»

Poiss võpatas ootamatusest.

«Sinu isa oli hea karjus. Sinagi pead õppima karja hooldama.»

Durdõ vaikis kohmetult.

«Kui ei oska, siis pane tähele, ma õpetan sind.»

Õpetus polnud eriti keeruline, kuid Durdõ taipas kohe, et esialgsete arusaamadega sulaseelu kergusest tuleb kiiresti hüvasti jätta. Nuumale jäetud oinaid oli vaja peaaegu pidevalt jälgida. Neid toideti kõige mahlasema ja maitsevama rohuga. Kui oinaid vihkude ladvas ära sõid, tuli neile aega viitmata uued vihud ette laduda, et neil kogu aeg toit ees oleks. Ja mitte lihtsalt ette laduda, vaid teibasse ajada, et oinas just vihu ülemist otsa sööks. Pooleldi äranäritud heinavihud tuli otsekohe hobustele viia.

Täissöönud oinaid ei tohtinud mingil juhul erutada. Nad

pidid rahulikult lamama ja südaööni kõhutäit seedima. Selle ajani ei tohtinud Durdõ puhkama heita, et öist toitmisaega kogemata mitte maha magada. Pärast keskööd pidi ta oinaid sama hoolikalt söötma nagu õhtulgi. Varahommikul, enne kui kaste kuivada jõudis, tuli lõigata värsket rohtu ja sööta oinaid enne, kui päev kuumaks läks. Seejärel nad puhkasid vilus, Durdõ ülesandeks aga oli koeri ja mängivaid lapsi neist eemale peletada. Keskpäeval pidi poiss melonikoort lõikama ja uuesti oinaid söötma. Kui koori polnud, tuli segada kõrvitsat kliidega. Ja mis kõige tähtsam, mitte häirida oinaid puhkeajal, mitte hirmutada neid, üksnes nõnda koguvad nad sügiseks vajalikku rasvakihi.

Pole vist mõtet rääkida, et seda rasket ja tülikat tööd tehes vihkas Durdõ kogu südamest rumalaid, süütuid loomakesi ja oli väga rõõmus, kui peremees ükskord turult kaks poegadega kaamelit tõi. Rõõm osutus enneaegseks. Kaamelid usaldati tõepoolest Durdõ hoolde, muutus aga üksnes see, et oinaste puhketundidel pidi ta oma uusi hoolitajaid karjamaale ajama ja õhtul, kui oinastele rohtu lõikas, oli tarvis ka kaamelite toidu eest hoolitseda.

Durdõd toideti hästi, kuid pideva magamatuse ja väsimuse tõttu kõndis ta loiuult, komistas ka tasasel pinnal, vaevalt maha istunud, uinus kohe. Ootamatult leidis ta selle läbi endale hea sõbra.

Meredi põldudel töötas sulane Sarõ. See oli tugev ja heasüdamlik noormees, sageli haletses ta Durdõd ja nimetas oma vennakeseks.

Ükskord, ajanud kaamelid karjamaale, tuli Durdõ Sarõ juurde põllule, istus põllupeenrale ja uinus märkamatuult. Järelevalveta jäänud kaamelid tükkisid mitmel korral külvidele. Vaevatud poisile kaasa tundes viskas Sarõ ketmeni maha ja jooksis loomi ajama. Veidi enne keskpäeva äratas ta Durdõ: «Tõuse, mine lambaid söötma. Ja kaamelid on viljas, jookse kähku.» Poolunine Durdõ jooksis, kuid sel ajal jõudis kohale külvide peremees. Malakaga kaamelite kallale tormates võttis ta poisil kõrvust kinni ja virutas talle mitu korda näkku. Durdõ hakkas nutma.

«Miks sa last peksad?» küsis juurdeastunud Sarõ. Tema nagu tõmbus vihast mustaks.

Daihaan muigas ja laskis Durdõ punetava kõrva lahti.

«Haa, või laps... Ärgu lasku kaameleid vilja.»

«Keegi pole neid lasknud, ise nägin... Kas vaeslast võib igaüks nüpeldada, kel tahtmist on? Häbi sul pole!...»

«Mis sina tükid? Kas hakkas kahju, et ilma jäid?»

Sarō, kes juba oma maatükile tagasi oli läinud, pöördus kannal ringi, haaras mehe peadpidi kaenlasse ja hõikas Durdõle:

«Võta malakas!... Võta, ütlen ma sulle, mis sa seisad!... Löö! Anna talle! Tuleta meelde, mitu korda ta sind löi, ja viruta talle sama palju kordi...»

Kui õiglane karistamine lõppenud oli, laskis Sarō sasitud ja hirmsasti vanduva mehe lahti ja hoiatas:

«Vaata sa mul! Kui poissi puudutad, võtan pea maha! Kas vaesekesel on muret vähe, et sina seda veel juurde paned...»

Sellest päevast peale sai Sarōst poisile kõige lähedasem inimene.

Durdõ ootas kannatamatult talve. «Neetud oinad tape-takse,» unistas ta, «kaameleid ei pea enam karjatama...» Talv tuli, kuid tööd ei jäänud vähemaks.

Seni võeti tamdõride jaoks kütet hoovi taga asuvatest suurtest saadudest. Nüüd andis peremees korralduse: «Seda heina söögu kaamelid, ahjude jaoks hakkab Durdõ iga päev eraldi kütet tooma.» Auulivanemal oli suur pere, iga päev kütsid mõlemad perenaised koldeid, tööd jätkus. Peale selle pidi ta loomi söötma ja jootma, iga päev lautu puhastama. Ei, talv ei toonud noorele sulasele kergendust.

Meredi naised ei saanud omavahel läbi ega jätnud teineteisele ebameeldivuste valmistamiseks ühtki juhust kasutamata. Tõenäoliselt ei seedinud noorem naine Durdõd just sellepärast, et Annatuvak poisi eest hoolitses. Eialgu avaldus ta antipaati üksnes põlglikes pilkudes ja solvavates repliikides, kuni ükskord tšurekid kõrbema läksid. Oli siin tegemist kurja tagamõttega või Annatuvak lihtsalt kiirustas, kuid ta põletas ära suurema osa Durdõ poolt toodud küttematerjalist. Noorema naise tamdõr jäi jahe-daks, tšurekk murdus seinte küljest lahti ja kukkus sütele.

Õnnetuseks läks sel ajal sealt mööda Durdõ. Naine haaras puust roobi, jooksis poisile järele, löi talle mitu korda selga ja puksas ribide vahele.

«Tola! Arutu lojus! Söö see solk nüüd ise ära!»

Annatuvak nägi seda.

«Kui sa ei oska tšurekke küpsetada, milles siis poiss süüdi on! Mis eest sa teda peksad?»

«Ja peksan veelgi. Silmad torkan sel sitavaresel välja! Ei viitsinud kütet tuua... Pean ma käega tšurekke ahjus

kinni hoidma või? Neetud muidusööja! Teda ennast tuleks kõrbenud taignaga toita, et tal kõht punni läheks!»

«Ära ise laiskle, kui ei taha, et su leib koertele toiduks läheb. Näe, siin on kütet kuhjade viisi! Eks võtnud juurde, kui nägid, et tamdõr kuumaks ei läinud.»

Noorem naine heitis Annatuvakile üleoleva pilgu, leh-vitas kleidisaba ja läks kibitkasse. Annatuvak silitas Durdõ pead.

«Ära mine selle rämpsu ligidalegi, et tal käed otsast ära tuleksid. Kui sa selle mao meelevalla all oleksid, mu kallis, nutaksid iga päev veriseid pisaraid. Häbitu, süda-metu lurjus!... Ära jää tema silma alla, Durdõ-džan. Kas süüa tahad? Kui tahad, ära oota, kunas kutsutakse. Sa tead, kus mu kibitkas satšakk on, tule võta tšurekki ja söö.»

«Kui poleks Annatuvak-edžeed, ei kuuleks kelleltki lah-kemat sõna,» mõtles Durdõ. «Miks küll auulis teda jul-maks ja kavalaks peetakse? Ta on väga lahke, nagu oma tädi.»

Peale perenaise kuulis poiss vaid Sarõlt lahket sõna. Kuid džigitt vajus mõnikord mõtteisse ja muutus siis nuk-rameelseks.

«Mul on kahju, Durdõ-džan, et sul lapsest peale tuleb raske tööga tükikest leiba teenida. Näe, Meredi lapsed on sinust vanemad, aga jooksevad veel lusti pärast ringi. Raske on meie saatus, peame neid inimesi meeles pidama, kes meie päevad rõõmutuks ja murelikuks muudavad. Vanasõna ütleb: «Küll hunt maitseb ükskord samu häda-sid, mis koera elu kibedaks teevad.» Ma pole iialgi näi-nud, et see nii oleks, kuid ega targad inimesed seda asjata öelnud, aeg pole selle vanasõna jaoks veel küps... Varsti saad džigitiks. Käitu nii, et vaenlased paljalt su nime kuul-des hirmust väriseksid ja oleksid valmis maa alla pugema. Surmast, Durdõ-džan, ei pääse keegi, kuid selleks, et paar päeva kauem elada, ei tasu südametunnistust maha müüa. Ela pigem vähem, kuid igast su sammust lennaku säde-med! Kõrvetagu need su vaenlasi ja kõiki tigedaid ning südametuid inimesi!»

Taeva ujusid käharad pilvetupsud nagu tallekesed. Maa oli tardunud kivisesse liikumatusse. Kuskil kaugel kaugel nuttis niidul üksik tuidukk. Sarō aga rääkis:

«Ära arva, Durdõ-džan, et mu südames pole kaastun-net. Räägin sulle säherdustest julmadest asjadest üksnes sellepärast, et see on ainus väljapääs selliste tarvis nagu

meie. Minagi astun varem või hiljem vägivaldlateele see-
pärest, et ei soovi kärvata nagu kodutu koer. Enne seda
aga tahan sulle vana turkmeeni kombe kohaselt su vaen-
lased kätte näidata. Inimene, kes solvamised andeks annab,
pole inimene, vaid kuivanud kaamelisõnnik. Pea seda mee-
les, Durdõ-džan, ja ära oma vaenlasi unusta. Nimetan neid
sulle. Kõigepealt Ihne-Suhan. Tema järel Bekmurad-bal.
Ka isaan Seidahmed ja kazi ei kuulu su sõprade hulka.
Nagu näed, on neid palju, kuid ära pead norgu lase. Pea
kindlalt meeles, kui ütled enesele: «Mina ei vanane», siis
sa ei vanane; kui ütled: «Suudan võita» — siis sa ka või-
dad; kui ütled: «Ma ei sure» — ei värise su süda iialgi sur-
mahirmust. Ja veel pea meeles: vapper sureb vaid korra,
argpüks aga tuhat korda.»

«Ma ei ole argpüks, Sarõ-agaa,» ütles Durdõ kindlalt.
«Ma ei karda mitte kedagi.»

«Õige. Ja auulivanemat ära ka karda. Ka tema pole su
sõber. See on osalt ka tema süü, et su õde röövlite kätte
jäi. Inimesed uskusid temasse, aga tema lõi otsustaval
hetkel araks, muidu oleksime tüdruku jõuga tagasi võtnud,
ka mina käisin tookord kohtus...»

*

Durdõ elas üle kahe aasta auulivanem Meredi juures.
Kogu selle aja ei juhtunud midagi märkimisväärtset, kui
mitte arvestada kaklust Mommukiga, mis juhtus juba sula-
sepõlve esimesel aastal. Durdõ ei riskinud perepoja vastu
tõsiselt kätt tõsta, kuid kaitses end meeletult, ja
Mommukilt nõudis täit jõudu, et Durdõd maha heita.
Mommukil polnud millegagi kiidelda, Durdõ aga vastas
vaikimisega tädi Annatuvaki küsimusele, kes ta näo ära
kriimustas.

Kahe aastaga Durdõ sirgus ja muutus niivõrd õlakaks,
et Mommuki vanad halatid talle enam ei kõlvanud, ja
Orazsoltan-edžee tuli neid patuga pooleks laiemaks teha.
«Vanaisasse läinud,» sosistas ema, haruharva koju lipa-
nud poega armastusega vaadates, «mitte isasse, vaid vana-
isasse. Suur jõumees oli, ausas võitluses oli ta võitmatu...
aga must kadedus, inimlik tигedus said talle saatusli-
kuks...»

Ka Annatuvak vaatas kohusetruud sulast hindavalt ja
ükskord kinkis talle oma mehe peaaegu uued rõivad.

«Näed sa, Durdõ, nüüd oled riides nagu bai poeg: uus
papaaha, ja halatt, ja tšokaid justkui alles meistri käest

tulnud. Sööd ja jood nagu soovid. Tead, kellele sa kõige
selle eest tänu võlgned?»

Tema süsimustad silmad naersid, kuid nagu jäi tõsiseks.
«Aitäh teile, Annatuvak-edžee, muidugi tean! Kogu selle
aja jooksul pole ma kuulnud teilt ühtegi halba sõna. Olen
teile ülimalt tänulik kõige hea eest, mis mulle osaks on
saanud!»

«Hea, kui aru saad... Alguses töötasid ju üksnes toidu
eest. Tänu minu eestkostmisele hakati sulle ka natukene
raha maksma. Nüüd saad veelgi rohkem. Võid ema aidata,
ja jääb ülegi.»

«Annan kogu raha emale...»

«Noh, kõike pole vast vaja. Mis siin rääkida, oled noor-
meheks sirgunud, kui lähed, jäävad kõik sind vahtima.
Aga riided on noormehele — esimene asi... Minagi imet-
len sind. Oli mul kaks poega, nüüd pean sind kolmandaks.»

«Täna teid, Annatuvak-edžee,» kostis Durdõ liiguta-
tult. «Olete ainus inimene siin majas, kellele olen hinge-
põhjani ustav... Austan ja armastan teid just nagu oma
emagi.»

Durdõ unustas Sarõ, kuid temaga külg külje kõrval põl-
lul töötades kiindus ta üha tugevamini sellesse avalasse
ja ausasse inimesse ning ei varjanud tema eest kõige sala-
jasemaidki mõtteid. Sarõ oli loomult delikaatne: ta ei
armastanud vanemat perenaist, kuid nähes, et tolle suh-
tumine Durdõ elu kergemaks teeb, ei rääkinud oma arva-
musest kordagi kaaslasemale. Ka Durdõ ei meenutanud teda
miskipärast omavahelistes vestlustes, perenaine aga mui-
gas kuidagi kummaliselt, kui neid koos nägi.

Orazsoltan-edžee, teades perenaise suhtumist Durdõsse,
kiitis teda nagu oskas, imestades, miks ta varem selle hea
ja armsa naise vastu vastumeelsust oli tundnud. Kuid
Ogulniaz-edžee vangutas kahtlaselt pead: «Vaata ette,
õekene... Iga pätkel on ümmargune, kuid kõik, mis on
ümmargune, pole veel pätkel. Et poiss selle lahke pere-
naisega hiljem hätta ei jääks!» — «Mis sa nüüd!» tõrjus
Orazsoltan-edžee. «Ta on hea naine, kutsus Durdõd
pojaks.» — «Me otsime pätklis tuuma, datlis aga vilja-
liha... Ei usu, õeke, et vermitud vask hõbedaks muutuks.
Usu mu sõnu, ei keerle ta ühti ilmaaegu vagura lamba-
kesena poisi ümber, küll see vana liiderdaja end talle veel
kaela riputab...»

Seekord polnud Ogulniaz-edžee siiski küllalt läbinägelik.
Annatuvaki plaanid Durdõ suhtes olid mõnevõrra teistsu-
guse iseloomuga, nende ajendiks polnud lihahimu, vaid

armukadedus. Ükskord kutsus Annatuvak Durdõ oma kibitkasse, asetas tema ette teekannu ja ütles:

«Olen sulle palju head teinud, Durdõ-džan. Suhtun sinusse paremini kui oma poegadesse ja tahan sulle suurt rõõmu valmistada. Tead kuidas? Valin sulle kõige ilusama pruudi ja teen pulmad!... Noh, mis sa punastad! Tänu taevale, oled juba päris täiskasvanud, on aeg hakata tüdrukuid vaatama... Nii et pulmad tulevad minu kulul. Enne seda aga on meil vaja vabaneda seitsmepäisest draakonist, kes tahab nii sind kui mind nahka panna. Ta elab meiega kõrvuti,» ja Annatuvak nimetas Meredi noorema naise nime.

Durdõ imestas ja mõtles, et perenaine naljatab, kuid too nihutas end tihedasti tema vastu, võttis tal kõvasti küünarnukist kinni ja sisistas tigidalt:

«Tahad sa mind mu headuse eest tänada? Tahad mind aidata? Tema surm on sullegi kasulik. Jään siis ainsaks perenaiseks... võtan su oma pojaks... leian pruudi... hakkad meie juures elama... Aitad mind, eks? Saame tast siis paugupealt lahti. Juba täna jätab ta oma alatu hingega hüvasti... Noh, vasta juba, kas teed, mis ma sinult palun?»

Durdõl polnud põhjust haletseda kapriisist ja närvilist noort perenaist, kellelt talle vaid pilget ja mükse osaks sai, kuid polnud sugugi lihtne tappa inimest.

«Kuidas ma teid aitama pean, edžee?» küsis ta, et mõtteid koguda.

«Kohe seletan sulle kõik!» sosistas Annatuvak palavalt Durdõle kõrva. «Praegu lõunatab tema juures Sarõ. Mine piilu kibitkausest sisse. Kui ta seal on, jää vaikselt paigale. Mina aga jooksen ja ütlen külavanemale, kes parajasti püüsi puhastab, et nad suudlevad. Kui Mered majast välja hüppab, jookse sina talle vastu, nii et ta sind näeks, ja räägi sedasama. Auulivanem on äge mees, ta põrutab mõlemad korruga maha... ja ongi kõik, mis sinult nõutakse.»

Salakaval plaan oli nähtavasti pikema aja jooksul üksikasjaliselt läbi mõeldud. Kes teab, võib-olla oleks Durdõ nooruserumalusest ehk Annatuvakile järele andnud, kuid reeta Sarõd, ilmsüütult hukutada oma head sõpra, seda Durdõ ei saanud.

«Miks sa vaikid?» sisistas perenaine. «Ära karda... sinu jaoks pole selles midagi halba... Või polegi sa mees? Pead end ikka veel lapseks? Tea, et inimesed on teisel arvamusel... Oled sa tummaks jäänud või? Oota, teen

praegu nii, et sa igavesti tummaks jääd! Kohe hüüan, et tahtsid mind vägistada!... Tahad ise selle lita asemel hukkuda või? Vasta!»

Jah, nüüd ei sarnanenud perenaine enam üldse selle lahke, naeratava naisega, kellega Durdõ oli kahe aasta jooksul harjunud. Ta silmad loopisid välke, nagu muutus julmeks ja inetuks, huuled vabisesid ja kiskusid viltu ning ta kiristas koledasti hambaid.

«Laske mul mõelda...» sosistas kohkunud Durdõ.

«Pole siin midagi mõelda! Tõuse, kui elu sulle armas on...» Kibitka juurest kostsid sammud. Annatuvak tõmbus instinktiivselt eemale. Sisse astus perenaise nadu ja palus naela rohelist teed. Durdõ oleks tahtnud teda suurest rõõmust kallistada. Noormees ohkas kergendatult, tõusis kiiresti ja läks ukse poole.

«Annatuvak-edžee, te võite lasta minu elule lõpu teha, kui soovite, kuid ilmsüütut inimest hukka saata ma ei suuda.»

«Mis ta ometi lobiseb?» imestas nadu.

«Ah, ajab lollusi suust välja,» vastas Annatuvak südametäiega.

Õhtul jutustas Durdõ sellest kõigest Sarõle. Too naeris kurvalt.

«Näed, vennas, missugused lood siin sünnivad. Puhta ilmaasjata võid pea pakule panna... Meil tuleb otsida ühe naisega peremees, ainult et missugusel bail on üksainus naine — kõigil ikka kaks, kolm ja rohkemgi...»

«No kuidas nii ometi võib, Sarõ-agaa!» ei suutnud Durdõ rahuneda. «Lubas kohe karjuma pista... Kas sa kujutad ette? Kes mind siis veel kuulama hakkab? Selleks poleks siis enam aegagi, tema ainult kiljatab korra — ja minu lips on läbi.»

«Ega asjata räägita, Durdõ-džan, et kõveral puul on ka kõver vari. Oleksin võinud juba ammu sind hoiatada, kuid mõtlesin: võib-olla on perenaine tõepoolest parem, kui inimesed temast arvavad. Selgub aga, et pole ühtigi, rahvast on raske petta, rahval on terane silm.»

Mõnda aega püüdis Durdõ perenaise silma alla mitte sattuda ja lähenes talle ainult sel juhul, kui naine üksi ei olnud. Kuid Annatuvak püüdis ta ikka kinni, siis, kui Durdõ läks põldu kastma, ning ähvardas: «Seekord pääsesid kergesti, kuid ära mõtle, et see sulle kingitud on. Kas tema või sina! Kolmandat teed ei ole, pea meeles, tänamatu reo!»

Durdõ läks rikutud meelega arõki juurde, laskis vee

algul madalamatele aladele ja siis, tammi kontrollimata, ka kõige kõrgemale maatükile. Tamm ei pidanud aga sur-
vele vastu.

Läbimurdekohale tormanud, nägi Durdõ, et üksi ta mõirgava tulvaveega toime ei tule ja karjus:

«Hei, Mommuk! Jookse siia! Tammi viis ära!»

Kohalejooksnud Mommuk vaatas ringi, nägi valmislõigatud, kuid koju vedamata ogaheinahunnikut ja käskis vihaselt:

«Roni vette, lontrus!»

Durdõ taipas ja läks nurisemata vette. Käsi ja jalgu harali hoides toetus ta tugevasti vastu arõki kaldaid, Mommuk aga hakkas okkalisi sületäisi vette loopima. Pealetormav vesi surus teravad okkad Durdõ kehasse, kuid hambaid kokku surudes ja sõrmedega tugevasti maasse klammerdudes ta kannatas selle välja.

Mida rohkem ogahein vett pidas, seda tugevamaks muutus voolu surve. Durdõle näis, nagu põleks terve ta keha ihusse tungivatest ogadest, ometi ei julgenud ta end liigutada: üksainus ettevaatamatu liigutus, ja vool kisub su jalust maha.

«Seisa tugevasti, santlaager!» karjus Mommuk ja lõi Durdõle labidaga selga. Durdõ lõi hoobist vankuma ning rõõmsa mõirgega viis vool ta endaga kaasa. Ka ogaheinast tammitugi ujus aegamööda allavoolu.

Puristades ronis Durdõ veest välja ja tormas naabruses asuva arõki juurde — seal oli suur hunnik pilliroogu.

Kuidagimoodi suudeti vesi lõpuks peatada ja suunata sinna, kuhu vaja. Mäardunud, lõõtsutav Mommuk hakkas Durdõd vihaselt söimama.

«Eesliroju! Šaakali ja kilpkonna vördjas! Kunas sa õpid tõkkes tammi tegema? Ninaga tuleb sind selle su soperdise sisse torgata, muidusööja!»

Söimuga piirdumata haaras Mommuk Durdõl rinnust kinni, kavatsedes oma ähvardust viivitamata täide viia. Durdõ ei andnud alla. Väherdades kukkusid nad arõkki. Alguses oli Mommuk peal ja surus Durdõ pea vee alla, et talle «neljakümme»¹ teha. Durdõ aga rabeles lahti ja kastis Mommukit, lastes ta alles siis lahti, kui teine hakkas juba mulle laskma.

«Noh, kas lugesid neljakümneni?»

Mommuk jõllitas silmi ja hingeldas pärani suuga.

¹ «Nelikümmend» — sõnademäng, mis põhineb uppuja häälit-susel, mis kõlab umbes nagu «kõrk», mis turkmeeni keeles tähenda-b «nelikümmend».

«Roni vette ja loe veel kord! Ma tahan sind rikkaks teha. Loe endale nelikümmend korda nelikümmend lam-mast!»

Ja Mommuk pisteti uuesti vee alla.

Kohale jooksis tema noorem vend ja kargas Durdõle selga. Too hüppas püsti, pörutas nooremale rusikaga vastu nina ja ronis arõkist välja. Vennad viskusid sulasele kahe-kesi peale. Kakluses kogenematu Durdõ hakkas kaval-dama. Ta jooksis eemale, peatus, lõi lähemat jälitajat, pistis uuesti jooksu ega andnud võimalust kahekesi kor-raga kallale tungida.

Mommuk tormas labidat võtma, kuid Durdõ ennetas teda. Ta lõi labida vastu maad, murdis selle pooleks ja hakkas vendi labidavarrega materdama. Saanud mitu täis-tabamust, pistis Mommuk ulguma ja karjus vennale:

«Mine too püss!»

Selle peale viskas Durdõ labidavarre minema ja hakkas kiiresti kodu poole astuma. Nähes vendi püssiga, pistis ta jooksmas. Kaugusest kostis Annatuvaki kisa:

«Võtan teil pea maha, kui te ta rinda veriseks ei tee.»

Durdõ selja taga lajatas pauk. Ta tõmbus looka ja tor-mas jänesehaake tehes lähima kibitka poole, kus nägi tädi Ogulniazi. Too hüüdis lapselastele:

«Võtke kähku püssid ja kostitage külalisi!»

Eidekese kõige nutikam lapselaps kargas esimesena kibitkast välja, jooksis Durdõ jälitajatele vastu ja võttis need kirbule. Mommuk ja ta vend pöörasid otsad kähku ümber.

ANNAD TELLISE — SAAD KIVI

Ajatuul kustutab kiiresti ränduri jäljed, ja seal, kus eile oli teerada, laiub täna lõputu, üksluine virvendav liivaväli. Lahkunud unustatakse. Kuid saatuse kummalise tuju tõttu ei unustanud inimesed Murad-agaad. Elavana ei pakkunud ta peaaegu kellelegi huvi, pärast surma aga hakati temast kõnelema. Ühed meenutasid lambakarjuse rasket, rõõmutut elu, võrdlesid seda enda omaga, kirusid raskeid aegu, haletsesid kadunu leske ja poega. Teised tundsid kahjurõõmu ning tõid karjus Muradi kuulsusetu lõpu hoiatuseks kõigile neile, kes baide võimu vastu välja astusid.

Durdõ kuulas nukralt nii esimesi kui teisi. Lõppude lõpuks hakkas see mõttetu kaastunne, ahhetamine ja ohhe-

tamine teda ärritama. Mitte seepärast, et ta oli kuidagi eriliselt oma isasse kiindunud, ent pole kuigi meeldiv, kui paranema hakkavas haavas sõrmedega sorgitakse, olgu need sõrmed kui tahes heasoovlikud. Teisest küljest tegid tuska Meredi leivaliste ja sugulaste õelad irvitused. Nood ei jätnud ainsatki võimalust, et Durdõ aadressil keelt peksta, salvasid nagu moskiitod, nagu parmud. Üks-kaks hammustust on veel talutavad, kuid isegi saatuselöökide suhtes ükskõikne suur kaamel mõirgab, läheb metsikuks ja pistab ülepeakeela ajama, kui talle terve parv vereimejaid korraga kallale tuleb.

Durdõ aga kannatas. Mõnikord valdas teda selline raev, et iga sooneke tema kehas värisema hakkas, mõnikord sundis häbi teda inimeste ees silmi langetama, kuid ta ei sõandanud pilkajatele otsa vaadata, kartes veelgi naeruväärsemasse olukorda sattuda. Pilkajaid oli palju, tema aga üksinda, ja isegi kaasatundjad naersid Meredi suguvõsa teravmeelsuste üle, taipamata, kui tugevasti nad sellega Durdõ hinge riivasid. Kord aga juhtus teisiti.

Nagu tavaliselt, kogunesid õhtul mehed küla taga asuvale künkale. Ka Durdõ oli kohal. Ta istus kaugemal, närvides kuivanud heinakõrt, ega võtnud üldisest jutust osa. Räägiti järglastest, sugulussidemeist ja kohustustest. Kokkutulnute tähelepanu oli hõivanud auulivanema üks sugulasi.

«Sugulased, järglased, see kõik on tore asi,» rääkis ta. «Iga inimene tahab saada poega ja ootab temast kasu. Kuid parem juba ärgu niisugust poega olgu, kui juhtub selline olema nagu siin mõned. See ka mõni poeg, kes istub, kõrvad lontis, samal ajal kui tapetud isa veri kättemaksu nõuab. Sihuke piimahabe käib sirgelt, rind ees kui kukel, ja see, kes teda ei tunne, mõtleb: näe, kus läheb alles väerikas džigitt. Aga meie teame, et tal püksid sõeluvad püüli, sest ta elab põhimõtte järgi: parem elus lehetäi kui surnud kotkas.»

Kuulajad hakkasid kohmetult naerma. Durdõ tõmbus kõssi, õlad vajusid longu, ta oleks nagu püüdnud end väikseks ja märkamatuks teha, kuigi keegi tema poole ei vaadanud.

«Meie vaesed naised!» ohkas kõneleja silmakirjalikult. «Meestest ei taipa nad midagi, seepärast kannatavadki. Nemad näevad: poisil papaaha peas, ja mõtlevad, et on täitsamees. Aga selle täitsamehe vaene papaaha oigab ja hädaldab, lausa karjub kohe: «Päästke mind! Võtke mind maha! Sattusin argpüksi pähe!» Häda naisele, kui talle

selline ilamokk meheks juhtub, tuleb vaesekeesel igal öösel naabri juurde tee järele joosta... Mis mees temast saab, kui ta oma isa eest kätte makstagi ei julge, ootab, et keegi teine tema eest...»

Klõtšli vihane hää lõikas läbi kuulajate naeruümına. «Vaiki, naljahammas! Sulle näib vist, et ajad kole tarka juttu? Eesel arvab samuti, et laulab nagu ööbik! Imetled oma sõnu nagu hooratüdruk kopikaid, aga need on kõve-rad ja mürgised nagu roostes sirp: kus sisse lõikab, sinna tekib kohe mädapaise... Naised ei kannata mitte sellepärast, et nad mehi halvasti tunnevad. Väga hästi tunnevad, juba kaugelt võivad su habemekarvad ära lugeda. Nende häda pole mitte selles, et nende mehed on argpüksid, vaid hoopis selles, et nad on alatud lurjused. Kui meie naised, nagu venelastel, võiksid sellele mehele minna, kellele nad tahavad, siis jääksid paljud meie kahe- ja kolmenaisepidajad kustunud kolde juurde, olen selles täiesti veendunud!»

Grupp bai sabarakke lõi kihama otsekui ärritatud sipelgapesa, kõlasid hüüded:

«Paljasjalgne on uhkeks läinud!»

«Venelasi kiidab... Turkmeeni kombed on temale halvad!»

«Ta sehkendab linnameestega... Veevedaja Sergei on tema sõber!»

«Esiisade kombeid ei austa...»

«Karjus Murad ei austanud ka, ja tema käsi käis halvasti!»

Üks daihaanidest lausus lepitavalt:

«Ärge vaielge. Milleks üksteist okkaliste sõnadega solvata...»

«Aga seepärast, et solvatakse seda, kes vastata ei suuda!» Klõtšli lõi rusikaga vastu põlve. «Ma tean, kellest räägiti, ja te kõik teate. See noormees on vaenelaps, tähendab, igaüks võib teda taga ajada ja peksta nagu süda lustib, kui kätte ei saa, viskab kaika järele — eks ole tõsi? See noormees aga on meie naaber ja see, kes solvab teda, solvab ka mind. Teadku seda kõik! Mina ei ole Ihne-Suhan — ma pean neid enda vennaks, kes mu kõrval elavad, meil on ühine au...»

«Ainult rahakotid on erinevad!» torgati baide seast.

«Ma pole nende hulgast, kes võõrast kana haneke peab, kuid olen näinud mehi, kes elavad põhimõtte järgi: oleksin ma teadnud, et isa sureb, võinuksin ta soola vastu vahetada.»

«Aitab, Klõtšli!» ütles kõhn, valge habemega jašulil kindlal toonil. «Lõpetage oma jutt! Niisuguseid sõnu pole siin vaja... Meie inimestel ei ole enam tagasihoidlikkust, nad on unustanud, et kuigi keel on kontideta, võib ta konte murda. Kellele neid rumalaid kõnesid vaja on!»

«Mina ei alustanud neid, agaa,» ütles rahunenud Klõtšli süngelt. «Minule neid tarvis ei ole... Kui tahate, siis vaikime, kui soovite, võime jätkata, peate vajalikuks — vestleme millestki muust, kuid pidagu kõik meeles, et minu naabrid on ikka ja alati minu naabrid.»

Durdõle oli kergenduseks, et leidis hea inimene, kes tema eest välja astus, kuid ühtlasi oli tal ka häbi. Lõppude lõpuks oli temagi juba täiskasvanud noormees ja oleks võinud ise enda au eest välja astuda, ootamata, et Klõtšli seda teeks, kes pealegi temast vaid üsna pisut vanem on. «Miks ma ometi nii arglik olen!» mõtles Durdõ. «Teised poisid kipuvad iga väiksemagi asja pärast kaklema, mina aga kardan isegi sõnadega vastata. Tõenäoliselt ei kõlba ma millekski.» Sellistest mõtetest läks ta tuju veelgi halvemaks.

Orazsoltan-edžee küsis hommikul:

«Pojake, miks sa nii tusane oled? Kas magasid halvasti? Aga mina tahtsin paluda, et sa linna lähesid ja ostaksid naela võid. Homme on isa mälestuspäev... Tahaksin midagi suupärast valmistada ja kas või natukenegi inimestele pakkuda.»

«Aga kes eestpalvet loeb? Me ise ei tea peale «Allah akbari» ja «bismilla» mitte midagi. Kui kästakse kelemeed lugeda, siis võta või pea maha, me ei mõista muud, kui huuli liigutada, täpselt nagu Jagmurad-agaa kurtumm poeg...»

«Ära räägi rumalusi, pojake, patt on niimoodi kõnelda... Kutsume mulla Sahi, išaan Annaorazi pojapoja.»

«Ükskõik, kas mulla või išaan, mõlemad on sead.»

«Su jutt on üleannetu, pojake...»

«Aga kas see pole tõsi? Kui isa suri, ei astunud nad kordagi üle me läve. Sest et meil ei olnud raha, et neile selle eest maksta. Siis aga, kui suri Berdõ-bai ema, tige ja pahahtlik eit, keda haud juba kümme aastat oli oodanud, jooksid nad kohe sinna ja lugesid peaaegu kuu aega oma palveid.»

«Oh-hoo... sul on õigus, Durdõ-džan...»

«Kui palju kordi sa palusid mullat pristavile avaldus kirjutada! Kas ta kirjutas? Kui Sergei poleks aidanud, ei oleks divaalid meie asja arutanud. Miks sinu avaldused

kaduma läksid? Aga sellepärast, et linnas istub armeenlane Abanõs, Bekmurad-bai sõber. Ta tunneb kõiki kohtunikke, ta ostab nad Bekmurad-bai raha eest ära. Sellepärast läksidki su avaldused kaduma. Seda selgitas mulle Sarõ-agaa, tema teab kõik. Sina palusid, kuid sinu kirves lõi kivi, sest meil ei ole raha, neile asjameestele aga on üksnes raha tähtis.»

«Muidugi, pojake, raha... Ega asjatult öelda, et tühi kott ei seisa püsti. Altkäemaksu oleks tulnud anda, aga kust seda võtta?»

«Olgu, ema, anna või jaoks mõni kauss. Lähen lahutan pisut meelt...»

... Linna jõudis Durdõ kiiresti. Läks otse üle raudteesilla, möödus vanadest kuuridest ja jõudis väikeste majakeste juurde. Mõne maja uksele seisis kutsuvalt naerata-des katmata nägudega naised.

«Tule siia, džigitt! Siin on head tüdrukud, oi kui kenad tüdrukud!...»

Durdõ hüppas teed valimata kõrvale ja oleks peaaegu Amanmuradiga kokku põrganud, kes parajasti äärmisest majast välja astus.

Tšaihanaast kostis tuttav lauluviis, mida saatsid kaks tuidukki kurva käriseva häälega. «Astuks õige sisse, kuulaks?» mõtles Durdõ, samal ajal kui jalad teda juba ihaldatud ukse poole kandsid.

Tšaihanaa oli puupüsti täis, üksnes laulja ja muusikameeste kõrval oli suhteliselt rohkem ruumi.

Durdõ istus kaua, kuulates alguses tuiduki helisid, seejärel dutaaride kurba, südantahistavat melodiat. Lõpuks väsisid nii bahšii kui ka muusikamehed ja saabus vaikus. Durdõ kavatses juba väljapääsu poole trügida, kui tema tähelepanu köitis vaidlus. Mustade vuntsidega punases halatis džigitt rääkis halvaks panevalt kõrki nagu krimp-sutades naabrile:

«Mis loevad mulle vaenlased! Sülitan nende peale! Miks peaksin end nende eest peitma? Lähen sinna, kuhu parajasti tahan! Nende silmad kukuvad enne välja, kui nad mind tabada jõuavad.»

Durdõ nihkus lähemale ja püüdis meelde tuletada, kus ta oli seda teravat, ebameeldivat häält kuulnud. Džigiti kaaslane naeris:

«Vaata, Tšarõ, seal su vaenlane istubki! Ja silmad on tal terved — näe, kuidas põrnitseb!... Noormees, hoia neid käega kinni, muidu kukuvad maha!»

Durdõ tardus paigale — rääkija osutas temale.

Ümberringi naerdi. Mustade vuntsidega mees ütles irvitades:

«Selliseid tatiseid vaenlasi tapen ma vitsaraoga!»

Enesele peaaegu aru andmata, mis ta teeb, unustas Durdõ võianuma ning trügis tsaihanaast välja. Teda saat-sid mürisev naer ja mürgised hüüded... Ah siisugune siis sa oledki, isa tapja. Ah siisugune sa oledki, tüdrukute röövija!...

... Kõju jõudis ta alles videvikus.

«Nii hilja, pojake?» küsis Orazsoltan-edžee. «Kas võid ostsid?»

«Võid ei ole,» vastas Durdõ, «homme hommikul ostan... Pea hakkas miskipärast valutama... Ehk teeksid mulle aseme, ema...»

Durdõ vähkres peaaegu terve öö küljelt küljele. Aga niipea kui uinus, nägi und. Unes sõitis ta kuumal suvepäeval ratsa, olles ratsmed sadulakaarele visanud. Päike küpsetas. Väli oli tühi, isegi ühtki karja polnud näha, ja südant pitsitas halb, piinav eelaimus.

Mõnikord tõusid tee äärest lõokesed ja langesid uuesti alla otsekui tillukesed kivid. Ümberringi polnud kuulda ainsatki häält, üksnes linnutiibade sahin ja hobusekapjade pehme tümin kitsal tolmu- ja teerajal.

Rajake viis välja teeledes ja orasheina mattunud ja umbekasvanud tee. Durdõl oli tarvis sellest üle minna. Miks, seda ta ei teadnud, kuid tingimata oli tarvis. Ta sundis hobust takka, ja äkki tuli talle vastu tema õde Uruk. Tema porine nägu oli paistes ja verine, kleit seljas ribadeks kistud. «Armas vend,» ütles ta, «ma teadsin, et sa sõidad seda teed ja ootan sind siin juba hommikust saati. Vaata, mis need elajad minuga tegid! Nad kiskusid välja kõik mu juuksed ja põletasid ära mu südame, asemele panid aga siili.» Ja Durdõ nägi, et õel tõepoolest polnud enam imetoremaid pakse patse, ta pea oli sile ja valge nagu arbuus.

Uruk avas rinna kohalt kleidi. Durdõ tundis, kuidas sipelgad mööda selga jooksid ja südames valusalt pistis: õe rinnad olid sinkjasmustad. Uruk torkas käe kleidiavasse ja võttis sealt välja lõokese. Linnukene istus tema sõrme peal ja noogutas naljakalt oma tanuga. «Näed,» ütles Uruk, «võta ja müü ta maha, osta endale suur katel, mulle aga anna oma papaaha.» Õde sirutas käe ja Durdõ teadis, et kui ta talle oma papaaha annab, siis juhtub midagi kohutavat.

Ta tõstis pea ja võpatas: samas kõrval oli surnuaed.

Avatud haua äärel istus valges surilinas isa. Ta püüdis püsti tõusta, kuid keegi nähtamatu hoidis teda altpoolt kinni. Isa rabeles ja karjus käsi Durdõ poole sirutades: «Pojake, tamm on läbi murtud!... Jookse, mu poeg, vesi uputab päikese ja saabub igavene öö! Ütle emale, et ta lambad katusele viiks... Päästa õde... poeg, päästa mu Uruk!...» Ta tegi meeletult katse tõusta, ja Durdõ nägi, et isa selja taga kõrgus koletu, täispuhutud Ihne-Suhani lõust ning pilgutas silma. Suhan kadus, hauast sirutusid kolm kondist kätt ja tõmbasid vastupunniva isa uuesti alla. Uruk naeris tigidalt, teravaid hambaid hundi kombel irevile ajades.

«Isa!!!» karjatas Durdõ surmahirmus ja ärkas.

Pimeduses pomises Orazsoltan-edžee läbi une midagi arusaamatut.

Durdõ tõusis vaikselt, mõistes, et ta enam ei uinu, ja läks kobamisi kolde juurde. Seal oli tema enda toodud väike saksauulikubu. Ta viskas haod ahju, süütas need ja istus kõssitõmbunult, käed ümber põlvede, kuni hallika aovalguseni.

Koidikul ärkas Orazsoltan-edžee. Kui ta poega küdeva kolde juures nägi, sattus ta ärevusse.

«Durdõ-džan, miks sa istud nõnda?... Ega sul kuskilt ei valuta?»

«Süda valutab,» kostis Durdõ ja vaikis, «ei suuda rahu-likult mõelda neist neetud lurjustest, kes tõid meile nii palju viletsust...» Ja ta jutustas kohtumisest turul. Mõtles veidi ja lisas ka unenäo.

«Mis teha, pojake... Palun iga päev Allahit: «Nuhtle neid jumalavallatuid, issand, ärgu olgu neil õnne, kes toovad nõrgemaile nii palju kannatusi!» Mida ma veel teha saan?...» ahastas Orazsoltan-edžee.

«Ära nuta, ema! Kui need pisarad, mis sa juba valanud oled, aidanud pole, siis ei aita ka praegused. Pisaratest ei ole abi...»

«Mitte millestki pole abi, pojake.»

«On, ema!» Durdõ tuhnis kibitkanurgas ja koldekuma punakas helk langes hõbedasele noaterale.

«See on vanaisa pistoda, pojake. Miks sa selle võtsid, hoidku sind jumal?»

«Lähem meie vaenlasi otsima, ema. Ärgu süüdistatagu mind arguses.»

«Oh, pojake, nii ei tohi! Ära mine! Vaenlasi on palju, aga sina oled üks... Mõttele ometi, Durdõ-džan!... Üksik ratsanik ei tõsta tolmu.»

«Olgu ma pealegi üks, kuid enam ei suuda oodata. Kõik naeravad mulle lausa näkku, ütlevad, ma kartvat Tšarõd. Las näevad, et ma teda ei karda!... Ema, õnnista mind...»

«Oi, mu pojake, jään päris üks... Miks ma üldse elanud olen, miks nõnda vaevelnud! Kõik on mind maha jätnud ja nüüd lähed ka sina, Durdõ-džan...»

«Ära ole minu peale pahane, ema... Lähen su vaenlaste vastu. Õnnista mind ja palu jumalat, et mul hästi läheks...»

*

Turg oli rahvarohke. Arvukates katusealustes ei jätkunud enam sidumisirõngaid ja kariloomad olid kinnitatud arbaarataste ning -aiste külge.

Durdõ tuli siia ainsa mõttega: Tšarõ üles otsida ja talle ots peale teha. Seda oli parem teha turusummas ja -sebi-mises, ning selleks, et vaenlast enneaegu mitte erutada, tegi noormees ühes tšaihanaanurgas aega parajaks: hommik oli pilvine ja inimesed kogunesid aeglaselt, otsekui vastu tahtmist.

Siis, kui turg suure mesipuuna sumisema löi, läks Durdõ kättemaksu teoks tegema. Esiteks käis ta läbi kõik kauplemisriidade tagumised küljed — Tšarõd polnud näha. Seejärel astus sisse tšaihanaadesse ja meihanaadesse. Ta nägi Tšarõd ühe poekese juures, kus too parajasti maiustusi hurdzuni toppis.

Durdõ jäi seisma, vaenlaselt silmi pööramata, ega morganud ei turuliste tõuklemist ega sõimu. Mida kauem ta seisis, seda vähem jäi järele endisest otsustavusest. Ta surus vanaisa pistoda käepidet nõnda, et liigestes valus hakkas ja suu kuivaks ning kibedaks tõmbus. «Arõkk viis tammi ära...» mõtles Durdõ miskipärast. «Küll jooksin praegu... kas või lonksukese niisutusvett, keel on janust lausa puitunud.» Seesmine hääl aga sosistas: «Löö, mis sa venitad? Löö! Sinu vaenlane kummardus hurdzuni kohale, tema selg on kaitsetu. Ainult üks löök — ja isa eest on kätte tasutud, inimesed ei naera enam sinu üle. Nuga on terav, läheb otse vaenlase südamesse nagu labidas arõkivalli savisesse pinda. Kiirusta, sest Tšarõ tõmbab hurdzuni rihmad kokku ja ajab end sirgu...»

Nõnda sosistas seesmine hääl, kuid mingi seletamatu jõud aheldas Durdõ jalad maa külge. Kohe, mõtles Durdõ, kohe teen kolm sammu. Sest vaenlane on just nimelt kolme ja mitte kahe või nelja sammu kaugusel. Kolm

suurt sammu. Kaks esimest tuleb teha ettevaatlikult, siis nuga tupest välja tõmmata, juurde hüpata ja Tšardõle selga lüüa. Aga kuhu tuleks lüüa, missugusesse kohta? Võib-olla tuleks lüüa küljesse, aga mitte selga? Ei, see on väga ebamugav. Tuleb lüüa just nimelt selga, vasaku abalu alla...

Kohalt liikumata tõmbas Durdõ pistoda välja, hingas sügavalt sisse, nagu kavatses ta sukelduda, hingas välja, tõmbas uuesti õhku kopsudesse ja...

«Onu Tšarõ! Hei, onu Tšarõ!»

Durdõ süda jõnksatas valusalt ja samas lipsas ta instinktiivselt kõssitõmbununa tururahva hulka.

Hirmust vabanedes nägi Durdõ, kuidas Tšarõ, hurdzun õlal, koos kahe turske džigitiga minema sammus, nad naersid valjusti ja jutustasid üksteise võidu midagi oma kaaslastele. «Jumal hoidis mu kätt,» vilksas mõte Durdõ peas. «Kui oleksin ta tapnud, oleksid tema kaaslasted mullegi otsa peale teinud ja mu ema hoopiski üks jätnud.» — «Aga võib-olla löid lihtsalt kartma?» küsis pilkav hääl. «Ei,» ütles Durdõ, «olin valmis teda tapma.» Ja lisas erilise veendumusega: «Oleksin ta tapnud, kui...» Pilkav hääl naeris: «Muidugi, muidugi, oled julge noormees, oleksid tapnud, kuid sa ei tahtnud seda teha, otsustasid oma vaenlasele elu kinkida... Oled argpüks, vilets argpüks!»

Durdõ võpatas just nagu vappekülmast ja sosistas:

«Argpüks... Jah, lõin araks...»

Isegi teadmata miks, hulkus noormees turul ringi. Paar korda nägi ta kaugelt vintis Tšarõd oma lärmakate ja kuraasikate sõprade ringis, kuulis, kuidas inimesed lausisid: «Elumees Tšarõ prassib jälle. Vaata, ta käitub nii, nagu poleks ilmas peale tema ühtki inimest!»

Durdõ saatis vaenlast silmadega, ilma et tal oleks olnud vähimatki tahtmist ligemale minna. Teda valdas nüri meeleheide. Viimast korda purjutajaid kaugelt jälgides mõtles ta nukralt: «Kohe tungin peale, löön noaga, saagu mis saab...», aga ei läinud ega löönud, ainult ohkas sellest meihanaast möödudes, kuhu Tšarõ oma kaaslastega oli sisenenud.

Ootamatult sattus ta sulaste väljakule ja märkas seal äkki tuttavat nägu.

«Sarõ-agaa! Kuidas teie siia sattusite?»

Sarõ rõõmustas samuti nagu Durdõ. Ta kallistas sõpra, patsutas õlale, pani enda kõrvale istuma. Õnnest säravate silmadega vaatas noormees otsa mehele, kellel alati leidus tema jaoks sõbralik sõna.

«Miks ma siia sattusin? Oi, Durdõ-džan, vaesele inimesele, kel pole peremeest, on see kõige sobivam koht... Tulin Meredi juurest tulema, võtku teda saatan. Tema naised purelevad nagu koerad. Annatuvak on lõplikult aru kaotanud, ei anna enam kellelegi asu. Nõnda ma siis mõtlesin, et vaja jalgadele valu anda, seni kui pea veel õlgadel. Muidu võib juhtuda, et palkab sinu asemele mõne lollikese — ja tulebki nii välja, et varblane varastas teri, aga vutt jäi õlgedega vahele.»

«Tegite õigesti, et ära tulite, Sarõ-agaa.»

«Sinagi oled täitsamees! Peksid ta pojad läbi ja jätsid nad häbisse.»

«Mommuk tükis ise esimesena kallale...»

«Aga seda lubasid ilmaaegu. Kui näed, et kaklusest ei pääse, löö alati esimesena. Esimesel löögil on kahekordne jõud. See on hea, et sa end mõnitada ei lase — hundikoopas tuleb hundikihvu kasutada, muidu jäävad sinust vaid karvatuustid järele. Kuid jäta meelde — ei tohi oodata, kuni sind lüüakse...»

«Sarõ-agaa, andke nõu, mida teha,» ütles Durdõ, silmad maas. «Tahtsin täna Tšarõ ära tappa, kuid hommikul laskisin juhuse mööda, ja Tšarõ kolab ikka sõpradega ringi...»

Kõik üksikasjad ära kuulanud, kusjuures arakslöömisest muidugi juttu ei olnud, jäi Sarõ mõttesse ja küsis:

«Kus su hobune seisab?»

«Missugune hobune?» ei taibanud Durdõ. «Tulin jalgsi.»

«See on halb, et jalgsi. Su ettevõtmine, Durdõ-džan, on raske ja ohtlik. Kuid tagasi hoidma ma sind ei hakka, see on püha tegu. Mida rohkem baised kummardame, seda rohkem nad meie nahka nülivad... Sellepärast ei peata ma sind, Durdõ-džan, öeldakse, et kui oled teele asunud, ei maksa poole maa pealt tagasi tulla. Kuid kõik on tarvis korralikult läbi mõelda, hommikul käitusid sa väga rumalasti. Tapad, ja mis sust edasi saab? Kohe rebitakse lõhki. Turusummas ei peida end kuhugi. Mis mõtet on sellisel kättemaksul?»

«Mis siis teha, Sarõ-agaa? Ma ei saa ju vannet täitmata koju tagasi minna!»

«Ah nii, või andsid vande? ... Noh, olgu, kuid tagasiteed sul nagunii ei ole, ka siis mitte, kui oma vande täide viid...»

«Miks?»

«Oled juba täiskasvanud, kuid mõtled nagu laps. Arvad, et Bekmurad-bai andestab sulle venna tapmise? Või tahad, et sind ema silme all tapetaks ja teda ennast koos sinuga?»

Sul, vennas, tuleb mõneks ajaks peitu pugeda, teisiti pole su ettevõtmine melonikoortki väärt. Kõige parem on kõrbe, karjuste juurde pageda, selleks aga on head hobust tarvis, saad aru?»

«Saan küll, Sarõ-agaa!»

«Kas tõesti?»

«Tõesti, Sarõ-agaa!»

«Siis on hästi. Kas tead, kus seisab Tšarõ hobune?»

«Tean. Tubli ratsu! Kuuris, kinni seotud.»

«Bekmurad-bai tunneb hobuseid. Ainult meie artšin Mered ei jää talle alla... Nõnda siis. Mine sinna kuuri ja oota hobuse juures, ainult ettevaatlikult, et sind hobusevargaks ei peetaks. Aga mina lähen ja otsin Tšarõ üles — olgu tänane päev talle viimane. Kui asjast midagi välja ei tule, hiilin sinna kuuri ja ütlen sulle. Aga kui Tšarõ üksinda sinna tuleb, siis tähendab, et kõik on korras. Las seob hobuse lahti. Niipea, kui sadulasse hakkab istuma — viruta. Torka kiirustamata, kindla peale. Missugune nuga sul on? ... Oh, tubli riist! ...»

«Vanaisa oma...»

«Nagu näha, oli su vanaisa tark mees, armastas häid asju, mitte mängukanne. See pole kohalik töö, vaid araabia turkmeenide sepis. Näe, missugused kirjad on teral?»

«Isa ütles, et see pistoda on Hindustanist.»

«Täiesti võimalik. Kuid ükskõik — nuga on hea... Tähendab, ära tee suudki lahti ja löö Tšarõd kas vasaku käe või vasaku abaluu alla. Siis aga istu tema hobuse selga ja kihuta nii kiiresti kui võimalik Karakumi. Olen läheduses isegi siis, kui sa mind ei märka. Kui tarvis, siis aitan — korraldan paanika, pean tagaajajad kinni. Saad aru?»

«Saan, Sarõ-agaa.»

«Siis läki... Sina — siia, mina — sinna. Varsti on õhtu, peaasi, et seda pummeldajat maha ei magaks...»

Durdõ tegi nii, nagu Sarõ talle soovitas. Poolpimedas kuuris vaenlast oodates tundis ta rõõmuga eneses tahet ja mehisust. Hommikusest argusest polnud jälgegi. Seda metamorfoosi võis nähtavasti seletada üksnes Sarõ kindlameelse toetusega. Hommikul tundis Durdõ end täiesti üksi ja seepärast kadus ka julgus. Sarõ toetus andis talle jõudu ja enesekindlust. Sõbra käsi annab palju jõudu!

Tšarõ tuli, kui oli juba peaaegu pime. Kүүni olid jäänud vaid mõned hilinenud ostjate hobused. Inimesi polnud üldse.

Tšarõ patsutas hobuse kõhtu, pingutas sadularihma ja kohendas hurdzuni. Ta tuikus tugevasti, ratsmeid lahti sõl- mides pidi ta peaaegu kukkuma, hakkas vanduma ja puh- kes lollakalt naerma.

Hobune korsatas ja pöördus lillakaid silmi välgutades põlglikult kõrvale.

Niipea kui Tšarõ sadulakaarest kinni võttis, astus Durdõ hääletult peidikust välja, ta oli nii rahulik, et see teda ennastki imestama pani. Vanaisa pistoda tungis lähedalt, kerge kriginaga vaenlase kehasse just nagu küpsesse arbuusi.

... Kilomeetrit kakskümmend ratsutas Durdõ mööda teed ja taipas alles siis, et targem on kõrvale pöörata. Puhunud hobune jooksis hästi ega ilmutanud väsimuse tundemärke. Ja ometi, kui ta veel ligemale neli kilo- meetrit mööda lagendikku edasi oli kihutanud, hakkas Durdõ teda sammule sundima: hobust tuli hoida nagu oma silmi.

Väikese arõki juures ronis noormees sadulast ja jootis hobust. Too jõi kaua tumedat vett, suud liigutades ja hambaid ragistades.

Arõki taga kasvas ristikhein. Durdõ istus, ratsmeid käest laskmata. Hobune seisis, pruuskas mõne korra rahulole- matult, nookas pead ja hakkas mahlakat rohtu näsima.

Nüüd, kus turg kaugele selja taha oli jäänud, valdas Durdõd endine argus ja ta tundis end nagu pahateoga hakkama saanud poisike. Ei, südametunnistus ei vaevanud teda. Ta isegi ei mõelnud sellele, et oli tapnud inimese, nagu ei kujutanud ette ka seda, et nüüdsest peale ootab teda ees lõputu tee, öömaja tähtede all ja igavene, piinav kättemaksuootus. Ebatavaline olukord, millesse ta sattu- nud oli, rõhus teda. Sellele lisandus näljatunne — Tšarõ otsimise ja mitmesuguste üleelamiste tõttu polnud ta terve päeva suutäitki söönud.

Mis saab edasi? Ta proovis mõelda, kuid mõtted uitasid tühjuses, sattudes hoopis lapselikele, sootuks kõrvalistele radadele.

Taevasse tekkis õhuke kuusirp. Durdõ vaatas ringi ja ümbrus näis talle tuttavana. Ta pingutas silmi. Noh, mui- dugi. See ristikheinaväli asub ju Klõtšli maatüki kõrval, seal tumedas puude varjus aga võib aimata tema kibitkat.

Tähendab, selle asemel et Karakumi ratsutada, hoidis ta masinlikult suunda koduauuli poole. Aga võib-olla on see saatusest määratud? Äkki tõi saatuse ta selleks siia, et oma edasise elu kohta Klõtšlilt nõu küsida? Durdõ ei usku-

nud eriti jumalikku ettehooldust, kuid see fakt, et ta kodu- küla juurde sattus, ning mitte auulivanema või Ihne- Suhani, vaid just nimelt Klõtšli eluaseme juurde, kes suhtus temasse kui lähedasse inimesse, oli imelik ja sundis tahtmatult taevaste jõudude heatahtlikkusse uskuma.

Hobust ratsmeidpidi järele vedades lähenes Durdõ kibit- kale, seistas, kogus julgust ja hüüdis vaikselt Klõtšlid. Too väljus sedamaid, just nagu oleks seda kutset ooda- nud.

«See olen mina,» ütles Durdõ, «lähme siit eemale, tar- vis rääkida.»

Sõnagi lausumata sammus Klõtšli tema kõrval.

Kui nad juba küllalt kaugele olid läinud, langetas Durdõ pea ja kostis süüdlaslikult:

«Ma tapsin Tšarõ... Bekmurad-bai venna... Turul tap- sin...»

«Juba kuulsime. Turulised tõid teate.»

Klõtšli toonist ei saanud aru, kas ta kiidab Durdõ teo heaks või mõistab hukka. Mõlemad vaikisid, siis küsis Klõtšli:

«Kuidas mõtled edasi elada?»

«Mõtted jooksevad laiali,» tunnistas Durdõ. «Tahtsin sinuga nõu pidada.»

«Ja-a...» kohmas Klõtšli. «Auulis kiidetakse sind, öel- dakse: «Näe, tubli džigitt, julge noormees, ei löönud bai ees värisema.»»

«Kas tõesti kiidavad?!»

«Kuhu sa end Bekmuradi eest peita mõtled?» vastas Klõtšli küsimusele küsimusega.

«Ei tea isegi...»

«Hobune on tema oma?»

«Jah.»

«Võib-olla tuleb sul mõneks ajaks Ahaali kaduda?»

«Ahaali ümbruskond on mulle võõras...»

«Sinule, džigitt, on nüüd vaid võõrad paigad head.»

«Ta leiab mu sealtki üles... Uzuki nad ju leidsid?... Tal on poolehoidjaid igal pool, nende eest ei pääse.»

«Tõepoolest võib leida...» nõustus Klõtšli. «Küll keet- sid supi, noormees!»

See oli öeldud ilmse halvakspeanuga. Durdõ kohmetus ja lõi araks: kas tõesti on Klõtšli tema teost nõrдинud? Miks? Kas ta ei käitunud siis esiisade iidse seaduse järgi? Võib- olla poleks ta pidanud Tšarõ hobust võtma? Kuid siis oleks olnud raske sealt pääseda. Ta ju ei röövinud hobust, see

on tema seaduslik sõjasaak. Seda enam, et Bekmurad-bai ei maksnud kopikatki kalõmmi.

«Esiatgu tuleb sul sõita karjuste juurde,» lausus Klõtšli. «Karakum on suur, karjused aga lahked inimesed, nende hulgas baide nuhke ei leidu. Seal lased esimese palava mööda minna.»

«Sarõ-agaa soovitas mulle sedasama,» vastas Durdõ, ikka veel Klõtšli rahulolematu tooni mõju all.

«Relv sul on?»

«Ainult nuga...»

«See pole relv. Ära kaugele mine. Kahe-kolme päeva pärast tule minu juurde tagasi, muretsen selleks ajaks vintpüssi.»

«Täna sind, Klõtšli!»

«Ah, mis sa nüüd...»

«Olgu, ma lähen, enne kui keegi pole välja nuuskinud, et ma siin olen.»

«Õnnelikku teed...»

Kui Klõtšli pimedusse kadus, tuli Durdõle ehmudes meelde, et ta oli unustanud temalt tükikest leiba paluda: kõht oli hirmus tühi. Samal ajal aga oli nagu piinlik tagasi pöörduda. Noormees seisis, neelatas tihkjat sülge ja hakkas sadularihma pingutama. Tukkuv ratsu norsatas ja langetas uuesti pea. Durdõ ei kiirustanud sadulasse istuma. Ta tundis pisut hirmu tundmatute paikade ees. Kellele teda tarvis on? Kes teda ootab? Õeldakse, rändaja teab tee pikkust. Aga tema ei tea, missuguseid teid talle karm saatust ette toob, ja missugusel neist ootab teda Bekmuradi kättemaks.

... Abadangozel ootas erutatult mehe tagasitulekut.

«Kes seal oli?» küsis ta, kui Klõtšli oli vaevalt üle läve astunud.

«Teeline,» vastas Klõtšli kuivalt. «Pane kiiresti räti sisse tükk leiba ja liha.»

Heitunud Abadangozel täitis kiiresti käsu. Klõtšli väljus uuesti. «Ära jooksis!» mõtles noor naine imestusega. «Kuhu ta jooksis? Hoidku jumal, et mitte... Auulis oli täna lärmi, mina aga ei saa haiguse tõttu välja. Klõtšli vaikib, vastab mittemidagiütlevate sõnadega, nagu oleksin võõras!» Tusaselt hakkas ta aset tegema ja võpatas samuti kuuldes. Sisse astus ämm.

«Mis te sekeldate siin keskööni?» küsis ta kibitkas kahtlustavalt ringi vaadates. «Kuhu mees läks?»

«Teda kutsus keegi,» vastas Abadangozel, uuesti aseme kallale asudes. «Tuli, võttis leivapätsi lihaga, ja läks

jälle. Ära jooksis,» täpsustas ta. «Tundub, et sealt ta tulebki...»

Klõtšli ei lootnud kibitkas ema näha ja jäi temale küsivalt otsa vaatama. Too päris lühidalt:

«Durdõ?»

Klõtšli kõõritas naise poole.

«Jah...»

«Läks ära?...»

«Sõitis ära.»

«Kuhu?»

«Ei tea... Kõrbe.»

«Noh, olgu kiidetud Allah. Kana nokib seda, mida näeb. Kui midagi ei näe, siis ei noki midagi.»

«Sa, ema, räägid kogu aeg vanasõnadega,» naeratas Klõtšli.

«On tal hea hobune?»

«Tubli ratsu. Tšarõlt võttis.»

«Kuulge,» sõnas solvunud Abadangozel, «ma ei saa teie jutust midagi aru! On see siis õiglane? Missugune Durdõ? Miks ta öösel kõrbe sõidab? Missuguselt Tšarõlt võeti hobune?»

«Kas sina siis pole midagi kuulnud?» imestas Ogulniaz-edžee.

«Muidugi mitte!»

«Mees hoiab sind kuulujuttude eest hästi! Mitte halve mini kui Ihne-Suhan oma raha... Durdõ — see on meie Durdõ. Ta tappis täna turul Tšarõ...»

«Missuguse Tšarõ?»

«Selle, kes sind kosis, Bekmurad-bai venna.»

«Vahva! Paras sellele kõlvatule! Kui palju tüdrukuid meie auulis on tema pärast kannatanud, ei jõua kokku lugeda. Durdõ on tubli! Klõtšli-džan, miks sa teda kibitkasse ei kutsunud? Noormees oli vist väsinud ja näljane, oleksin talle süüa andnud... Kus ta siis nüüd magab?»

«Maailm on kitsas üksnes kurjuse jaoks,» lausus Ogulniaz-edžee filosoofiliselt, «Durdõ jaoks aga leidub kohti.»

«Kas sa näe!» vaimustus Abadangozel. «Ise veel päris poisike, aga sai hakkama sellise teoga, mis on jõukohane vaid vaprale.»

«Sel poisil oleks aeg oma kibitka üles lüüa, tema aga on ikka veel poisike!»

«Mis sa räägid?» ei saanud poja jutust aru Ogulniaz-edžee.

«Durdõ kiirustas, tegi rumaluse,» selgitas Klõtšli. «Sel-lises asjas on kõik tarvis hästi läbi mõelda, kolm korda aru pidada, oodata sobivat hetke...»

Ogulniaz-edžee naeris.

«Poeg, sul pole õigus... Konn ootas kogu elu, et talle hambad kasvaksid, kuid kärvas ikka hammasteta... Durdõ käitus nagu tõeline mees ja teda ei maksa arvustada, teda on tarvis aidata.»

«Aitangi,» pomises Klõtšli.

MAGAJAT EI SALVA MADUGI

Bekmurad-bai istus küdeva kolde ees, oodates, millal tee tõmbab, kui tuli Allak. Vastanud kuivalt tulija tervitusele, noogutas Bekmurad-bai:

«Astu lähemale, istu... Kuidas elad?»

«Pole viga... Tänu jumalale...»

«Kui nii, siis on hästi.»

«Bai-agaa, tulin teie juurde asja pärast...»

«Räägi,» lubas Bekmurad-bai, asudes teed kannust piaali ja tagasi valama.

«Üleeile varastati Veli-bailt hobune... Mina ei läinud talle lähedalegi, bai-agaa, küsige, kellelt tahate!»

«Mis sul siis sellega asja on?»

«Jäljeajaja näitas minu peale: «Tema jäljed», aga mina olen täiesti süütu.»

«Mis sa siis pabistad?»

«Oh, bai-agaa... Veli-bai ei jätnud mind enam rahule, võtku ma ta hobune välja, kust tahan — ja nõnda edasi! Aga minul pole teda kuskilt võtta.»

«Ja sina ikka tõesti ei varastanud?»

«Vannun teile, bai-agaa! Vannun isa mälestuse nimel! Et ma igavest rahu ei näeks...»

«Noh, ära siis tee väljagi, kui sina süüdi ei ole.»

«Ma poleks teinudki, kuid Veli-bai ähvardab Siberiga. Ütleb: «Saadan su Siberisse, siis tuleb kohe meelde, kuhu sa hobuse peitsid.» Andku ma hobune tagasi, või siis maksu raha. Ma maksaksin ju küll, bai-agaa, kuigi see õiglane ei ole, aga mul pole raha. Ja laenata ma ei saa: minusugust vaest ei usalda keegi.»

«Ega usaldagi,» kinnitas Bekmurad-bai ükskõikselt.

«Seda minagi ütlen. Abiellusin juba ammu, aga naine elab seniajani vanemate juures, kuna ma kalõmmi ei jaksa

tasuda. Nii võib jäädagi üksikuks, kuni pea halliks läheb. Ja nüüd langes veel see häda ka kaela.»

«Võib-olla võtsid hobuse kalõmmi pärast?»

«Ei võtnud, bai-agaa, et ta kärvaks, see hobune!» Allak isegi kergitas end, käsi põlvedele toetades.

«Vaata ette, lükkad teekannu ümber,» hoiatas Bekmurad-bai. «Mida sa siis minu käest tahad?»

«Kummardasin jašuliide ees, bai-agaa. Jašuliid usuvad, et ma puhas olen, aga Veli-bai ei võtnud neid kuuldagi. Ta on ju teie sugulane. Astuge teie minu kaitseks välja, bai-agaa, palun teie eest Allahit, kuni ma elan!... Jašuliid ütlevad, et Veli-bai ei julge teile ära öelda. Tahtsin mõnda teist jäljekütti kutsuda, aga kõik jäljed on juba kadunud ning jašuliid arvavad, et sellest kujuneb Veli-baiga asjatu vaidlus, ta solvub ja tungib veel rängemini peale. Aidake mind, bai-agaa!»

Bekmurad-bai valas piaali teed, ootas, kuni teekübemed piaali põhja langesid, ja küsis:

«Mida ma siis sinu heaks teha saan? Kui Veli-bai paljusid lugupeetud inimesi kuulda ei võtnud, ei hakka ta ka mind kuulama.»

«Aga äkki siiski? Paluge, et ta mind rahule jätaks, mul on selletagi muret küllalt. Mõni teine oleks minu asemel ammu käega löönud ja teriakisuitsetajaks hakanud, aga mina teen palehigis tööd. Mis seal varastamisest rääkida, ma pole tükikest leibagi paluda sõandanud! Minu saatuse on selline, et pane või pael kaela...»

«Elu piasjade pärast ei tasu end pooma hakata,» kostis Bekmurad-bai suuremeelselt. «Igaüks kannab seda koor-mat, mis temale jumala poolt peale on pandud... Ja sina samuti. Veli-bai tahtis sul hobuse pärast pea maha võtta, aga mina muutsin ta meelt: tähendab, Allah korraldas nõnda...»

«Parem juba tapku mind, kui et Siberiga ähvardada! Saaks kõikidest hädadest korraga lahti.»

«Mul on üks plaan...» Bekmurad-bai vaatas äraoota-valt Allaki poole. Too hüüdis nobedasti:

«Võtan iga teie nõuande rõõmuga vastu!»

«Raske elu on sul, džigitt,» ütles Bekmurad-bai nagu kaasa tundes ja läigatas piaalipõhja sadestunud tee üle ukسلäve. «Müüsid maalapi maha, mis sa päranduseks said, tahtsid naist võtta. Aga nüüd pole sul ei naist ega maad. Läheb veel aastat kolm, ja naisevanemad ütlevad: «Kui ei suuda naist välja osta, anna lahutus ja otsi endale teine.»»

«See on tõsi, bai-agaa,» nõustus Allak kurvalt.

«Võin sulle nõu anda, kuidas vaesusest vabaneda, aga see soovitus on raske. Kui oled valmis seda täitma, siis räägin; kui mitte, võta, näe, see punane teekann ja joo teed, mina vaikin.»

«Olen kõigega nõus, bai-agaa!»

«Ja nõustud Durdõd tapma?»

«Kõigega!» kordas Allak, taipamata Bekmurad-bai küsimuses peituvat julma tõde.

«Siis teeme nii.» Bekmurad-bai lükkas teekannu Allaki poole. «Homme laseme lahti kuulduse, nagu oleksid sa tööpoolest Veli-bai hobuse varastanud ja peitu pugunud. Täna aga annan sulle relva ja kiire ratsu. Öösel sõidad ära. Täidad ülesande, sobitan sind soodsale kohale. Siis ei tunne sa enam millestki puudust. Pruudi ostan välja, ehitan teile kibitka, annan kõik, mis tarvis. Nõus?»

Allak ei vastanud kohe. Bekmurad-bai ei kiirustanud, rüüpas rahulikult teed ja üksnes tema silmad — loomade joomaskäimise koha lähedal varitseva tiigri silmad — jälgisid visalt ning armutult oma vestluskaaslast. See, mis siin sündis, sündis tema tahtmist mööda. Tema oli eelmisel päeval Veli-baile ettepaneku teinud anda hobune ühele ärasõitvale sugulasele ning äraostetud jäljeküti abiga süüdistada Allakit varguses. Allak pidi tingimata abipalvega tema poole pöörduma. Ja ta pöörduski. Kõik läks nii, nagu oli kavatsatud. Ja lõpeb samuti nõnda, nagu kavatsatud, vastasel korral ei näe see hädavares homset koitu. Las mõtleb, las kaalub. Kiirustada ei maksa. Väljapääsu tal pole. Kui ta targem oleks olnud, oleks ta meenutanud sääski ja sipelgapesa¹ veel enne bai juurde tulekut. Kuid inimeselt, kes müüb saiaraha eest maha hea maatüki, ei maksa suurt mõistust oodata. Las mõtleb. Nii või teisiti ütleb ta seda, mis baile vaja.

Ja Allak ütles:

«Kust seda... Durdõd otsida?»

Bekmurad-bai naeratas salamisi.

«Tiiruta tema küla ümber. Sind usaldatakse, sest sa kannatad Veli-bai ülekohtu all. Mine ka selle noormehe kibitka juurde, kes paisul töötab. Tead teda?»

«Sergei?»

«Ei, mitte venelane, venelase sõber, turkmeen.»

«Klõtšli?»

¹ ... sääski ja sipelgapesa... — Idamaine vanasõna: «Põgenes sääskede eest ja pugēs sipelgapessa peitu.»

«Võib-olla tema, võib-olla mitte... Ise uuri välja.»

«Hästi... Kunas relva järele tulla?»

«Tule siis, kui kõik on magama läinud.»

*

Öö oli nii pime, et iga samm näis sammuna üle kuristikuserva. Vastu kibitka katust sabistas peent vihma, eemalt nähtamatust kõrgusest, aga kostis pesitsuspaikadesse tagasipöörduvate hanede hääletsusi.

«Nii pime, et torka või silm välja,» ütles Klõtšli tulejuurde istudes. «Kuidas sa sõidad? Ehk jääd ööseks siia?»

Durdõ lamas rinnaga padjale toetudes košmaal ja vaatas koldes lõbusalt hüplevat leeki. Sestsaadik, kui temast tagaotsitav sai, olid rännuteed teda tihti kaugele viinud. Ta oli kükitanud kõige inimtühjemates Karakumi kolgastes, kannatanud nälga ja külma. Kordagi ei pöördunud ta enam tagasi kodukülla, ja kui sealt vahel mööda juhtus sõitma, oli sõrm alati vintpüssi päästikul. Ärev ja ohtuderohke elu tegi ta lõplikult täiskasvanuks. Ta oli muutunud ettevaatlikuks ja otsusekindlaks, ei teinud midagi umbropsu, oli küll minetanud noorusliku usalduslikkuse, kuid õppinud inimesi tundma ega pidanud igat vastutulijat sugugi mitte vaenlaseks. Paljusid noormehi, kellega tal auulides läbisõidul vestelda tuli, võis ta julgelt pidada headeks sõpradeks. Üksindus ja eluraskused olid õpetanud teda suhtuma filosoofiliselt saatuse tujudesse, kuigi kaheksateistaastaselt on raske filosoof olla. Durdõ igatses väga inimeste järele ja seepärast sõitiski hädaohule vaatamata aeg-ajalt Klõtšli juurde, ei riskinud aga kunagi öö peale jääda, kartes rohkem sõbra kui iseenese pärast.

«Kas jääd ööbima?» kordas Klõtšli oma küsimust. «Oled üsna väsinud moega... Sõida Ahaali, ehk läheb kergemaks, nõnda aga elad ja ei ela ka...»

«Tõsi, sõber,» ütles Durdõ asendit muutmata, «kõik on ära tüüdanud, ei tea kohe öeldagi... Ja mis seal Ahaaliski? Pole see elu sealgi meelakkumine. Paremini juba rändan Karakumis, kuni jalad kannavad.»

«Karakum on ka ümber Ahaali.»

«Mitte selline, sõber Klõtšli, sealne on teistsugune, meie omaga aga olen juba harjunud. See siin on mulle isa ja ema ja sõbra ja venna asemel, ilmaki ei anna mind vaenlasele välja, nii nagu inimesed...»

«Ega kõik inimesed ole ühtemoodi!»

«Kah õige. Iga ümmargune asi pole veel pähkel, nagu

armastab öelda su ema, lugupeetud Ogulniaz-edžee. Kuid mõnikord peab silmad lausa kinni pigistama, et kas või ajutiselt inimest uskuda.»

«Neil puhkudel meenutab mu ema teist vanasõna: «Kes silmad suleb, see neelab kive.»»

«Neelan neid nii suletud kui lahtiste silm...»

Väljas hakkasid koerad läbisegi, raevukalt haukuma — nii hauguvad nad võõra peale.

Sõbrad vahetasid pilke. Durdõ võttis püssi.

«Mine vaata, Klõtšli, kellele saatus öösel rahu ei anna.»

Klõtšli väljus. Durdõ lükkas padruni aeglaselt rauda, et püssilukk ei lõgiseks, ja kobas siis nuga vöö vahel.

Peagi kostsid kibitka lähedalt hääled: Klõtšli ja veel kellegi oma. Jutt oli rahulik, hääled kuidagi tuttav. Durdõ tõrkas püssi teki alla, seda igaks juhaks käest laskmata.

«Võta saatускаaslane vastu!» ütles Klõtšli sisse astudes. Tema järel tuli Allak ja peatus lävel. Durdõ teadis seda nukrameelset poissi, kellel elu ei laabunud nagu temalgi, ja tundis talle kaasa. Seepärast tervitas ta õist külalist südamlilikult ja uudishimutses:

«Mis häda sind keset ööd taga ajab?»

«Häda on kõikidel vaestel üks ja seesama,» ohkas Allak silmi tõstmata. «Mis head saab osaks vaesele inimesele? Ainult viletsus. Auke lapime aukudega, saatus aga poetab meile aina poolmädanud niiti.»

«Millega ta siis sind kiusab?»

«Keegi virutas Veli-bailt, Bekmurad-bai sugulaselt, hobuse, aga mind süüdistati varguses. Lubati Siberisse saata... Kust mina tean, kes varastas? Kelleltki muult ei küsita, küsitakse minult! Tahes-tahtmata hakkad saatust kiruma!»

«Seda saatust katsutakse Veli-baiks,» sõnas Klõtšli.

«Ei, tõsijutt, poisid!» ägestus Allak. «Kui kaua ma juba ei jaksa naist välja osta, sellepärast et ma ei oska varastada ja manguda, ja nüüd tahavad mingi setuka pärast Siberisse saata! Oleksin ma hobuseid varastada osanud, oleksin ammugi rikkaks saanud. Kas pole solvav, kui sind ilma-asjata vargaks peetakse?»

«Mis sind teeles ajas?»

«Mis teeles ajas?» Allak viis uuesti pilgu mujale, ning valetas, hingepõhjas end sügavalt põlates: «Võtsin bait hobuse, et mind asjatult ei süüdistataks! Võtsin ja kihutasin minema — las otsib.»

Durdõ näris kõrrekest ja ütles:

«Nii et hakkasidki vargaks?»

«Aga mis mul üle jäi?» pahvatas Allak. «Kas ma seda siis meelega tegin? Võib-olla oled sinagi omal vabal tahet sellele teeles asunud?»

«Ära vihasta, sõber.» Durdõ pani käe Allaki põlvele. «Ma naljatasin. Kes sind süüdistab? Veli-bai on Bekmurad-bai sugulane, tolle aga kooriksin täiesti paljaks või lööksin maha.»

«Vaja koguda selliseid poisse nagu meie,» tegi Allak ettepaneku, «tungida Bekmurad-baile kallale ja kogu ta eluase paljaks röövida!...»

«Hea, kui seltsimehi on palju,» nõustus Durdõ. «Aga kuidas läheneda võõrale inimesele? Sinuga on teine asi: vaenelaps, puuduses üles kasvanud, viletsuses elad. Sind ma tean, meie soovid ja mõtted langevad kokku. Aga võõras — kes teab, mis ta mõtleb, võib-olla on koguni Bekmurad-bai käsilane...»

«Või teeröövel,» lisas Klõtšli. «Jätab teid magades hilpudest ilma, hea veel, kui eluga pääsete.»

Allak pööras pead, et näkku tõusnud puna varjata.

«Ega ma ei ütlegi, et vastu võtta võib igaüht.»

«Aga kuidas neid valida?» lausus Durdõ mõtlikult. «Võõras hing on nagu stepikaev. Võid sisse vaadata, aga mis seal sügavuses peitub, seda ei tea: võib-olla puhas vesi, võib-olla pori, aga pole ka võimatu, et madude eluase.»

«See on tõsi... leidub igasuguseid...» pomises Allak kohmetult.

Durdõ tõlgendas tema kohmetust omamoodi ja naeratas sõbralikult:

«Maailmas on palju halbu inimesi, seepärast on hea, kui sul on lähedane sõber. Pean sind sõbraks, Allak, ja tahan, et me sõprus oleks kindel.» Durdõ tõmbas tupest oma ustava noa. «Teen ettepaneku sõlmida verevendlus... Puuduta huultega mu verd, Allak-džan!» Durdõ tõstis noa, et sisselõiget teha.

«Hea mõte,» kiitis Klõtšli, «meile kõigile on verevendlust vaja, teile kahele aga eriti.»

Allak haaras Durdõ käe: «Oota veel!»

«Sa ei taha?» imestas Klõtšli siiralt. «See on ju vana hea turkmeeni komme.»

«Kas kardad?» küsis Durdõ kahtlevalt.

«Ei, ei kardad!...» vastas Allak tuliselt. «Hoidsin sind tagasi, kuid ära mõtle, et ma ei taha sinuga vennastuda. Minus ära kahtle. Tahan väga, et esiisade püha pruuk kinnitaks meie sõprust, austan seda ega taha patustada selle vastu. Kuid olen näinud, mismoodi vennastusid võõrad

inimesed ja pärast, üksteist tundma õppides, murdsid oma vannet. On see siis kena? Olgem koos, vaadakem, kes milleski võimeline on, ning alles seejärel vennastugem. Siis on see sõprus ka kindel ja vankumatu. On mul õigus?»

«Tõepoolest, õigus,» lausus Klõtšli pärast järelemõtlemist, Durdõ aga pomises pettunult:

«Mis seal ikka, öeldakse, kui rahvas käsib, läheb hobu-negi noa alla. Teid on rohkem, tuleb nõustuda. Olgu nõnda, nagu Allak ütleb... Kuid mulle jääb ikka arusaamatuks, miks peaksime ootama. Kas me siis teineteist ei tunne? Pole ju võimalik, et me kuu aja jooksul muutuksime.»

Jah, nad ei tundnud teineteist. Vähemasti üks nendest mitte.

Nad pidid tõesti kuu jooksul teiseks saama. Vähemalt üks nendest kindlasti.

Elu kõrbes on monotoonne ja raske nagu stepituule laul. Tuul veeretab kiviseil paljandikel mulluseid, kuivanud rohupusaraid; elu kihutab mööda Karakumi kahte noormeest, üks neist aga kannab südames reetlikkust nagu musta kobrat. Inimene surub seda alla, püüab temast võitu saada, kuid ega vanasõna asjatult ütle: «Maole astu pea, mitte saba peale», tema aga astub ühtesoodu üksnes sabale. Rohkemaks tal julgust ei jätku. Ja kobra susiseb, paisutab kaela, liigutab närvlikult teravat keelt, koondades oma musta maokeha välkkiireks hüppeks...

Kord veetsid Durdõ ja Allak terve päeva sadulas. Nad pöördusid Ahaalist tagasi kodukülla. Miks? Allak ütles: «Aitab redutamisest ja iga varju pärast värisemisest. Me pole ju meelega kurja teinud, meid sunniti selleks vastu tahtmist, ja nüüd kuulutasid need sundijad meid röövli-teks, et meie pead maha võtta. Õigustada me endid ei saa. Lähme võtame parem vaenlastel pea maha! Kui ei vea, langeme lahingus, see on siiski parem kui meie jäneseelu.» Ta ütles seda, millest Durdõ juba ammu oli mõelnud. «Esimesel löögil on kahekordne jõud,» meenusid Durdõle Sarõ sõnad ja ta kahetses, et toda tema kõrval polnud. See-eest aga oli Allak, napolisõnaline, kurvameelne, truu sõber. Seepärast leidis öö nad sadulast ja nad ronisid maha alles siis, kui hobused puristama ja komistama hakkasid. Nad olid auulist kõigest päevatee kaugusel.

Allak hakkas tee keetmiseks lõket süütama, Durdõ heitis pikali, sasitud rohututti pea alla sobitades.

«Panid hobused kammitsasse?» küsis Allak.

«Nad on väsinud,» vastas Durdõ, «kaugele nad ei lähe.»

«Šaakal võib neid hirmutada. Või hüään.»

«Šaakal pole hunt, teda hobu ei karda.»

«Hunt küll mitte, aga missugune hais tal on.»

«Ei see tapa,» haigutas Durdõ. «Magada tahaks...»

«Puhka siis. Kui tee valmis — siis äratan... Oh, teed on meil jäänud veel vaid üheks korra! Mis me homme joome?»

«Hommikul või äärmisel juhul keskpäevaks jõuame lam-bakarjus Esseni juurde, temalt võtame.»

«Kes see on?» muutus Allak ettevaatlikuks.

«Oli mu isa juures käealuseks... Ihne-Suhan kihutas nad mõlemad minema... Nüüd on ta ise karjus... Sarbaz-bai juures...»

«Kas teda võib usaldada?»

«Täiesti... Isale oli ta lihase poja eest...»

Lõke pragises, sülitades sädemeid. Vesi hakkas keedu-nõus kahisema, töötades iga hetk keema hakata.

«Kuule, kutsume ta meiega kaasa?»

Durdõ pomises läbi une midagi arusaamatut.

Allak viskas keevasse vette viimase näputäie teed, jättis siis tuntsee sinnapaika ja astus Durdõ juurde. See magas, käed laiali, rind tõusis ühtlaselt ja tugevasti. Kui palju hingetõmbeid talle veel jäänud on? Missugusel hetkel tuksatab ta verest nõretades viimast korda, et siis igave-seks vaikida?

Magaja kõrvale kükakile laskudes vaatas Allak tema häirimatult rahulikku nägu, millelt uni oli võtnud argi-päevamurede ja askelduste jäljed. Nad ei olnudki vennas-tunud, kuid sellest hoolimata hoidis Durdõ saatusekaaslast nagu oma venda: jagas temaga salajasi mõtteid, parimat palukest, loovutas viimasegi veetilga. Kõige selle eest peab Allak talle tasuma noahoobiga — nõnda oli bai otsustanud. Miks ta ise praegu siin Durdõ asemel ei lama?! Kõik oleks märksa lihtsam...

Allak puudutas noapära ja tõmbas sügavalt hinge. Ta oli kaua valmistunud selleks tänamatuks ja totraks sam-muks, kuid praegu tõmbus terve ta sisemus vedruna pin-gule ning hakkas värisema. Ja käsi, mis surus surmatoovat tera, värises samuti. «Lõön mööda,» mõtles Allak, «Durdõ hüppab üles ja tapab mu...»

See ettekujutus muutis ta mõttekäiku. «Ja õieti teeb, kui tapab. Lamajat ei salva madugi, mina aga kavatsen maga-jat noaga lüüa. Tarvis äratada ta, öelda, et võtaks oma noa ja võitleks minuga võrdsetel alustel. Tema on noorem ja nõrgem, ta ei suuda mind võita, ja ma tapan ta rahuliku südamega... Kuid miks ma üldse pean tapma inimese.

kes on mulle üksnes head teinud? On's tema süüdi, et mind varguses süüdistati? Või selles, et ma vaene olen ega jaksa oma naist välja osta? ...»

Tekkis janu. Allak läks kustuva lõkke juurde, puudutas tunti — kas see ei ole jahtunud, vaatas oma tahmaseid sõrmi ja ohkas. Mis neist sõrmedest, kui ta kavatseb terve oma hinge ja südametunnistuse tahmaga määrida. Paljud nägid neid Durdõga koos, teavad, et nad on sõbrad. Pärast Durdõ surma ütlevad kõik, et Allak on reetur, tema nimi langeb häbisse, inimesed pöörduvad kõrvale mehest, kes südametunnistuse asemel kobrat põues kannab. Mistarvis siis veel elada? Parema tappa ennast ja ühe hoobiga kõigele lõpp teha.

See mõte koguni rõõmustas Allakit. Ja-jaa, siin see lahendus ongi! Allak ei pea mitte Durdõd tapma, vaid hoopis endal hinge välja võtma! Ja nõnda ta teebki. Magagu sõber rahulikult ja paha aimamata, ta läheb veidi kõrvale ja teeb seal eluga lõpparve. See oleks üllameelne tegu, ja isegi kui kunagi peaksid selguma tõelised motiivid, mis Allakit Durdõga liituma sundisid, ütlevad inimesed: «Ta läks reetmise peale välja, kuid ei reetnud, vaid käitus nagu tõeline turkmeen, asetades oma au usust ja elust kõrgemale.» Nad tunnevad kaasa Allaki õnnetule saatusele, aga baid, kes pistis tema pihku reeturi noa, vihatkse ja kaetakse needusega. Nõndaks, asi on otsustatud! ...

Allak tõmbas noa koos tupega vöölt. Viskas tupe õõpimedusse, hingas noaterale ja pühkis selle käisega puhtaks. Keegi töökas meistermees oli sepistanud selle laia, soonelise noatera, kandes sellele armastusega arusaamatuid araabia kirjamärke. Mis sinna kirjutatud on, mis tarkusesõnu parandas too tundmatu meister noa omanikule? Igal juhul mitte seda, et inimene reedaks oma sõbra! «Turkmeeni nuga on ahtam,» mõtles Allak, «läheb kergemini ihusse ...»

Lähenes hobune, tonksas oma sametise ninaga peremehe põske ja mähkis ta oma sooja hingusesse. Allak silitas hobuse võbisevaid sõormeid.

«Jää jumalaga, kõrvike ... Rohkem ma sinuga ei sõida. Oma käega katkestan täna oma eluniidi ...»

Süda tõmbus haledusest kokku ja silmades hakkas kiptama, nagu oleks neisse liiva sattunud. Kuid kes märkab öises kõrbes üksiku inimese pisaraid? Kellel on sellega asja, et mõne hetke pärast katkeb noor elu ühtki õnnetilka maitsmata?

«Käi kuradile, sa nurjunud elu! ...»

Allak tõmbas hõlmad valla, surus noa rinnale selles kohas, kus tuksub süda, ja vajutas käepidemele. Terav valu peatas käe. Nuga kukkus pehmelt rohule. Allak tardus hirmust: surm — see on lõputu tee, kust enam iialgi tagasi ei tulla. Mis ootab inimest olematuse piiril? Põrgu? Aga kui seal üldse midagi ei ole! ...

Külm higi pärlelendas Allaki otsaesisel. Ta äigas selle käelabaga minema, kuid higi tekkis kohe uuesti. Allak pühkis selle jälle ära ja lõi endale tugevasti rusikaga vastu pead. Argpüks! Alatu argpüks! Kardad surma! ... Ei, surm on õudne, surm ei anna tagasi neid, kes üle tema läve astuvad ... Aga miks peaks ta end tapma? Kas Durdõl on tulnud rohkem raskusi taluda kui temal? Miks peab ta haletsema Durdõd, aga mitte iseennast?

Rahunedes mõtles Allak, et võib-olla pole üldse tarvi mitte kelleltki elu võtta. Jäägu kõik nõnda, nagu seni. Ta ei veennud Durdõd Bekmurad-baile ja ta lähikondsetele kallale tungima mitte sellepärast, et ta ise seda oleks tahtnud, vaid selleks, et kui bai ülesanne on täidetud, lühendada koduteed. Kahekesi mitmekümne relvastatud džigiti vastu astuda oleks sulaselge rumalus, enesetapp. Kuidas Durdõ küll sellest aru ei saanud! Küllap seepärast, et ta Allakit usub. Nüüd aga püüab Allak teda ümber veenda ja nad pöörduvad Ahaali tagasi.

Aga Bekmurad-bai? Tema juba seda asja niisama ei jäta ega andesta Allakile sõnakuulmatust ... Aga naine, armas naerusuine Abadan? Tal on nii õrnad käed ja pehmed, tulised huuled. Kui ta sind suudleb — kaotad pea ja süda langeb tühjusse ... Sellest ajast on möödunud neli aastat, kui ta Allakit kallistas, kuid neli aastat pole kustutanud meelest ta suudlusi. Nüüd ei näe teda enam kunagi, ta antakse teisele ...

Ei! Ta ei luba seda! Ta viib Bekmurad-baile Durdõ pea! Milleks mõlemal kannatada ja mööda hundiradu hulkuda, kui üks neist võib tujukal Humailinnul sabast kinni haarata? ... Bekmurad-bai mehed võivad Allakit jälitada ja ta küünarnukid seljataha väänata. Mis teda ootab? Ta saadetakse Šebistani, pimeduse riiki, hirmsasse Siberisse, kus inimese hingeõhk jäätükikestena maapinnale kukub. Seal sunnitakse vastikut vene vodkat jooma, patust sealiha sööma, pärast aga maetakse vene kalmistule, risti alla ... Ei! See käib musulmanil üle jõu! See on surmapatt, mille kõrval sõbra reetmine on kukepea ... Las sureb parem Durdõ. Tema pole süüdi, kuid Allak pole samuti süüdlane, ta ei suuda õnni oma kätega eemale tõrjuda. Nii või teisiti

pole Durdöl surmast pääsu. Bekmurad-bai palkab teise mehe ja see teine lõikab bai helduse vilja. Mispooles too teine Allakist parem on? ... Durdõ annab andeks. Seal, Allahi aujärje ees, kus on süütult hukkunute asupaik, mõistab ta, et Allak ei saanud toimida teisiti ...

Rohu sisse kukkunud noa pihku haaranud, sammus Allak otsustavalt Durdõ poole. Too nõrskas ja naeratas unes miskipärast. Kuidas lüüa? Kas südamesse — aga nuga võib ribile sattuda. Ehk on parem tõmmata üle vastutulelikult etteseatud kõri? See on vist õigem, nõnda tapetakse oinaid ... nuga on terav. Verd purskab ojana, Durdõ ei jõua isegi ärgata. Pärast aga tuleb ta maha matta. Ja veri kokku korjata, et haisvad šaakalid seda lakkuma ei tuleks ... Keha tuleb sügavamale kaevata, muidu võib hüüdn selle üles leida ... Kahju, et labidat pole, noaga võtab kaua aega, ei jõua hommikuks valmis.

Allak surus hambad kokku nii, et lõualuud naksusid, ning kummardus magaja kohale. Durdõ nuuksatas, liigutas huuli. Tema nägu tõmbus krimpsu ja tasanis uuesti. Pimeduses korskas erutatult hobune.

«Tõuse üles, Durdõ!» karjatas pea kaotanud Allak. «Hei, Durdõ, tõuse kiiremini! ... Ärka, Durdõ-õ-õ! ...»

Ehmunud Durdõ hüppas jalule ja haaras noa järele.

«Mis juhtus? ... Jälitajad? ...»

Allak tõmbas särgikaeluse raginal lahti.

«Siin on mu rind! ... Ja nuga! ... Löö täpselt!!»

«Oled sa segaseks läinud?» Durdõ taganes sammu. «Või magad püstijalu, hei, Allak?!»

Nuga eemale visates langes Allak jõuetult maha, kattis kätega näo ja oigas.

«Mis sinuga on?» Durdõ istus Allaki kõrvale ja raputas teda. «Nägid halba und või? Ärka ometi üles! ...»

Hakkas juba valgenema, kui Allak oma jutustuse lõpetas. Sünge ja morn Durdõ tonksis vaikides noaga maad.

«Tapa mind oma käega,» ütles Allak alandlikult. «Olen su ees süüdi ja surma ära teeninud ... Tapa, ma ei hakka vastu ... Kui soovid, võta püss. Lähen viie sammu kaugusele ... Nagunii pole mul nüüd enam elu ...»

Durdõ vaikis.

«Kui sa andestad mulle, võiksin sulle veel üht-teist jutustada ...»

Allaki hinges tärkas nõrk lootuskiir nagu värske siidniit.

«Räägi,» ühmas Durdõ kõlatult, kaaslaste poole vaatamata.

«Ei saa ... Ma pole väärt seda ütleva seni, kuni sa mulle andestanud pole. Parema tap mind ...»

«Ei hakka mina sind tapma!» Allakile näis, et Durdõ hoiab naeratust tagasi. «Ma ei oska süütut hinge hukata.»

«Tähendab, andestad?!»

Durdõ kehtas õlgu.

«Sa oleksid võinud mind magades tappa, aga ei teinud seda. Järelikult osutus su südametunnistus omakasust tugevamaks. Leidsid eneses ausat mehisust — tunnistasid mulle kõik üles, kahetsesid oma kavatsust ... Mul on muidugi kahju, aga kui sa arvad, et mina sulle andestama pean, siis eksid rängalt. Ma ei saa andestada, sest ei näe sinu süüd. Süüdi on need, kes sind sellisesse olukorda tõukasid ...»

«Anna mulle oma nuga!» nõudis Allak halatikäist otsustavalt üles tõmmates.

Durdõ võttis noaterast kinni ja sirutas selle paha aimamata Allakile. Too äigas järsult käega.

«Nii ...» ütles ta, aeglaselt immitsevat verd vaadates.

«Näed, seda tahtsingi ütelda ...»

Veri voolas peenikese joana maapinnale, punased vereplekid näisid nii kohatud hommikukastest värskel rohelisel muruvaibal. Soe, elav inimveri ... Allaki hääl kõlas kindlalt.

«Näe ... Pakkusid ennist mulle verevendlust ... Nüüd pakun mina sulle!»

*

Maale langes vaikne, hilissuvel omane jahe õõ. Pikas kibitkadereas oli juba ammugi lõppenud igasugune liikumine. Ainult Bekmurad-bail polnud ikka veel und, ta rähkles vedrude naksudes oma voodis, mis õue, suure kahara vahtra alla oli tõstetud.

Äkki sekkus vahtralehtede sahinasse hiilivate sammude krabin. Bekmurad-bai teritas kuulmist ja kobas padja all brauningut. Äärmise kibitka juurest eralduv tume kogu peatus kõhklevalt.

«See oled sina, Allak?» Bekmurad-bail olid tõesti kassi silmad.

«Mina,» vastas kogu. «Salam aleikum, bai-agaa.»

«Heade uudistega?»

«Jah ... Lähme räägime ...»

Bekmurad-bai viskas halati õlgadele, mõtles veidi, tõmbas padja alt brauningu ja läks Allakile järele. Murgabi

kevadistest suurvetest uuristatud väikese jääraaku juures nakitsesid kaks hobust puristades ja jalgadega tümpsides kidurat rohtu. Allak peatus.

«Siin on tema hobune...»

«Aga ta ise?»

«Ma täitsin... teie ülesande...»

«Nottisid lurjuse maha?» kordas Bekmurad-bai pilguga Allakit puurides visalt küsimust ning kaalutles, miks too nõnda erutatud on.

«Nottisin, bai-agaa...»

«Tegid jumalale meelepärase teo... Kunas see juhtus?»

«Eile õhtul.»

«Miks nii kaua läks?»

«Polnud sobivat juhust.»

«Hmm... On ta ikka surnud?»

«Surnud, bai-agaa...»

«Või kiirustasid ähmiga ja jäi teisel hing sisse? Inimesed korjavad üles, ravitsevad terveks, ah?»

«Mis te nüüd, bai-agaa, see pole kuidagi võimalik! Lasin temast kogu vere välja...»

«Verd oli palju?»

«Väga palju... Terve lomp!»

«Kas rohkem kui oinal?»

«Ei tea, bai-agaa... Võib-olla rohkem, võib-olla vähem...»

«Nii-nii... Noh, mis seal ikka, mine siis puhkama, Allak. Oled puhkuse ära teeninud... Kas ta vastu ka hakkas?»

«Ei jõudnud, bai-agaa... Lõin ootamatult.»

«Noaga?»

«Noaga...»

«Tead mis, Allak, anna mulle see nuga,» ütles Bekmurad-bai. «Tahtsin ta sulle jätta, kuid parem kingin sulle teise, kallima, see aga anna mulle.»

«Ta on verine, bai-agaa... Kiirustasin, ega jõudnud puhtaks pühkida...» sõnas Allak süüdlaslikult.

«Vaenlase verd on meeldiv näha.» Bekmurad-bai keerutas nuga, uurides tera katvaid pruunikaid laiike; teises käes hoidis ta brauningut. «Vaenlase veri teeb rõõmu,» kordas ta, «kuid relv peab puhas olema. Muuseas, kuhu sa püssi panid?»

«Sadula küljes.»

«Ei läinud vaja?»

«Ei, bai-agaa... Selliseid asju on parem vaikselt ajada.»

«Tubli!... Kuigi seekord oleks kära võib-olla isegi kasulik olnud.»

«Ei teadnud, bai-agaa...»

«Räägid, et ei teadnud?... Hästi, mine koju... Hobuste järele saadan homme.»

«Kui lubate, siis ma lähen, bai-agaa...»

«Mine pealegi... Hei, pea kinni! Allak!...»

«Kuulen, bai-agaa.»

«Kus kohas sa selle hulguse tapsid?»

«Mitte kaugel... Hõbemäe taga...»

«Täpsemalt?»

«Ussiorus, bai-agaa... Ja matsin ka sinna...»

«Matsid?! Kes seda palus!»

«Seal on šaakalid...» pobises Allak, bai ilmsest rahulolematusest kohmetu. «Aga päeval oleksid raisakullid nokkinud... Ta sai niigi süütult kannatada...» Allak hamustas keelt, kuid oli juba hilja.

«Mis sa ütlesid?!» Bekmurad-bai sisin oli terav nagu piitsalöök. «Süütult?! Aga et see raibe tappis Tšarõ — see ei loe midagi?!»

«Andestage, bai-agaa!» palus Allak. «Tahtsin ikka paremini... Ei mõelnud... Andestage...»

«Ei mõelnud!» osatas Bekmurad-bai lahtudes. «Kus sa mütsi kannad? Peas? Või kõigub sul selle asemel puukänd?»

«Olen süüdi, bai-agaa... Andestage...»

«Süüdlaselt võetakse kaks nahka!... See raibe oleks tulnud tükkideks raiuda ja mööda Karakumi laiali loopida, mitte maha mätta... Mine puhka!»

Samal ööl aeti kaks Bekmurad-bai käsilast voodist välja ja nad kihutasid hobustel Ussiorgu. Tagasi tulles teatasid nad, et olid hauda näinud. Karjused kinnitasid, et sellesse on maetud tundmatu noormees, kelle tappis eelmisel päeval teekaaslane mingi kuriteo pärast. Karjustele anti käsk hauda maata teha, seda nõudis bai-agaa, ja lambakari peale ajada. Nüüd ei leia seda hauda enam ükski hing, olgu ta siis kas või Sarõ-jäljekütt ise.

«Oleks tulnud välja kaevata ja karjuste koertele sööta,» ütles Bekmurad-bai, kui ta oma saadikud ära oli kuulnud. «Ei taibanud!»

«Tegime nii, nagu te käskisite,» õigustasid ennast džigitid.

Bekmurad-bai lõi käega.

«Olgu, minge... Allakile öelge, et ta läbi astuks, kui pimedaks läheb.»

Allakil, kes varjas end naabrite eest oma onnis, läks meel rõõmsaks lõppenud on kitsad ajad, bai peab luba-

dustest kinni. Kuigi, ei, kõigepealt ikka uus kibitka üles ja siis juba perenaine majja... Ei, mitte nõnda. Kõigepealt kähku naise juurde, teda ja ta vanemaid rõõmustama — neile tuleb kalõmm välja maksta. Tervelt neli aastat nuri-semata oodata, see pole naljaasi!

Bekmurad-bai võttis õnnest väriseva Allaki üsna kui-valt vastu ega pakkunud isegi istet.

«Kas sa, Allak, oled kuulnud vanasõna: «Arvasin, et pühak, aga selgus, et siga?»» küsis ta karmilt kulmu kort-sutades.

«Ei...» pobises Allak pettunult, mõistes, et kõik ta rõõmsad lootused pudenevad laiali nagu stepivõilille ude-med. «Ei, ei ole... Tähendab, jah, olen küll, bai-agaa...»

«Hea, et oled kuulnud. Kas sa mõttest saad aru?»

«Ei, bai-agaa, ei saa aru, miks te niisugust juttu räägite? Olen alati püüdnud teie käske täita, ei ole teile kunagi vastu rääkinud...»

«Aga Durdõ?...»

«Mis Durdõ?...» Allak neelatas vaevaliselt, tal oli klimp kurgus.

«Tapsid sa tema?»

«Vannun teile, bai-agaa...»

Bekmurad-bai vidutas silmi.

«Aga minu kõrvu ulatusid kuuldused, et sa küll hobuse kaasa tõid, Durdõ aga ellu jätsid.»

«Vannun teile, bai-agaa...»

«Ma usun sind küll, aga kui niisuguseid jutte kuuled, hakkad paratamatult kahtlema... Mäletan, mis ma sulle lubasin, ja täidan oma lubaduse. Isegi rohkem, aitan ka su võlad kinni maksta...»

«Pole mul mingeid võlgu, ainult see kalõmm, bai-agaa...»

«Noh, hästi. Annan sulle siis majapidamise jaoks raha ja väikese maatüki. Oma maatüki sa müüsid ju ära... Lühidalt, kahetseda sul ei tule.»

«Aitäh teile, bai-agaa!»

«Kuid sina, Allak, pead muretsema mulle vaieldamatu tõenduse, et hulkur Durdõ on surnud, said aru?»

«Ei saanud, bai-agaa... Missuguse tõenduse?»

«Noh, midagi sellist... Durdõst endast...»

«Papaaha?»

«Ära mängi lolli — papaaha võid ükskõik kellelt võtta! Mismoodi sa põhjendad, et just Durdõ seda kandis?»

Allak taipas ja Bekmurad-bai küüniline julmus pani ta värisema.

«Ma ei suuda sinna tagasi minna... Kuidas ma surnud inimest nüsin!...»

«Elavat tappa on raskem. Seda sa ju ei kartnud?»

«Ei, bai-agaa, seda ma ei suuda! Näitan teile koha kätte — saatke kedagi teist!»

«Arvan, et parem on siiski, kui sa ise lähed,» ütles Bekmurad-bai paljutähendavalt ja kurjalt. Ta oskas vajaduse korral hästi teeselda ja Allak tajus tema sõnades varjatud ähvardust.

«Olgu,» ütles ta, «ma sõidan.»

«See on hea,» kiitis Bekmurad-bai, olles ülimalt rahul oma salakavala plaaniga, millega ta mõtles tabada kaks jänest korraga. Proovigu see tobu nüüd leida seda hauda, millest lambakari on üle käinud! «Sa jätsid selle koha muidugi meelde, kuhu tapetu matsid?»

«Jätsin küll,» sõnas Allak süngelt. «Andke hobune. Ja relvad.»

«Milleks seda?»

«Paljugi mis tee peal juhtuda võib, minu hingel lasub ju veresüü.»

...Kaks päeva enne eespool kirjeldatud sündmusi sõi suur lambakari Ussiorus rohtu. Kes teab, miks armsale, päikesepaistelisele orule kunagi nii sünge nimi pandi. Võib-olla elutsesid siin vanasti tööpoolest roomajad, praegu neid aga polnud ja lambad nautisid nähtamatute põhjavee toidul sirgunud lopsakat rohtu, hulkudes rahulikult põhjapoolsetel nõlvadel.

Söönud lõunaks talleliha, jõi Durdõ isukalt tšaali, rõhatas ja küsis suud pühkides:

«Kas sul labidat on, Essen? Võta ja tule kaasa.»

«Kuhu nüüd?» uudishimutses Essen, kui ta sõbra palve oli täitnud.

«Siit paarsada sammu edasi.»

«Mis me labidatega teeme?»

«Hakkame hauda kaevama.»

Essen komistas ootamatusest, siis aga hakkas naerma, pidades külalise sõnu naljaks.

«Kellele seda tarvis peaks minema?»

«Bekmurad-baile,» vastas Durdõ.

«Kunas sa teda jõudsid?...»

«Veel pole jõudnud, kuid koht võib ju valmis olla.»

«Kuule, ma küsin tõsiselt: mida me kaevama hakkame?»

«Ega ma ei naljatagi. Hakkame tõesti hauda kaevama.»

«Kelle jaoks?!»

«Minu jaoks.»

Essen sülitas pahaselt ja lisas sammu. Durdõ naeratas.

«Pea, Essen, ära vihasta... Kuuled?... Rahvas räägib: «Kui vihastad, siis hammusta ennast ninast.» Eks hammusta siis.»

«Tead mis, mine õige...» soovitas Essen. «Küllap minagi oskan naljatada.»

Kahekesi said nad tööga kiiresti hakkama. Haua peat-sisse ja jalutsisse pisteti teibad. Durdõ hüppas alla ja trampis maa hoolikalt kinni.

«Tunnista üles, miks me kaevasime, muidu ma sind siit välja ei lase,» nõudis Essen lõbusa ähvardusega, eeskujulikku tööd ülaltpoolt uurides.

Durdõ hüppas kähku välja, rapsis peoga mulla riiete küljest.

«Rääkisin ju sulle, et Allak tappis mu? Näed, siia hauda ma olengi maetud, said aru?... Kui Allak tagasi tuleb, oodaku siin teie juures. Kui aga keegi midagi pärima peaks, siis ütelge muudkui, et on tapetud ja maha maetud. Ega sa ei unusta?»

«Kah mul kavalus,» vastas Essen ja kahetses: «Hobuse andsid ilmaaegu ära! Jalgsi läheb sul raskeks.»

«Sugugi mitte ilmaaegu,» vaidles Durdõ. «Bekmurad-bai usub teda nõndaviisi rohkem. Mõtlen, et küll Klõtšli mulle hobuse muretseb.»

VIIMANE KÕRREKE...

Essen ja Allak jõid lõkke ääres teed ja valmistusid magama heitma, kui koerte vihane haukumine neile võõra tulekust märku andis. Tänapäev abikarjust saatmise eest, külaline tervitas ja istus lõkke äärde. Essen ja Allak ei tundnud teda. Tulija oli noor ja nähtavasti vaene, sest ta kulunud tšekmen kirendas rohketest paikadest, tule poole sirutatud tugevasti rakkus käed aga kõnelesid ilmekalt igapäevasest raskest põllutööst.

Vahetati traditsioonilisi küsimusi. Essen pani tuntsee hõõguvatele sütele tagasi, sest külalist tuli kombekohaselt kostitada.

Kui mees õhtusöögi lõpetas, küsis Allak, kes võõrast kogu aeg tähelepanelikult jälginud oli, mis teda siia kõrbe tõi. Külaline osutus sõnaohtraks ja teravmeelseks.

«Mis muu, kui suur viletsus ajab kehvikut mööda maailma hulkuma,» vastas ta, kuivanud rohtu käe alla kraapides. «Viletsus kihutab tagant ja muudkui piniseb kõrva

ääres. See vaesus on nii tüütu asi, et pole lihtsalt sõnu, mida selle kohta öelda! Kui ta ennast inimesele külge pöögib, siis ripub ta seal kogu eluaja nagu astel koera hännas. Aga teine käib rõõmsal meelel ringi ja ei miskit, ükski häda ei hakka külge.»

«Tõsi,» kinnitas Allak.

«Ja kuidas veel!» sõnas külaline. «Võtkem näiteks mind. Olin veel päris poisiopts, kui suri isa. Emal oli meid kolm! Aga majapidamises polnud muud kui kibitka pea kohal ja lusikas vöö vahel! Kuidas elada? Nälgisime muidugi, talvel lasime paljajalu ringi. Kaks vennakest olid nooremad ja nõrgemad — külmetasid ning surid. Mina jäin ellu.»

«Kehvikule on surm kergenduseks,» pistis Allak nukralt vahele, kuid külaline jätkas:

«Pärastpoole läks ikka halvemaks. Meid võttis enda juurde onu. Keegi võõras. Tõi oma hoovi, näitas, missugusesse kibitkasse kolida. Olin siis väike, millestki ei saanud aru, ainult imestasin, miks selle onu perenaine kogu aeg minu ema söimab, onu aga tuleb igal öösel meie kibitkasse magama. Alles hiljem sain teada, et ta oli minu isa vend ning seaduse järgi kohustatud mu ema naiseks võtma...»

«Meil on palju halbu seadusi,» sõnas Allak.

«Need on vaeste inimeste jaoks,» täpsustas Essen. «Rikkad mõtlevad endile ise seadusi välja. Kui tahab, viib võõra pruudi ära, kui tahab — ajab töömehe minema, kolme aasta eest kopikutki maksmata. Neil on omad seadused — nii saan mina sellest asjast aru!»

«Ja õigesti saad,» kiitis külaline. «Egas asjatult öelda: käi mulla sõnade, aga mitte tema tegude järgi. Ja see ei kehti mitte ainult mulla kohta... Nõnda, onu hakkas ema peksma, ei ööbinud enam meie juures. Ükskord, kui parajasti õues kükitasin, nägin äkki, kuidas meie kibitkast kargas välja tulesammas ja karjus hirmsa häälega. Ehmu-sin peaaegu surnuks. Aga ema oli end petrooliga üle valanud ja põlema pistnud...»

«Päästeti?» küsis Essen kaastundlikult.

«Mis seal päästa oli!» Külaline istus ja sirutas käe piaali järele. «Põles luudeni, suri...»

«Ehk soovite tšaali?» pakkus Essen.

«Tänapäev... Kastan lihtsalt kurku... kipitab miskipärast...»

«Vaeslapse elu on raske,» ohkas Essen. «Tean seda omast käest...»

«Õeldakse, et mahajäetud last tuleb kitsetallgi puk-sima — ja sellel on tõsi taga.» Külaline heitis uuesti pikali. «Onu meelest olin ma sama hea kui tolmukübe — vahet polnud mingisugust. Üks hea inimene, keda ma kunagi ei unusta, Oraz-agaa oli ta nimi, andis mulle korralikumad riided, söötis kõhu täis ja nõnda ma läksingi mööda ilma rändama.»

«Miks Oraz-agaa teid enda juurde ei jätnud?» küsis Essen.

«Ta sai ise vaevalt otsa otsaga kokku. Jättis muidugi, kuid olin selleks ajaks juba nii palju vanemaks saanud, et hakkasin üht-teist taipama, nägin, et tal oli endalgi muresid küllalt ja puudus majas. Kuidas ma siis jääda sain? Läksin ära. Sellest ajast peale olen sulaseametit pidanud. Elada ju kuidagi võib, kuid hoia aga silmad lahti ja ära suud ammuli aja. Hiljuti töötasin ühe artšini juures, hädavaevu pääsesin ta naise käest terve nahaga tulema.»

«Kuidas nii?» imestas Essen.

«Saad aru, need kuramuse eided ei saanud meest oma-vahel ära jagatud,» naeris vestja, «üks tahtis teist minu abiga hävitada, õnn oli, et üks tubli noormees nende juu-res tööliseks oli. Ta hoiatas mind. Nõnda see käib, poisid: kits mõtleb elada, aga lihunik teritab nuga... Pärast seda pidasin aru ja ütlesin endale: Seo hõlmad kinni, Sarõ-džan, ja lase jalga...»

Allak, kes eriti tähelepanelikult kuulas külalise viima-seid sõnu, katkestas teda:

«Teie nimi on Sarõ-agaa?»

«Lihtsalt Sarõ,» parandas teine.

«Töötasite artšin Meredi juures?»

«Tema juures jah. Aga kuidas sa ära arvasid?»

«Muide, kas mäletate seda noormeest, kes teid hoiatas?»

«Oleksin suur siga, kui ei mäletaks,» vastas Sarõ. «Ta päästis mu elu. Nimi on Durdõ. Mu parim sõber.»

Essen ahhetas imestusest, rõõmus Allak aga selgitas kiiruga:

«Ta on ka meie sõber! Durdõ... Nüüd tean ka mina teid — ta jutustas mulle teist palju, kui üheskoos kõrbes hulkusime... Kiitis väga.»

«Aga kuidas su nimi on?»

«Mina olen Allak, tema aga Essen.»

«Esseni ma tean,» ütles Sarõ mõtlikult. «Ta oli Durdõ isa Murad-agaa juures abikarjuseks.»

«Tõsi!» hüüatas Essen. «Oli kuldaväärt vanamees!»

«Pea, pea...» kortsutas Sarõ otsaesist. «Ega sa juhusli-kult toosama Allak ei ole, kes Ihne-Suhanile oma maatüki kinkis?»

«Üldsegi ei kinkinud, vaid müüsin!»

«Seda hinda, sõber Allak, mis sina kolme tanapi maa eest võtsid, ei maksta kärvanud eesligi eest.»

«Bai pettis mind!» Allakile meenus väljaostmata naine ja ta kiristas mornilt hambaid.

«Aga sul on ju ometi pea õlgadel! Või on see ainult mütsi jaoks?»

«Nii-nii... Bekmurad-bai ütles mulle sedasama.»

«Tähendab, ka bai võib kord aastas tõtt rääkida... Oleme liiga järeleandlikud, koogutame neile baidele, sõnagi vastu ei ütle, nemad aga sõidavad meie seljas ratsa ja püüavad veel galoppi ajada... Oleme nagu eeslid: mida suurem on koorem, seda kärmemini sebime jalgadega, mis sest, et selgroog ragiseb. On mul õigus?»

«Õigus,» nõustus Allak alistunult.

«Pane, sõber Essen, tuntsee tulele,» palus Sarõ. «Joome tutvuse puhul teed... Sina, sõber Allak, aga pea meeles, et kehvik võib üksnes iseendale loota. Elu on meile vöö-rasema, ega asjata öelda: leidis vaenelaps pudrukausi — ja ninast hakkas verd tilkuma.»

«Teil on õigus, Sarõ-agaa!...»

«Lihtsalt — Sarõ...»

«Ja, jaa... Andestage... Olen samuti kogu elu kannatanud nagu teiegi. Elasime Kerkis — vanaisa ei jaksanud kuidagi baile ära maksta. See nõudis võla katteks vanaisa tütar. Isa astus vahele. Bai kaebas emiiri ametnikele — elasime tollal Buhhaara emiiri võimu all. Tuli majapidamine maha jätta ja põgeneda. Jäime peatuma Marõsse. Kuidagimoodi ostsime tükikese maad. Siis vanaisa suri. Seejärel isa. Ema läks samuti isa venna juurde ja sai tolle naiseks. Mind aga võttis onu Hudaiberdõ enda juurde. Oh, need olid mustad päevad! Sellest ajast peale pole ma ema enam näinudki. On ta veel elus või mitte, seda ma ei tea...»

«Kas elasid onu majas halvasti?»

«Miks «halvasti», Sarõ-agaa...»

«Lihtsalt — Sarõ... Need baid on su nii alandlikuks õpetanud!»

«Oh ei... See on Durdõ pärast, tema nimetas teid nii-moodi ja ma harjusin sellega. Tema jutu järgi arvasin, et olete vanem, nii neljakümne ümber...»

«Näib, et oled helde inimene,» naljatas Sarõ. «Suhanile

kinkisid maa, mulle aga paned tervelt kümme aastat otsa. Kui vana sa ise oled?»

«Olen, kui nii võib öelda, teie eakaaslane: saan kolmkümmend üks.»

«Näed noorem välja... Tead mis, sõber Allak, ütle mulle parem sina, eks?»

«Hästi, Sarō-aga...» Allak takerdus, naeris kohmetult ja parandas: «Hästi, sõber Sarō!»

«Nii on juba parem,» sõnas Sarō. «Tähendab, räägid, et onu Hudaiberdō juures elasid hästi?»

«Ei saa öelda, et just hästi. Onu oli ise kehvik. Pidas mind oma poegadega võrdseks, mina aga tegin talle hiljem palju halba, oi, kui palju! Ei tea, miks ma küll väiksenä ei surnud!...»

«Ära halise — see õnn tuleb omal ajal... Missuguse karuteenega sa siis hakkama said?»

«Bekmurad-bai, et ta suu viltu vajuks, võttis mõistuse ära!» hüüatas Allak erutatult. «Kutsus ükskord enda juurde ja ütles: «Miks sa nagu tattnina poisinolk mööda küla käid? Saad varsti kolmekümneseks, aeg oleks naist võtta.» Aga kust ma kalõmmi jaoks raha võtan? Head naist odavalt ei osta, halba aga ei taha. Bai ütles: «Müü oma maa ära.» Mina vastu: «Onu saab sellest elatist.» Tema jälle: «Mis sul onust! Hoolitse aga enda eest, küllap onu saab ise hakkama, oled sa temalt palju head näinud? Annab küll leivatüki, leib aga kasvab su oma maa peal.»»

«Kavalalt tõmbas sul naha üle kõrvade!» arvas Sarō mürgiselt.

«Olgu ta neetud, ajas mul pea segi!» jätkas Allak.

«Kas pea või peakatte?»

«Tõtt öelda, ei tea isegi,» toetas Allak Sarō jämedavõitu nalja. «Olin seks ajaks hea tüdruku välja vaadanud. Ja bai käis peale: «Müü maha, leian sulle rikka ostja.» Ja leidiski, et ta kõngeks! Väiksemate maatükkide eest saadakse naissevõtmiseks raha ja jätkub veel majapidamisekski. Mina sain ainult seda, et läksin onuga tülli. Naine pöördus isa juurde tagasi, kuna kalõmm jäi maksmata, ja elab tänaseni vanemate majas. Juba neli aastat!»

«On sinul aga kannatust, sõber Allak. Ja su naisel samuti...»

«Tee on valmis,» sõnas Essen, kes seni jutusse polnud sekkunud. «Tall tuleks maha nottida, või ootame hommikuni...»

«Aga peremees?» küsis Sarō ja tegi Allakile silma. «Kas hunt pani nahka või ei pannud — hunt on ikka süüdi!»

«Peremees ei jää sellest vaesemaks,» sõnas Essen ükskõikselt. «Tal võid terve karja ära süüa, ja ta ei märkagi. Nägin, kuidas Murad-agaale ülekohut tehti. Kaksikümme aastat värises iga Suhani tallekese pärast, aga too kihutas ta minema ega maksnud palkagi.»

«Õpiaastad tulid sulle kasuks,» ütles Sarō heakskiitvalt. «Kes su peremees on?»

«Sarbaz-bai.»

«Oh-hoo! Tean. Temal kuulukse vara rohkem olevat kui Buhhaara emiiril.»

«Ei tea.» Essen jagas piaalid laiali. «Ta pole kuri inimene...»

«Kui magama heidab!... Tõtt öelda, mõtlesin end isegi tema juurde abikarjuseks kaubelda, et pisutki naiste kahlustest puhata.»

«Tulge karjatage minu karja,» tegi Essen ettepaneku.

«Õige jutt!» rõõmustas Allak. «Tule, Sarō... see tähendab, jää siia, eks ole? Durdō peab varsti siia tulema...»

«Olgu,» nõustus Sarō. «Teenime üheskoos su kalõmmi tasa. Palju sul veel maksta on jäänud?»

Allaki pea vajus longu.

«Üsna vähe... Ainult sellel pole enam mõtet...»

«Leidsid uue pruudi või?»

«Läksin Bekmurad-baiga tülli,» ohkas Allak. «Ma ei saa tagasi minna.»

«Mis teil veel jagada oli?»

«Niisama...»

«Noh, siis tõmba oma naine ära.»

«Ei oska... Amanmurad tõi Durdō õe väevõimuga ära — too oli kaunitar. Aga kui teda praegu vaadata — paneb lausa jahmatama, käib ringi nagu kummitus, ei mõista, mis tal veel hinge sees hoiab.»

«Elab halvasti?»

«Väga halvasti,» kinnitas Allak.

*

Kui ütelda, et Uzuks elas väga halvasti, pole sellega veel midagi ära öeldud. Turkmeeni ilmeka kõnekäänu järgi oleksid penilgi silmad pahupidi läinud, kui ta sellist elu oleks elanud, nagu see Uzuksile osaks langes.

Vastu ootust polnud mitte Bekmurad-bai noore naise hirmsa elu põljustajaks. Kui Uzuks Ahaalist ära toodi, oli Bekmurad pikka aega kodunt eemal. Tagasi tulles oli ta

nähtavasti juba maha jahtunud ega hakanud oma ähvardust täide viima. Andis ainult käsu, et Uruk pandaks kõige mustemale ja raskemale tööle, nagu viimane kehvikunaine. Kodustele anti korraldus teda üksnes käsutada. Keelatud oli temaga vestelda ja ta küsimustele vastata. See ei olnud aga veel see kõige hirmsam — tööd Uruk ei kartnud ning vaikimise käsku täitsid üksnes bai sugulased; teenijaskond ei pööranud bai käsule erilist tähelepanu. Ka vanaeit ei nuhelnud Urukki mitte eriti, kuigi noor naine talle oodatud lapselast ei kinkinud. Amanmurad kaotas peagi üldse igasuguse huvi oma teise naise — täpselt samuti, muide, nagu esimesegi — vastu ja hulkus nädalate kaupa ringi. Uzuki nuhtluseks ja öiseks luupainajaks aga sai Tatšsoltan. Kõige elavamgi kujutlusvõime ei suuda anda tõepärast ettekujutust sellest, milleks on suuteline hüljatud naine, kui keegi ega miski teda ei pidurda ning kui võistleja on täielikult tema voli alla sattunud. Küllap tunneksid isegi põrguväed aupaklikku imestust tema salalikkuse, väsimatu piinamislusti ja julmuse ees. Seesuguseid piinu ei taluks ükski inimene, isegi mitte õnnis märter, püha prohvet Džerdžis.

Tatšsoltanil oli ammendamatu võime Uzukile kõikvõimalikke mõnitusi välja mõelda. Iga hetk ootas noort naist kuri pilge, mõnitus, kepihoop, halastamatu nõelatorge kõige tundlikumasse kohta või üldse mõni kiuslik alatus. Uzuki piinamine sai Tatšsoltanile elu sisuks, möödapääsmatuks vajaduseks, nagu järjekordne mahv teriakisuitsetajale.

Esialgu ei saanud Uruk aru selle elajaliku vihkamise põhjustest. Aru saades hakkas tal Tatšsoltanist hale ning ta püüdis selgitada, et ta teise mures süüdi ei ole. Kuid Tatšsoltan ei tahtnud teda kuulda. Siis otsustas Uruk piinajale vastulöögi anda. Tatšsoltan aga viis ta võõraste silmade eest kõrvale savionni, pani ukse lukku ja peksis teda väga valusalt, julmalt ning alatult. Vihahoogude ajal oli tal ebainimlik jõud, ja isegi tugeval mehel oleks olnud raskusi tema taltsutamisega. Kartes vördjaks jääda, otsustas Uruk edaspidi vaikida, ükskõik, mis temaga ka ei tehtaks.

Nii oli see kuni Murad-agaa tapmiseni, pärast seda andis Bekmurad-bai korralduse Uruk ajutiselt rahule jätta. Ja kuigi seda käsku täpisealt ei täidetud, tundusid need päevad vaevatud naisele taevaliku õndsusena. Esimest korda mitme aasta järel nägi ta taevasina — varem oli see talle paistnud tuhakarva hallina —, tundis, et õitsval aprikoo-

sil pole mitte seisnud sõnniku hais, vaid õrn ja peen lõhn, tundis tuule hingust näol, mis oli harjunud vaid kõrvakii-
ludega, ja proovis isegi naeratada.

Pärast ajutist vaheaega langesid talle kolmekordse jõuga kaela uued, julmad mõnitused, mis järgnesid Tšarõ tapmisele. Vanaeidele tuli jälle Uruk meelde, regulaarselt, ilma mingi nähtava põhjusega, peksis teda Amanmurad, Tatšsoltan aga metsistus lõplikult, kuigi polnud noorema mehe-
venna vastu varem mingit sümpaatiat tundnud. «Lojus! Libu!» kisendas ta Uzukile sülg näkku pritsides. «Ma ei saa enne rahu, kui su padi siit ära koristatakse, küll sa varsti vedru välja viskad!»

Kord virutas Amanmurad naisele nii kõvasti vastu pead, et see pool päeva teadvusetult hoovil lamas. Pärast seda kohises kaks nädalat kõrvades, silme ees aga virvendasid mitmevärvilised punktid ja kriipsukesed. Teine kord äigas Tatšsoltan Uzuki sirbiga, ja ainult palja juhuse tõttu lõi mööda, riivates kergelt õlga. Ükskord pistis ta Uzuki peas rästi põlema... Lühidalt, kõik liikus lõpu poole, ja noor naine, kellelt talumatu elu peaaegu mõistuse oli röövinud, palus Allahit, et see lõpp juba kiiremini tuleks. Üha sagedamini mõlgutas ta enesetapumõtteid.

Viimasel ajal oli Tatšsoltan harjunud sõitma isaan Seidameddi juurde «jumalat kummardama». Seda ei takistanud keegi, ta jäi isaan manu kümneks-viieteistkümneks päevaks, pihtis tolele oma hingehädasid, sageli Uzuki manades. Isaan kuulas teda tähelepanelikult, sest temalgi olid Uzuki vihkamiseks omad põhjused. Kord, pärast Tatšsoltani järjekordset hüsteeriahoogu, ütles ta just nagu endamisi:

«See saatanasulane, kes naise õigelt teelt kõrvale meelitas, sai, mis ta oli ära teeninud. Ta mädaneb Ašhabadi vanglas ja ussid pistavad ta seal nahka. Aga naine, kes patusega kokku puutub, muutub ise patu ja kiusatuse allikaks...»

«Tõsi, mu püha isa!» karjatas Tatšsoltan teesklematu meeleheitel. «Lähem vist ise peast segaseks, kui ma seda libu ükskord lahtiste juustega ei näe!» Ja ta puhkes kleidisabasse nina nüusates ahastavalt nuuksuma.

Isaan piidles varga kombel ta jalgu ja pööras silmad kõrvale.

«Ärge nutke, Tatšsoltan, võin teid aidata. Kuulake mind tähelepanelikult ja hoidke kogu jutt saladuses.»

Ninasõõrmed himuralt võbisemas, kummardus ta päris naise kõrva juurde ja hakkas sosistama...

Laupäeval oodati külalisi. Tamdõri juures askeldavast Urukist möödudes ütles Tatšsoltan kurjakuulutavalt:

«Mõtlesid, lita, mehelt mõistuse röövida? Ei lähe läbi! Lased ise esimesena juuksed valla, kas kuuled! Oota ainult, tuleb Amanmurad ja teeb sulle tagumiku peale talismani...»

Uruk saatis teda eemaloleva pilguga, ta ei taibanud kogu jutust midagi, kuid süda hakkas õnnetuse eelaimusest valutama.

Amanmurad saabus koos išaan Seidahmediga. Ei jõudnud nad veel tassi teedki ära juua, kui sisenes Tatšsoltan, põsed palavikuliselt hõõgumas.

«Vaata siia!» Ta ulatas mehele kolmeksmurtud paberi. «Oli seotud selle... selle lita rätiku sisse... Haletsed teda, tema aga saadab sulle tänutundest õnnetuse kaela... Vaata ja imetle!»

«Mis see on?» küsis Amanmurad kolmnurkselt kokkumurtud paberit võttes.

Tatšsoltan kehtas õlgu.

«Kust mina tean... Išaan-agaa on õpetatud inimene, küsi temalt.»

Išaan pööras paberi lahti, keerutas seda nii- ja naapidi, vaatas vastu valgust ja ehmus silmanähtavalt. Habe hakkas tal tudisema, silmad läksid ümmarguseks, kähku puhus ta algul ühele, siis teisele õlale.

«Astagfurulla!... Head haldjad kaitsevad teid, lugupeetud Amanmurad. Tänu teie naise, Tatšsoltani valvsusele möödus teist suur õnnetus.»

Amanmurad muigas veidi irooniliselt.

«Kas ikka tõesti, išaan-agaa?»

«Ja-jah, muidugi, muidugi,» noogutas išaan turbanit. «Te hoidsite käes kohutavat talismani. See võib tuua inimesele parandamatu meeltesegaduse ja võtta talt mehelikud võimed.»

Tatšsoltan ahhetas hüsteeriliselt ja tõstis käe suu ette. Amanmurad vaatas paberitükki segaste tunnetega: üleoleku ja hirmuga, nagu vaadatakse kallaletungiks valmistuvat skorpioni. Ta ei uskunud eriti salasobinguisse ja palvetesse, andes eesõiguse rahale ning jõhkrale füüsilisele jõule, kuid mida kõike siin ilmas ei leidu — räägitakse, et mõnikord higistavat kivigi. Võib-olla on selles talismanis tõepoolest mingi nõidus.

«Kohutav talisman!» kordas išaan, vaadates paberit nii, nagu polekski ta ise kolm päeva tagasi neid kabalistlikke

märke kirjutanud. «Kuid veelgi kohutavam on inimene, kes meie prohvet Muhamedi käsusõnu rikub ja Aadama pojale nõiduse, posimise ja saatana abiga kahju teeb, olgu tema nimi igavesest ajast igavesti ära neetud. Niisugune inimene on hullem kui pidalitõbine ja tema hingus rüvetab musulmani nagu roojase elajalooma puudutus. Õigus oli meie esivanemal, kes meid õpetasid: «Uputa siga siis, kui ta soos sipleb.»»

«Püha isa, päästke meid!» karjatas Tatšsoltan. «Olete tark mees — hävitage see talisman!»

«Ja-jaa... mõistust antakse sellele, kes seda soovib, lugupeetud Amanmurad,» pobises išaan. «Me aitame teid. Palvetega kustutan ma needuse jõu, pärast aga tuleb talisman tulle visata ja ära põletada...»

«Ja see lita koos temaga...» ütles Tatšsoltan, kuid vakatas Amanmuradi raske, vihkava pilgu all.

Uruk askeldas ikka veel tamdõride juures ega kuulnud midagi, kuigi ängistus pitsitas südant ja see peksis ärevalt, hoiatavalt otse kurgu juures. Noor naine oli ammugi harjunud ängistava hädahoju eelaimusega, aga täna oli see eriti tugev. Surunud küünarnuki vasaku külje vastu, mõtles Uruk: «Kas õige surm seisab selja taga või?», kuid mõtles ükskõikselt, otsekui kellestki kõrvalseisjast, mitte iseenesest.

Ta ladus küpsetatud tšurekid virna ja viis need kibitkasse. Vaevalt jõudis ta aga üle läve astuda, kui silme ees sähvatasid pimestavad tulerõngad ja Uruk vajus nagu musta sügavikku...

Teadvusele tulles tõstis ta pead ega taibanud, mis temaga on juhtunud ja kus ta asub. Tuinukist langes viltvaibale mahedat kuuvalgust, põrandal, valgussõõri ümber, paistsid laialipillatud tšurekid. Mis juhtus?

Kätele toetudes ajas Uruk end käpukile ja karjatas tahtmatult: kogu keha oli valu täis, iga liigutus kutsus kusagil sisemuses esile põletava valuhoo.

Nägu oli otsekui puitunud, seda surus nagu mingi mask. Uruk tõmbas käega üle näo ja taipas, et see on hüübinud veri. Ka käed olid verised, tumedad verelaigud katsid maas vedelevat kepitükki, mida kunagi oli kasutatud ketmeni-varrena.

Et mitte uuesti karjatada, pigistas Uruk hambad kõvasti kokku ja tõusis vaevaliselt jalule. Pärast sumbunud kibitkaõhku näis ööjahedus Lukmani tervendava eliksiirina. Noor naine ohkas esimest korda täie rinnaga, teda tabas kõhahoog, ja piinavast valust võpatades sülitas

ta välja paksu tardunud vereklombi. Kohe oli kergem hingata, kuigi kogu keha tõmbles nagu pakitsev mädapaise.

Kui elu muutub talumatuks, hoiavad inimest tuleviku lootused. Uzukil polnud millelegi loota. Ihne-Suhan oli müünud ta Bekmurad-baile, ta teadis juba tõtt enda röövimise kohta. Bekmurad-bai heitis Berdõ Ašhabadi hirmsasse maa-alusesse vanglasse, kust pole tagasipöördumist. Bai vend muutis Uzuki elu põrguks, tema naine aga kiusas ja piinas teda päevad läbi. Teine vend tappis isa, tema pärast sai Durdõst kodutu hulkur. Oli jäänud üksnes vaene ema. Neetud Suhan, haisev tõhk, tatine, mädanenud kärnkonn! Kõik algas temast, tema lõhkus ja rüvetas kõik, viskas baide jalge ette ja need tallasid armastust, au, usku ja elu. Tallasid põrmuks ning määrisid tolmu ja hobuse-sõnnikuga, et siis roheliste larakatena välja sülitada nagu läbimälutud närimistubaka. Kus sa oled, ema, kehva kodu ainus hoidja? Andesta oma õnnetule tütrele see viimane meeleheitehetk!...

Äkki sööstis kohale rajahoog ja hakkas möllama sasisitud oksteräsus. Suur ja kohmakas, murdis ta kiirest jooksust hingeldades teed valimata edasi. Tema hingus lõi Uzukiile näkku; naine märkas alles nüüd, et kleidikaelus oli pea-aegu vööni lõhki rebenenud ja rinnad täiesti paljad. Justkui kaks kummulikeeratud piaali kumasid nad piimjalt kuuvalguses, vasakul rinnal ilutses verevalum nagu inetu ämblik.

Uzuk tõmbas purukskistud riideservad käega koomale. Tädi Ogulniaz oli talle suurt lastekarja ennustanud. Armas, hea Ogulniaz-edžee, neid ei ole ju. Bai Amanmurad on sigimatu nagu kurban-bairaami puhuks nuumale pandud kohioinas, Allahi õiglane viha on teda nuhelnud, ilma-aegu vahetab naisi... Lapsi pole — ja olgu tänatud Allah, et see nõnda on...

Eemal kohises ja möirgas Murgab, vahetades uudiseid kalda kohal rippuva kaljupangaga. Sinkjashallid, tuulest näritud pilveräbalad, mis sarnanesid Ihne-Suhani habeme-tuustiga, kihutasid kuu kannul mööda taeva laotust, kord püüdsid ta kinni, kord lasksid jälle vabadusse. Näis, et mitte pilved, vaid kuu ise kihutab tuuletiivul mööda kivist täheteed, otsekui nähtamatute tagaajajate eest pagedes põikab sitkete pilvede eest kõrvale, kes teda kinni püüda ja tagaajajatele kätte anda tahavad. Valgus ja vari mängisid maa peal peitust ja varju oli rohkem kui valgust.

Uzuki kogu tähelepanu oli koondatud sellele, et mitte

komistada, sest iga samm nõudis lausa ebainimlikku pingutust. Ta ei läinud mitte sellepärast, et teda täna rohkem peksti kui tavaliselt. Oli juhtunud halvematki, palju halvemat. Peksmisega oli ta harjunud. Tänane päev oli lihtsalt selleks viimaseks kõrrekeseks, mis kaameli selgroo murdis...

...Jootmispaik asus selle kalju naabruses, kus jõgi kärestikuliseks muutus ja vesi valget vahtu sülitades kobrutas. Bekmurad-bai sulane Torlõ haigutas täie suuga ja sügas end, oodates, kuni pullid himu täis joovad. Pilvi vaadates mõtles ta laisalt, et homme tuleb halb ilm ja et niisugune meeletu öö on parim aeg igasuguste vaimude, džinnide ja muude põrguliste ringihulkumiseks, Allah, päästa ja kaitse meid nende eest... Äkki sigines taeva foonil teravalt esilekerkivale kaljule kätatult must kogu. Torlõ kukkus istuli, nagu oleks talle selja tagant põlveõndlaise virutatud. «Saatan!» taipas ta hirmust kangestudes ja üleni külma higiga kattudes. «Neetud saatan, otsib inimhingi...»

Kogu püsis mõne hetke liikumatult. Kummardus siis ja hakkas maast midagi otsima. Torlõ kuulis kivide kolksatust ja allasurutud oiet. Milleks korjab paha vaim kive kleidisabasse? Miks ta oigab? Võib-olla meelitab inimese oigamisega ligemale, pärast aga loobib kividega surnuks ja joob verest tühjaks?... Näe, hakkas jälle oigama, nüüd hüüab mingisugust Berdõd...

Torlõ tõusis, liikuvat siluetti silmist laskmata oli ta valmis iga hetk põgenema pistma, kuid pikkamööda asendus hirm uudishimuga. Äkki see polegi saatan?... Aga kes siis? Mida otsib inimene järsandikult südaööl? Pealegi veel naine!... Võib-olla tuli ta siia nõiduma? Huvitav, kes ta niisugune on?

Kogu ajas end sirgu, ligines kaljuservale ja seisatas. Mis tal ometi mõttes on?

Pilvede igerikust embusest välja libisedes heitis kuu maa peale suure kamalutäie heledat valgust ja Torlõ tardus paigale, suu ammuli: kaljul seisis Amanmurad-bai noorem naine, kelle raske saatus oli äratanud kaastunnet kõikide daihaanide, iseäranis naiste südames. Torlõl oli asi selge — tuli ennast uputama! Ja samas kostiski ahastav karjatus ning kalju jäi tühjaks, üksnes all sumatas raskelt.

Jõudmata mõelda, mida ta teeb, sööstis Torlõ kätega vehkides kaljule. Kostis uus plartsatus, pritsmed lendasid, jõgi vaikis hetkeks ja lõi siis endiselt kohisema.

Kui kuu pilve tagant uuesti välja vaatas ja kalasoomusetaoliselt helkivale veepinnale kiirtekimbu heitis, nägi ta vaid veekeeriste kahjurõõmsat irvet. Murgab urises nagu täissöönud kiskja ja pullid pöörasid oma veest tilkuvaid päid, uudistades oma lillade, deemonlike silmadega arusaamatuses kohta, kus äsja oli seisnud peremees.

Saatus võidutses, kehviku ränk saatust, mille raudsest haardest pole võimalik vabaneda.

Kas ikka tõesti?

Ehk on tal veel vara võidutseda? ...

Esimese raamatu lõpp

AUTORIST

Hidör Derjajev sündis 1905. aastal Marõ maakonnas Egriguzeri auulis vaese karjapidaja pojana. Alghariduse omandas tatarlasest mulla juures. Kuid peagi Hidõri isa ja ema surid ja poisil tuli õpingud katkestada. Poiss läks tööle — rikka bai juurde abikarjuseks.

1920. a. astus ta Marõ Tohtamõši internaatkooli. Seejärel õppis Marõ ja Taškendi õpetajate instituudis, mis valmistas ette õpetajaid Turkmeenia koolidele. Parima lõpetajana jäeti Derjajev instituudi juurde tööle õppejõuna. Samaaegselt õppis ta Kesk-Aasia Ülikooli pedagoogikateaduskonnas, mille lõpetas 1931. a.

Samal aastal pöördus ta Turkmeeniasse tagasi ja asus tööle pedagoogina ja kirjandusteadlasena. Temast sai Ašhabadi Pedagoogilise Instituudi turkmeeni keele ja kirjanduse kateedri õppejõud (1933. aastast dotsent). Kirjandusteadlasena ta kogus ja uuris kirjandusloolisi materjale ja avaldas artikleid.

Esimesed kirjanduslikud katsetused pärinevad üliõpilaspäevilt. Need olid nooruslikult helged värsid. Alates 1928. aastast ilmus aeg-ajalt tema luuletusi ajakirjade ja ajalehtede veergudel. Esileküündivamad olid poem «Amu-Darja» (1928) ja «Kaastunne või nõuanne» (1929).

30-ndate aastate alguses võis Derjajevi loomingus täheldada eneseotsinguid. Ta uurib Kesk-Aasia rahvaste kirjandust ja rahvaluulet, loeb palju, peamiselt vene ja lääne-euroopa kirjanduse klassikuid.

Ta hakkab kirjutama pikemat proosateost. 1934. a. valmis romaan «Veriste küünte vahelt», teos talupoegade elust revolutsioonieelses turkmeeni külas. Romaan ilmus trükist oktoobris 1937. Kahjuks esitati Derjajevile alusetuid süüdistusi ja tal tuli kirjandusliku tegevusega aastateks hüvasti jätta.

1956. a. hakkas ta romaani «Veriste küünte vahelt» ümber töötama ja teos sai nüüd uue pealkirja — «Saatus».

1960. a. ilmus see turkmeeni keeles, kriitika andis teosele kõrge hinnangu.

Derjajev kirjeldab selles romaanis turkmeeni külaelu argipäeva revolutsioonielsetel aastatel. Tooniandjaks on patriarhaalsed töökspidamised ja tavad. Mehed tegelevad karjakasvatamisega, naiste õlgadel on kodused tööd-tegemised ja kuulsate turkmeeni vaipade kudumine. Kesksel kohal on romaanis paljude tegelaste, eriti kehvikute ja naiste traagilise saatuse kujutamine.

SÕNASELETUSI

- Adatt** — kogukondlike tavade kogum islamiusulistel rahvastel.
- Agaa** — aupaklik kõnetlussõna, mida kasutati pöördumisel vanema mehe poole; kasutati ka «härri» tähenduses.
- Ahuun** — vaimulik, usuteadlane, medrese õppejõud.
- Aksakall** — auväärne taat.
- Arbaa** — kõrge, kahe rattaga veok.
- Artšin** — auulivanem.
- Astagfurulla** — hirmuhüüatus, appikutse.
- Bajaar** — isand, härri, peremees; ülemus.
- Bahšii** — rahvalaulik, jutustaja ja muusikant. Oma laule saadavad bahšiid dutaaril.
- Bibii** — aupaklik kõnetlussõna, millega pöörduti vaimulike isikute naiste poole; kasutati ka vanema õe või tädi poole pöördumisel.
- Börikk** — naiste peakate.
- Daihaan** — talupoeg.
- Dastaan** — populaarne kirjanduse ja rahvaluule žanr, tavaliselt muinasjuttude, legendide ja muistendite värssi- või proosavormiline töötlus.
- Divaal** — kohtunik.
- Džan** — hellituslik nimeliide.
- Džemal** — tütarlaps, neiu.
- Duzzim** — turkmeeni rahvamäng, mida mängitakse kivikestega.
- Dutaar** — kahe keelega pill.
- Edžee** — ema; nimeliide, millega väljendatakse lugupidamist vanema naise vastu.
- Gepuuz** — parmupillitaoline muusikariist, mida mängivad peamiselt neidud.
- Hodža** — muhameedlane, kes on teinud palverännaku Mekasse prohvet Muhamedi hauale.

Humai — mütoloogiline õnnelind, kes toob õnne sellele, kellele langeb tema vari.
 Hurdžun — sadulapaun.
 Huun — tasu vere eest, rahaline kompensatsioon, mille tapja tasub tapetu sugulastele.
 Išaan — kõrgem vaimulik muhameedlastel.
 Itšigiid — pehme tallaga kitsenahast jalatsid.
 Janlõkk — nahklähker, milles lüüakse võid.
 Jašmak — pearäti ots, millega turkmeeni naised katavad suu alistumise ja vaikimise märgiks.
 Jašulii — vanem; auväärne isik; kasutatakse ka aupakliku kõnetlussõnana.
 Kalõmm — pruudiluna, lunamaks, mille peigmees tasub tavaliselt natuuras pruudi vanematele või sugulastele.
 Karakurt — toit kuivatatud kohupiimast.
 Kazi — vaimulik kohtunik, kes mõistab kohut šariati järgi.
 Kelemee — muhamediusuliste üks tähtsamaid palveid (võib võrrelda kristlaste «Meieisaga».)
 Ketmen — suur kõblas.
 Kibitka — koostvõetav telgitaoline elamu.
 Košmaa — viltvaip.
 Kungan — metallkann.
 Kurban-bairaam — ohvipüha, üks tähtsamaid pühasid muhameedlastel.
 Kurbanlõkk — muhameedlaste ohvipüha.
 Kurt — kuivatatud kohupiim.
 Medrese — kõrgem vaimulik kool muhameedlastel.
 Meihanaa — joogikoht, kõrts.
 Miraab — valitav isik, kes tegeleb vee jaotamisega.
 Müriid — islami müstilis-askeetlike vaimulike õpilane, keda kasvatatakse fanaatilises vihas teiseusuliste vastu.
 Namaas — muhamediusuliste igapäevane palvus kindlal kellaajal koos eelneva rituaalse pesemisega.
 Namazlõkk — palvevaip, millel muhameedlane palvetab viis korda päevas.
 Palaas — liik karvata vaipu.
 Purendžikk — abielunaise dekoratiivne halatt, mis katab ka pead.
 Sanatš — nahkkott, mida kasutatakse jahu hoidmiseks.
 Satšakk — söögilina; lina, mille sees hoitakse leiba.
 Serpikk — viltvaip, millega kaetakse kibitka katuseava.
 Sopii — vaimuliku õpilane ja abiline.
 Suura — koraani peatükk.
 Šariatt — koraanil põhinev usuliste ja juriidiliste eeskirjade kogum muhameedlastel.

Tabib — posija.
 Takõr — sageli üsna suur savine või kivine tasandik kõrbes.
 Tamdõr — kerakujuline saviahi, milles küpsetatakse tšurekke.
 Tšaal — kaamelipiimast valmistatud jook.
 Tšarõkid — kodus valmistatud kaameli- või veisenahast jalatsid.
 Tšektõrmee — lihakastmetaoline turkmeeni rahvustoit.
 Tšepkid — kodus valmistatud sandaalitaolised kerged jalatsid.
 Tšokaid — kodus valmistatud nahksaapad.
 Tšurekk — hapendamata taignast leib, mis on küpsetatud eriliselt ahjus — tamdõris.
 Tuidukk — vilepill.
 Tuinukk — suitsuava kibitka katuses.
 Tuntšee — plekknõu, milles keedetakse teevett.
 Turkmentšilikk — tavakohane arveteõiendamine, teatavat liiki veritasu.
 Ulemaa — kõrgema muhamedi vaimuliku tiitel.

SISUKORD

Soapuud kolksuvad	5
Rändlaagris	7
Kus mesi, seal kärkseid	18
Mis huvitab baid?	26
Jäneski võib mõnikord hammustada	33
Koera silmi suits ei riku	46
Parima meloni sööb alati šaakal	55
Hundi kõrvad saagijahil	65
Kui kaks täkku kisklevad, saab surma eesel	74
Pealt sile, seest jõe	89
Süda pole satšakk — igaühe ees teda laiali ei laota	104
Kuidas katel, nõnda kaas	123
Jõgi pole rüvetatud, kui koer sellest vett on lakkunud	128
Müriid armastab šeiki, aga šeik piima	138
Nii põgenik kui jälitaja hüüavad ühte jumalat appi	154
Sarved oinast ei sega	162
Ei konti koera hambust kätte saa	166
Sipelgalgi on suguvõsa	172
Väeti laps on käskijatest vägevam	187
Pime komistab igal sammul	192
Kus sõnnikut, seal kärkseid	198
Väikeste rada on kitsuke	207
Kits mökitab, kuid vesi voolab edasi	220
Ära usu pantri koopas puhkavat peni	240
Annad tellise — saad kivi	251
Magajat ei salva madugi	266
Vlimane kõrreke	282
Autorist	295
Sõnaseletusi	297

Дерьяев Хидыр
СУДЬБА
На эстонском языке
Оформление: М. Торим
Таллин, изд-во «Ээсти раамат»

Toimetaja V. Tarnaste
Kunstiline toimetaja M. Vannas
Tehniline toimetaja L. Maidla
Korrektorid M. Sepp ja A. Nurmoja
Laduda antud 26. III 1975.
Trükkida antud 30. VI 1975.
Trükipaber nr. 3, 54×84/16 — M. Gorki nim.
Paberivabrik nr. 1, Leningrad.
Trükipoognaid 19,0.
Tingtrükipoognaid 15,96.
Arvestuspoognaid 17,81.
Trükiarv 28 000.
«Eesti Raamat», 200090 Tallinn, Pärnu mnt. 10.
Tellimuse nr. 282.
Trükikoda «Punane Täht», Tallinn, Pikk t. 58.
Hind 65 kop.